The Department of Public Instruction, Bombay

THE NIRUKTA

OF

YÂSKA

(*With Nighantu*)

Edited with Durga's Commentary

BY

R G BHADKAMKAR, M A

SOMETIME LECTURER IN SANSKRIT

ISMAIL YUSUF COLLEGE, ANDHERI

VOL II

First Edition, 1000 copies

1942

Price Rs 7 and as 8

BOMBAY SANSKRIT AND PRAKRIT

SERIES No LXXXV

Printed by Mr K T Shetye at the Tatva-Vivechaka Press, Byculla, Bombay, and Published by Dr R N Dandekar, M A, Ph D, Hon Secretary, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona

अथ

श्रीमद्यास्काचार्यप्रणीतं

निरुक्तं

निघण्टुपाठसमुपेतं

दुर्गाचार्यकृत-ऋज्वर्थाख्यवृत्त्या समवेतम् ।

इस्माईल-यूसफ-कालेजस्थ-संस्कृत-प्रधानाध्यापकेन

भडकमकरोपाभिधेन

गोविन्दात्मजेन रामकृष्णेन

टिप्पण्यादिभिर्मण्डितम् ।

तच्च

भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिराधिकारिभिः

प्रकाशितम् ।

द्वितीयो भागः ।

शकाब्दाः १८६३]　　　　[खिस्ताब्दाः १९४२

मूल्यं सार्धसप्त रूप्यकाः ।

TABLE OF CONTENTS

Vol. II

PREFACE

This historical drama "Bālamārtāndavijaya" is an invaluable addition to the Trivandrum Sanskrit Series Apart from that, the edition of this work in this series which owes its publication to the enlightened patronage of His Most Gracious Highness the Mahārāja of Travancore is also a fulfilment of our duty in the light of its singularity

The author of this drama discloses his name "Devarāja' in a conundrum in the Prastāvana,

"परस्परादेशतया प्रयुक्त-
हल्वर्णकत्वाद् धृतवेदरूपम् ।
स्वकीयनामाद्यपद वहन्त
बाले! कवि वेत्सि हि राजचूडम् ॥" (p 2)

through the actress in her speech,

"अहो, सायन्तनवासन्तिकावक्षेपविलोपिसारस्वतसौरभेण वञ्चिकुलसागरपूर्णचन्द्रायमाणविद्वज्जनसार्वभौमश्रीबालरामवर्मकुलशेखराभिनन्दनीयनिजविनयगुणालङ्कृतेन देवराजसूरिणा कृत बालमार्ताण्डविजय नाम नाटक प्रयोक्तव्यमिति आर्येण वचन विनैव नियुक्तास्मि"

and in the end of the manuscript after the Bharatavākya,

"श्रीरामवर्मकुलशेखरभूमिपाल-
बाल्याश्रित कलितवान् कविरेष धीर ।
श्रीपद्मनाभचरितोज्ज्वलमेव देव
राजाभिध सुमधुर रसवत्प्रबन्धम् ॥"

Tradition has it that this Devarāja belonged to a Brahmin family that migrated from Pattamadai in the Tinnevelly District and settled at Āśrāma, a village near Suchindram in South Travancore and that being well-versed in all branches of ancient lore, and an early dependent of the prince Rāma Varma, nephew of His Highness Mārtānda Varma he became the chief of the Pandits attached to the palace That his father Śēṣādri was a vedic scholar revered by all could be gathered from the stanza,

"पितामहसमानोऽस्य पिता महिमगौरवात् ।
पितामहसनामा च शेषाद्रिरिति सज्ञया ॥" (p 111).

Mr T, Padmanabha Aiyar B A, Tahsildar, Vilavancode Taluk (Travancore), who is known to be a descendant of the

It will be seen from the Critical Note that the present editor has adopted several technical devices in order to make the text and the commentary easily intelligible to the readers We hope that inspite of many other editions of *Nirukta* which have been published since 1918, this edition will be found highly useful by all students of Veda

Bhandarkar O R Institute,
Poona,
20th January 1942

R N DANDEKAR

CRITICAL NOTE

The Mss and the prınted edıtıons, on whıch the followıng edıtıon of YĀSKA's *Nıı ukta* wıth the commentary of DURGA ıs based, may be brıefly descrıbed as follows —

For the *text* the materıals used were —

A A Ms of the text of *Nırukta* to the end of the *Pûrva satka* (the first sıx adhyāyas), kındly lent to my revered uncle, PROF H M BHADKAMKAR, by hıs frıend DR STRATTON, the Regıstrar of the Unıversıty of the Punjab, 1900 Thıs Ms had the merıt of beıng old but was not very carefully wrıtten

B A second Ms of the text of *Nıı ukta* Pūrva satka, also lent by DR STRATTON Thıs was a modern but careful transcrıpt wrıtten ın fine small letters

C A Ms of the whole of the *Nırukta* text, lent to the professor by hıs dear frıend, MR NARAYANRAO TATKE, Head Clerk, Archæologıcal Department, Poona Cırcle The text as gıven ın C ıs carefully wrıtten but exhıbıts a number of erroıs It agıees almost ınvarıably wıth D The colophon at the end of the *Pûrva-satka* gıvıng the date runs as follows —इति नैरुक्ते पूर्वषट्के षष्ठोध्याय ॥ रामू ॥ ॥ छ ॥ शके सोळाशे ९५ आश्विन शुक्ल विजा (जया) दशमी मदवासरे तद्दीने इद पुस्तक समास ॥६॥ खडकरस्य महादेवेन लिखित चिपोळनकरस्य जगनाथेन ताबे इत्युपनामक बाबास्य दत्त दीक्षितस्य पुस्तक Thus thıs Ms ıs about a hundıed and forty four years old Pp 95+56

D A Ms of the text of *Nıı ukta* Thıs was from the Deccan college collectıon (No 49 of A 1881–82) It ıs complete, mostly correct and fıee fıom blunders

R Roth's *edıtıo prınceps* Gottıngen, 1847–49

Bi Bibliotheca Indica Edition, edited with commentaries, by S Sāmasramí, Calcutta, 1882–86

J Jīvānand's second edition Calcutta, 1891

For the *commentary* of DURGA, my uncle had the[5] following Mss and editions —

a This was kindly procured from a Gujarāti Agnihotri of AHMEDABAD, by my uncle's friend, SHASTRI VYANKATACHARY of Baroda College, who also lent to him Mss *b* and *m* It is complete and contains all the twelve adhyāyas The transcript is carefully made and is in a bold legible hand, the writer several times using *pṛsthamātrā* letters which he often miscopied from the original, which too must have exhibited the same peculiarity of writing

b This was a very legibly written copy belonging to one Mr Bedekar It was incomplete, covering only the first two adhyāyas and a portion of the third It appears to be independent of *a* in the *1st* and the *2nd* adhyāyas, but the portion of the third looks like a later copy of *a*, as here it shows no difference of reading, whereas in the previous adhyāyas it has shown many

d. A Deccan College Ms (No. 11, *a* and *b* of 1879–80), complete to the end of the *pariśiṣṭas* It is written very carefully still several mistakes have crept in

m A Ms belonging to Sidhbhat Mate of Satara very carefully written in small legible hand It shows somewhat an independent source from *a* It is recently copied and is complete to the end of the 12th adhyāya

bi and *j* Bibliotheca Indica edition and Jīvānand's printed copy of the book, which agree mostly, even in imitating the mistakes They represent the Calcutta text As Bi and J invariably agree, J is not often mentioned separately seldom so while giving the readings in the commentary

For this edition all the Mss and the printed editions referred to above have been collated throughout, except *b*, which

was used only upto the beginning of the third adhyāya for the reason stated above Although in a way the Mss of the commentary may be suspected to have the same source, yet a comparison of the readings they offer with those of the Bibliotheca edition will make it clear that to a large extent the Mss *a d m* are typical in themselves None of the Mss is quite satisfactory, yet they are allowed to remain as they stand Generally the reading of the majority has been adopted But in several places in the commentary the reading as given in all the Mss is very corrupt and the printed editions too make no sense In such cases an attempt has been made, in view of the material available, to put together a text (see pages 53, 101, 280 etc) which made some sense But in a very few cases (vide p 69), for want of better material, there had to be retained a text which is not intelligible in itself, as the idea of restoring the text by making free conjectures is of doubtful propriety Of course, where conjectural emendations could be offered they have been suggested in the foot notes, as is done on pp 107, 43, 185 etc These are the principles generally observed in this edition and in no case is any liberty taken with the text. But in some rare cases, where the conjecture carried conviction with it the text has been very slightly meddled with, as in 1 1, p 32, where have been added two words which are rendered highly probable by the whole context and the sequel, and in the absence of which the sentence and the sense would remain incomplete

Division of the text into Adhyayas and Sections

The Chapters (अध्यायs) of the text are divided in this edition, after the manner of B C D and R, into sections, in pursuance of the usual practice of current recitation This arrangement of the text agrees with the chain of the initial words of the sections, added at the end of each chapter and found in all the Mss, and printed also in Bi and J The other kind of division—the division into पादs and खण्डs—found in Bi and J and in most of the Mss of the commentary has been

dispensed with And this for a twofold reason first because th latter is unhistorical and not found in B C D R and secondl because all Mss do not agree in closing the पादs uniforml in the same place But although omitted in the body of th book, this division is referred to while giving the readings an also in the corner citations at the top of the left hand page Th *pâda-division* given is, however, according to A B1 and J only as it was not possible to give this division for every Ms, since, a remarked above, all Mss do not mark the पादs uniformly

The Mss as a rule do not arrange either the text or th commentary into paragraphs The paras in the Sections ar made only as found convenient Generally change from one point to an altogether new on is indicated by a double stop line Otherwis the stops are marked by a single vertical line The commentary is divided into sentences and paragraphs a suited the sense

Paragraphs and sentences

A word perhaps is necessary here in connection with th writing of the *anusvâra* in place of म् The system followed i that म् at the end of a distinct unitary word i uniformly changed into an *anusvâra* and no into the nasal of the class to which the follow ing letter belongs This is grammatical and perhaps convenient as otherwise it would be difficult to distinguish the पदs in case like सन्निष्ठ which can be analysed into both सम्+निष्ठ and सत्+निष्ठ

Orthography

As to the *Sandhis* in the body of a word, they are uniforml followed, but between two separate complete words sometime the rule of option (विकल्प) is availed of where that was though to be more helpful for understanding the construction of the text Especially so is the case in the commentary where words o the Vedas are paraphrased by their synonyms The observanc of the Sandhi rules here would have made the constructio difficult to follow in certain cases, Everywhere the synonym

are separated by small hyphens from the words for which they stand as explanations

Great variations are seen in reading the प्रतीकs from the text in the commentary An attempt is made to follow what suited each place best and the variations in the readings are not therefore noted, they being not very important Some Mss, notably *b*, read इति almost always after a प्रतीक and after a quotation from the Veda This has been omitted following the majority

The Pratīkas

For remarks on accents, found in B1 and J and also in A with some variation at the end of a section or a sentence and in other portions of the text which are not quotations from the Rigveda, the reader is referred to the note on p 62

Accents

Every effort has been made to trace the quotations in the text and the commentary to their original sources Yet some of them have baffled the attempt

Quotations

Lastly, I cannot conclude this note without a word of special thanks to Dr M B Rehman, M A, PH D, Principal, Ismail Yusuf College, Andheri, for help rendered in various ways during my service in the college Indeed, the peaceful atmosphere of this college is eminently suited for Research Work Thanks also are due to Mr S B Damle, B A, LL B, Assistant Manager, Tatva Vivechaka Press, Bombay, for pains taken by him for the excellent printing and get up of the book

S'antiniketan
Poona-4
January 14, 1942

R G BHADKAMKAR

I. CLASSIFIED LIST OF ABBREVIATIONS OF THE TITLES OF TEXTS CITED.

CLASS 1 Samhıtās

RV or RS = The Rıg Veda or Rık Samhıtā

RVKh or RS Kh = The so called Khılas or Khāılıkānı sūktānı

AV or AS = The Atharva Veda Samhıtā

SV or SS = The Sāma Veda Samhıtā

ArS = Āranya Samhıtā

VS or Vāȷ Sam = The Vāȷasaneyı Samhıtā

VSK = The Vāȷasaneyı Samhıtā ın the Kānva Śākhā

TS or Taıt Sam = The Tāıttırīya Samhıtā

MS or Maıt Sam = The Māıtrāyanī Samhıtā

KS or Kāth Sam = The Kāthakam

KSA = Kāthaka Samhıtā, Aśvamedha Grantha

CLASS 2 Brāhmanas

AB or Aıt Br = The Āıtareya Brāhmana

KB or Kausī Br = The Kāusītakı Brāhmaṇa

GB = The Gopatha-Brāhmana of the Atharva Veda

PB = Pañcavınsa Brāhmana or Tāndya Mahā-Brāhmana.

SB = Sadvınśa Brāhmana

JB = The Jāımınīya or Talavakāra Brāhmana

Samhıtopanıṣad B = The Samhıtopanıṣad Brāhmana of the Sāma Veda

ŚB = The Śatapatha Brāhmana

TB = The Tāıttırīya Brāhmana of the Black Yaȷur Veda

CLASS 3 Āranyakas.

AA or Aıt Ār = The Āıtareya Āıanyaka

TA or Taıt Ār = The Tāıttırīya Āranyaka

TAA = The tenth book of the Taıttırīya Āranyaka, ın the Āndhra versıon

Class 4. Upanisads

AU or Ait Up = Āitareya Upanisad
KBU or Kausī Br = Kāusitaki-Brāhmana Upanisad
ChU or Chh Up = Chāndogya Upanisad
JUB = The Jāiminīya or Talavakāra-Upanisad Brāhmana
BrhU or Brh Up = Brhad Āranyaka-Upanisad
ĪsāU or Īśāv Up = The Īsāvāsyopanisad
TU or Tai Up = Tāittiriya Upanisad
Mahān U = The Mahānārāyana Upanisad of the Atharva Veda
KU = Katha Upanisad
ŚvetU or Śvet Up = Śvetāśvatara Upanisad
MU or Mait Up = The Māitrāyanīya Upanisad
MundU or Mund Up = The Mundakopanisad
NipU = The Nisinha-Pūrva Tāpanī Upanisad

Class 5 Śrāuta Sūtras

AŚ or Āśr Sū = The Śrāuta sūtra of Āśvalāyana
ŚŚ or Śānkh Śr sū = The Śānkhāyana Śrāuta Sūtra
Vāit = Vāitāna Sūtra
LŚ = The Śrauta sūtra of Lātyāyana
ApŚ or Ap Ś Sū = The Śrāuta Sūtra of Āpastamba
KŚ or Kāt Śr Sū = The Śrauta sūtra of Kātyāyana
MŚ or MŚr Sū = The Mānava Śrauta Sūtra

Class 6 Grhya Sūtras, Mantra Pāthas, etc

AG or Āsv Gṛ Sū = The Āsvalāyana Grhya Sūtra
ŚG or Śānkh Gr Sū = Śānkhāyana Grhya sūtra
SMB = Sāma Mantra Brāhmaṇa
GG or Gobhila Gr Sū = Gobhila-Grhya-sūtra
PG or Pāraskara Gr = Pāraskara Grhya sūtra
ApMB = The Mantra-Pāṭha or the Prayer Book of the Āpastambins
ApG = The Āpastambīya Grhya sūtra
HG = The Grhya sūtra of Hiranyakeśin

CLASS 7 Dharma sūtras, Dharma Śāstras, and Smrtis

VāDh =Vāsistha Dharma Śāstra
MDh =Mānava Dharma Śāstra

CLASS 8 Vidhāna texts

Rvidh =Rig Vidhāna
Svidh =The Sāma Vidhāna Brāhmana of the Sāma Veda

CLASS 9 Ancillary texts of the Veda

N or Nir = Nirukta
BrhD =The Brhad-Devatā attributed to Śaunaka

CLASS 10 Miscellaneous texts

Mahābh =The Mahā-Bhārata
Bhagavadgītā =The Bhagavad Gīta
Mahābhāsya =The Mahā Bhāsya of Patañjali

2. ALPHABETICAL LIST OF ABBREVIATIONS OF THE TITLES OF TEXTS CITED.

AA or Ait Ār or Ait Āran =Āitareya Āranyaka
AB or Ait Br =Āitareya Brāhmana
AG or AGS or ĀŚ Gr Sū or Āśv Gr Sū =Āśvalāyana Grhya sūtra
Amara =Amarakośa
ApG =Āpastamba Grhya sūtra
ApMB =Āpastamba Mantra Pātha
ApŚ or Āps or Āp Śr Sū =Āpastamba Śrauta sūtra
ArS or ARS =Āranya Samhitā
AŚ or Ās or AS or Āśva Śrau Sū or ĀŚr Su or Ās Śr Sū = Āsvalāyana Śrāuta sūtra
AU or Ait, Up =Āitareya-Upanisad
AV or AS = Atharva Veda Samhitā
Bhag Gitā or Bh Gitā = Bhagavad Gītā
Bhānd Comm Vol = Bhandarkar Commemoration Volume

BD or BrhD or Brh D = Brhad Devatā
BrhU or Brh Up = Brhad Āranyaka Upanısad
B S S = Bombay Sanskrıt Serıes
Chh Ār = Chhāndogya Āranyaka
Chh Sū = Chandas Sūtra of Pıngala
ChU or Chh Up or Chhānd Up = Chāndogya Upanısad
Dhātup or धा० पा० = Dhātupātha ın Sıddhānta Kaumudī
Garbhopanısad
GB = Gopatha Brāhmana
GG or Gobhıla Gr Sū = Gobhıla Grhya Sūtra
HG = Hıranyakesı Grhya Sūtra
ĪsāU or Isāv Up = Īsāvāsyopanısad
Jaı Sū = Sūtras of Jaımını
JB = Jaımınīya or Talavakāra Brāhmana
JUB = Jaımınīya or Talavakāra Upanısad Brāhmana
का० सू० = Kāmandakīya Sūtra
KB or Kausı Br = Kausītakı Brāhmana
KBU or Kausītakı Brāhmana Upanısad
KŚ or Kāt Śr Sū = Kātyāyana Śrauta Sūtra
KS or Kāth Sam = Kāthaka Samhıtā
KSA = Kāthaka Samhıtā, Asvamedha Grantha
KU = Katha Upanısad
LŚ = Lātyāyana Śrauta Sūtra
Mahābh = Mahā Bhārata
Mahābhāsya = Vyākarana Mahābhāsya of Patañjalı
MahānU or Mahān Up = Mahā Nārāyana Upanısad
Manu = Manusmrtı
MDh = Mānava Dharma Śāstra
MG or Mānav Gr Sū = Mānava Grhya Sūtra
MŚ or MŚr Sū or Mānav Śrau Su = Mānava Śrauta Sūtra
MS or Maıt Sam = Maıtrāyanī Samhıtā
MU or Maıt Up = Maıtrāyanīya Upanısad
MundU or Mund Up = Mundakopanısad
Nıgh = Nıghantu
Nır oı N = Nırukta

Nır Parı =Nırukta Parıśista

NıpU =Nrsınha Pūrva Tāpanī-Upanısad

Pān or Pānı =Pānını's Astādhyāyı

Parıbhāsenduśekhara

PB =Pañcavınsa Brāhmana

PG or Pāraskara Gı Sū =Pāraskara Grhya Sūtra

Rık Pıātı =Rık Prātısākhya

RV or RS =Rıg Veda Samhıtā

Rvıdh or R Vıdh =Rıg Vıdhāna

RVKh or RS Kh or RS Khaıla Sû =Khılas (Khıla Sūktas) of the Rıg Veda (Rık Samhıtā)

ŚB or Śatapatha Br =Śatapatha Bıāhmana

ŚG =Śānkh Gr Sū =Śānkhāyana Grhya Sūtıa

ŚŚ oı Śānkh Śı Sū =Śānkhāyana Śıauta Śūtıa

SB or Sad B =Sadvınsa Bıāhmana

Sarvānukıamanī=Sarvānukıamanı of Kātyāyana

Sıdh Kau =Sıddhānta Kaumudı

SMB =Sāma Mantra Bıāhmana

SV oı SS or Sām Sam =Sāma Veda Samhıtā

Svıdh =Sāma Vıdhāna Bıāhmana

Susıuta

ŚvetU or Śvet Up =Śvetāśvataıa Upanısad

Samhıtopamsad B =The Samhıtopanısad Brāhmana of the Sāma Veda

TA or Taıt Āı =Taıttıīya Āranyaka

TAA =Taıttııya Āranyaka, Āndhra ıecensıon

TB or Taıt Br =Taıttırıya Brāhmana

TS or Taıt Sam =Taıttırīya Samhıtā

TU or Taıt Up =Taıttırıya Upanısad

VāDh =Vāsıstha Dharma Śāstıa

Vaıt =Vaıtāna Sūtra

VS oı Vāj Sam or Yaj Vāj Sam =(Yajuıveda) Vājasaneyı Samhıtā, Mādh recensıon

VSK =Vājasaneyı Samhıtā, Kānva ıecensıon

Vār =Vāıtıka of Kātyāyana on Pānını's sūtras

3. LIST OF A FEW OTHER ABBREVIATIONS USED IN THIS EDITION.

comm = commentary
ms = manuscript
mss = manuscripts
v l = variant reading

अथाष्टमोऽध्यायः ।

द्रविणोदाः कस्माद्, धन द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति । बलं वा द्रविण, यदेनेनाभिद्रवन्ति । तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति ॥१॥

द्रविणोदाः (१) इत्येतद्देवतापद निर्वाच्यम् । तदर्थमुपोद्घात **द्रविणोदाः कस्मात्** इति । तत्र पूर्वपदमेव तावत्प्रथम विगृह्य निराह **धन द्रविणमुच्यते** इति । 5 तत्कस्मात् । **यदेनदभिद्रवन्ति** । कर्मकारकम् । यस्मादेतदाभिमुख्येन तदर्थिनोवश्य द्रवन्ति । **बल वा द्रविणम्** । करणकारके । **यदेनेनाभिद्रवन्ति** यस्मादनेन सयुक्ता सन्त परानभिद्रवन्ति । **तस्य** धनस्य बलस्य वा **दाता** यो भवति स **द्रविणोदाः** । **तस्य** प्राधान्यस्तुतियुक्ता **एषा** ऋग् **भवति** या दृष्टा देवतापदसमाम्नाये एष समाम्नात ॥१॥

"द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे ।　　10
यज्ञेषु देवमीळते ॥"

द्रविणोदा यस्त्वम् । द्रविणस इति द्रविणसादिन इति वा । द्रविणसानिन इति वा । द्रविणसस्तस्मात्पिबत्विति वा । यज्ञेषु देवमीळते । याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा ॥

तत्को द्रविणोदाः । इन्द्र इति क्रौष्टुकिः । स बलधनयोर्दातृतमस्तस्य 15 **च सर्वा बलकृति ।**

"ओजसो जातमुत मन्य एनम् ।"

इति चाह । अथाप्यग्निं द्राविणोदसमाह । एष पुनरेतस्माज्जायते ।

2 D begins with हरि ॐम्, A B1 यदेनमभि° for यदेनदभि° of all others 3 A B1 conclude VIII 1 1 with तस्यैषा भवति 6 *d m* यदेनदभि°, *a b1* यदेनमभि°, *m* कस्मात् for यस्मात्, *d* एनत् for एतत्, and आभिमुखेन for °मुख्येन, a ms of *b1* reads यस्मादेतदर्थिनोऽवश्य 9 *a d* omit एष 11 J मीळते for मीळते of C D 12 Three mss of B1 (क, ख, ग) read यस्त for यस्त्वम्, supported by Durga, for which see note on the commentary below 13 B1 J R ईळते

4 द्रविणोदा -Nigh V 2 1
10 RS I 15 7
17 RS X 73 10.

"यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान ।"

इत्यपि निगमो भवति । अथाप्यृतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवति । अथाप्येन सोमपानेन स्तौति । अथाप्याह

5 "द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस"

इति ॥

अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिः । आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति ।

"देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम्"

10 इत्यपि निगमो भवति । यथो एतत्स बलधनयोर्दातृतम इति, सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं विद्यते । यथो एतद् "ओजसो जातमुत मन्य एनम्" इति चाहेत्ययमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते । तस्मादेनमाह सहसस्पुत्रं सहस सूनुं सहसो यहुम् । यथो एतदग्नि द्राविणोदसमाहेत्यृत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते । हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति ।

15 "ऋषीणां पुत्रो अधिराज एष"

इत्यपि निगमो भवति । यथो एतत्तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपानमिति भवतीति । भक्तिमात्रं तद्भवति, यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणाम् । यथो एतत् सोमपानेनैनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते ।

5-7 Bı A conclude sect 2 at द्राविणोदस इति । C D do not do s but read on as द्राविणोदस इत्ययमेवाग्नि° We follow C D and read th two sections together Bı concludes VIII 1 2 after द्राविणोदस इि 7 Bı begins VIII 1 3 with अयमेवाग्नि

---

1 RS II 12 3, AV 20 34 3

2 इत्यपि निगमो भवति—not repeated by Durga

3 Durga reads °इन्द्रपानमिति समाख्या । Page 846, line 3, f(इन्द्रपानमिति भवति ।

5 RS II 37 4

9 RS I 96 1

11 RS X 73 10

15 AV 4 39 9, VS 5 4

16-17 Durga reads °इन्द्रपानमिति समाख्या भवतीति

" सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभिः "

इत्यपि निगमो भवति । यथो एतद् द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इत्यस्यैव तद्भवति ॥ २ ॥

द्रविणोदा द्रविणसः इति । मेधातिथेरार्षम् । **द्रविणोदाः** इत्येतस्य प्रथमैकवचनान्तस्य कर्तृत्वेन श्रुतस्य क्रियापदेन बहुवचनान्तेन **ईळते** इत्यनेन वचनभेदाद सामर्थ्यमपेक्ष्य स्तोतृत्वे चासभव द्रविणोदसो देवतात्वात स्तुत्यत्वेन सामर्थ्यमुन्नीय द्रविणोदसो यद्वृत्तमभ्याहृत्य द्रविणोदसि अर्थपतावभिसबन्धात् स्तुतेरेकवाक्यताया सामर्थ्यमुन्निनीषन् स्तुत्ये द्रविणोदसि द्रविणोद शब्द कर्मत्वेन नमयाचकार **द्रविणोदा य** देव त द्रविणोदसम् इति ।

इदानी **द्रविणसः** इत्यस्य **ग्रावहस्तासः** इत्यनेन ऋत्विग्विषयेणासदिग्धेन प्रथमाबहुवचनेन स्तुतिकर्तृत्वेन विशेषणविशेष्यभावेन सामानाधिकरण्ये सामर्थ्यमुन्नीय तथार्थोपपत्तिसामर्थ्यादेकवाक्यतयाभिसबध्नाति । य द्रविणोदस **देवम् अध्वरे**–यज्ञे–अग्निष्टोमादौ **यज्ञेषु**–यजतिषु–हवि सप्रदानेषु सवनेषु वा यागस्थानेषु । **द्रविणसः**–

1–2 Thiee mss of Bı (क, ख, ग) and the vaııants poınted by R omıt अपि निगमो भवति aıteı गणश्रिभिरिति 3 A Bı conclude sect 3 (VIII ı 3) aıteı भवति C D conclade heıe sect 2 which begıns fıom द्रविणोदा द्रविणसो etc p 839 5 *)* ईलते foı ईळते, *a d* वचनेन भेदात् 6 *a* असभवति foı असभव, *m* च सभव 8–9 *a d* omıt द्रविणोदा य देव त 10 *a d* ग्रावहस्ता foı ग्रावहस्ताम 13 *a d* ıead after अग्निष्टोमादौ—यज्ञियेषु सवनेषु द्रविणम etc

1 RS V 60 8

8–9 द्रविणोदा य देव त It should be noted that Duıga apparently ıeads त for त्व ın the text, as here all mss ıead त (द्रविणोदस) and not त्व This ıeadıng makes good sense but ıs not suppoıted by any of ouı mss of the text Thıee mss of Bı (क, ख, ग), however, ıead ıt The ıeadıng त्व ıs moıe geneıal, ıs suppoıted by the tıadıtıon of ıecıtatıon ın these parts of Indıa, and ıs constıuable though with some effoıt We aıe therefoıe compelled to ıetaın ıt as authentıc, though the otheı ıs moıe easıly constıuable

ऋत्विज ते हि द्रविण लप्स्यामह इति सीदन्ति कर्मणि । अथ वा **द्रविणसानिन** धनस्य गवादेर्हविषो वा देवतार्थस्य सभक्तार । **ग्रावहस्तास** इत्यभिषवाभिप्रायम् । यमेते द्रविणसो ग्रावहस्तास ऋत्विज अध्वरे यज्ञेषु द्रविणोदस देवम् **ईळते–याचन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा स** द्रविणोदा देवोस्मभ्य द्रविणानि 5 ददात्वित्येतदाशास्महे । आशिषमध्याहृत्य समाप्यते यमीडते स इति यत्तदो परस्परा पेक्षत्वात् । अथवैवमन्यथा निराकाङ्क्षतया परिसमाप्यते **द्रविणस तस्मात् पिबत्विति** । द्रविणोदा इत्यत प्रथमैकवचनादविपरिणतादेव द्रविणस इत्यस्य पञ्चम्येक वचनत्वेन सोमाभिधानत्वे सामर्थ्यमुन्नीय पिबत्वित्याख्यातमध्याहृत्यात्रैव समापयाञ्चकार भाष्यकार एवमप्यस्ति सामर्थ्यमित्युपप्रदर्शनार्थम् । तत् कथमिति । य द्रविणोदस देवमध्व 10 रेषु यज्ञेषु यजतिषु ग्रावहस्ता ऋत्विज ईडते स देव द्रविणोदा, द्रविणसोस्मात् सोमात द्रविणसभक्तुरादाय स्वमश पिबत्वित्येतदाशास्महे ॥

तत्को द्रविणोदाः इत्येवमादिविचार । तत्र तावत् **इन्द्र इति क्रौष्टुकि** एवमाचार्यो मन्यते । केन हेतुना । **स बलधनयो** अतिशयेन दाता इति । **तस्य च सर्वा बलकृति** । अभिधानविग्रहे हि बल द्रविणमित्युक्तम् । बलकृतिश्चेन्द्रस्य सर्वा 15 तस्मादिन्द्र । **ओजसो जातमुत मन्य एनम् इति चाह** मन्त्रदृक् । अधि पतित्वकृत एवास्य बलेनाभिसबन्ध । तस्मायुक्त यत्तस्य दाता स्यात् । कथमिति यतो मन्त्र एव निर्वर्ण्यते ।

"अश्वादियायेति यद्वदन्त्योजसो जातमुत मन्य एनम् ।
मन्योरियाय हर्म्येषु तस्थौ यत प्रजज्ञ इन्द्रो अस्य वेद ॥ "—इति ।

---

1 *a d* read after कर्मणि—हवि प्रदानेषु यजतिषु सानिन धनस्य गवादे etc 2 *bi* अभिषवनाभिप्राय 3 *a d* omit य and read एते द्रविणोदस देव ईळते etc *bi j* यमेते etc, *m* य एते etc, *bi* अध्वरेषु, *m* अधरे for अध्वरे, *a d* omi द्रविणसो ग्रावहस्तास ऋत्विज अध्वरे यज्ञेषु, *j* ईडते, *d* ईलते 5–6 *bi* परस्परापेक्षित्वात्, *a d m* परस्परापेक्षत्वात् 6 *a d* परिसमाप्येत 9 *bi* य देव द्रविणोदस अध्वरेषु 10 *b* omits यजतिषु, *m* ग्रावहस्तास, *d* ईलते 11 *a d* द्रविण सभक्तु, *a d* पिबतु 12 *m* omits तत् before को, *bi m* क्रौष्टुकि 13 *d* एत for एव, *bi* add दातृतम after बलधनयो, *a d m* do not have it 16 *m* °भिसबन्धात् 18 *m* अश्वादियायेति 19 *a d* प्रजन्य for प्रजज्ञ, *a d* omit इति

---

14 तस्य च सर्वा बलकृति —Cf या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् (Nir VII 10 18–19 RS X. 73 10

यद् वदन्ति–यदा वदन्ति अश्वात्–अशनवतो मेघात् अयम् इन्द्र इयाय–आगच्छति इति तत्र सनिधानमस्य प्रतीत्य, तत्तावदहं न तथा मन्ये । कथ तर्हि । **ओजस. जात** बलराशे कुतश्चिदतिमहतो जातम् अहम् **एन मन्ये** यथायमतिबलवान् लक्ष्यते । अपि वा मन्यो –क्रोधात् दीप्तेर्वा अयम् इयाय यतो हर्म्येषु–उदकाहरणाधिकारयुक्तेषु मेघवधकर्मसु तस्थौ–तिष्ठति । अथवा कि जानीम कुतोप्ययमैश्वर्याज्जात 5 इति । अतो ब्रूम यत अयम् इन्द्र प्रजज्ञ इति इन्द्र एव अस्य स्वजन्मन तत्त्व वेद । न कोप्यन्यो ज्ञास्यतीत्यभिप्राय ।

अथाप्ययमपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे । अग्नि द्राविणोदसमाह मन्त्रदृक् । स मन्त्रो मृग्य । केचित्तु **द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस.** इत्येतमेव मन्यन्ते । यस्यापत्य द्राविणोदसोग्नि स एव द्रविणोदा इति । कस्य च पुनरयमग्निरपत्यमित्यत आह । 10 **एष पुन.** अग्नि **एतस्मात् जायते** इन्द्रात् । कुत एतत् । ऐन्द्रे हि निगमे श्रूयते **यो अश्मनोरन्तरग्नि जजान** इति ।

“यो हत्वाहिमरिणात् सप्त सिन्धून् यो गा उदाजदपधा वलस्य ।
यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान सवृक् समत्सु स जनास इन्द्र ॥”—इति ।

तृतीयेहनि दशरात्रस्य निष्केवल्ये विनियोग । गृत्समदो ब्रवीति ऐन्द्र रूपमास्थितो- 15 सुरैर्हन्यमान । किं मा हथ नाहमिन्द्र इति । कस्तर्हि इन्द्र । य हत्वा अहिं–मेघम्

---

1 *a d m* omit अश्वात् read by *bi*, *a d m* omit इयाय 2 *a* यथा, *bi d m* तथा 3–4 *m* अतिवलक्ष्यते 4 *a bi* ततो, *d m* यतो 6 *a d* omit अतो, *m* reads यतो for it, *d* omits इति, *bi* reads स्वस्य जन्मन 7 *a d* कोन्यो for कोप्यन्यो of *bi m* 9 *a* only reads द्रविणोदस for द्राविणोदस, *a d m* इत्येतमेव for इत्येव of *bi* 10 *d* omits एव after स, *a d* omit अग्नि after अय 14 *a d m* omit इति 16 *d* किमाहथ for किं मा हथ of others, *m* मा for मा of *bi*

13–14 RS II 12 3, AV 20 34 3

15 निष्केवल्ये विनियोग —MS 4 14 5, AŚr Sû vii 7

15 गृत्समदो ब्रवीति—Here Durga represents Gritsamada as taking the form of Indra and not the opposite of it In this he is supported by Brh D (IV 66 et seq) Cf also Sayana's introduction to this hymn (RV II 12)

अरिणात् सप्त सिन्धून्–स्यन्दना आकाशनदी "एला च इला च" इत्येवमाद्या । य च गा–अप उदाजत्–उदगमयत् अपधा–अपधानेन–उद्घाटनेन बलस्य–मेघस्य शिराणा छिद्राणाम् । य. च अश्मनो –अशनवत्यो द्यावापृथिव्यो अन्त.–मध्ये अग्नि जजान–जनयति । य च समत्सु–सग्रामेषु शत्रूणा सवृक्–सछेत्ता । जनास –हे 5 असुरजना स इन्द्र नाहमिन्द्र इति ।

अथापि अयमपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे । कतम इति । **ऋतुयाजेषु द्राविणोदसा' प्रवादा' भवन्ति** । ऋतवो यैर्मन्त्रैरिज्यन्ते ते भवन्त्यृतुयाजा । तेषु ऋतुयाजेषु **द्राविणोदसाः**–द्रविणोद शब्दयुक्ता प्रवादा भवन्ति । तत किम् । **तेषा**मृतुयाजाना यत् **पात्रं** येन ते हूयन्ते **तस्येन्द्रपानमिति** मन्त्रे समाख्या **भवति** । 10 तद्यथा–

"अपाद्धोत्रादुत पोत्रादमत्तोत नेष्ट्रादजुषत प्रयो हितम् ।
तुरीय पात्रममृक्तममर्त्यं द्रविणोदा पिबतु द्राविणोदस ॥"–इति ।

तथा–

"होता यक्षद्देव द्रविणोदसमपाद्धोत्रादपात्पोत्रादपान्नेष्ट्रात्तुरीय पात्रममृक्तममर्त्यमिन्द्र 15 पान देवो द्रविणोदा स्वयमायूयात् स्वयमभिगूर्यात् स्वयमभिगूर्तया होत्रयर्तुभि सोमस्य पिबत्वच्छावाक यज "–इति ।

---

1 *a d* अम्बा च दुला चेत्येवमाद्या 2 *a d m* omit मेघस्य 3 *m* आत्मनो for अश्मनो 4 *a d m* omit जनास 7 *a* only adds द्रविणोद शब्दयुक्ता before प्रवादा 7–8 *a* only omits ऋतवो यैर्मन्त्रै etc up to भवन्ति 9 *m* omits ते, *a* only मन्त्रेण for मन्त्रे of all others, *bi* भवन्ति for भवति of all mss 12 *a d* omit इति, *m* does not read the whole verse but indicates it by the initial and final words, *j* द्रविणोदस, for द्राविणोदस of the text 13–16 *a d* omit from तथा to इति 14 *m* द्रविणोदा for द्रविणोदस of *bi* 15 *m* adds द्राविणोदस, *bi* द्रविणस after द्रविणोदा But Durga is not conscious of either, as shown by his explanation below 15 *m* होत्रेयऽऋतुभि for होत्रयर्तुभि of *bi*

---

1 सप्त सिन्धून्—For the seven celestial rivers, see TS 4 4 5 1, KS 40 4

10 तद्यथा—See the foot-note on सप्रैष on the next page

11–12 All mss read the *rik* अपाद्धोत्रात् etc (RS II 37 4) here

'होता यक्षद् देव द्रविणोदाम्' इत्यच्छावाकस्य सप्रैष । मैत्रावरुणो ब्रवीति अध्वर्युणा 'ऋतुभि प्रेष्य' इति प्रेषित । होता यक्षत्–यजतु । कमिति । देव द्रविणोदसम् । स च पुनर्द्रविणोदा देव पूर्वम् अपात्–पीतवान् सोम होत्रात् सप्रदानात् । अपात् च पोत्रात् संप्रदानात् । अपात् च नेष्ट्रात् सप्रदानात् । अथ पुनरिद तुरीय–चतुर्थ सप्रदानम् अमर्त्य यत् पीत्वा न म्रियते । अथवा अमनुष्ययोग्यम् । अमृक्त च–अनुपमृदितमन्यया देवतया 5 अपरिभुक्तम् । इन्द्रपानम्–इन्द्रस्य पातु योग्यम् । तदेतत् द्रविणोदा देव इन्द्र अस्माभि प्रत्तमादरेण स्वयमायूयात्–स्वयमामिश्रीयात् स्वयमभिगूर्यात्–स्वयमभ्युद्यच्छेत् । तत स्वय

---

1 *m* *bı* द्रविणोदा, *a* *d* द्रविणोदस, *m* सप्रैषो, *bı* सप्रैषो 3 *a* *d* add अपात् befoıe होत्रात् 4 After नेष्ट्रात्सप्रदानात् *m* adds —उतापि पोत्रात्सप्रदानाद्यदमत्त हृष्टवान् । उतापि नेष्ट्रात्सप्रदानादजुषत प्रीतवान् । एवमेतदजुषताप्रीयत प्रयोऽन्न हित । आत्मनो हित पथ्यमन्नम् । This ıs clearly an ınterpolatıon of the explanatıon of the *ṛıl* II 37 4 ıntıoduced ın the body of the commentary on the प्रैष After चतुर्थ सप्रदान *bı* adds अमृक्तम् अशुद्धम् अपूर्णमित्यर्थ, *m* adds अमृक्त अशुद्ध देवेभ्य अदत्त दशापवित्रेणामृष्ट वा अपूर्णमित्यय Both these seem to be supeıfluous ın the context, and theıe ıs nothıng of the kınd ın *a* *d*, hence we ıead wıth *a* *d* 5 *a* *d* add इति afteı म्रियते, *m* omıts देवतया 6 *a* *d* omıt इन्द्रपान, *a* *d* omıt देव 7 *a* *d* आसिष्यात् foı आमिश्रीयात् of otheıs, *a* *d* omıt स्वय afteı तत

---

1 सप्रैष—*m* *bı* read the प्रैष vız होता यक्षत् etc, after the *ṛık* अपाद्धोत्राद्, as on the last page, but *a* *d* omıt ıt The प्रैष ıs explaıned ımmedıately by Duıga, woıd foı word, but the *ṛık* ıs not ınterpıeted It ıs true that *m* adds the explanatıon of a part of the verse whıle explaınıng the प्रैष, but ıt ıs clearly an ınterpolatıon Besıdes the veıse ıs not an ıllustratıon ın poınt to the precedıng statement इन्द्रपानमिति मन्त्रे समाख्या भवति All thıs would show that the *ṛık*, rather than the प्रैष, ıs out of place here I have, howeveı, allowed ıt to stand as ıt ıs, as all mss agree ın ıeadıng ıt here, though ıt seems moıe natural that ıt should be ıead below wheıe the second *pâda* of the verse ıs explaıned by Duıga

7 आमिश्रीयात् ıs ıncoııect It should be eıtheı आमिश्यात् oı मिश्र्येत्

पिबतु ऋतुभि ऋतुना कालेन सह सोमस्य अभिगूर्तया-अभिमतया होत्रया—स्तुत्या प्रदीयमान स्वमशम् । हे अच्छावाक त्वमप्येतदेव ज्ञात्वा यज । एवमेतस्मिन् इन्द्रस्य द्रविणोद प्रवादवति प्रैषे **पात्रस्य इन्द्रपानम् इति** समाख्या । तस्मादिन्द्रस्तेन पिबतीति गम्यते । एव चेत् प्राप्तमिन्द्रो द्रविणोदा इति ।

5 **अथापि** अयमपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे । यस्मा**देन सोमपानेन स्तौति** ऋतुयाजेष्वेव ।

"होत्रात् सोम द्रविणोद पिब ऋतुभि "–इति ।

न ह्यन्य इन्द्रात् सोमपानेन स्तूयते तदर्थत्वात् सोमसस्कारस्य । भवति हि सोमाप्यायने तत्सस्कारप्रधानो मन्त्र । तद्यथा

10 "अशुरशुष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविदे "–इति ।

तस्माद् यत्र यत्र सोमपानस्तुति तत्र तत्रेन्द्र इति स्पष्टो न्याय । प्रसिद्धतर ह्येतत् यदर्थमेव हवि सस्क्रियते तस्मा एव प्रदीयते ।

अथाप्याह द्रविणोदा· पिबतु द्राविणोदसः इति । यस्य द्रविणोदस अग्नि अपत्य स द्रविणोदा इन्द्र पिबतु इति । "अपाद्धोत्रात्" इति । तस्यैवाच्छावाकप्रैषस्यैषा 15 याज्या । अमत्त–हृष्टवान् । उत–अपि । अजुषत–अप्रीयत । प्रय –अन्नम् आत्मने हित–पथ्यम् । शेषस्तेनैव व्याख्यात । समाप्ता पूर्वपक्षहेतव क्रौष्टुक्यभिमता ॥

---

1 *a d m* omit ऋतुभि after पिबतु 3 *a d* read प्रैषे before इन्द्रस्य and omit it before पात्रस्य, *d* द्रविणोदाप्रवादवति 5 *d* एव for एन 7 *a d* read the quotation as सोममिन्द्रो देव पिबतु ऋतुभिरिति, *m* as होत्रात्सोम इद्रो देव पिबतु ऋतुभिरिति, we follow *bi* as it agrees with text quoted, and supports the preceding statement 8 *d* श्रूयते for स्तूयते of all others, *d* omits च after °प्यायने, all others read it unnecessarily Hence we follow *d* 10 *d* °धनवेद इति

---

7 These words are extracted from RS II 37 1

10 VS 5 7, MS 1 2 7 3 8 2

14 अपाद्धोत्रात्—This is the *pratika* of RS II 37 4, given above on page 844, and this is the proper place for the quotation of the whole verse

16 तेनैव i e by the explanation of अच्छावाकप्रैष given by Durga.

किमस्तु एतैर्हेतुभिरिन्द्रो द्रविणोदा इति । नेत्युच्यते । **अयमेवाग्निर्द्रविणोदा. इति शाकपूणि.** मन्यते । **अयमेव** यस्य पृथिवीस्थाने समाम्नानम् । अपि च यादे मध्यमोभविष्यत्ततो यान्येतानि माध्यमिकानि ऐन्द्राणि वा पार्जन्यानि वा बार्हस्पत्यानि वा तेषु द्राविणोदसा प्रवादा अभविष्यन्, मध्यमस्य कर्मणा चैन रसानुप्रदानादिना अस्तोष्यन् । न चैतदुभयमस्ति । कि तर्हि । **आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसा' प्रवादा भवन्ति ।** हिशब्दो हेत्वर्थे । यस्मादाग्नेयेष्वेव सूक्तेषु द्राविणोदसा प्रवादा विशेषणत्वेनाग्नेरेव भवन्ति, अग्निकर्मणा चैन सूक्तेषु स्तौति नेन्द्रकर्मणा, तस्मादयमेवाग्निर्द्रविणोदा । 5

कथमिति । यत उपप्रदर्शयति **देवा अग्नि धारयन् द्रविणोदाम् इत्यपि निगमो भवति** । अप्ययमप्यन्ये बहव इत्यपिशब्द । 10

"स प्रत्नथा सहसा जायमान सद्य काव्यानि बळधत्त विश्वा ।
आपश्च मित्र धिषणा च साधन्देवा अग्नि धारयन् द्रविणोदाम् ॥"

–इति । कुत्सस्येयमार्षम् । पितृयज्ञे स्विष्टकृत्पुरोनुवाक्या । य अग्नि अपा मित्र तदुत्पत्ति योगात् । धिषणा धिषणायाश्च वाच साधन्–साधयिता तदधिदेवतायोगात् । य च देवा अग्नि धारयन्–धृतवन्त पूर्वे । द्रविणोदा द्रविणाना हविषा देवेभ्यो दातार वोढारम् । स अग्नि प्रत्नथा । 'था' इत्युपमाने । पुराण इव । सहसा–बलेन जायमान सद्य जातमात्र सन् काव्यानि–पितृदेवतानि हवींषि बळधत्त । बट्–इति सत्यनाम । यथा अवितथेन न्यायेन धारयितव्यानि दापयितव्यानि वा पितृभ्यस्तथैव सद्यो जातोपि धारयति 15

2 *m* समाम्नातम् for समाम्नानम् of others 3 *d* याशे तानि for यान्येतानि 4 *m* द्रविणोदसा 6 *a d* add हि before सूक्तेषु 7 *a d m* नैन्द्रेण कर्मणा, *bi* नेन्द्रकर्मणा 9 *a d m* यत, *bi* अत 11 *a d bi* read the प्रतीक only as स प्रत्नथेति, *d* as त प्रत्नथेति, *bi j* बलधत्त, for बळधत्त of the text 14 *d* omits धिषणा 15 *d* appears to read वृतवन्त for धृतवन्त 16 *d* थेत्युपमाने, *a d* add जन्यमान after जायमान, *d* यद्यौ for सद्य 17 *a* कव्यानि, *m* पितृदैवतानि for पितृदेवतानि of all others, *j* बडधत्त, *bi* ms बलधत्त, *a d* सत्यस्य नाम 18 *a d* दातव्यानि for दापयितव्यानि of others

11-12 RS I 96 1
13 पुरोनुवाक्या—MS 4 10 6 157 12, AB 5 15 8, AŚ 2 19 24.
16 'था' इत्युपमाने—Cf Nir iii 16

वा ददाति वा विश्वा–विश्वानि–सर्वाणि । एवमेतस्मिन्नधिकारे य वृतवन्तो देवा सोऽस्माकमिद नाम करोत्विति आशिषैकवाक्यता । एवमयमेवाग्नि द्राविणोदा इति स्थित पक्ष । स पुनरय परपक्षहेतुष्वनिराकृतेषु अनवस्थित एव । अतस्तन्निराकरणाय **यथो एतत्** इत्येवमाद्युच्यते ।

5 यत्पुनरेतदुक्त **स बलधनयोर्दातृतम.** इति अकारणमेतत् इन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे । कस्मात् । यस्मात् **सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं विद्यते** । ता ऐश्वर्यात् सर्वा एव बलधनयोर्दात्र्यो भवन्ति । तस्मादवैशेषिकमेतदिन्द्रस्य कारण द्रविणोदस्त्वे ।

यथो एतत् यदप्युक्त बलकृतिमविकृत्य **ओजसो जातमुत मन्य एनम् इति** । तदप्यवैशेषिकमिन्द्रस्य । कस्मात् । यस्मात् **अयमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो**
10 **जायते तस्मादेनम्** अग्निम् **आह** मन्त्रदृक् । किमाह । **सहसस्पुत्र सहसः सूनु सहसो यहुम्** । द्रुन्न सर्पिरासुतिरित्येवमादय शेषा ।

"द्रुन्न सर्पिरासुति प्रत्नो होता वरेण्य ।
सहसस्पुत्रो अद्भुत ॥"

–इति । गृत्समदस्यार्षम् । गायत्री । आग्नेयी । अग्नौ विनियोग समिदाधाने । द्रु अन्न —
15 द्रुन्न –द्रुमान्न । सर्पिरासुतिश्च सर्पिरासवो यस्य । सर्पिर्वोदकमासूते य आहुतिद्वारेण । प्रत्नश्च पुराण होता वरेण्य –वरणीय, सहस –बलस्य य पुत्र, अद्भुत –महान् चित्रो वा । स इद नाम अस्माक करोत्वित्याशीर्गतमाख्यातमध्याहृत्य समाप्यते ।

"त्व ह यदर्यविष्ठ्य सहस सूनवाहुत ।
ऋतावा यज्ञियो भुव ॥"

---

1 *d* omits वा befor ददाति, *a d* add धत्त before धृतवन्तो देवा 2 *m* omits एव and joins this sentence with the next to form one sentence, *d* omits एव after अय 3 *a d m* यत for अत of *bi* 6. *bi* अत for ता of *a d m* 12 All except *a* read the pratika simply 14 *a d* omit गायत्री आग्नेयी 16 *d* adds च after सहस, *bi*. adds य before अद्भुत 17 *bi* विचित्रो for चित्रो of *a d m*, *d* omits नाम

12–13 RS II 7 6
14 विनियोग समिदाधाने—MS 2 7 7, 3 1 9, VS 11 70
18–19 RS VIII 75 3

–इति । विरूपस्यार्षम् । आग्नेयी । गायत्री । सामिधेनीष्वग्नयेऽन्नाद्यकामकर्मणि धाय्या । हे यविष्ठ्य–युवतम सहस –बलस्य सूनो–पुत्र यत्–यस्मात् आहुत–अभिहुत ऋतावा–सत्यवान् उदकवान् वा यज्ञिय –यज्ञसपादी भुव –भवसि तस्मात् त्वा वयमपि जुहुम । स त्वमस्माकमप्येव भवेत्येतदाशास्महे ।

" अग्ने वाजस्य गोमत ईशान सहसो यहो । 5
अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रव ॥"

–इति । उष्णिक् । गोतमस्यार्षम् । आग्नेयी । इष्टकोपधाने अग्नौ विनियोग । हे भगवन् अग्ने सहसो यहो, बलस्य पुत्र, जातवेद यदेतद् वाज –अन्न गोमत्–गोभि तद्वत् त्व तस्य ईशान –ईश्वर । अतो ब्रूम । अस्मे–अस्मासु धेहि–स्थापय, अनपायि कुरुष्वैतत् महि श्रव महद्देतत् श्रवो गवादि इत्येतदाशास्महे । 10

यथो एतत् यत् पुनरेतदुक्तम् **अग्निं द्राविणोदसमाह इति** । नेदमनेनाभिप्रायेण इन्द्रादय द्रविणोदसो जायते इति । किं तर्हि । **ऋत्विज अत्र** एतस्मिन् **द्रविणोदस** अग्ने **उच्यन्ते** । ते पुन कस्मात् । **हविष दातार** । देवाना हि हविर्द्रविण, तदेते ददत इति द्रविणोदस एते । तत किम् । **ते च एनं जनयन्ति । निगमोऽपि हि भवति** ऋत्विजामयमग्नि पुत्र इति । तद्यथा । **ऋषीणा पुत्रो अधिराज** 15 **एषः इति** ।

" अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणा पुत्रो अधिराज एष ।
तस्मै विधेम हविषा घृतेन मा देवाना यूयुपाम भागधेयम् ॥"

---

1 *a d* read घोरस्य for विरूपस्य, and omit आग्नेयी । गायत्री, *d* अग्नये for आग्नेये of *bi* and others, *a d* धाय्या for याज्या of *bi* 3 *a d m* omit सत्यवान्, *a d m* add यज्ञवान् after उदकवान् 7 *a d* omit आग्नेयी, *d* adds अपि between इष्टकोपधाने and अग्नौ 9 *a d m* अस्य for तस्य, and यतो for अतो of *bi* , *m* तस्य त्वमस्य ईशान , *a d m* अनपायि for अनयापि of *bi* 12–13 *a d* द्राविणोदसत्वम (d अ) ग्नेरुच्यते, *m* द्राविणोदसत्वेऽग्ने 17 *a d* omit एष after अधिराज

---

1 धाय्या—Cf AB XII 7
5–6 RS I 79 4
7 इष्टकोपधाने विनियोग —MS 2 13 8, VS 15 35
17–18, MS 1 2 7, VS 5 4

–इति । अनेन निर्मथ्योऽग्निरभिहूयते । य **एषः अधिराजः** अधिकदीप्ति अग्नौ आहवनीये अग्नि निर्मथ्य प्रविष्ट चरति ज्वलन् **ऋषीणाम्** ऋत्विजा **पुत्रः** तैर्मथित तस्मै विधेम त परिचरामहे वयम् अनेन आज्येन हविषा । किमिति । मा देवाना यूयुपाम भागधेयम् इति । प्राप्तमेतदभिहोमाख्य भागधेय 'स्रुवेणाभिजुहोति' इति शास्त्रतोऽस्य
5 अग्न्याख्यस्य देवस्य । तस्य मा यूयुपाम मा लोलुपामेत्यतो विधेम । अथवा अस्मै अग्नये हविर्दद्म । विधतिर्दानकर्मापि भवति ।

यथो एतत् यत्पुनरेतदुक्तम् **ऋतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति । तेषा पुन पात्रस्येन्द्रपानमिति** समाख्या **भवति इति** । एतदप्यकारणम् । कस्मात् । यस्मात् **भक्तिमात्र भवति तत्** । गुणत सवाद । दुर्बला हि
10 समाख्या, यत असामर्थ्यात् कुतश्चित् गुणानुवाद **यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणा** नानादेवतानामपि सताम् ।

यथो एतत् सोमपानेनैन स्तौतीति । इदमप्यकारणम् । कस्मात् । यस्मात् **अस्मिन्नप्येतदुपपद्यते** सोमपानम् । कथमिति । **सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभिः इति** ।

15 "अग्ने मरुद्भि शुभयद्भिर्ऋक्वभि सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभि ।
पावकेभिर्विश्वमिन्वेभिरायुभिर्वैश्वानर प्रदिवा केतुना सजू ॥"

–इति । हे भगवन् अग्ने वैश्वानर त्वमेभि मरुद्भि –मितरोचिभि अर्चिभि शुभयद्भि भवन्तम् ऋक्वभि –रसहर्तृभि गणश्रिभि –गणशो भवन्तमाश्रयद्भि पावकेभि –

1 *a d* य एष (d षो) राजा अधिकदीप्ति, *m* omits य before एष 2 *a d* omit अग्नि 3 *m* यूयुपाम for यूयुयाम of *bi j* 5 *a d* अग्ने only for अग्न्याख्यस्य देवस्य, and *d* alone adds तस्य before मा यूयुपाम, *a* only omits अस्मै 6 *a d* omit हवि 7 *a d m* omit यथो एतत् 18 *a d* omit गणश्रिभि

1 अभिहूयते—MŚi Sû 1 7 1 47
4 अभिजुहोति—See MŚi Sû 1 7 1 47
10 वायव्यानीति etc See MS 4 5 8 and TS 6 4 7–8 for the myths which relate how the cups used in drinking Soma came to be called वायव्यानि (belonging to Vayu) by *laksanâ*, even when they actually belonged to other deities
15–16 RS V 60 8

पावयितृभि विश्वम् इन्वेभि –सर्वमिदमागच्छद्भि यत् दग्धुम् , आयुभि –अयनशीलै प्रदिवा–चिरतनै केतुना–प्रज्ञया कर्मणा वा सजू –सयुक्त मन्दसान –मोदमान· सोम पिब इत्येतदाशास्महे। अर्चिषोऽत्र मरुत , ऋत्विजो वा मरुत । अन्यथा ह्यनुदाहरणमेवैष मन्त्रोऽग्ने सोमपाने स्यादितरैर्मरुद्भि सबन्धात्।

यथो एतत्, द्रविणोदा पिबतु द्राविणोदस· इति। अस्यैव तद् भवति। यत्पुनरेतदुक्तम् ऋतुयाजेषु, **द्रविणोदा· पिबतु द्राविणोदसः** इति, अस्य एव अग्ने तद् भवति अग्नेरपि सोमभागित्वाद् ऋतुयाजेषु। भवति हि तेषु "वनस्पते०–० द्रविणोद पिब ऋतुभिं"—इति। वनस्पतिशब्दसामानाधिकरण्यात् सोमपानार्थे सबोधने द्रविणोदसो विशेषणविशेष्यभावसामर्थ्यात् नान्यो वनस्पतेर्द्रविणोदा । वनस्पतिश्च पुनरसशयमग्नि । "वह्वा देवत्रा दिधिषो हवींषि"—इति हविर्वहनकर्मसयोगात् स्विष्टकृद्विकारश्रुतेश्च वनस्पते । तस्मादग्निर्द्रविणोदा नेन्द्र ।

यत्पुनरेतदुक्तम्, इन्द्रार्थं सोम सस्क्रियते तस्मादिन्द्र एवास्य केवल पाता नान्य इति। नैतदेवम्। सोमो ह्यन्यस्यै देवतायै मीयते, अन्यस्यै सस्क्रियते, अन्याभ्यश्च गृह्यते, हूयते च। तद्यथा "अभि त्य देवम्"—इति सावित्र्या मीयते। "अशुरशुष्टे"—इति इन्द्राय सस्क्रियते। पुनरपि च मीयते "इन्द्रायाभिमातिघ्ने"—इत्येवमादिभि । नानादेवताभ्यो गृह्यते च मित्रावरुणाद्याभ्य । तथा च हूयते। तदेव विधिवशात् विचित्रा सोमतन्त्र-गति । तत्रैव सत्यशक्य वक्तु यत्र यत्र सोम तत्र तत्रेन्द्र पाता इति। सभुङ्क्ते चाग्निरिन्द्रेण सह प्रत्यक्षमैन्द्राग्ने ग्रहे "इन्द्राग्नी आगतम्"—इत्यत्र। भवति चाग्न्यर्थमपि

3 *a d* omit ऋत्विजो वा मरुत , here, and add the same words after सबन्धात् in the next line 10 *a d* वह्वा for वह्नं of *bi 3* 12 *a d* omit अस्य after एव 14 *d* इति सावित्र्यमिमीते, *m* इति सावित्र्या अत्यष्ट्या मीयते 15–16 *a d* पुनरपि चाप्यार्यते इद्रायाभिमातिघ्ने इत्येवमादिना देवताभ्यो गृह्यते च etc , *m* पुनरपि चाप्यायते 16 *m* मैत्रावरुणाद्याभ्य 17–18 *a d* सयुक्ते चाग्निरिंद्रेण सह

7–8 RS II 37 3
10 वह्वा देवत्रा—MS 4 13 7 KS 18 21
14 अभि त्य देवम्—MS 1 2 5 3 7 4, MŚi 2 1 4 3
14 अशुरशुष्टे—MS 1 2 7, MŚi 2 2 1 12
15 इन्द्रायाभिमातिघ्ने—MS 1 3 3 4 5 4, MŚi 2 3 3 4
16 गृह्यते, हूयते—MS 1 3 4–36
18 इन्द्राग्नी आगतम्—MS 1 3 17,

पृथक् ग्रहण यजुषा सोमस्य " अग्नये त्वा रायस्पोषदाय त्वा "—इति । तस्मादग्निरपि सोमस्य पाता स्याद् यथेह ऋतुयाजेषु ॥ २ ॥

**" मेद्यन्तु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीळयस्वा वनस्पते ।
आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्व नेष्ट्रात् सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥"**

5 **मेद्यन्तु ते वह्नयो वोढारो यैर्यास्यरिष्यन् । दृढीभवायूय धृष्णो अभिगूर्य त्व नेष्ट्रीयाद्धिष्ण्यात् । धिष्ण्यो धिषण्यो धिषणाभवो, धिषणा वाग् धिषेर्दधात्यर्थे । धीसादिनीति वा । धीसानिनीति वा । वनस्पत इत्येनमाहैष हि वनाना पाता वा पालयिता वा । वन वनोतेः । पिबर्तुभिः कालैः ॥ ३ ॥**

10 **मेद्यन्तु ते वह्नय.**–इति । गृत्समदस्यार्षम् । जगती । ऋतव्या । "ञिमिदा स्नेहने"

---

1 *a d* रायस्पोषदाय for रायस्पोषाय of *bi* 2 *a m* read यथा इह ऋतुयाजेषु, here, after स्याद् and not before the *pratîka* मेद्यन्तु ते वह्नय in line 10 as *bi j* do, *a d* ऋतुयाजेषु, *bi* ऋतुयागेषु 3 C D वीळयस्वा, Bi J वीलयस्वा 4 D नेष्ट्रात् 5 Bi mss (क, ख, ग) read वोल्हारो and दृल्हीभव 7 C R omit इति after धीसादिनी, C omits इति also after धीसानिनी 9 Bi mss (क, ख, ग) have पिपर्त्यृतुभि काले, C D read पिपर्त्तुभि काले C D conclude section 3 here, and Bi J conclude VIII 1 4 Here also ends the first *pâda* of the eighth adhyaya Bi J इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथम पाद 10 *a d* omit जगती । ऋतव्या

---

1 अग्नये त्वा etc —MS 1 3 3 and 4 5 4
3-4 RS II 37 3
6 **धिषणाभव** —This word is not read by Durga
7 **वाक्**—The mss (ङ, च) of Bi do not read the word वाक्
7 'धिष शब्दे'—Dhâtup 3 21
8 'वनु याचने'—Dhâtup 8 8
10 मेद्यन्तु ते वह्नय This rik also is one of the rtuyâjas (ऋतुयाज and so some mss of the *commentary* read यथा इह ऋतुयागेषु before the *pratîka*
10. "ञिमिदा स्नेहने"—Dhâtup 4 13

तस्य लोटि मेद्यन्तु इति भवति। हे भगवन् **वनस्पते द्रविणोद, मेद्यन्तु**-स्निह्यन्तु एते पुष्यन्तु **ते**-तव **वह्नयः-वोढार** -अश्वा **येभि. ईयसे** यैर्नित्य गच्छसि **अरिषण्यन्**-अहिंस्यमान केनचिदपि। स त्वमेभिरश्वैरागत्य अस्मद्यज्ञ **वीळयस्व**-दृढमात्मान कुरुष्व सोममस्मत्प्रत्त पातुम्। कथ चैन पिब। **आयूय**-आमिश्र्य मिश्रीकृत्याङ्गुल्या। स हि पानपाना स्वभावो यदङ्गुल्या मन्थनम्। हे 5 **धृष्णो** शत्रूणा धर्षयित, **अभिगूर्य**-अभ्युद्यम्य ततो **नेष्ट्रीयात् धिष्ण्यात् सोम** नेष्ट्रा वषट्कृत **पिब ऋतुभि** काले सहेत्येतद् ब्रूमहे।

धिष्ण्य' धिषण्यः। धिषणा वाक्। तदर्थमसौ साद्यते। तस्य पश्चादुपविष्टो होता शसति। धिषणा कस्मात्। **धिषे** धातो **दधात्यर्थे** वर्तमानस्य। सा हि वाग् अर्थ धारयति शब्दार्थयो सबन्धनित्यत्वात्। अथवा **धीसादिनीति वा धीसानिनीति** 10 **वा**। धी प्रज्ञा कर्म वा। सा एतस्या सीदति सनोति वा। सभजते इय वा। तयो सीदति सनोति वा तन्निमित्तत्वात्। एव धीशब्दात्पूर्वपद, सदे सनोतेर्वा उत्तरपद धिषणा शब्दस्य विकल्पेन।

वनस्पते इति एनम् आह द्रविणोदसम्। तस्मादग्निरित्यभिप्राय।

अथ कथमग्निर्वनस्पति। **एष हि वनाना पाता वा पालयिता वा। हि** 15 शब्दो हेत्वर्थ। यस्मात् **एष वनाना** वृक्षादीनाम् अन्तर्गतोपि समर्थोपि दग्धु, न तानि दहति तस्मात् अय तेषा **पाता** रक्षिता **पालयिता** वेति। केवल धात्वन्यत्वम्। स एवार्थ।

अथ **वन** कस्मात्। **वनोतेः** सभजनार्थस्य। तद्धि दार्वादिप्रयोजनार्थ सेव्यते। **पिब ऋतुभि. काले** सह इति वाक्यशेष। 20

एवमयमग्निर्द्रविणोदा सूक्तभाग्घविर्भाक् च। निपातमेवैतन् मध्यम ज्योतिरेतेन नामधेयेन भजेतेति।

---

1 *d* omits भवति 1–2 *a d m* omit मेद्यन्तु before स्निह्यन्तु 2 *a d m* add पुष्यन्तु after एते, *bi j* do not have it 3 *a d* आगम्य 4 *bi j* वीलयस्व 5 *a d* omit मिश्रीकृत्य, *a d* पानपाना, *bi j* पानपातॄणा, *d* मथन for मन्थन 8 *a d* उपरिष्टात् for उपविष्टो of *bi* 12 *a d m* तन्निमित्तत्वात्, *bi j* सन्निमित्तत्वात् 15 *a d* omit अथ 16 *a d* वृक्षाणा for वृक्षादीना 17 *d* स for अय 21 *bi j* add उत्तम च ज्योति, after मध्यम ज्योति but it is not required in the context, *a d* as text, *a* only adds इति before एतेन 22 *a d* भजेतेति, *bi j* भजेते इति

एष देवतापदविचारन्याय सर्वत्र देवतापदविचारार्थे यथासभवमुपादेय प्रज्ञाविवृद्धये शिष्यस्येति ॥ ३ ॥

अथात आप्रिय.। आप्रिय. कस्मादाप्नोतेः प्रीणातेर्वा। "आप्रीभिराप्रीणाती"ति च ब्राह्मणम्। तासामिध्मः प्रथमागामी भवति। इध्मः
5 **समिन्धनात्। तस्यैषा भवति ॥ ४ ॥**

अथात आप्रियः। आप्रिय. इध्मादीनि आप्रीषु निर्वक्तव्यानि। तानि पुनरमूनि प्रैषिके आप्रीसूक्ते पाठक्रमानियमाद् विवक्षितक्रमाणीति देवतापदसमाम्नायेपि गृह्यमाणत्वात् पाठक्रमप्रयोजनस्य, विवक्षितक्रमाण्येव। तत्रैतद् भवति। इमान्यग्निजातवेदोवैश्वानरप्रभृतीनि किं विवक्षितक्रमाणि उत युगपदभिधानासभवाद् अर्थत एषा क्रम इति।
10 तत्र विवक्षितक्रमाणीति केचित्। कथमिति। इह तावत् स्थानानि भूर्भुव स्वरिति पाठानुपूर्व्यैव नियतानीति तत्स्थानिनामप्यग्न्यादीना स एव क्रमो गृह्यते। स गृह्यमाणो न न्याय्य उत्स्रष्टुमिति। अपि च, सति क्रमप्रयोजनेऽग्नि पृथिवीस्थानो यस्माद्, अतस्त प्रथम व्याख्यास्याम इति हेतुवचनमुपपद्यते। उत्तरत्र च **तासाम् इध्मः प्रथमा-**

---

1 *a d* देवतापदविचारार्थे, *bi j* °विचारार्थो, *a d m* उपाधेय for उपादेय, *d* प्रज्ञावृद्धये 2 *a d* conclude VIII i 4 with शिष्यस्येति and read after this इति ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ त्रयोदशाध्यायस्य (अष्टमाध्यायस्य) प्रथम पाद ॥८, १॥ 3 With अथात आप्रिय, Bi J begin the second pada 5 A Bi conclude VIII ii 1 with तस्यैषा भवति 6 *a d m* omit आप्रीषु, *a d* वक्तव्यानि for निर्वक्तव्यानि of *bi* 8 *d* adds अपि after इमानि 11 *bi* ms मन्त्रानुपूर्व्यैव 13 *a d* इति वचनमु° for इति हेतुवचनमु° of *bi j*

---

3 **आप्रिय आप्नोते**—Yaska does not quote a passage from a Brahmana to illustrate this derivation Cf 'आप्रीभिराप्नुवन्। तदाप्रीणामाप्रीत्वम्'—T B ii 2 8 6

4 ब्राह्मणम्—AB ii 4 1, KB X 3 2

4 'इध्म'—Nigh V 2 2

4–5 **इध्म समिन्धनात्**—Durga offers no comment on these words.

6 आप्रिय इध्मादीनि—See Nigh V. 2 2-13

गामी भवति–इति, “तेषामश्व प्रथमागामी भवति”–इति, “तेषां रथ प्रथमागामी भवति”–इति तत्र तत्र प्रथमागामी भवतीति वचन यथाप्रधानम भिधान पूर्वं समाम्नातमित्यस्य न्यायस्योपप्रदर्शनार्थमिति लक्ष्यते। इतरथा ह्यविवक्षित क्रमेषु प्रथमागामिवचनमकृत्वैव यत्किंचित् पदमुपाद यात्। तदेतत् पृथिवीस्थाने सर्वत्र क्रमप्रयोजनमुच्यते। पार्थिवस्य ज्योतिषो यथा अग्नि शब्देन प्रसिद्धतम सबन्ध 5 न तथा जातवेद शब्देन, यथा जातवेद शब्देन न तथा वैश्वानर शब्देन, यथा च वैश्वानर शब्देन न तथा द्रविणोद शब्देन। तान्येतानि गुणविप्रकर्षात् प्रसिद्धिविप्रक र्षाच्च अग्निशब्दात् विप्रकृष्यन्ते। इध्मादीना तु व्यवधानेनाग्न्यभिधानत्वमित्यातितरा विप्रकर्ष। अश्वप्रभृतयस्तु स्थानमात्रमग्नेर्भजन्त इति इध्मप्रभृतिभ्योपि विप्रकृष्यन्ते। तेषामपि च उदितप्राणवृत्तयोऽश्वशकुनिमण्डूका इति प्रथमम्। अनुदितप्राणवृत्तयस्तु 10 अक्षादय ते पश्चादाद्वन्द्वेभ्य। इत्येव सर्वत्र क्रमप्रयोजनमुपेक्ष्यम्।

शाकपूणिस्तु पृथिवीनामभ्य एवोपक्रम्य स्वयमेव सर्वत्र क्रमप्रयोजनमाह। तदुक्त वार्तिककारेण

> “क्रमप्रयोजन नाम्ना शाकपूण्युपलक्षितम्।
> प्रकल्पयेदन्यदपि न प्रज्ञामवसादयेत्”—इति॥ 15

---

1 *a d* omit भवति इति before तेषामश्व, *d* omits इति before तेषा रथ 1–2 *m* omits तेषा रथ प्रथमागामी भवति इति 2 *d* omits भवति इति before तत्र तत्र, *a d* omit भवति before इति वचन 4 *a d* उपादद्यात्, *m* उपदध्यात्, for उपादध्यात् of *bi* 6 *d* omits च after यथा 7 *a d m* एतानि for एनानि of *bi* 10 *d* उदितप्राणवृत्तयो, *bi* उदितप्रमाणवृत्तयो, *m* उदितप्रमाणप्रभृतयोऽश्व शकुनि मड्का इति, *d m* अनुदितप्राणवृत्तयस्तु for अनुदितप्रमाणवृत्तयस्तु of *bi* 11–12 *a* only omits from उपेक्ष्यम् to क्रमप्रयोजनम् (l 12) 15 *a d m* omit इति

1 तेषामश्व etc —Nir IX 1
1–2 तेषा रथ etc —Nir IX 11
10 अश्वशकुनिमण्डूका —See Nigh V 3 1–3
11 अक्षादय —Nigh V 3 4–28
11 आद्वन्द्वेभ्य —The pairs begin with उलूखलमुसले, Nigh V 3 29–36
12–13 तदुक्त वार्तिककारेण—The following quotation is untraced

प्रकृतामिदानीमुपवर्ण्यते । इ मादीना गुणाभिधानसामान्य किंचिदस्ति यतस्तेनाधिकार वचनम् **अथात आप्रियः** इति । **अथ** इति विशेपाधिकारे । **अत.** इत्यानन्तर्ये । **आप्रियः** वक्ष्यन्त इति वाक्यशेष ।

इह कारणादभिधेये अभिधानानियमो नैरुक्तानाम् । तदर्थमुपोद्धत्य **आप्रियः**
5 **कस्माद् आप्नोते. प्रीणातेर्वा** इति निराह । आप्रिय ऋच , तत्सबन्धात् देवता अपि । तथाहि दर्शयति—"**आप्रीभिराप्रीणाति**", "इतीमा आप्रीदेवता" इति च । ऋचस्तावत् आप्नुवन्ति प्रीणन्ति वा देवता इत्याप्रिय । अथ पुनर्देवता आप्यन्ते आप्रीयन्ते वा इत्याप्रिय ।

तासाम् इध्मः (२) प्रथमागामी भवति । प्रथममागन्तुमस्य आप्रीदेवता
10 पदसमाम्नाये शीलमिति प्रथमागामी । कस्मात् । तत्पूर्वत्वादिज्याया , अनित्यत्वाच्च तनूनपान्नराशसयोरन्यतरस्य ।

तस्य इध्मस्य समित्कलापस्य **एषा** प्राधान्यस्तुति **भवति** ॥ ४ ॥

"**समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेद** ।
आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्व दूत. कविरसि प्रचेताः ॥"

15 **समिद्धोऽद्य मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवो देवान्यजसि जातवेद, आ च वह मित्रमहश्चिकित्वाँश्चेतनावाँस्त्वं दूत. कविरासि प्रचेताः प्रवृद्ध चेताः । यज्ञेध्म इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणिः** ॥

1 *a d* अनुवर्ण्यते for उपवर्ण्यते *m* गुणाभिधान सामान्य 6 *d* omits च after इति 7 *a* इति च for वा 10 *a d* तत्पूर्वत्वादिज्याया, *b1* एतत्पूर्वकत्वादिज्याया, *m* तत्पूर्वकत्वादिज्याया 17 C काच्छक्यो, Br mss (क, ख, ग) read शाकपूणिस्तनूनपान्नपादित्यननन्तराया

6 आप्रीभिराप्रीणाति—AB VI 4

6 आप्रीदेवता—Cf Nir VIII 21

9 'इध्म'—Nigh V 2 2

13-14 RS X 110 1, AV 5 12 1, VS 29 25.

16 चेतनावान्—Durga does not read चेतनावान्

16 प्रचेता—Three mss of Br (क, ख, ग) do not read प्रचेता ता Durga, however, has it

16-17 प्रवृद्धचेता—Durga does not read प्रवृद्धचेता

तनूनपादाज्य भवति । नपादित्यननन्तरायाः प्रजाया नामधेयम् । निर्णततमा भवति । गौरत्र ... । ततो अस्या भोगास्तस्याः पयो जायते । पयस आज्य जायते । अग्निरिति शाकपूणिरापोऽत्र नन्व उच्यन्ते । तता अन्तरिक्षे । ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्त, ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥ 5

समिद्धो अद्य–इति । जमदग्नेरार्षम् । त्रैष्टुभम् । सूक्तमेवाहाग्नेय यास्क । हे इध्म यस्त्व **समिद्धः**–सदीप्त **अद्य** एतस्मिन् विशिष्टे यजनीयेहनि **मनुषः–मनुष्यस्य मनुष्यस्य** समानेहनि प्रवृत्तयागाना त्रैवर्णिकाना **दुरोणे**–यज्ञगृहे **देवः**–दाता हविषा हेतुकर्तृत्वेन, **देवः**–दीप्तो वा द्योतनो वा, **देवान्**–दानादिगुणयुक्तान् एतान् हेतुकर्तृत्वेन यागेऽङ्गभावमुपगच्छन् **यजासि हे जातवेदः** । जातवेदस आधार इति 10 तदभिधानेन सबोध्यते । दृष्टा हि मञ्चस्थेषु क्रोशत्सु तदभिधानप्राप्ति । अथवा जात वेदा अपि त्वदृतेऽनभिव्यक्तस्वशक्ति । त्वदाधारत्वादशक्त एवाय यष्टुम् । तस्मा ज्जातवेदास्त्वदाधारो यजति यत्, तत् त्वमेव यजसीत्युच्यते । अस्माकमप्येतस्मिन्नहनि हे **मित्रमहः**–मित्राणा पूजयित नित्यमभ्युपेक्ष्यमाण उपकारप्रवृत्तो यजमानाना **चिकित्वान्**–जानान **आ च वह**–आह्वय च देवान्, आहूय चैतान् यज । तथास्मिन् 15 कर्मणि ज्वलन्नङ्गभावमुपेहि यथैतस्मिन् कर्मणि हवि प्रतिजिघृक्षन्तोऽङ्गभावमीयुर्देवा । अपि च नैतदतिचित्र यदेवमस्माकमस्मिन् कर्मणि वर्तेथा । किं कारणम् । यतो ब्रूम । **त्व दूतः कविरसि प्रचेता** । अग्न्यावेशादग्निवदपेक्ष्योच्यसे । **त्वम् एव दूतः**

---

1 Bi J R तनूनपादाज्य भवति । नपादि° 5 Bi J conclude VIII ii 2 with भवति 6 *a d* omit त्रैष्टुभम्, and *a* omits आहाग्नेय यास्क 7–8 *a d m* read मनुष्यस्य once only 8 *a d* omit त्रैवर्णिकाना 10 *a d* यागाङ्गभावमुपगच्छन् 12 *d* त्वदाधारत्वात् शक्ति अशक्त एवाय etc 13 *a d* उच्यसे 14 *a* only मित्रमह, *bi* ms (ख) has नित्यमभ्युपेक्ष्यमाणोपकारप्रवृत्तो, *bi*) °मभ्युपेक्षमाण उपकारवृत्तो, *m* °मभ्युपेक्ष्यमाण उपकारप्रवृत्तो, *d* नित्यमभ्यपेक्षमाण etc 15 *m* देवता आहूय 16 *m* उपेहि for उपोहि 18 *a d m* अग्निवदपेक्ष्योच्यसे, *bi* अग्निर्यदपेक्ष्योच्यसे

1 Durga reads—तनूनपादाज्यमिति कात्थक्य । अग्निरिति शाकपूणि नपादित्यन°

1 **आज्य भवति**—Bi mss (क, ख, ग) do not read आज्य भवति

3 Durga does not notice the *bhāṣya* words—**अग्निरिति शाकपूणि** ।

सर्वयजमानाना त्वत्पूर्वकत्वाद् देवतायागस्य । **कवि**.–क्रान्तदर्शन क्रान्तप्रकाश सर्वत्र **प्रचेताः**–प्रकृष्टप्रज्ञान । यस्मात् त्वम् ऋत्विग्यजमानाना साफल्ये हेतु तस्य तव युक्त-मस्माकमाहूय देवान् यष्टुमित्यतो ब्रूमहे । आह्वय चास्माक देवान् यज च ॥

यज्ञेध्म इति कात्थक्यः । कत्थकस्य पुत्र **कात्थक्य**. आचार्य । स मन्यते 5 योयमिध्म आधीयते प्रतिप्रणव इध्मो यज्ञे स एवायमिति । नन्वेतास्मिन् मन्त्रे न तस्य लिङ्गमस्ति । सत्य नास्ति साक्षात् । प्रैषे तु " समिद्भ्य प्रेष्या "—इति श्रूयते । युक्त च यदर्थमेव प्रेष्यते स एवेज्यते । तस्मात् समिधामेवेध्मभावमुपगतानामग्निना सदीप्ताना समुदायापेक्षमिद व्यवहितमभिधानमाप्रीगत **समिद्धो अद्य** इति । समिध एव चेमा इज्यन्त इति स्फुटमैष्टिके हौत्रे । " समिधो यज "—इति प्रेषितो होता

10 " समिध समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तु "

—इति वषट्करोति । तस्माद् युक्त यत् कात्थक्यो मन्यते यज्ञेध्म इति ।

अथ पुनरन्य कथ मन्यते । अत आह **अग्निरिति शाकपूणिः** । स पुन कया उपपत्त्या अग्नि मन्यते । आरादुपकारित्वात् प्रैषस्य, सनिपत्योपकारित्वाच्च यजतावाप्रिय , यदाप्रीरूप तद् बलवत् । किंच पुनराप्रियो रूपम् । अग्न्यर्थता । कथमिति । शृणु ।

15 **समिद्धो०—०देवान्यजसि जातवेद । आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्व दूतः कविरसि प्रचेताः** ॥ "—इति सर्वाण्येतानि अभिधानानि कर्माणि च अगौणान्यग्निपक्षे, गौणानीध्मपक्षे ।

---

2 *a d* साफल्ये, *b1 m* सायुज्ये 3 *a d* आह्वय, *b1* आहूय 4 *d* कथकस्य for कत्थकस्य and काथक्य for कात्थक्य in both places 5 *a d* प्रतिप्रणव इध्मो यज्ञे स, *b1* प्रतिप्रणव यज्ञे स, *m* प्रतिप्रणव यज्ञे स एवायमिध्म इति 7 *a d* omit अग्निना *d* समुदायोपेक्ष्यमिद 9 *d* ऐष्टि हौत्रे, *b1* ऐष्टिके होत्रे, *m* ऐष्टिके होत्रे 11 *d* काथक्यो 12 *a d* read यत for अत , *m* omits अत आह 13 *m* यजतावाप्रिय । यदाप्रीरूप, *b1* यजतावाप्रिया यद् etc 15 *d* समिद्धो देवान् etc continuous, *d* omits आ च वह 16 *d* adds त्व before दूत

---

6 समिद्भ्य प्रेष्या—Cf MŚ1 Sû 1 8 3 17

9 समिधो यज—MŚ1 Sû 1 3 2 2 , ÂpŚ1 Sû 2 17 4 , ŚB 1 5 3 8

10 समिध समिधो अग्न etc —ÂŚ1 Sû 1 5.

"गौणमुख्ययोश्च मुख्ये कार्यसप्रत्यय "—इति न्याय ।

तस्मादप्रच्युतस्वरूपाया आप्रियो यजतावुपकारबाहुल्यादाग्नेयत्वाच्च प्रयाजानामग्निरेवायम नया आप्रिया इज्यत इति शाकपूणिर्मन्यते ।

यास्कस्यापि चैतदेवाभिमतम् "आग्नेया इति तु स्थिति" इति अधिकरणान्ते हि वक्ष्यति । एव तर्हि अग्निरित्येतदेव समाम्नातव्यमासीत् न इ म इति । नैवम् । 5 कस्मात् । समिद्धो अद्येत्येतदस्यामाप्रियामग्नेर्लिङ्गमस्ति न त्वग्निशब्द । अतोस्यासमाम्नानम् । पौनरुक्त्यदोषाच्च । तदि मशब्देपि समानम् इति चेत् तदपि ह्याप्रिया नास्तीति । न । प्रैषिके समाम्नानात् क्रियाविशेषितत्वाच्च । आहूय चास्माक देवान् यज चेति । स एषोऽग्नि समित्कलापमिध्ममात्मत्वेनाभिसपन्नस्तदाख्यतामुपगत तेने माभिधानेनेज्यत इति इ मशब्द समाम्नातो नाग्निशब्द इति । सर्वत्र शाकपूणेरेवमाप्रीष्वग्न्यर्थान्यभिधानानि । 10

शाकपूणिपक्षे मन्त्रयोजना । हे भगवन् अग्ने **समिद्ध** य त्व सदीप्त **अद्य**—अस्मिन्न हनि **मनुष**—मनुष्यस्य **दुरोणे**—यज्ञगृहे **देव**—दाता दीपन द्योतनो वा **देवान्**—दातॄन् दीप्तान् वा **यजासि जातवेद** हविषा यजमानाना जातप्रज्ञान स त्वमस्माकमपि हे **मित्रमह**—मित्राणामुपकारप्रवृत्त **चिकित्वान्**—जानान स्वमविकारम्, आहूय देवान् यज चेति । किम् । ब्रमहे । यस्मात् त्वमेव **दूत** सर्वयजमानाना भवसि **कवि**—15 क्रान्तदर्शन **प्रचेता**—प्रवृद्धप्रज्ञान इति ।

तनूनपात् (२) इति निर्वक्तव्यम् । तत् पुनरेतत् **आज्यम् इति कात्थक्यः, अग्निरिति शाकपूणि** । यथा तावदाज्य तथा निरुच्यते । **नपात् इति अननन्त-**

1 *a d m* read मुख्ये सप्रत्यय, *b* *j* कार्यसप्रत्यय 3 *m* इति शाकपूणिराचार्यो मन्यते 4 *d* एतदेव मतम् for एतदेवाभिमतम् of *b* *j* 8 *a d m* read समाम्नानात् । विशे (*d* शि) षितत्वाच्च for समाम्नानात् क्रियाविशेषत्वाच्च of *b* *j*, *a d* read आह्वय for आहूय 9 *a d* तदाख्याता (?) for तदाख्यता 12 *a d* omit वा after द्योतनो 13 *d* जातप्रज्ञान for जातप्रज्ञान 14 *a d* मित्रमह for °मह 15 *a d m* add इत्येतम् after किम् 17 *d* काथक्य 18 *a d m* add एतत् after नपात् इति

1 न्याय—Cf Paribhāsendusekhara § 15, on the sūtra "ओत्" Panini 1 1 15 The reading there is—"गोणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसप्रत्यय ॥ १५ ॥"

5 वक्ष्यति—Nir VIII 22

7 'तनूनपात्'—Nigh V 2, 3.

रायाः प्रजाया नामधेयम्। या पितुरनन्तरा पुत्राख्या सा भवति अननन्तरा पौत्राख्येत्यर्थ । किं कारणम्। सा हि **निर्णततमा भवति** । कथम्। पुत्रस्तावत् पितुर्नीचैर्नतो भवति। ततोपि नीचैर्नततम पौत्र । तत्रैतस्मिन् पक्षे य **तनू** शब्द पूर्वपद तनूनपाच्छब्दस्य तेन **गौ उच्यते**। सा कस्मात्। **तता: अस्या भोगा** 5 क्षीरदध्यादय । तत किम्। **तस्याः पयो जायते**। तस्या पुत्र पय । **पयसः आज्य जायते**। तस्मात् तस्या पौत्र । एव गो तन्वाख्याया नपात् आज्यम्। तस्मात् तनूनपात्।

अग्निपक्षे **आपः अत्र** अस्मिन् अग्ने तनूनपात्त्वे **तन्व उच्यन्ते**। ता कस्मात्। **तता. अन्तरिक्षे**। तत किम्। **ताभ्य. ओषधिवनस्पतयो जायन्ते**। 10 **ओषधिवनस्पतिभ्य. एष. अग्नि जायते**। तस्मादयमपा पौत्र ॥

तस्य तनूनपात आज्यस्य अग्नेर्वा प्राधान्यस्तुति **एषा भवति**—॥ ५ ॥

" तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जन् स्वदया सुजिह्व।
मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन् देवत्रा च कृणुह्यध्वर नं. ॥"

तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान् यज्ञस्य यानान्, मधुना समञ्जन् 15 **स्वदय कल्याणजिह्व। मननानि च नो धीभिर्यज्ञ च समर्धय। देवान् नो यज्ञं गमय॥**

---

1 *a d* omit पुत्राख्या सा भवति अननतरा 1-2 *d* reads या पितु अनन्तरा पुत्राख्या तस्यानन्तरा पौत्राख्येत्यर्थ instead 2 *d* omits कथ 4 *d* omits सा before कस्मात्, *d m* तता, *bi* नता 5 *a d* omit पय after पुत्र 8 *a d m* तनूनपात्त्वे *bi r* °त्वेन 10 *d* omits अग्नि after एष 12 R समञ्जन्त्स्वदया 14-15 R समञ्जन्त्स्वदय

12-13 RS X 110 2, AV 5 12 2, VS 29 26

14 **मधुना**—Durga reads मध्वा only He does not notice मधुना, Yâska's *bhâsya* on the *nigama* word

15 **कल्याणजिह्व**—This word is omitted by Durga Instead of it he has जिह्वया हित or जिह्वाया हित

16 **देवान् नो यज्ञं गमय**—Durga does not notice this sentence in his commentary

नराशसो यज्ञ इति कात्थक्यो, नरा अस्मिन्नासीना· शसन्ति। अग्निरिति शाकपूणिर्नरै· प्रशस्यो भवति। तस्यैषा भवति॥ ६॥

तनूनपात् पथ ऋतस्य–इति। हे **तनूनपात्** आज्य त्वमुच्यसे। एतान् **पथः**–मार्गान् सर्वान् **ऋतस्य**–**यज्ञस्य यानान्**–हवींषि यज्ञे यान्युत्सर्पन्ति तानि **मध्वा** मधुरेण स्वादेन **समञ्जन्**–सम्प्रक्षयन् **स्वदय**–स्वादुतामापादय हे **सुजिह्व**– 5 जिह्वया हित। एव कुर्वन् **मन्मानि**–**मननानि** यानि वय मन्यामहेऽर्थवस्तूनि ध्रुवाण्ये तानि **न·** स्युरिति तानि स्वाभि **र्धीभिः** स्वै कर्मभि, अभिघारणालकरणोपस्तरणादिभि, **ऋन्धन्**–ससाधयन् स्वगुणैरुपकुर्वन् **समर्धय**–सपादय। अपि चैव कुर्वन्नेत **यज्ञ समर्धय**–सपादय। या काचिदापदुत्पद्यते यज्ञस्य ता प्रायश्चित्तेनाङ्गभावमुपगच्छन् **गमय देवत्रा**–**देवान्** प्रति। स्विष्टम वरमस्माक च कुरुष्वेत्यर्थ। एतदाशास्महे त्वत्त। 10

अग्निरिति शाकपूणि। हे भगवन् अग्ने **तनूनपात्** त्वम् एतान् **पथः ऋतस्य**–**यज्ञस्य यानान्** हवींषि **मध्वा**–मधुरेण पाककृतेन रसेन **समञ्जन्**–समभि व्यञ्जयन् **स्वदय**–मृष्टीकुरु हे **सुजिह्व**–स्वर्चि अथवा हे सुवाक्। एतान्येव कुर्वन्नस्मद भिमतान्यर्थवस्तूनि **न·** ससाधयन् **यज्ञम् ऋन्धन्**–समर्धयन् स्वसामर्थ्याच्च **देवत्रा**- देवप्रविष्ट कुरु इत्येतदाशास्महे वय त्वत्त इति। 15

नराशस· (४) **यज्ञ इति कात्थक्यः**। कस्मात्। **नरा· अस्मिन् आसीना शसन्ति**। नरशब्द पूर्वपदम्, आसेर्निष्ठान्तस्य मध्य, शसतेरुत्तरपदम्।

---

1 C काच्थ्क्यो 2 Bı J conclude VIII ıı 3 with तस्यैषा भवति 4 *m* omits यज्ञस्य, *m* यान्स्युत्सर्पन्ति for यान्युपसर्पन्ति, *a d* omit तानि 5 *a d* सम्प्रक्षयन्, *bı* सप्रक्षयन्, *d* आपादयत for आपादय 5–6 *bı* सुजिह्व जिह्वया हि ते एतदेव कुर्वन्, *a d* सुजिह्व जिह्वया हित एव कुर्वन्, *m* जिन्हाया हित एतदेव कुर्वन् 6 *a d* यानि वय मन्यामहे, *bı 1 m* यानि च वय etc 7 *a d* read तानि again for स्वाभि 8 *d* ऋधन् for ऋधन् 8–9 *d* समधय। सपादयन्नपि चेत यज्ञ समर्धय सपादय। *a d* omit एव कुर्वन् 9 *a d m* read ता for त of *bı 1*, and उपगच्छ for °गच्छन् 12 *m* omits यज्ञस्य after ऋतस्य 14 *a d* ऋधन्, *a d* समर्द्धय for समर्द्धयन्, *m* omits समर्धयन् 15 *a d* देवप्रतिष्ठ, *bı* °प्रविष्ट 16 *a d* काथक्य here as well as in several places before 17 *d* नर शब्द

---

11 अग्निरिति शाकपूणि।—Yaska does not read these words here See his *bhāsya*

16 नराशस ·—Nigh V 3 4.

अथ कोर्थ । **नराः** मनुष्या **अस्मिन् आसीनाः** उपविष्टा **शसन्ति** इति नराशस । **अग्निरिति शाकपूणिः** । स कस्मात् । **नरैः प्रशस्य.** स्तुत्यः **भवति** ।

तस्य नराशसस्य **एषा भवति** प्राधान्यस्तुति ॥ ६ ॥

" **नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।**
ये सुक्रतव शुचयो धियधा स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥"

नराशसस्य महिमानमेषामुपस्तुमो यज्ञियस्य यज्ञैर्, ये सुकर्माण शुचयो धियं धारयितार. स्वदयन्तु देवा उभयानि हवीषि। सोम चेतराणि चेति वा। तान्त्राणि चावापिकानि चेति वा ॥

ईळ ईट्टे. स्तुतिकर्मण. । इन्धतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

10 **नराशंसस्य महिमानमेषाम्**-इति । वर्तमान एव कर्मणि ब्रवीति । योयमेषामभिमतफलदाता नराणा, नराशसो यज्ञ द्रव्यदेवतात्यागात्मक प्रयोग तस्य अधिष्ठाता । तथ्यग्नौ देवताविशेषे जगदुत्पत्त्यनुग्रहबीजम् । **नराशसस्य** वयम् **उपस्तोषाम.**–**उपस्तुम** उपगम्य चेतसा **महिमानं**–माहाभाग्य विभूतिं **स्तुम** –अभिकीर्तयाम । **यजतस्य–यज्ञियस्य**–यजनस्य सपादयितु –प्रयोक्तुरभिमतफलसपादयितु **यज्ञैः**-
15 कर्मभि युक्ता **उपस्तुम.** । तदेवमेतास्मिन्नुपास्थितमहिम्नि नराशसे यज्ञे किमाशास्महे । **ये सुक्रतव.–सुकर्माण** जगदनुग्रहप्रवृत्ता **शुचय.**-निर्णिक्ततरपापा **धियधा.** स्वाविकारयुक्ताना कर्मणाम् अनुविधारयितार, प्रज्ञाना वा । एवमादिगुणयुक्ता **देवा.** ते **स्वदन्ति–स्वदयन्तु** एतानि **हव्या–हवीषि उभयानि** ।

9 B1 J R वेल्ठ ईट्टे, C D वेळ ईट्टे, B1 J conclude VIII 11 4 with भवति 12 *a d m* omit उपस्तोषाम 13 उपगम्य चेतस्य for उपगम्य चेतसा, *a d* विभूती for विभूति 14 *d* यजनस्य सपादयितु for यजनसपादयितु of *b1 j* 15 *a d* तदेवमेतस्मिन्नुपस्तुतमहिम्नि, *b1 j* यदेवमेतस्मिन्नु°, *a d* omit अपि after किं 16 *a d m* सुकृतकर्माण for सुकर्माण, *d* निषिक्ततरपापा for निर्णिक्त° 17 *a d* add यज्ञाना after प्रज्ञाना 17–18 *a d* एवमादिगुणा for °गुणयुक्ता 18 *a d* omit ते, *a d* स्वदतु आस्वादयन्तु, *m* स्वदन्ति आस्वादयन्तु

4–5 RS VII 2 2, VS 29 27, MS 4 13 3 201 12, KS 37 4, TB 3 6 3 1
9 इट्टे स्तुतिकर्मण —Cf 'ईड स्तुतौ' Dhatup 2 9
9. इन्धेत —Cf 'ञिइन्धी दीप्तौ' Dhatup 7 11

यदि सौमिक पशु तत **सोम च इतराणि** पशुपुरोडाशधानाप्रभृतीनि । अथ पृथक सोमात्, **तान्त्राणि** प्रयाजाज्यभागस्विष्टकृत्प्रभृतीनि, **आवापिकानि च** प्रधान-हवींषि, इत्येतदाशास्महे ।

अग्निरिति शाकपूणि । योयमेषामभिमतोपकारकारी नराणा, प्रशस्य नराशसोऽग्नि तस्य वयम् **उपस्तोषाम** –उपस्तुम· **महिमान यजतस्य**–यज्ञसपादयितु 5 **यज्ञै**·-कर्मभि दानैर्वा सयुक्ता । तस्मिन्नुपस्तुतमाहिम्नि नराशसेऽग्नौ हुतानि **ये सुक्रतव· देवा· शुचयः धियधाः** ते एतानि **उभयानि** हवींषि आस्वादयन्तु इत्येतदाशास्महे ।

ईळ· (५) अग्नि । स पुनरयम् **ईट्टेः स्तुतिकर्मण·** । स्तूयते ह्यसौ । **इन्धतेर्वा** दीपनार्थस्य, तत्क्रियायुक्तो ह्यसौ । **तस्य एषा** प्राधान्यस्तुति 10 **भवति**—॥ ७ ॥

"आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा याह्यग्ने वसुभि सजोषा ।
त्व देवानामसि यह्व होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥"

आह्वयमान ईळितव्यो वन्दितव्यश्चायाह्यग्ने वसुभिः सहजोषण-स्त्व देवानामसि यह्व होता । यह्व इति महतो नामधेयम् । 15

2 *bi j m* add तत after सोमात्, *a d* add च after तान्त्राणि 4 *a d* read नाराशसो for नराशसो 5 *a d* omit उपस्तोषाम 6 *a d* युक्ता for सयुक्ता *d* उपस्तुते महिम्नि for °स्तुतमाहि°, *m* उपस्तुत्यमहिम्नि 9 *d* ईळ, *bi j* ईल, *m* इल 14 C D ईळितव्यो, Bi J R ईलितव्यो

1 अग्निरिति शाकपूणि —It seems that the text of Durga reads the words अग्निरिति शाकपूणि before the words ईळ इट्टे स्तुतिकर्मण ।

9 'ईळ'—Nigh V 2 5

9 ईट्टे स्तुतिकर्मण —Cf 'ईड स्तुतौ' Dhatup 2 9

10 इन्धतेर्वा दीपनार्थस्य—Cf 'ञिइन्धी दीप्तौ' Dhatup 7 11

12-13 RS X 110 3, AV 5 12 3, VS 29 28, MS 4 13 3 201 14, KS 16 20, TB 3 6 3 2

14 Durga does not repeat—ईळितव्यो वन्दितव्य of the text in his commentary

15 Durga does not comment on—यह्व इति महतो नामधेयम् ।

यातश्च हूतश्च भवति । स एनान् यक्षीषितो यजीयान् । इषित· प्रेषित इति वाधीष्ट इति वा । यजीयान्यष्टृतरः ॥

बर्हिः परिबर्हणात् । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च—इति । हे भगवन् य त्वम् **ईड्यः वन्द्य· च**
5 सर्वलोकस्य । **ईड्यः**–दीपनार्हं हविर्भिराज्यादिभि । **वन्द्यः**–स्तुत्य । स त्वम् **आजुह्वान·–आह्वयमान** एतस्मिन् कर्मणि अस्माभि **वसुभि सजोषा·–सहजोषण·** समानप्रीतिर्भूत्वा **आयाहि** । कस्मात् पुनरेव ब्रूमहे । इत यस्मात् हे **यह्व–महन् त्वम् असि होता देवानाम्** आह्वाता । **स·** त्वमस्माभि **इषित –प्रेषितः–अधीष्टो वा** अध्येषितो होतृत्व स्थित्वा अस्माकम्, **एनान्** देवान्
10 **यक्षि**–यज इत्येव ब्रूमहे । किमित्येव ब्रूमहे । यस्मात् **यजीयान्** असि **यष्टृतर·** मनुष्यहोतुरिति ।

इह **ईड्यः** इति एकवचनमग्नेरव्यवधानेन । तथैतस्मिन् मन्त्रे एकस्य श्रुतत्वात् । ऐष्टिके पुनर्हौत्रे

" इलो अग्न आज्यस्य व्यन्तु "

15 —इति बहुवचनयुक्तादाख्याताद् व्यन्त्वित्येतस्मात् इल —इत्येतस्यापि बहुवचनत्वमेव इडो व्यन्तु—इति । तच्च पुनरन्नाभिधानम् । अन्न च पुनरोषधय एव । ताश्च पृथिवीस्थाना इत्यग्निं भजन्ते । तदात्मनायमग्निरिज्यत इति । तत्र बहुवचन प्रतिसमाधानमो-

3 Bi J conclude VIII ii 5 with भवति 4 *m* adds अग्ने after भगवन् 5 *a d* read ईड्य दीपनादाज्यहविरादिभि 6 *d* reads वसु for वसुभि, *a d m* omit सजोषा 8 *a d* महन्, *bi j* महत् 9 *a d* एतान् for एनान् 10 *d* omits इत्येव ब्रूमहे after यज, *a* omits किमित्येव ब्रूमहे before यस्मात्, *m* adds यजीयान् again before यष्टृतर 12 *d* रुव्य for ईड्य of *bi j*, *m* इड इ° 13 *a d* read हौत्रे for होत्रे of *bi m* 14 *d m* इडो for इलो 16 *d* इडो for ईडो of *bi j* 17 *a d* तच्च for तत्र, *m* प्रतिसमान for प्रतिसमाधान

1 Durga does not comment on the words—**यातश्च हूतश्च भवति**

7 सहजोषण समानप्रीति —Cf 'जुषी प्रीतिसेवनयो ' Dhatup 6 8

14 इलो अग्न etc —ÂŚi Su i 5

ष यात्मनाग्नेर्व्यव ग्रारणात । उक्त च—"योऽयमृबीपे पृथिव्यामग्निरन्तरौषधिवन स्पतिष्वप्सु तमुन्निन्ययु सर्वगण सर्वनामानम्"—इति । तस्मादुपपद्यत इति ।

बर्हि (६) इति निर्वक्तव्यम् । तत् पुनरेतत् प्रसिद्धमेव कुशमय यज्ञाङ्गम् । तत् कस्मात् बर्हि इति । उच्यते । **परिबर्हणात्**—परिच्छेदनात् । लून हि तद् भवति परिवृद्ध वा । **तस्य एषा** बर्हिष प्राधान्यस्तुति **भवति** ॥ ८ ॥ 5

"प्राचीन बर्हि प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम् ।
व्यु प्रथते वितर वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥"

प्राचीन वर्हि॰ प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्या॰ प्रवृज्यतेऽग्रेऽह्ना बर्हिः पूर्वाह्णे । तद्विप्रथते वितर विकीर्णतरमिति वा विस्तीर्णतरमिति वा । वरीयो वरतरमुरुतर वा । देवेभ्यश्चादितये च स्योनम् । स्योन- 10 **मिति सुखनाम स्यतेरवस्यन्त्येतत् । सेवितव्य भवतीति वा ॥**

द्वारो जवतेर्वा, द्रवतेर्वा, वारयतेर्वा । तासामेषा भवति ॥ ९ ॥

प्राचीन बर्हि'-इति । प्राच्या दिशि यदश्चित गत जात प्रागग्र वा यत् स्तीर्यते तद् भवति **प्राचीनम्** । कि पुनस्तत् । **बर्हि** । **प्रवृज्यते**–प्रच्छिद्यते लूयते । अथवा

1 *a d m* व्यवधानात् for व्यवधारणात्, *d m* योयमृबीसे, *d* अग्निरन्तरोपधिवन॰ 3 *a d* read वक्तव्य for निवक्तव्यम् 5 *a d* read तस्य for यस्य of ? 8 Br J प्रवृज्यने अग्रे अह्ना, C D प्रवृज्यतेग्रेह्ना 9 C D R वितीर्णतर for विकीणनर 12 Br J conclude VIII ii 6 with भवति

1–2 योऽयमृबीषे etc —Nir VI 36
3 'बर्हि'—Nigh V 2 6
6–7 RS X 110 4 AV 5 12 4, VS 29 29 MS 4 13 3 202 1, KS 16 20, TB 3 6 3 2
9 **वितर**—Some mss of Br (क, ख, ग) do not read वितर
9 **विकीर्णतरम्**—Durga does not notice either विकीर्णतरमिति वा or its variant वितीर्णतरमिति वा
10 'स्योनम्'—Nigh III 6 15
11 स्यते —Cf 'षोऽन्तकर्मणि' Dhatup 4 41

प्रवृज्यते–प्रस्तीर्यते। किं पुनरेवमेव स्वमनीषिकया। नेत्युच्यते। **प्रदिशा**–विधि वाक्येन।

"प्रागुदग्वा बर्हिश्छिनत्ति।"

तत्सामर्थ्यात्। अथवा **प्रदिशा**–प्रस्तरणमन्त्रेण

5 "देवस्य त्वा"

—इत्यनेन। स्तरणपक्षेऽपि

"प्राचीनं बर्हिः स्तृणाति"

—इति विधिवाक्यम्।

"ऊर्णम्रदा वि प्रथस्व"

10 —इति मन्त्रः। किमर्थं पुनस्तत् प्रवृज्यते। **पृथिव्या**. **वस्तोः अस्याः**। पृथिवी वेदी तस्या **वस्तोः**–**वसनाय** आच्छादनाय। कदा च पुनस्तत् **प्रवृज्यते**। **अग्रे अह्नाम् पूर्वाह्णे**। तदा हि प्रशस्यते दर्भस्तरणं लवनं वा। **तत्**प्रवृक्तं प्रस्तीर्यमाणं वा यथाकालं विविधं **प्रथते** विस्तीर्यते वेद्यां छाद्यमानायां प्रवृज्यमानं वा विस्तीर्यमाणं वा **विप्रथते**। **वितरम्** विस्तीर्णादपि **विस्तीर्णतरम्**। **वरीयः**–**वरतरम्** अन्येभ्यो 15 यज्ञाङ्गेभ्यः श्रेष्ठतरं तदाधारत्वाद्धविषाम्। **उरुतरं वा** बहुतरं वा। किमर्थं पुनस्तत् प्रवृज्यते विप्रथते वा। **देवेभ्यः च अदितये च** कथं नाम **स्योनं सुखं** स्यादिति।

---

1 *d* किंपुनरेव स्व° for किं पुनरेवमेव स्व°, *m* प्रदिशा 3-4 *a d m* बर्हिश्छिनत्ति। तत्सामर्थ्यात्, *bi j* बर्हिश्छिनत्तीति सामर्थ्यात् 4 *a d* मन्त्रेण for प्रस्तरणमन्त्रेण 9 *d* म्रदा for म्रद्रा of *j*, *a d* विप्रथस्व for पिप्रथस्व of *bi j* 10-11 *m* reads पृथिवी वेदिस्तस्या, *a d* omit पृथिवी वेदी तस्या 11 *d* omits च after कदा 12-13 *a d m* तत्प्रवृक्तं प्रस्तीर्यमाणं वा यथाकालं विविधं प्रथते, *bi j* तत्प्रवृत्तं वा यथाकालं विविधं प्रथते 13-14 *m* omits from विस्तीर्यते वेद्या etc to वा विप्रथते 13 *a d* read प्रस्तीर्यमाण for विस्तीर्यमाण. 13-14 *a d* omit वा before विप्रथते 14 *a* only reads विस्तर for वितर 15 *a d m* omit वा after उरुतर

---

3 प्रागुदग्वा बर्हि°—The quotation is untraced But cf प्रागुदग्वा भिप्रव्रज्य बर्हिरच्छैति'—MŚi Sû 1 1 1 28

5 देवस्य त्वा—The *mantra* is—"देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां बर्हिर्देवसदनं दामि"—MS 1 1 2 4 1 2, MŚi Sû 1 1 1 34

7 प्राचीनं बर्हिः स्तृणाति—The quotation is not traced

9 ऊर्णम्रदा—RS V 5 4 Cf MS 3 1 13, and 4 1 14.

बर्हिषा हि सगुणीकृतात्कर्मणो देवाना हविर्दातॄणा यजमानानाम् अभीप्सितेन फलेन योगो भवति तत् सुखम् । **अदितये** पृथिव्यै बर्हिषा हि सगुणीकृतात् कर्मणश्चाहुतिद्वारेण वृष्टिर्भवति । तत ओषधिप्ररोह तत सुखम् ।

नात्र ब्रवीत्यग्निरिति । तेन यज्ञाङ्गमेव । अभिमतमेतदिदमप्यस्याचार्यस्य । तद्द्वारेणैव व्यवधानेनाग्नि स्तूयते पृथिव्यायतनत्वात् तस्य । अपरे पुनरग्निवदपि योजयन्ति मन्त्रा 5 र्थदृश । तत्पक्षे बर्हिरित्यग्न्यभिधानम् । प्रागञ्च्यते प्रणीयत इति **प्राचीनम् । बर्हि** प्रवृद्धमाहवनीयाख्य ज्योति । **प्रवृज्यते**–प्रणीयते । तत् पुन **प्रदिशा**–वचनेन

" प्राञ्चमुद्धरन्ति "

इति । **पृथिव्या वस्तो वसनाय** । अग्निनैव हि वेदिरनग्निका भवति । **अग्रे अह्नाम् पूर्वाह्णे** । **तत्** विवि**प्रथते** सामिधेनीप्रक्षेपात् । आज्यभागाघारादिषु च 10 **विस्तीर्णतर** विक्षिप्ततर प्रथते । **वरीय वरतरम्** अन्येभ्यो ज्योतिर्भ्य । **उरुतर**–महत्तर **वा देवेभ्य** यजमानेभ्य इतरेभ्यो वा **अदितये च** पृथिव्यै कथ नाम **स्योन** स्यादिति ॥

स्योनम् इति सुखनाम । स्यते धातो अवपूर्वात । तदेव हि **अवस्यन्ति**–व्यवस्यन्ति निवसन्ति प्राणिन । **सेवितव्य भवतीति वा** । तद्धि सर्वस्य सेवनार्हं 15 भवति ।

द्वार (७) इति निर्वक्तव्यम् । ता पुनरेता **जवतेर्वा,** जवन्ति हि ताभि ।

1 *b* *r* सगुणीकृत्कर्मणो, *m* सगुणीकृतात्कर्मण्यो, *a* *d* add वा after फलेन 2 *a* only reads पृथिव्या for पृथिव्ये, *a* *d* *m* वा for हि, *m* कर्मण आहुतिद्वारेण, *d* *m* omit च after कर्मण 3 *a* only reads ओषधीषु रोह ?, *d* *m* ओषधीप्ररोह 3–4 *a* तत्सुखनाम प्रब्रवीत्यग्निरिति तेन etc , *d* तत्सुख नात्र ब्रवीति etc 4 *a* *d* आचार्यस्य । तद्द्वारेणेव, *b* *r* *m* आचायस्य च तद्द्वारेणेव 6 *b* *r* प्रागुच्यते, *m* प्रागच्यते 9 *a* *d* अग्निनाहिवेदिरनग्निका *m* omits हि 10 *a* only reads आज्यभागाद्याघारादिषु च, *d* *m* आज्यभागाघारादिषु 12 *a* *d* read वा before महत्तर and not after it, *a* *d* omit च 15 *a* *d* *m* omit व्यवस्यन्ति 17 *b* *r* read यज्ञे गृहद्वार इति कात्थक्य ।, after निर्वक्तव्यम्, *a* *d* *m* omit it

8 प्राञ्चमुद्धरन्ति—The quotation is not traced But cf MS 1 6 5

17 'द्वार'—Nigh V 2 7,

द्रवतेर्वा वात्वन्यत्वमर्थैकत्वम्। **वारयतेर्वा** वारणीया हि द्वारादेव निवार्यन्ते। **तासाम् एषा** प्रावान्यस्तुति **भवति** ॥ ९ ॥

" व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनय. शुम्भमानाः।
देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ "

5 **व्यञ्जनवत्य उरुत्वेन विश्रयन्ता पतिभ्य इव जाया ऊरू मैथुने धर्मे शुशोभिषमाणाः। वरतममङ्गमूरू। देव्यो द्वारो बृहत्यो महत्यो विश्वमिन्वा, विश्वमाभिरेति यज्ञे। गृहद्वार इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणि ॥**

उषासानक्तोषाश्च नक्ता चोषा व्याख्याता। नक्तेति रात्रिनामानक्ति 10 भूतान्यवश्यायेनापि वा नक्ताव्यक्तवर्णा। तयोरेषा भवति ॥ १० ॥

व्यचस्वतीः इति। या एता निविवेनान्चनेन गमनेन युज्यन्ते **व्यचस्वतीः** ता। कि कुर्वन्तु। **उर्विया–उरुत्वेन** महत्त्वेन **विश्रयन्ताम्**–विश्रियन्ताम्। कथम्। **पतिभ्य॰ न जनय**। **पतिभ्य इव जाया**। यथा पतिभ्यो जाया **ऊरू मैथुने धर्मे** विवृण्वन्ति **शुशोभिषमाणाः**–शोभयितुमिच्छमाना प्रहर्षात्। एव 15 **विश्रयन्ताम्**। इदानीमुत्तरोऽर्धर्चे प्रत्यक्षकृत। या यूय **व्यञ्जनवत्य.** एव विश्रयध्वे ता वो ब्रवीमि। हे **देव्य.** दानक्रियाहेतुभूता **द्वार. बृहत्य महत्य विश्वमिन्वा.**। **विश्व** सर्वम् **आभिः एति** यज्ञशरणमिति विश्वमिन्वा।

---

6 The mss क, ख, ग of Bi read वरतरम् 10 Bi J conclude VIII ii 7 with तयोरेषा भवति 12 *a* विश्रियता, *d* विश्रयता for विश्रियन्ताम् of *bi j m* 13 *d* omits न after पतिभ्य *a d* omit यथा पतिभ्यो जाया 14 *a d m* omit शुशोभिषमाणा, the ms ग of *bi* reads सुशोभि° 16 *m* ततो ब्रवीमि for ततो ब्रवीति of *bi j*, *a d* ता वो ब्रवीमि 17 *a d* read यज्ञशरणमिति for यज्ञोपकरणमिति of *bi j*, *m* यज्ञे उपकरणमिति

3–4 RS X 110 5, AV 5 12 5, VS 29 30, MS 4 13 3 202 3, KS 16 20, TB 3 6 3 3

4 Yaska has not explained the words—देवेभ्यो भवत सुप्रायणा

6 Durga does not explain वरतममङ्गमूरू

7 यज्ञे गृहद्वार इति कात्थक्य —is not explained by Durga

यूयमुच्यध्वे । **देवेभ्य** एतेभ्यो हविर्दातृभ्य ऋत्विग्भ्य यजमानेभ्य इतरेभ्यो वा **सुप्रायणा**—सुप्रगमना **भवत** इत्येतदाशास्महे ।

अग्निः इति शाकपूणि । तत्पक्षे योजना । अग्न्यर्चिषो **द्वार** जवनात् द्रवणाद्वा । हविर्वा । ताभिर्जवति द्रवति वा वारयन्ति वा रक्ष प्रभृतीनीति द्वार । **व्यचस्वती** या एता विविधेनाञ्चनेन तद्वत्य । अग्न्यर्चिष ता **उरुत्वेन विश्रयन्ताम्** । 5
कथम् । **पतिभ्य इव जाया ऊरू मैथुने धर्मे** शोभयितुमिच्छमाना । या यूय विविधेनाञ्चनेन तद्वत्य याश्चैव विश्रय वे ता वो ब्रवीमि । हे **देव्य बृहत्य विश्वमिन्वा** सर्व हविर्याभिर्जवति ता यूयमस्य हविष **सुप्रायणा**—सुप्रगमना **भवत** इति ।

उपासानक्ता (८) इति एकपदम् । अस्य विग्रह **उषाश्च नक्ता च** । अत्र 10
उषा व्याख्याता—"उच्छतीति सत्या" इति । **नक्तेति रात्रिनाम** । तत् कस्मात् । **अनक्ति** क्लेदयति **भूतानि अवश्यायेन** इति । अवश्यमेता आयन्तीत्यव श्याया प्रुष्वा । अनक्तेरकारलोपे नक्ता । **अपि वा नक्ता अव्यक्तवर्णा** । नकार प्रतिषेधे । न अक्ता न व्यक्ता अनक्ता । यथा अह सर्वमभिव्यक्तरूप भवति न तथा रात्रि । **तयो एषा** प्राधान्यस्तुति **भवति** ॥ १० ॥ 15

"आ सुष्वयन्ती यजते उपाके उपासानक्ता सदतां नि योनौ ।
दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥"

1 *a d* एतेभ्यो देवेभ्य 2 *m* प्रायणा for सुप्रायणा 3 *a d* अर्चिष for अग्न्यर्चिष 4 *d* omits वा after द्रवति, *a d m* वारयति, *bi* वारयाति 6 *d* ऊरून्मथुने धम 7 *a d* (and *bi* ms ख) read ता वो ब्रवीमि, *bi*) नतो ब्रवीमि, *m* ततो ब्रवीति 8 *d* जवति for जवति, *m* सुप्रगमना for सुगमना of *bi*) 10 *a d* इत्येतत्पदम्, *bi*) इति एकपदम, *d m* omit अत्र 12 *d* omits इति after अवश्यायेन, *a d m* अवश्यमेता आयतीत्यवश्याया, *bi*) अवश्यमेतदाय ताति etc 13 *d* प्रुष्व, *bi*) प्रुष्वा 14 *d* न व्यक्ता नक्ता and not अनक्ता

10 'उपासानक्ता'—Nigh V 2 8
11 उषा व्याख्याता—Nir II 18
16–17 RS X 110 6, AV 5 12 6 27 8, VS. 29. 31 MS 4 13 3 202 5, KS 16 20, TB. 3 6 3 3

सेष्मीयमाणे इति वा । सुष्वापयन्त्याविति वा । आसीदतामिति वा । न्यासीदतामिति वा । यज्ञिये उपक्रान्ते दिव्ये योषणे । बृहत्यौ महत्यौ । सुरुक्मे सुरोचने । अधिदधाने शुक्रपेशसं श्रियम् । शुक्र शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । पेश इति रूपनाम । पिशतेर्विपिशित 5 भवति ॥

दैव्या होतारा । दैव्यौ होतारावय चाग्निरसौ च मध्यमस्तयोरेषा भवति ॥ ११ ॥

आसुष्वयन्ती इति । आसुष्वयन्ती—सेष्मीयमाणे—परस्पर स्मयमाने । अथवा सुष्वापयन्त्यौ सुष्ठु जनान् स्वापयन्त्यौ । यजते हेतुकर्तृत्वेन । यजते— 10 यज्ञिये—यज्ञसपादयित्र्यौ । उपाके—उपक्रान्ते—उपगम्य इतरेतर क्रान्ते । दिव्ये— दिविजे द्योतने । योषणे समिश्रे परस्परत । बृहती—बृहत्यौ—महत्यौ । सुरुक्मे— सुरोचने सुदीप्ते । ये एत एवमादिगुणयुक्ते उषासानक्ते अधिश्रिय श्रियम् अधिदधाने उपरि स्थापयन्त्यौ शुक्रपिशम्—शुक्रपेशसम् शुक्ररूपा श्रियम् आसदताम्—आसीदताम् एतस्मिन् स्वे योनौ । आकार उत्कृष्यते । उपसर्गस्य 15 हि क्रियापदेन सामर्थ्यम् । न्यासीदताम् इति नियमेनासीदतामिति । नि उत्तर- पदस्योऽप्यपकृष्यते तेनैव क्रियापदन । निशब्दश्चोत्तरपादपूरण ।

1–5 The mss क, ख, ग of b read पिशतेविपिशित भवति 7 Br J conclude VIII ii 8 here 9 a d add बृहत्यो महत्यौ before यजते 10 a d m प्रशस्ये for उपक्राते 11 a d omit द्योतने, a d m omit बृहत्यो 12 m सुष्ठु रोचने, a d दीप्ते for सुदीप्ते, d उषासानक्तो for °नक्ते, a d omit श्रियम 13 a d m omit शुक्रपिशा शुक्रपेशसम्, a d शुक्ररूपा 14 a d m omit आसदताम, a d omit स्वे, d नियोनो for योनौ, a d उत्कृष्य for उत्कृष्यत 15–16 d निरतरपदस्थो for निरुत्तर° 16 a d m अपकृष्यते तेनेव क्रियापदेन, b J अपकृष्य तेनैव etc a d निशब्दश्चोत्तरपादपूरण, b J m निशब्दश्चोत्तरपदो वा पादपूरण

3–4 शुक्र शोचतेर्ज्वलतिकर्मण—This portion of the text is not commented upon by Durga

1 'पेश'—Nigh III 7 11

न ब्रवीत्यग्निरिति । येन द्वित्वानुपपत्तिरिति केचित् । अपरे पुनर्वर्णयन्ति । उषा अग्नेर्दीप्ति । नक्ता आहुति । दीप्तिर्विवासयति तम । आहुतिरनक्त्याज्येन । ते एते दीप्त्याहुती सुष्ठु स्मयमाने इव **यजते–यज्ञिये**–यज्ञसपादयित्र्यौ **उपाके–उपक्रान्ते** परस्परत **दिव्ये**–द्योतने परस्पराश्रयात् **योषणे** -मिश्रीभूते **बृहती–बृहत्यौ–महत्यौ सुरुक्मे–सुरोचने अधिदधाने शुक्रपिशम्–शुक्रपेशसम्** एतस्मिन् यजमाने 5 **श्रियम् आसदताम्–आसीदताम्** एतास्मिन्नग्नौ **न्यासीदता** नियमेनाधिक वा इत्येतदाशास्महे ।

पेश इति रूपनाम पिशतेः धातो । तद्धि **विपिशित भवति** । विकसित भवति यावदाश्रयभावित्वात् । विनिहितमिति केचिदन्याश्रितत्वात् ।

दैव्या होतारा (९) इति वक्तव्यम् । **दैव्यौ होतारौ** इति शब्दसमाधि ।10 **अय चाग्निरसौ च मध्यम** इत्यभिधेयवचनम् । **तयोः एषा** प्राधान्यस्तुति **भवति** ॥ ११ ॥

" दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञ मनुषो यजध्यै ।
प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीन ज्योति॰ प्रदिशा दिशन्ता ॥"

दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ, निर्मिमानौ यज्ञ मनुष्यस्य मनुष्यस्य 15

1 *m* पुनर्वर्णयन्त्यपरे 2 *m* नक्ता आहुतिर्दीप्ति, *a d* आहुतिर्नक्ताज्येन, *m* आहुति नक्त्याज्येन 3 *m* सुष्टु स्मयमाने, *a d* omit यजते, *a d* omit उपाके 4 *m* परम्पराश्रयात्, *b r j* परस्पराश्रयणात्, *a d m* omit बृहती 5 *a d m* सुष्रोचने for सुरोचने, *a d m* omit शुक्रपिश, *m* reads शुक्रपिशसम् for शुक्रपेशसम् *a* alone reads अस्मिन् for एतास्मिन् 6 *a d m* omit आसदताम् 7 *a* only reads च for वा 8 *d* विपिशित, *m* विपीशित 8–9 *a* omits विकसित भवति

8 पिंशते धातो —cf ‘पिश अवयवे’—Dhatup 6 156
10 ‘दैव्या होतारा’—Nigh V 2 9
13-14 RS X 110 7, AV 5 12 7, VS 29 32
14 प्रदिशा—Yaska neither reads nor explains this word
15 निर्मिमानौ—Not noticed by Durga
15 मनुष्यस्य मनुष्यस्य—The mss. क, ख, ग of Br do not repeat मनुष्यस्य Durga also reads the word once only.

यजनाय। प्रचोदयमानौ यज्ञेषु कर्तारौ पूर्वस्या दिशि यष्टव्यमिति प्रदिशन्तौ॥

तिस्रो देवीस्तिस्रो देव्यस्तासामेषा भवति॥ १२॥

दैव्या होतारा—इति। यावेतौ **दैव्यौ होतारौ**। देवेषु भवौ **दैव्यौ**। देवावेव 5 वा **दैव्यौ** इति स्वार्थे एव तद्धित। मनुष्यहोतारौ होतृमैत्रावरुणौ अपेक्ष्य। दैव्यौ होतारौ इति विशेषणम्। कौ पुनस्तौ। **होतारा-होतारौ** आह्वातारौ देवानाम्। वाय्वग्नी। किंलक्षणौ। **प्रथमा-प्रथमौ**-मुख्यौ मनुष्यहोतारावपेक्ष्य **सुवाचा-सुवाचौ**-प्रशस्तवाचौ सुस्तुती **मिमाना यज्ञ** यज्ञनिर्मातारौ नित्य **मनुष — मनुष्यस्य यजध्यै-यजनाय प्रचोदयन्ता-प्रचोदयमानौ विदथेषु-यज्ञेषु** 10 **कारू-कर्तारौ** ऋत्विजौ।

"नानग्निको यज्ञोऽस्ति"

इत्यग्निर्निर्मिमीते। न चासावनुपध्मातो वायुना ज्वलतीति वायुर्निर्मिमीते। विज्ञायते हि

"तस्मादेष नानुपध्मातो ज्वलति"

---

3 Bi J conclude VIII ii 9 with भवति 4 *d* दैव्यो होताराविति यावेतौ etc 4–5 *bi j* देवेषु भवौ देव्यौ देवावेव वा देव्यौ, *a d* देवावेव वा देव्यौ, *d* reads दैव्यौ in both the places, *d m* दैव्यो इति स्वार्थे etc 5–6 *a d* मनुष्यहोतारौ अपेक्ष्य दैव्यौ होतारौ होतृमैत्रावरुणौ विशेषण? 6 *a d m* omit होतारा, *m* होतारावाह्वातारौ 7 *a d m* वाय्वग्नी किंलक्षणौ, *bi j* वाय्वग्निकलक्षणौ, *a d m* omit प्रथमा, *a d m* omit सुवाचा 8 *a* alone reads सुप्रवाचो for सुवाचौ 9 *a d* प्रचोदयन्तौ for प्रचोदय ता 12 *d m* निमिमीते for निर्मिमीते, *a d* वायुर्मिमीते

---

1 **पूर्वस्या दिशि**—Durga reads प्राच्या दिशि for पूर्वस्या दिशि

5–6 मनुष्यहोतारौ होतृमैत्रावरुणौ अपेक्ष्य। दैव्यौ होतारौ इति विशेषणम्—The commentary here is not intelligible The form होतृमैत्रावरुणौ is grammatically faulty The words होतृमैत्रावरुणौ and विशेषण are interpolations and must have been introduced into the commentary from the marginal explanatory notes, by some ignorant scribe

11 नानग्निको यज्ञोऽस्ति—The quotation is not traced

13 तस्मादेष etc —ŚB 11 8 3 7

—इति । स एष मैत्रावरुणो वायुरग्नेर्होतृवदधियज्ञे वर्तमानस्य नित्य चोदयिता तन्मूलत्वाच्च यज्ञकर्मण । तावेव देवानामाह्वातारौ उच्येते । यावेतावेव **प्रचोदयन्तौ विदथेषु**–**यज्ञेषु कारू**–**कर्तारौ** मनुष्यहोतु अनुग्रहस्य नित्य स्वाधिकारकर्मानुग्रहसनिधानात्, यदेतत् **प्राचीन**–प्राच्या दिशि **ज्योति**· आहवनीयाख्य प्रणीयते प्रदिशा मन्त्रेण 5

"प्राचीमनु प्रदिश प्रेहि"

—इति । अनेन विधिवाक्यप्रदेशेन वा

"प्राञ्चमुद्धरन्ति"

—इति । एतत् प्रणीय नित्य यष्टव्यमित्येवमर्थ **प्रदिशन्तौ**–आज्ञापयन्ताविव यौ नित्यमवियोगेन स्वभावतो यज्ञोपकारे वर्तमानौ तौ ममाप्येव वर्तेतामिति एवमाख्यात 10 मभ्याहृत्य समाप्यते । निराख्याततत्वान्मन्त्रस्य ॥

तिस्रो देवीः (१०) इति पदम् । ता पुनरेता **तिस्र एव देव्यः** । प्रथमया ता निराह । तिस्र इति देवीशब्दस्य विशेषणम् । **तासाम् एषा भवति** प्राधान्यस्तुति ॥ १२ ॥

"आ नो यज्ञ भारती तूयमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयन्ती । 15
तिस्रो देवीर्बर्हिरेद स्योनं सरस्वती स्वपस· सदन्तु ॥"

2 *d* उच्यते for उच्येते 3 *d* मनुष्यस्य होतुरन्यग्रहस्य नित्य etc 4 *a d* add आहतो after °सनिधानात् and read after it यत्प्राच्या दिशि ज्योतिराह°, *m* omits प्राचीन 7 *a d* विधिवाक्यप्रदेशेन वा, *bi j m* विधिवाक्यप्रदेशेन अनेन वा 8 *m* प्राचमुत्धरन्तीति 9 *m* प्रणीय for प्रणीय, *m* आज्ञापयन्त्याविव 10 *a d* तो ममापि, *bi j m* do not read तो before ममापि, *a d* वर्तता for वर्तेता of *bi j m* 12 *a d m* तिस्र एव देव्य, *bi j* तिस्रो देव्य 15 The mss (क, ख, ग) of Bi and J read तूयमेत्विलां for तूयमेत्विळां of others

6 प्राचीमनु etc — MŚr Sû 1 5 4 7

8 प्राञ्चमुद्धरन्ति—The quotation is not traced Cf MS 1 6 5

12 'तिस्रो देवी'—Nigh V 2 10

15–16 RS X 110 8, AV 5 12 8, VS 29 33, MS 4 13 3, 202 9, KS 16 20, TB 3 6 3 4, cf also MS 2 126, 150 14

ऐतु नो यज्ञं भारती क्षिप्रम् । भरत आदित्यस्तस्य भाः । इला च मनुष्यवदिह चेतयमाना । तिस्रो देव्यो बर्हिरिदं सुखं सरस्वती च सुकर्माण आसीदन्तु ॥

त्वष्टा तूर्णमश्नुत इति नैरुक्तास्त्विषेर्वा स्याद्दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा 5 स्यात् करोतिकर्मणस्तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

आ नो यज्ञं भारती–इति । आभिमुख्येन अस्माकं यज्ञमागच्छतु । का पुनरसौ इति । **भारती** । **भरत आदित्यः** सर्वभूतान्युदकेन बिभर्ति । **तस्य** स्वभूता **भाः** दीप्तिः । कथमेतु । **तूयम्–क्षिप्रम्** । **इला च** पृथिवीस्थाना ।

" इहैवेलया वसुमत्या "

10 —इत्यनुयाजेषु उन्नीतसामर्थ्यात् पार्थिवत्वम् । **मनुष्वत्–मनुष्यवत् इह** कर्मणि **चेतयन्ती**–चेतयमाना । यथा मनुष्येण मनुष्य आहूतो भोक्तुमविलम्बमान आगच्छेत् क्षिप्रमेवमागच्छतु सा ममेह कर्मणि हविर्भोक्तव्यमित्येवमर्थं जानाना । **सरस्वती च** मध्यस्थानैवमेव **चेतयन्ती** आगच्छतु । ता एता **तिस्रः** अपि **देव्यः स्वपसः–सुकर्माणः** अस्मिन् कर्मणि **इदं बर्हिः स्योनं सुखं** प्राप्य 15 एतस्मिन् **आसदन्तु आसीदन्तु** इत्येतदाशास्महे ॥

---

1 Bi J R इला, C इडा 4 The mss (क, ख, ग) of Bi read °स्त्वक्षतेर्वा 5 Bi J conclude VIII ii 10 with भवति 7 *a d* add इति after बिभर्ति, *m* भूता for स्वभूता 8 *d* ऐतु for एतु, The *bi* ms (क) reads तूयं शीघ्रम्, *bi j m* इला 9 *bi j m* इहैवेलया, *bi* ms (ख) reads इडा and इहैवेडया 10 *a d* पार्थिवत्व, *bi j m* पार्थिवत्वात्, *a d m* omit मनुष्वत्, *d m* add तूयं (*m* यूय?) before मनुष्यवत् 11 *a d m* omit चेतयमाना, but *bi j* read it 13 *bi* ms (ख) reads एवमेता for ता एता of *bi j* 14 *m* सुकर्मण ?, *d* omits इदं, *a d m* omit सुखं 15 *a d m* omit आसदन्तु, *d* सीदन्तु for आसीदन्तु

4–5 Durga does not explain —इति नैरुक्ता, स्याद्दीप्तिकर्मण, and स्यात्करोतिकर्मण

4 Durga seems to read त्विषर्वा वृद्ध्यर्थस्य in place of त्विषेर्वा स्याद्दीप्तिकर्मण, see line 2, page 875

4 'त्विष दीप्तौ'—Dhâtup 1 1026

9 इहैवेलया—MS 4 13 8

त्वष्टा (११) इति वक्तव्यम् । अत्र तूर्णशब्दात् क्षिप्रवाचिन पूर्वपदम् अश्नोते रुत्तरपदम् । क्षिप्र व्याप्नोति यदनेन व्याप्तव्य भवति । **त्विषेर्वा** वातो **वृद्धयर्थस्य** । वृद्ध एव नित्यमसौ देवतात्वात् । **त्वक्षतेर्वा स्यात्** क्रियासामान्यमात्रवाचिन उत्सृष्टतनूकरणस्वार्थस्य । **तस्य एषा** प्राधान्यस्तुति **भवति**—॥ १३ ॥

"य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशद्भुवनानि विश्वा । 5
तमद्य होतरिषितो यजीयान् देव त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥"

य इमे द्यावापृथिव्यौ जनयित्र्यौ रूपैरकरोद् भूतानि च सर्वाणि तमद्य होतरिषितो यजीयान्देव त्वष्टारमिह यज विद्वान् ।

माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमे च स्थाने समाम्नात॰ । अग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैषापरा भवति ॥ १४ ॥ 10

य इमे द्यावापृथिवी इति । य त्वष्टा **इमे द्यावापृथिव्यौ** सर्वेषा भूताना **जनयित्र्यौ रूपै** नानाविधै अनेकप्रकारै **अकरोत् भूतानि च सर्वाणि** । अथवा **रूपैरिति** कर्तैवानया तृतीयया लक्ष्यते । तत्तद्रूपमास्थाय **य** त्वष्टा **द्यावापृथिव्यावकरोत् भूतानि च सर्वाणि** । किं तस्य त्वष्टु । **त देव त्वष्टारम् इह**

1 *d* निर्वक्तव्यम् for वक्तव्य 2 *d* व्याप्त for व्याप्तव्य 3 *m* तक्षतेर्वा 8 D reads यक्षि for यज, C agrees with the text 9 The mss (क, ख, ग) of Br read माध्यमक for माध्यमिक 10 D reads तस्यैषा भवति, C as text, Br J conclude here VIII ii 11 11 *a d* omit इमे 12 *a d* read नानाचित्ते for नानाविधे, *a d* omit अनेकप्रकारे 13 *d* omits य before त्वष्टा 14 *m* तदेवम् इहाद्य त्वष्टार अद्य, *a d* add इहाद्य before त्वष्टार and omit इह after it

1 'त्वष्टा'—Nigh V 2 11
1 अश्नोते —'अशू व्याप्तौ सघाते च' Dhatup 5 18
4 उत्सृष्टतनूकरणस्वार्थस्य—Cf 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' Dhatup 1 656–57
5–6 RS X 110 9, AV 5 12 9, VS 29-34
8 इषितो यजीयान्—Durga does not read इषितो यजीयान्
9 मध्यमे च स्थाने समाम्नात —See Nigh V 4 21,

अद्यैतस्मिन्नहनि कर्मणि च हे होत **यक्षि**–यज **विद्वान्**–जानान मयेदमवश्य कर्तव्यमिति ।

माध्यमिकस्त्वष्टेति विचार । तत्र तावत् **माध्यमिक· त्वष्टा इति आहुः** आचार्या । केचिन्नैरुक्ता एव मन्यन्ते । **माध्यमिकः** इति सज्ञाप्रसिद्धि । को हेतु ।
5 **मध्यमे च स्थाने समाम्नातः** इति। किच। एतस्मिन्नेव मन्त्रे व्यपदेशात्। कथम्। य इमे द्यावापृथिव्यौ भूतानि च सर्वाण्यकरोत् त देव त्वष्टार यजेति । त्वष्टुरन्यो यष्टा । स एव पुन सबोध्यते हे होतरिति मनुष्यहोत्रा। न चान्य पार्थिवादग्नेर्होतास्ति। तस्माद् यो यष्टा स पार्थिव य इज्यते स मध्यमस्त्वष्टेति । सर्वशिल्पवतामाचार्यो देववर्धकिर्दाक्षायणीपुत्रो द्वादशानामादित्यानामन्यतम इत्यैतिहासिका ॥ कोत्र निश्चय ।

10 अयमेव **अग्निरिति शाकपूणिः** । कथम्। यत्तावत् **मध्यमे च स्थाने समाम्नात·** इति, अकारणमेतत्। अयमप्यग्निर्मध्यमे स्थाने समाम्नात इति । यत् पुनरेतद् व्यपदेशात् इति तदपि समानमिन्द्रेणापि त्वष्टृव्यपदेश इति

"त्वष्टा दधदिन्द्राय शुष्मम्"

—इति । अपि च व्यपदेशादन्यत्वमित्यशक्यमध्यवसातुम्। अनन्यत्वेपि हि व्यपदेशो
15 भवति । तद्यथा

"अग्निमग्न आवह"

—इति। हे अग्ने भगवन् अग्निम् आवह इति व्यपदेशे सत्यनन्यत्वम्। न हि पार्थिवादन्य सूक्तभाग् हविर्भाग् वा अग्निरस्ति योऽनेन प्रसिद्धहोतृत्वाभिधानेनाहूयेत इज्येत च ।

---

1 *a d* कर्मणि च, *bi m* कर्मणि वा 3 and 4 *a d* माध्यमक for माध्यमिक of *bi j m* 3 *d* appears to read माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुरिति विचार etc 4 *m* सज्ञाप्रसिद्ध 5 *a d* omit एव 6 *a* only reads यजाति, *d* त्वष्टुरन्यो यथा for त्वष्टुरन्यो यष्टा ? 8 *d* सर्वशिल्पवतामाचार्यो देववर्धकिर्, *m* सर्वशिल्पमतामाचार्यो देववर्धकिर् *bi j* सर्वाशिल्पिमतामा° देववर्धकिर् 9 *d* द्वादशानामादित्याना मन्य इत्येतिहासिका 11 *a d* omit एतत् after अकारणम्, *a d* read प्रथमे for मध्यमे 13 *a d* add इन्द्राय again after शुष्म and before इति 17 *a d* add अत्र after इति and read हे भगवन्नग्ने 18 *a d* omit अग्निरस्ति before योऽनेन, *a d* read आहूयतेज्यते च ?, *m* आहूयेत इज्यते च, *bi*. *j* आहूयेत इज्येत च

---

11 मध्यमे च स्थाने समाम्नात —See Nigh V 4 23
13 त्वष्टा दधद्—MS 3 11 1
16 अग्निमग्न आवह—TB 3 5 4

"स्व महिमानमावह"

—इति स्विष्टकृति विशेषलिङ्गात् स्वमेवात्मनात्मान विधिवशात् आह्वानेन सस्मृत्य द्वैध त्रैधमनेकधा वा यजति । अन्यद्वाभिनिर्वर्तयति । तद्वदिहापि कर्मात्मन परो योऽस्य तल्लक्षणगुणयोग्यात्मा यदधिष्ठित कर्मात्मा सर्वरूपाणि पाकेन विकरोति तमधिकृत्योच्यते

"त्वष्टा रूपाणि विकरोति" 5

—इति । तदयमुच्यते मनुष्यहोत्रा

"यज त्वम्"

—इति । एव तावद् व्यपदेश शक्यप्रतिसमाधान । यत् पुनरुक्त देवशिल्पीति तत्तद्गुणसामान्यादेवासावपि कौशलातिशयमपेक्ष्योच्यत इत्यदोष ।

यथा चाग्निरेव नान्य तथा विशिष्टतरलिङ्गा **अपरा ऋक् भवति** ॥ १४ ॥ 10

"आविष्ट्यो वर्धते चारुरासु जिह्मानामूर्ध्व स्वयंशा उपस्थे ।
उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात् प्रतीची सिंह प्रति जोषयेते ॥"

आविरावेदनात् । तत्स्यो वर्धते चारुरासु । चारु चरतेर्जिह्म जिहीतेरूर्ध्व उच्छ्रितो भवति । स्वयशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थाने । उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात् । प्रतीची सिंह प्रति जोषयेते । 15

2 *d* स्वमेवात्मामनात्मान ?, *m* स्वयमेवायमात्मनात्मान, *bi j* स्वयमेवात्मनात्मान, *m* सस्मृत्य, *bi* सस्कृत्य 3 *d* अभिनिर्वर्तय इति ?, *m* अभिनिर्वर्तयति, *bi* अभिनिवर्तयति 4 *a* तल्लक्षणगुणयोग्यात्मा, *d m* तक्षणगुणयोग्यात्मा, *bi j* तक्षणक्रियालक्षणगुण योग्यात्मा, *bi j* add केन विकरोति after पाकेन विकरोति but *a d m* do not have it 9 *a* alone omits तत् before तद्गुण° 14 The mss (क, ख, ग) of Bi read जिहीतेरूद् वमुद्धृत भवति

1 स्व महिमानमावह—TB 3 5 4, ÂŚi Sû 1 3

5 त्वष्टा रूपाणि विकरोति—The quotation is not traced Cf त्वष्टा रूपाणि पिशतु—RS X 181 1

11-12 RS I 95 5, MS 4 14 8 227 4, TB 2 8 7 4

13-14 Durga omits **चारु चरतेर्जिह्म जिहीतेरूर्ध्व उच्छ्रितो भवति**

15 The mss (क, ख, ग) of Bi do not read—**प्रतीची सिंह प्रति जोषयेते**

द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वारणी इति वा। प्रत्यक्ते सिंह सहनं प्रत्यासेवेते ॥ १५ ॥

आविष्ट्यो वर्धते इति। **आवि.** प्रकाश। स कस्मात्। **आवेदनात्।** सर्वस्य प्रकाशनात्। तस्मात् **तस्य.** तस्य तनिता **आविष्ट्यः**। किंलक्षण। 5 **चारुः**–चरणशील अनवस्थित। किं करोति। वर्धते। क्व। **आसु** क्रियासु प्रजासु वा प्रसवाय। कस्य। **जिह्मानाम्**–कुटिलचेतसामपि मनुष्याणाम् अवैषम्येण ऊर्ध्वमेव ज्वलति। कुटिलानामपीन्धनानामकुटिल ऊर्ध्वमेवेति केचित्। एवमेव **वर्धते।** **स्वयशाः**–आत्मयशा परमनाश्रित्य यशस्वी। **उपस्थे–उपस्थाने** यत्रासावुपनत स्तिष्ठति **आविष्ट्य.**। योयमेवमादिगुणयुक्त त्वष्टा तस्य **त्वष्टु.** अग्ने **जाय-** 10 **मानात्** एव **उभे** द्वे अपि **बिभ्यतुः**। के पुनस्ते। **द्यावापृथिव्यौ इति**। यथा- यमतिमहान् वधते अवश्यमयमावां वक्ष्यतीति। **अहोरात्रे इति वा**। सकृदुपज्वलिते महत्यग्नावनुपशाम्यति अहोरात्रयोरर्थवत्त्वाभाव। तस्मात् ते अपि बिभ्यतु अपि नामायमेवमतिप्रवृद्ध आवामन्यतरमनुच्छिद्यादिति। **अरणी इति वा**। अवश्यमयमावां जातो यदा तदा धक्ष्यतीति अत अरणी अपि बिभ्यतु। एव बिभ्यत्यौ किं कुरुत। 15 नान्या गतिरस्तीति **प्रतीची** नाम त प्रत्यञ्चिते अभिमुखे **सिंह सहनम्** अभिभव

2 Bi J conclude the *second pada* of the eighth adhyaya with प्रत्यासेवेते, and read after it इति अष्टमाध्यायस्य द्वितीय पाद ॥ ८, २ ॥ 4 *d* तस्मात् त्यप्। तस्य तनिता etc 5 *a d m* प्रजासु, *bi* प्रज्ञासु (?) 10 *a d m* omit उभे, *a d* read बिभ्यत for बिभ्यतु 10–11 *d* यथायमिति महान् वर्धते 13 *m* अतिवृद्ध, *bi* ms (ख) reads आवामन्यतरमुच्छिन्द्यादिति, *a d* read [illegible] *m* आवामन्यतममुच्छिन्द्यात् 14 *a d* read आजातो यदा तदा, *bi j m* जातो यतो यदा तदा 15 *m* प्राची नाम त प्रत्यञ्चिते, *a* प्रतीचीनमेन, *d* प्रतीची तमेन प्रत्य°

1 प्रत्यक्ते —The word प्रतीची of the *nigama* is explained as प्रत्यक्ते by Yaska Durga, however, explains it by प्रत्यञ्चिते 'turned towards' प्रत्यक्ते in classical Sanskrit means 'smeared' and this sense is not applicable here Durga does not notice प्रत्यक्ते in his *vritti*

4 तस्य —Note the reading of *d* For the termination त्यप्, see 'अव्ययात्त्यप्' Panini iv 2 104

11 अहोरात्रे—This should be अहोरात्रौ by the rule 'रात्राह्नाहाः पुंसि' Panini ii 4 29

न प्रतिजोषयेते–प्रत्यासेवेते उपकारकत्वेन कथ नामायमावा न भस्मसात् कुर्यादिति। एवमयमेवाग्निरिह त्वष्टेति ॥ १५ ॥

वनस्पतिर्व्याख्यात॰। तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

वनस्पतिः (१२) अवसरप्राप्त। स पुनरयमभिधेयतोऽभिधानतश्च **व्याख्यात॰** 'एष हि वनाना पाता वा पालयिता वा' इति। **तस्य एषा** प्राधान्यस्तुति **भवति** ॥ १६ ॥ 5

"उपावं सृज त्मन्यां समञ्जन्देवाना पाथं ऋतुथा हवींषि।
वनस्पतिं॰ शमिता देवो अग्नि॰ स्वदंन्तु हव्य मधुंना घृतेनं ॥"

उपावसृजात्मनात्मान समञ्जन् देवानामन्नमृतावृतौ हवींषि काले काले। वनस्पति॰ शमिता देवो अग्निरित्येते त्रय॰ स्वदयन्तु हव्य मधुना च घृतेन च। 10

तत्को वनस्पतिर्यूप इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥

---

1 *a d* उपकारत्वेन 2 *Bi J* conclude VIII ii 12 with त्वष्टेति, and read after this इति ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ त्रयोदशाध्यायस्य (अष्टमाध्यायस्य) द्वितीय पाद ॥ ८, २ ॥ 3 With वनस्पतिर्व्याख्यात begins the *third pada*, तृतीय पाद, VIII iii 1 ends with भवति 5 *a d m* omit प्राधान्यस्तुति 7 The क, ख, ग mss of Bi read उपाव सृजत् त्मन्या, R हवीँषि 9 The mss (क, ख, ग) of Bi read उपावसृजात्मना त्मन्या समञ्जन्, R हवीँषि 13 Bi, J conclude VIII iii 2 with अपरा भवति

---

3 व्याख्यात —See above, Nir VIII 3

4 'वनस्पति'—Nigh V 2 12

7–8 RS X 110 10, AV 5 12 10, VS 29 35

12 Durga does not read **अग्निरिति शाकपूणि**, here, and his reading is preferable as the following stanza **'अञ्जन्ति त्वाम्'**—RS III 8 1 is addressed to *Yūpa*, the sacrificial post, and not to *Agni* See also BD IV 100

उपावसृज इति । **उपाश्लिष्य अवसृज** एतत् परस्वाख्य **पाथः** । अनाश्रित-विशेष किमयमग्निर्वा यूपो वा इत्युच्यते । उत वा अन्य एव कश्चित् इति । उत्तरेर्धर्चे वनस्पतिशब्द प्रथमासबन्धात् परोक्ष , इह पुनरुपावसृजेति मध्यमपुरुषयोगात् प्रत्यक्ष कोऽप्यभिधीयत इति सुतरामनाश्रितविशेष इति विचारास्पदमिति अत पर विचार-
5 यिष्यति **तत् को वनस्पतिः** इति । **त्मन्या समञ्जन् आत्मना आत्मानम्** अस्य पशो **समञ्जन्**–समभिव्यञ्जयन् विशिष्टेन सस्कारेण स्वाधिकारसबन्धिना । **देवानाम्** एतत् **पाथः**–**अन्नम्** एतदमुनैव प्रकारेण **ऋतुथा** च **ऋतावृतौ काले काले** षण्मासादौ **हवींषि** चैतान्यन्यान्यपि आज्यप्रभृतीनि **उपावसृज** देवेभ्यो देहीति । किंच । **वनस्पतिः, शमिता, देवः अग्निः, इत्येते त्रयः** । त्रिग्रहणात्
10 देवशब्दोऽग्निविशेषणमिति दर्शयति । वनस्पतिश्च शमिता चाप्रत्यक्षदेवते एव, असादिग्धश्च देवोऽग्निरित्येते त्रय **स्वदन्तु**–**स्वदयन्तु** स्वादुतामापादयन्तु । **मधुना** चोदकेन । प्रोक्षणाद्यभिप्रायम् । **घृतेन** चैतदस्माभि सस्कृत पाथ इत्येतदाशास्महे ॥

तत् को वनस्पतिः इत्यादिविचार । तत्र तावत् **यूपः इति कात्थक्यः** ।
15 कस्मात् । यस्माद् यद्यप्येतस्यामाप्रियामनाविष्कृतोऽग्नेर्विशेष तथापीयम् **अपरा** यूपाञ्ज-नीया ऋक् या सनिपत्य यूपाञ्जने यूपमभिधानेन सस्करोति । तद्यथा ॥ १७ ॥

"अञ्जन्ति त्वाम॑ध्व॒रे दे॑व॒यन्तो॒ वन॑स्पते॒ मधु॑ना॒ दैव्ये॑न ।
यदू॒र्ध्वस्तिष्ठा॒ द्रवि॑णे॒ह ध॑त्ता॒द्यद्वा॒ क्षयो॑ मा॒तुर॒स्या उ॒पस्थे॑ ॥"

---

1 *a. d m* उपाश्लिपय for उपाश्लिष्य 2 *a d* omit वा after अग्नि, *bi* ms ख omits वा after उत 5 *a* only omits आत्मना 6 *bi* ms ख reads समञ्जन् अतिव्यञ्जयन् विशिष्टेन सम्बन्धिना 7 *a d* read एतद्भागिनामुनैव for एतदमुनैव, *a d m* omit च after ऋतुथा 10 *a d* omit एव 11 *m* असदिग्धदेवो अग्नि°, *a d m* omit स्वदतु, *a d m* स्वादुता, *j* स्वाहुता (?) 12 *a d* घृतेन तत् for घृतेन चैतद् 14 *a d m* इत्येवमादिविचार for इत्यादि-विचार, *a d* read काथक्य 15 *bi j m* omit यस्माद् before यद्यपि, *a d* read आप्रिया not before अनाविष्कृतो but after विशेष, *a d* अग्निवि (*d* विं) शेष.

---

16 यूपमभिधानेन सस्करोति—See ÂŚr Sû 3 1, AB VI 2
17–18 RS III 8 1, MS 4 13 1 199 2, KS 15 12, AB 2. 2 1, TB. 3 6 1 1, KB 10 2, ÂŚr Sû 3 1 8

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवान्कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च । यदूर्ध्वं स्थास्यसि । द्रविणानि च नो दास्यसि । यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ उपस्थाने ।

अग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैषापरा भवति ॥ १८ ॥

अञ्जन्ति त्वाम्–इति । विश्वामित्रस्यार्षम् । पुरोरुक् । **'देवेभ्यो वनस्पते'** 5
–इति च । हे यूप **अञ्जन्ति त्वा** म्रक्षयन्ति त्वाम् ऋत्विग्यजमानाः । क्व । एतस्मिन् **अध्वरे** यज्ञे । किमिच्छन्तः **देवयन्तः देवान्** यष्टुं **कामयमानाः** । केन अञ्जन्ति हे **वनस्पते** यूप । **मधुना दैव्येन** । संस्कृतेन **घृतेन** इत्यर्थः । देवानां यन्मधु । विज्ञायते हि

"देवानां मधु यद् घृतम्" 10

–इति । किमित्यञ्जन्ति । **यत् ऊर्ध्वं तिष्ठाः** । यस्मात् अक्तः त्वम् **ऊर्ध्वः स्थास्यसि** । अञ्जनादनन्तरमुच्छ्रयिष्यन्ति त्वाम् । यस्माच्च **ते क्षयः मातुः अस्याः** पृथिव्याः **उपस्थे** उपरि । **क्षयो** निवासः स्थैर्यार्थमवटः । तस्मादवश्यमू**र्ध्वः स्थास्यसि** । तथा स्थित्वा पशुधारणसमर्थः प्रधानक्रियापूर्वाङ्गं भावयित्वा तद्द्वारेण तत्फलानि **द्रविणानि च** अवश्यम् अस्मभ्यं **दास्यसि** इत्यतः समञ्जन्ति । एवमस्मिन् 15
समञ्जने यूपे वनस्पतिशब्दः प्रयुक्तः । तस्मात् यूपो वनस्पतिरिति ॥

1–2 B1 J दैव्येन घृतेन च, C R दैव्येन च घृतेन च यदूर्ध्वं स्थास्यसि 2 B1 mss (क, ख, ग) read धास्यसि for दास्यसि 3 R उपस्थ उपस्थाने, B1 J उपस्थे उपस्थाने 3–4 B1 mss (क, ख, ग)—उपस्थानेऽग्निरिति 4 B1 J conclude VIII iii 3 with अपरा भवति 5 *d* omits पुरोरुक् 7 *d m* omit देवयन्त 12 *a d* यस्माच्चेत्क्षय (?) 13 *d* अवर for अवट 14 *d* °पूर्वाङ्गभावयितत्वात् तद्द्वारेण 15 *m* दास्याति for दास्यसि

3 **उपस्थे**—Two mss of B1 (क, ख) do not read **उपस्थे**

3 **उपस्थाने**—Yaska explains उपस्थे by उपस्थाने 'near' But this sense will not do here The यूप i e, the sacrificial post, stands 'on the earth' and not 'near the earth' Durga therefore explains उपस्थे and उपस्थाने by उपरि, see line 8, page 885,—**उपस्थे उपस्थाने** उपरि उत्तरवेद्या

5 देवेभ्यो वनस्पते—MS 4 13 7, Nir VIII 19.

10 देवानां मधु यद् घृतम्—MS 3 9 3

अग्नि' इति शाकपूणिः। कस्मात्। इहापि उपावसृज–इति अस्यानाविष्कृत-वनस्पतिशब्दार्थत्वाद् भवतु यूपपर। परास्य हविर्वहनालिङ्गलिङ्गिता पुरोरुक यजतौ सनिपत्याग्नेर्वनस्पतिशब्देन अभिधायिका ऋग् भवति। तद्यथा––॥ १८ ॥

"देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण प्रदिवस्ते अर्थम्।
5 प्रदक्षिणिद्रशनया नियूय ऋतस्य वक्षि पथिभी रजिष्ठैः॥"

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि, हिरण्यपर्ण ऋतपर्णापि वोपमार्थे स्याद्धिरण्यवर्णपर्णेति। प्रदिवस्ते अर्थ पुराणस्ते सोऽर्थो य ते प्रब्रूमः। यज्ञस्य वह पथिभी रजिष्ठैर्ऋजुतमै रजस्वलतमैः। प्रपिष्टतमैरिति वा। तस्यैषापरा भवति॥ १९॥

10 देवेभ्यो वनस्पते इति। वसिष्ठस्यार्षम्। हे वनस्पते अग्ने हिरण्यपर्ण हिरण्योपमपर्णज्वलित देवेभ्य हवींषि वक्षि–वह। कथम् इति। प्रदक्षिणित्–प्रदक्षिण देवाना यो हविर्वहनधर्म तेन पितृधर्मविपरीतेन। कथ वह। रशनया नियूय

---

2 *a d* °शब्दार्थत्वात्परो यूपपर परास्य हविर्वहन etc, *m* °शब्दार्थत्वाद् भवतु यूपपरोऽपरा अस्य हवि°, *bi j* °शब्दार्थत्वाद् भवतु परोक्षो यूप, परम्परा अस्य हविर्वहन° 4 R हवी षि 6 R हवी षि, C ऋतुपर्ण for ऋतपर्ण of all others 8 The Bi Mss (ङ, च) and R रजस्वलतमैस्तापिष्ठतमैरिति, Bi mss (क, ग) °तमै प्रपिष्ठतमैरिति, Bi J as text 9 Bi J conclude VIII iii 4 with भवति 10 *a d m* omit वसिष्ठस्यार्ष, *a d* omit हिरण्यपर्ण 11 *a d* हिरण्योपमपर्णज्वलित, *m* हिरण्योपमर्णज्वलित, *bi* ms (ख) does not read ज्वलित 12 *a d m* वह, *bi j* वहन

---

1 इहापि उपावसृज इति—The word इहापि is misplaced It makes better sense when read immediately after the word शाकपूणि, as अग्निरिति शाकपूणि इहापि

4–5 MS 4 13 7 208 10, KS 18 21, TB iii 6 11 2

6–7 Durga does not read the clause—हिरण्यपर्ण ऋतपर्णापि वोपमार्थे स्याद्धिरण्यवर्णपर्णेति

7 Durga omits the sentence पुराणस्ते सोऽर्थो य ते प्रब्रूम

9 Durga omits वा

9 Durga reads अथ एषा in place of तस्य एषा (see page 883, 1, 10)

-निबध्य सुनिपुणम्। यथा न किञ्चिदपि अत्र हविरनवेक्षित धूम्रभूतेन प्रभ्रश्येत्तथा। अपि च **ऋतस्य-यज्ञस्य पथिभि रजिष्ठै.**। य एव प्रसिद्धा पन्थानो यज्ञस्य हविर्वहनाय देवान् प्रति। ऋजुभ्योऽपि **ऋजुतमै**। यै कालो नातिहीयेत। **रजस्वलतमैर्वा**-अत्यर्थमुदकवाद्भि। ते हि पथिकाना सुखा। **प्रपिष्ठतमै. इति**। सुरूपतमै प्रहततमस्कैर्यै असमोह स्यात् गच्छतस्तै। न च पुनरविदिते कर्मणि त्वा 5 विनियुज्महे। यतो ब्रम। **प्रदिव. ते अर्थम्**। चिरन्तनमेव ते अर्थं हविर्वहनाधिकारलक्षण विद्म। "अय यो होता"-इत्येवमादिमन्त्रेभ्य "देवा दधिरे हव्यवाहम्" -इति। अतो ब्रूमहे वहेति। एवमेतस्मिन् मन्त्रे हविर्वहनसयोगाद् वनस्पतिशब्दस्याग्निरभिधेय ॥

अथ **एषा** वनस्पते अग्ने **अपरा** ऋक् **भवति**। सा पुन किमर्थम् इति। प्रायो 10 वृत्त्युपदर्शनार्थं बहुषु मन्त्रेष्वग्निर्वनस्पतिरिति ॥ १९ ॥

"वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान्।
वह देवत्रा दिधिषो हवींषि प्र च दातारममृतेषु वोच. ॥"

1 *a d* अत्र, *bi j* तत्र, *a d* and the *bi* ms (ख) omit धूम्रभूतेन, *bi j m* read it, *a d m* प्रभ्रश्येत, *bi j* प्रधस्येत् 3 *d* ऋतुभ्यो ऋतुतमै for ऋजुभ्योऽपि ऋजुतमे 3-4 *d* रजुस्वलतमै 4 *d* प्रविष्टतमै 5 *a d m* add वह after ते 7 *d* अय होतेत्येवमादिमन्त्रेभ्यो 8 *a d* हविर्वहनयोगात् 10 *d m* add एषा again after अग्ने, *a d* omit ऋक् 10-11 *d m* प्रायोवृत्त्युपप्रदर्शनार्थं 13 Bi J वहा देवत्रा, C D R वह देवत्रा, D दधिषो, C दिधिषो, R हवींषि

7 "अय यो होता देवा दधिरे हव्यवाहम्"—RS X 52 3
12-13 RS X 70 10 (a), MS 4 13 7 209 1-2, KS 18 21, TB 3 6 12 1, ĀŚi Sû 9 5 2 (a)

13 दिधिषो हवींषि—Yaska explains दिधिषो हवींषि as यज्ञे दातुर्हवींषि His reading therefore must have been दिधिषो, gen sing of दिधिषु 'the giver' Durga also reads दिधिषो, and not दिधिषो or दधिषो (MS) as the *Samhitās* do, and explains it as दिधिषो दातु यजमानस्य, 'of the giver, i e, of the sacrificer' दिधिषो in the stanza is however unaccented and can therefore be vocative sing only of दिधिषु and refer to वनस्पति-अग्नि, and mean 'O, desirous of giving'. दिधिष or दधिष if at all would be a wrong reading

वनस्पते रशनया नियूय सुरूपतमया। वयुनानि विद्वान् प्रज्ञानानि प्रजानन् वह देवान् यज्ञे दातुर्हवींषि। प्रब्रूहि च दातारममृतेषु देवेषु ॥

स्वाहाकृतय । स्वाहेत्येतत् सु आहेति वा। स्वा वागाहेति वा। स्व प्राहेति वा। स्वाहुत हविर्जुहोतीति वा। तासामेषा भवति ॥ २० ॥

5 **वनस्पते रशनया** इति। वनस्पतेरेव याज्या। हे **वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया–सुरूपतमया** अत्यर्थं इटया एवमादिगुणयुक्तया रशनया नियूय अप्रध्वसनाय निबध्य **वयुनानि** स्वाविकारयुक्तानि **प्रज्ञानानि** अस्मदुपकाराय **विद्वान्**–जानान **वह** एतानि अस्मत्प्रत्तानि **हवींषि** अस्य **दिधिषो –दातु** यजमानस्य अभिमतफलप्राप्तये **देवत्रा–देवान्** प्रति। **प्र दातारम् अमृतेषु**
10 **वोच**, प्रवोच । कथयस्व एन **दातारम् अमृतेषु–देवेषु** अमुना यजमानेन एतानि हवींषि प्रत्तानि। एवमग्निर्वनस्पति ।

यत् पुनरेतदुक्त यूपाञ्जनीयाया 'यूपे वनस्पतिशब्द '–इति। अत्र ब्रम । अग्निरेवासौ यूपान्तर्गतो यूपात्मना वर्तमानो यूपाञ्जनीयाया वनस्पतिशब्देनोच्यते। तदुक्तम् 'एष हि वनाना पाता पालयिता वा'–इति। यस्मादन्तर्गतो वनाना वनानि
15 न दहति तस्मादेष वनस्पति । उक्त च, 'योऽयमृबीसे पृथिव्यामग्निरन्तरोषधिवनस्पतिषु

2 R हवींषि 4 Bi J conclude VIII iii 5 with भवति 5 *a d m* omit नियूय 8 *a d* अस्मत्प्रवृत्तानि, *m* अस्मत्प्रदत्तानि, *bi j* अस्मत्प्रत्तानि 8–9 *m* अस्य दिधिषो दातुयजमानस्य 10 *a d* add प्रवोच after वोच, *bi j* do not have प्रवोच, *d* यजमानेनैतानि, *m* यजमानेन, *j* यजमाने एतानि 13 *a* वर्त्मात्मनो for वर्तमानो, *d* वर्तमात्मनो ? 14 *a d* add वा after पाता 15 *d* तस्मादेव for तस्मादेष, *a d m* ऋबीसे, *bi* ऋबीषे, *m* ओषधि for ओषधि

2 **यज्ञे**—The mss (क, ख, ग) of Bi do not read **यज्ञे** Durga also does not explain it

5 वनस्पतेरेव याज्या—See MS 4 13 7

12 यूपे वनस्पतिशब्द —Nir VIII 18, page 881, line 16

14 एष हि वनाना etc —Nir VIII 3

15 योऽयमृबीषे etc —Nir VI 36

अग्नि तमुनिन्यथु सर्वगण सर्वनामानम् '-इति। सोऽयमग्निरेवानेन वनस्पतिशब्देन यूपाभिधानेन वनस्पतिरभिधेय इत्यदोष।

अपरे पुन **अञ्जन्ति त्वा** इति अधियज्ञात् पृथक्त्वेनाधिदैवतमुत्पाद्य शाकपूणि मतेनाग्निपरत्वमेव वर्णयन्ति। यदाप्यधियज्ञे अस्य यज्ञाङ्गाभिवाद तदापि नाधिदैवतम ग्निमाभिधातुमस्या परिहीयते सामर्थ्यं मन्त्रार्थे इति। तत् कथम्। **अञ्जन्ति त्वाम॑ध्वरे दे॑वयन्तः**। हे भगवन् अग्ने **अञ्जन्ति त्वाम्** आघाराद्याभिराहुतिभि **अध्वरे**-यज्ञे **देवयन्त· देवान् कामयमाना·** यस्मात् त्वम् **ऊर्ध्व· स्थास्यसि** ज्वलिष्यसि। यत्र ते **क्षय· मातु** -वेद्या **उपस्थे-उपस्थाने**-उपरि उत्तरवेद्या **क्षय** -निवास कृत तत्रोपज्वलित **द्रविणानि**-धनानि यज्ञसिद्धौ यज्ञफलान्यस्माकमवश्य **दास्यसि** इति अतस्त्वामाहुतिभिरञ्जन्ति। 10

कात्यक्यपक्षेऽपि '**दे॒वेभ्यो॑ वनस्पते,**' '**वन॑स्पते रश॒नया॑ नि॒यूय॑**'-इत्यनयोरर्थयोजना। हे **वनस्पते**-वानस्पत्य यूप त्वमुच्यसे **हिरण्यपर्ण ऋतपर्ण वह** एतानि **हवींषि**। अनुत्थिते त्वयि न एतानि उह्यन्त इति त्वमेवैषा वोढा इति प्रतीमहे। कथं च पुनर्वह। **प्रदक्षिणित्**। यथैतानि वोढव्यानि अविपर्यस्यन्ते तेन विधिना **रशनया** एतया त्रिवृता **नियूय**-परिवीय त्वमात्मानम्। **ऋतस्य-यज्ञस्य** 15 ये पन्थान रजिष्ठा। **प्रदिव·**-चिरतन एवायमर्थस्त्वया हवींषि वोढव्यानीति। विज्ञायते च

"यूपेन वा आहुतय· स्वर्गं लोकं यन्ति"

-इति। **वन॑स्पते रश॒नया॑ नि॒यूय॑**। हे **वनस्पते**-वानस्पत्य यूप **रशनया पिष्टतमया-सुरूपतमया** त्रिवृता **नियूय** परिवीय त्वमात्मान **वह** एतानि **हवींषि** 20

---

1 *a d* सो for मो of *bi j* 3 *d m* त्वा for त्वा 4 *a d* अग्निपरत्वमेव, *bi* अग्निमेव, *d* तथापि for तदापि 5 *a d* मित्रसामर्थ्यं इति for सामर्थ्यं मन्त्रार्थे इति 6 *m* आघाराज्यामि° 7 *m* ऊर्ध्वं स्थास्यसि 9 *m* यज्ञसिध्ये for यज्ञसिद्धौ of *bi j*, *m* दास्यति for दास्यसि 11 *a d* कायक्यपक्षेऽपि 12 *a d* हतपर्ण for ऋतपर्ण 13 *a d* समुच्छ्रिते for अनुत्थिते 14-15 *m* °स्यन्ते तेन विधिना, *bi* अविपर्यस्यन्तेतेन विधिना 16 *a d m* प्रदिवश्चिरतन एवायमर्थं 18 *d* स्वर्गलोक 19 *a d* omit वनस्पते 20 *d* तृवृता for त्रिवृता of *bi j*

3 अञ्जन्ति त्वा etc —See p 880, ll 17-18
11 दे॒वेभ्यो॑ वनस्पते—See p 882, ll 4-5
18 यूपेन वा आहुतय —MS 4 8 8

स्वाधिकारप्रयुक्तानि **प्रज्ञानानि प्रजानन् देवत्रा–देवान्** प्रति **दिधिषो** हवि-र्दातु. अर्थसिद्धये । **प्रब्रूहि च एन दातारम् अमृतेषु–देवेषु** इति ॥

स्वाहाकृतयः (१३) निर्वक्तव्या । का **पुनस्ता स्वाहाकृतय** । या यागार्थमाहूय उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेण सत्क्रियन्ते ता स्वाहाकृतय । ननु **सद्यो जात.** इत्याग्नेयो 5 मन्त्र । सत्यमाग्नेयो मन्त्र शौनकस्य । तथापि स्वाहाकृतय समाम्नाता । किं कारणम् । **सद्यो जात.** इत्यनुद्रुत्य अग्ने स्तुतिमन्त्रे **स्वाहाकृत हविरदन्तु देवाः** इति सम्प्रदानम् । तत्र देवता सम्प्रदानमिति स्वाहाकृतय समाम्नाता नाग्निरिति ।

अथ स्वाहाकृतय कस्मात् । स्वाहा स्वाहेत्यनुकीर्तनेनासामुत्तमस्य प्रयाजस्य प्रैष-सस्कार क्रियत इति स्वाहाकृतय । अथ **स्वाहा–इति एतत्** कस्मात् । **सु–सुष्ठु** 10 **आह इति वा** । यदेव सम्प्रदानदेवतायै

"किंचिदाज्यस्य"

–इत्यनेन मन्त्रेणाह

"तुभ्यमिदम्"

–इति तदेव **सु-आह**–शोभनमाह । एवमस्य **सु.** पूर्वपदम् **आह**–इत्युत्तरपदम् । 15 अथवा इदमन्यत् ब्राह्मणानुगत निर्वचनम् ।

---

1 *a d* स्वाधिकारे प्रयुक्तानि यज्ञे यानि प्रजानन् देवत्रा च देवान् प्रतिदिधिषो (*d* षो) etc, *bi j* omit देवत्रा–देवान् 1–2 *m* दिधिषो हविर्दातुरर्थसिद्धये 3 *d* स्वाहाकृतय वक्तव्या for स्वाहा° निर्वक्तव्या, *m* स्वाहाकृतयो निर्वक्तव्यम्, *m* omits या 5 *m* omits सत्यमाग्नेयो मन्त्र, *a d* omit मन्त्र before शौनकस्य. 5–7 *m* omits through mistake the passage from किं कारणम् to समाम्नाता (l 7 below) 6 *a d* स्तुतिमन्त्रे for स्तुतिमन्त्रे 7 *a d*. तत्र देवता सम्प्रदानमिति, *bi j* तत्र देवतार्थ सम्प्रदानमिति 9 *m* omits सु and reads सुष्टु for सुष्ठु

---

3 'स्वाहाकृतय'—Nigh V 2 13

4 उत्तमे प्रयाजे—The fifth *Prayaja* is so called See Āśi Śū. 1 5

4 सद्यो जात—RS X 110 11 See below page 887, lines 12–13.

11 "किंचिदाज्यस्य"—The quotation is not traced

13 "तुभ्यमिदम्"—The quotation is not traced

"स्वा वागाहेति वा"

इति । विज्ञायते हि ।

"त स्वा वागभ्यवदज्जुहुधीति तत् स्वाहाकारस्य जन्म"

इति । अत्र च स्वशब्द पूर्वपदम् उत्तरपद तथैव । अथ

"स्वं प्राह इति वा"। 5

को विशेष पूर्वस्मात् । पूर्वपदस्य कारकान्यत्वम् । स्वा वागाहेति कर्तरि, स्व प्राहेति कर्मणि । प्रपूर्व चोत्तरपद प्रकर्षद्योतनाय ।

"स्वाहुत हविर्जुहोति इति वा"।

यदनेनैव हविर्जुहोतीति तदेव सुष्ठापाद्य यथाभिधानमग्नौ जुहोतीति हवि प्रधानोऽत्र निर्देश । 10

तासाम् स्वाहाकृतीनाम् **एषा भवति—॥ २० ॥**

"सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगा ।
अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाचि स्वाहाकृत हविरदन्तु देवाः ॥"

---

1 *a d m* omit वा after आहेति 1-2 *d m* omit वा इति । 3 *a d* त स्वा वागवदज्जु° 4-5 *d m* read वा before स्व 5 *a d m* omit वा after प्राह इति 6 *d* पूर्वपदस्य for पूर्वपदेऽस्य of *bi j m* 8 *a d m* omit वा after जुहोति इति 9 *a d* omit इति after अग्नौ जुहोति 11 *a d m* तासामेषा भवति स्वाहाकृतीनाम्

---

1 "स्वा वागाहेति वा"—The quotation is not traced

3 त स्वा वागभ्यवदत्°—MS 1 8 1, TB 2 1 2, Cf KS 6 1

5 "स्व प्राह इति वा"—The quotation is not traced

8 "स्वाहुत हवि जुहोति इति वा"—The quotation is not traced

12-13 RS X 110 11, AV 5 12 11, VS 29 36, MS 4 13 5 205 5, KS 16 20, TB 3 6 3 4

सद्यो जायमानो निरमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगामी।
अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाच्यास्ये स्वाहाकृत हविरदन्तु देवाः।

इतीमा आप्रीदेवता अनुक्रान्ताः।

अथ किंदेवताः प्रयाजानुयाजाः। आग्नेया इत्येके॥ २१॥

5 **सद्यो जातः** इति। योऽयमग्निः **सद्यः जातः—जायमानः** अनन्तरमेव **व्यमिमीत यज्ञ** निर्वर्तयति यज्ञम्। यश्च जातमात्र एव **अग्निः देवानाम् अभवत् पुरोगाः—पुरोगामी**—अग्रतोगामी प्राधान्येन। तस्य **अस्य होतुः**—देवानामाह्वातु **प्रदिशि**—प्राच्या दिशि **ऋतस्य**—गतस्य प्रणीतस्य उत्तरवेदिकत्वेन **वाचि—आस्ये**। वाचीत्यास्यमेवापेक्ष्य। **स्वाहाकृत** स्वाहाकारवता मन्त्रेण प्रक्षिप्त **हविः** एतदाज्यम्
10 **अदन्तु**—पिबन्तु **देवाः**—स्वाहाकृतय इति।

इति—करणोऽधिकारसमाप्त्यर्थ। प्रदर्शनार्थो वा। **इमाः**—एता एव एकादश **आप्रीदेवताः अनुक्रान्ताः** इध्माद्या। ननु द्वादशानामनुकीर्तनम्। सत्यम्। अनुक्रान्ता द्वादश। तास्तु एकादश वनस्पत्यन्ता यासामिह विचार। न तु स्वाहाकृतिषु विचारोऽस्ति। तत्तद्देवतासस्कारपरत्वात् उत्तमस्य प्रयाजस्य यजतौ एकादशग्रहणात् एकादश-

---

2–3 The B1 mss ङ, च and C D R add इति यजन्ति after देवा and before इतीमा 4 B1 J conclude VIII iii 6 with इत्येके 7 *a d* omit अस्य 8 *d* omits गतस्य, *d m* उत्तरवेदिकत्वेन, *b1* उत्तरवेद्यादिकत्वेन 9 *a d m* स्वाहाकारवता मन्त्रेण, *b1* स्वाहाकारबलात् मन्त्रेण 10–11 *a d m* स्वाहाकृतय इति, *b1* स्वाहाकृतय। इति इतिकरणो 11 *a d m* omit इमा 12–13 *m.* द्वादशानामासामनुकीर्तन सत्यम् अनुक्रान्ता द्वादश तास्तु, *d* द्वादश यासामनुकीर्तनसत्यमनुक्रान्ताना ता एकादश वनस्पत्य, *b1 j* सत्यम्। अनुक्रान्ताना तु एकादश वनस्पत्यन्ता 13 *a d* read after एकादश,—वनस्पत्य। न तु स्वाहाकृतिपु विचार 14 *d m* तत्तद्देवतासस्कारपदत्वात्, *a d* यजते for यजतौ

2–3 **देवा इति यजन्ति। इतीमा**—The B1 mss ङ, च and C D R add the words इति यजन्ति after देवा, but we do not introduce them into the text as Durga does not read them

4 **प्रयाजानुयाजा**—Durga reads अथ किंदेवता प्रयाजा only He does not also explain **अनुयाजा**.

प्रयाजविषय एवोत्तरो विचार इत्याचार्याभिप्रायो गम्यते । तत किम् । यद्यनुक्रान्तास्तान् प्रति विचारो वर्तिष्यते । ननु विचारितमेव ‘ यज्ञेध्म इति कात्थक्य अग्निरिति शाकपूणि ’ इत्येवमादि । सत्यम् । विचारितमेतत् । स तु प्रत्येकमाप्रीदेवतापदेषु विचार । अथ तु सामान्यप्रकरणगत आसामेव विचारोऽनिश्चिताना निश्चयावधारणार्थं । निश्चितेन हि व्यवस्थितेन विधिना भवितव्यम् । अवियज्ञे यजतौ देवताम्यानाङ्गभावश्रवणात् तदेतद्वि- 5 षयमनिश्चितम् ।

अथ इति । विचाराधिकारवाचिना अथशब्देन विचारमधिकृत्योपोद्घन्ति **अथ किंदेवता॰ प्रयाजाः** इति । का प्रयाजेषु देवता इति । प्रयाजा इति आश्रुतादिर्यजमानो पस्थानान्त क्रियाकलाप उच्यते । प्रयाजेषु हूयमानेष्विति प्रसिद्धत्वात् । कुत सशय । नानादेवता एव प्रयाजप्रवादा । आप्रीणा वषट्कारेण सबन्धात् सर्वस्य चान्यस्य 10 समञ्जसो विशेषभाव । एव सति विप्रतिपत्तिराचार्ययो कात्थक्यशाकपूण्यो । तस्माद् व्यवस्थाप्यत इति ।

कथ नानादेवता प्रयाजप्रवादा इति । तत्र तावत् **आग्नेयाः इति एके** । कुत ।

“ आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा ”

इति च ब्राह्मणम् । तत्र ये एतस्मिन्नर्थे सौचीकेनाग्निना विश्वैश्च देवै परस्परसवादे 15

1–2 *a d* omit तान् before प्रति 2 *a d* काथक्य 3–4 *a d* अथ तु सामान्यप्रकरणगत आसामेव *bi m* अथ तु सामा य प्रकरणगतश्चासामेव विचार 5 *d* यजतै for यजतो 8 *a d m* प्रयाजा, *bi* ? प्रयाज 8–9 *a d* यजमानोपस्थानान्त क्रियाकल्प उच्यते, *bi*) °स्थानान्ताक्रिया° 10 *a d* प्रयाजवादा 11 *d* प्रतिपत्ति for विप्रतिपत्ति, *a d* काथक्य° 11–12 *a* only reads कस्माद् व्यवस्थाप्यत इति, *d m* व्यवस्थाप्यन्त इति, *bi* व्यवस्थाप्यते इति 13 *a d* प्रवादा for प्रयाजप्रवादा 15 *a* तस्मिन् for एतस्मिन्, *m* परस्पर सवादे

---

2 विचारितमेव यज्ञेध्म etc —See above, Nii VIII 5

8 आश्रुतादि —Cf ‘ओ श्रावया’ इत्यध्वर्युर्ब्रवीति। एतदाश्रावणम्। ‘अस्तु श्रौषट्’ इत्यग्नीध्र । एतत् प्रत्याश्रावणम । तदनन्तर प्रयाजयाज्या । तत प्रयाजनाम्न्य आहुतय । अन्ते यजमानकृत ध्यानम् । Satyasadha Śi Sû 6 8

14. “ आग्नेया वै प्रयाजा etc ”—The quotation is untraced

दृष्टे ऋचौ । स हि किल सौचीकोऽग्निर्विश्वैर्देवै सह सवदते । तमूचु एहि नो हवींषि वह इति । स तानुवाच यज्ञे भागोऽस्तु इति । ते त प्रत्यूचु वृणीष्व इति । सोऽनयर्चा वव्रे ॥ २१ ॥

"प्रयाजान्मे अनुयाजाश्च केवलानूर्जस्वन्त हविषो दत्त भागम् ।
5 घृत चापा पुरुष चौषधीनामग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः ॥"

"तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविष सन्तु भागाः ।
तवाग्ने यज्ञो३ यमस्तु सर्वस्तुभ्य नमन्ता प्रदिशश्चतस्र ॥"

"आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजाः ।"

इति च ब्राह्मणम् । छन्दोदेवता इत्यपरम् ।

10 "छन्दासि वै प्रयाजाश्छन्दास्यनुयाजा ।"

इति च ब्राह्मणम् । ऋतुदेवता इत्यपरम् ।

---

1 *a d m* समूदेते foi सवदते 2 *a d m* यज्ञे भागो मेऽस्त्विति

---

1 सोचीकोऽग्नि —Foi the stoiy ot *Sauchiku agni* cf —' त्रयो वै पूर्वेऽग्नय प्राधन्वन् हव्य देवेभ्यो वहन्त । वषट्कार प्रावृश्चत् । अथ योऽयमिदानी स भीषा अपाद्रवत् । ईश्वरु स आरिष्यतीति । त देवा अपाशासु । उप न आवर्तस्व इति । सोऽब्रवीद् भागो मेऽस्त्विति । वृणीष्वेत्यब्रुवन् । सोऽब्रवीत् । त्रयो वै मे पूर्वे भ्रातर प्राधन्वन् हव्य देवेभ्यो वहन्त । वषट्कार प्रावृश्चत् । तेषा भागोऽस्त्विति । वृणीष्वेत्यब्रुवन् । सोऽब्रवीत् । यदेव किंच आहुत बहिष्परिधि स्कन्देत् तदेव तेषा भागधेयमसदिति तेषा वै एतद्भागधेयम् । अथ उपावर्त्स्यामि इति । ते वै अन्वायन् (MS 3 8 6, ŚB 1 3 6, 13–16), cf also BD VII 61–74

4–5 RS X 51 8

6–7 RS X 51 9

8 "आग्नेया वै प्रयाजा"—The quotation is not traced Durga omits the passage **आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा । इति च ब्राह्मणम्**

9–10 Durga does not repeat the sentences from **अपरम् । छन्दासि वै प्रयाजा** to **इति च ब्राह्मणम्** (page 891, line 6), nor does he comment upon them

10 छन्दासि वै etc — Cf ŚB 1, 3 2 9

"ऋतवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजाः।"

इति च ब्राह्मणम्। प्राणदेवता इत्यपरम्।

"प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनुयाजाः।"

इति च ब्राह्मणम्। आत्मदेवता इत्यपरम्।

"आत्मा वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजा।" 5

इति च ब्राह्मणम्।

आग्नेया इति तु स्थितिः। भक्तिमात्रमितरत्। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्।" इति ह विज्ञायते॥

तान्येतान्येकादशाप्रीसूक्तानि। तेषां वासिष्ठमात्रेयं वाध्र्यश्वं 10 गार्त्समदमिति नाराशंसवन्ति। मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिकमित्युभयवन्ति। अतोऽन्यानि तनूनपात्वन्ति तनूनपात्वन्ति॥ २२॥

---

1 C D R and the Br mss ड च read as ऋतवो वे प्रयाजा ऋतवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम् and add after ब्राह्मणम् and before प्राणदेवता,— पशुदेवता इत्यपर पशवो वे प्रयाजा पशवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणम् Br J omit the passage from पशुदेवता to ब्राह्मणम् 3 C D R and the Br mss ड, च read प्राणा वे प्रयाजा प्राणा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् 4 C D R and ड, च read आत्मदेवता इत्यपरमात्मा वे प्रयाजा आत्मा वा अनुयाजा इति च ब्राह्मणम् 5 The Br ms ख reads प्रजानुयाजा for प्रजा अनुयाजा 10 इतीमान्येकादश for तान्येतान्ये° of Br J 11 D N नराशंसवति, C as text 12 R reads तनूनपात्वन्ति only once Here ends VIII iii 7 The third pada of the eighth adhyaya also ends here

---

1 ऋतवो वे प्रयाजा—Cf ŚB 1 3 2 8, KB 3 4, MS 1 4 12

1 पशवो अनुयाजा—Cf KB 3 1

3 प्राणा वे प्रयाजा—Cf ŚB 11 2 6 27, KB 7 1 10 3, AB 1 11, 3 17 14

5 आत्मा वे प्रयाजा—Cf TS 6 1 5 4, KS 23 9

8 यस्यै देवतायै—AB 11 8 Cf GB 2 3 4, AB 3 8 1

12 तनूनपात्वन्ति Cf BD II 154-7

प्रयाजान् मे अनुयाजांश्च–इति । हे विश्वेदेवा **प्रयाजान् मे**–मम **केवलान्**–अनन्यदेवतासपृक्तान् अथवा निरवशेषान् । **ऊर्जस्वन्त**–रसवन्त सर्वस्य **हविष**• अवधार्य **दत्त भाग** यज्ञे । **घृत च अपा** सारभूत ताभ्य उत्पन्न पिबेयमह प्रथममाज्यभागे । **पुरुष च ओषधीनाम्** ओषधिमयाना च हविषा मम पुरुष–
5 पुरोडाशम् । एव नित्य मम भाग स्यात् । मम **अग्नेः** हे **देवाः दीर्घमायुः अस्तु** । यथा मम पूर्वे भ्रातर हविर्वहन्त वषट्कारप्रवृक्णा मम्रु नाह तथा मृषीयेत्यभिप्राय । त्रय पूर्वेऽग्नय प्राग्घव्य वहन्तो देवेभ्य तान् वषट्कार प्रावृश्चतेति । एवमुक्तास्ते अनयोत्तरयर्चानुजज्ञिरे तस्य त भागम् । **तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविष• सन्तु भागाः** । यथा त्वयोक्तम् । अपि च कि बहुना । **तवाग्ने**
10 **यज्ञोऽयमस्तु सर्वः** । त्वदधीन एवाय यज्ञ सर्वोऽस्तु । किच । **तुभ्य नमन्ता प्रदिशश्चतस्रः** । प्रदिशोऽन्तर्भूता दिक्ष्वेव । दिङ्निवासीनि भूतानि भोग्यत्वेन कल्पन्तामित्यर्थ । एव तावदाग्नेया ।

अथ नानादेवता प्रवादा इति यदुक्त तदनुप्रदर्श्यते । **छन्दोदेवता इति** एवमादि । तत् कोऽत्र निश्चय । **आग्नेयाः इति तु स्थितिः** । तुशब्दोऽन्यप्रवादनिवृत्त्यर्थ । केन
15 विशेषहेतुना आग्नेयत्वमवध्रियते । ब्राह्मण मन्त्रश्चोभयमाग्नेयत्वे । ब्राह्मणान्येव केवलान्यन्य देवतात्वे । एतस्मात् विशेषहेतोरवधारयाम आग्नेया इति ॥

अथ किमन्यदनृतमेवेति । **भक्तिमात्रमितरत्** छन्दोदेवता इत्येवमादि । तदुक्त 'बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति' इति । **किमर्थं पुनरिदमुच्यते** ।

---

1 *a d m* omit मे 2 *a d m* अनन्यदेवसपृक्तान्? 3 *a d m* omit सारभूत ताभ्य उत्पन्न 4 *d* आज्यभागो for आज्यभागे, *a d m* हविषा, for हविषो of *bi j* 5 *a d* नित्य भाग स्यात् 6 *bi j* मत्पूर्वे, *a d m* मम पूर्वे, *bi j* प्रवृक्णा नाह तथा मृषीष्टेत्यभिप्राय, *m* °प्रवृक्णा मम्रु नाह तथा मृषीयेत्यभिप्राय, *a d* °प्रवृक्तो ममुह तथा म्रिषीयेत्यभिप्राय । 7 *a d m* तत्र पूर्वेऽग्नय प्राग्घव्य देवेभ्यो वहतो तान् वषट्कार प्राकृतश्चेतति? (*d* प्रवृतश्चेतेति, *m* प्रावृक्तेति, *bi j* प्रावृश्चतेति) 7–8 *a d m* तेऽनयोत्तरयर्चा, *bi* अनयोत्तरर्चा 15 *m* आग्नेयत्व मन्यते for आग्नेयत्वमव°, *m* ब्राह्मणमन्त्रश्च 16 *a d* add इति before एतस्मात् and read अवादीधराम for अवधारयाम, *m* अवधराम 17 *a d* किमन्यदनृतमेवेति, *m* अनृतमेव भवति, *bi j* किमन्यदन्यतमम् इति, *m* adds यत् before छन्दोदेवता 18 *d* omits इति after भवन्ति

---

13 नानादेवता प्रवादा इति यदुक्त—See page 889, line 10
17 तदुक्त—See Nir VII 24.

कि विचारणे प्रयोजनम् इति । " **यस्यै देवतायै हविर्गृहीत स्यात् ता मनसा ध्यायेत् वषट्करिष्यन्** " **इति ह विज्ञायते** । नानभिसहित हविर्देवतायै देवतामुपेयात् । एवमर्थ सर्वत्र विचार । तथाहि दर्शित 'यस्तु सूक्त भजते यस्मै हविर्निरुप्यते' इति । मनसेति किमर्थम् । केन वान्येन ध्यायेत् इति । शृणु । सर्वेन्द्रियविषयप्रत्याहृतेन मनसा यथाश्रुतगृहीतभाविताना देवतानां नानात्वैकत्वत्रित्वेष्वात्मनो हृदये विज्ञानमयी 5 मालिख्य प्रतिकृति लक्ष्यीकृत्यानन्यमनास्तत्कालमवीत्य याज्या वषट्करिष्यस्तदनुचिन्तनसस्कारसन्तानैकरसेन मनसा हविष्याभिसधाय देवता ध्यायेत् इत्यस्य विशेषस्य द्योतनार्थप्राप्तस्यापि मनसो ग्रहण मनसा ध्यायेदिति । ब्राह्मण चैतदर्थमेवोक्तमाचार्येण । अत्र हि विशेषत पुरुषार्थोऽवबद्ध इति । अतोऽन्यथा हि देवताचिन्तनशून्य कर्म एतस्मिन् प्रधानकाले विकलमित्यफलमेव स्यात् । एष एव च ध्यानकालो यजमानस्य आहुति 10 प्रक्षेपकाल । न तथान्येषाम ध्वर्युप्रभृतीनामाहुतिप्रक्षेपव्यापृतानाम् । लक्षण हि होतेति ।

तान्येतानि एकादश आप्रीसूक्तानि अनुक्रान्तानि । दशधा दशतयीषु । तेषामेकादश प्रैषिकमिति । इतीमानीत्युपप्रदर्शनार्थमितिकरण । एष एव तेष्वपि निर्वचन विचारावधारणकल्प । यस्तु तद्गत कश्चित् विशेष स उच्यते । **तेषा वासिष्ठम् आत्रेयम्** इत्येवमादि । वसिष्ठेन दृष्ट **वासिष्ठम्** । अत्रिणा दृष्टम् **आत्रेयम्** ।15

1 *m* विचारेण 2 *bi j* मनसेति नामभि सहित, *m* नानभिसहित 3 *a d m* एवमर्थं, *bi j* एवमर्थश्च, *a d* निरुप्यते, *bi j* निरूप्यते 5 *a d m* देवताना, *bi j* देवाना 6–7 *m* अनुचिन्तन सन्तानैकरसेन 8 *d* omits मनसा after ग्रहण 9 *a d m* पुरुषार्थोऽवबद्ध इति, *bi j* पुरुषार्थो बबध इति 10 *a d* omit एव after एष 10–11 *a d* आहुतिप्रक्षेपकाल, *bi j m* [illegible] 11 *a d m* न तथान्येषामध्वर्युप्रभृतीना, *bi j* न तथाऽन्येषामप्यध्वर्यु° etc 12 *a d m* इतीमानि for तान्येतानि, *a d* omit दशधा 13 *a d* omit इति after इतीमानि, *a d* उपप्रदर्शनार्थं इतिकरण 14 *d* omits स before उच्यते

1 यस्यै देवतायै—AB XI 8

3 दर्शितम्—See Nir VII 11

12 अनुक्रान्तानि—This should be वक्ष्यमाणानि as the eleven *Āpri* hymns are being dealt with in the sequel

14 वासिष्ठम्—'जुषस्व न समिधमग्ने अद्य' RS VII 2.

15 आत्रेयम्—'सुसमिद्धाय शोचिषे' RS V. 5.

वध्र्यूश्वेन दृष्ट **वाध्र्यूश्वम्** । गृत्समदेन दृष्ट **गार्त्समदम्** । क पुनरसौ विशेष । **इति एतानि नाराशसवन्ति** । अथ पुन **मैधातिथ दैर्घतमस प्रैषिकम् इति** । मेधातिथिना दृष्ट **मैधातिथम्** । दीर्घतमसा दृष्ट **दैर्घतमसम्** । प्रैष इति ग्रन्थ । तेषु यत् तत् **प्रैषिकम् इति** तदिहोपवर्णितम् । एतानि **उभयवन्ति** । **अत॰ अन्यानि** 5 यानि चत्वारि अवशिष्यन्ते तानि **तनूनपात्वन्ति** ।

अत्र नाराशसयाजिनो वसिष्ठादय । तेभ्योऽन्ये तनूनपाद्याजिन । तान्येतानि अमुना विभागेनावस्थितानि एकादश एकनिर्वचनावधारणानि ।

अतोऽन्यानि दाशतयादाप्रीसूक्तवर्गात् सौत्रामण्या त्रीणि, अग्न्यश्वमेधयोरेकैकम् । तत्र यानि सौत्रामण्या तानि अनाम्नेयानीति न परिसख्यातानि, प्रैषिकेऽननुक्रमणात् 10 तेषाम् । आग्निकाश्वमेधिके तु कर्मान्तरेऽपि विनियुज्येते, न केवलमाप्रीषु । इष्टकोपधाने आग्निकमुत्तमाया चितौ

---

1 *a d m* omit इति 3–4 *m* omits through mistake the passage from मेधातिथिना दृष्ट to प्रैषिकमिति, next line 3 *a* only reads प्रैषा इति for प्रैष इति 4 *a* omits एतानि 5 *a* only omits यानि 6 *a d m* read नराशसयाजिनो, and तेभ्योन्येभ्योन्याजेन, *d* omits एतानि after तानि 9–10 *bi j* प्रैषिकेण तु क्रमणात् तेषाम्, *m* प्रैषिकेऽननुक्रमणात्, *a d* प्रैषिक (*d* के) मनुक्रमणे चैषा (*d* णत्वेषा) ? 10 *d* अग्निकश्वमविकेसुदनातरेपि विनियुज्येते ?

---

1 वाध्र्यूश्वम्—' इमा मे अग्ने समिध जुषस्वेळ ' RS X 70

1 गार्त्समदम्—' सामिद्धो अग्निर्निहित पृथिव्याम् ' RS II 3

3 मैधातिथ (काण्व)— सुसमिद्धो न आ वह ' RS I 13

3 दैर्घतमसम्—' सामिद्धो अग्न आ वह ' RS I 142

4 प्रैषिक सूक्त—This is the second *Praisa Sukta* in the Kunta pâdhyaya of the Rigveda

5 तनूनपात्वन्ति चत्वारि—(1) अगस्तिना ' समिद्धो अद्य राजसि ' RS I 188
(2) विश्वामित्राणा ' समित्समित्सुमना ' RS III 4
(3) कश्यपाना ' सामिद्धो विश्वतस्पति ' RS IX 5
(4) भृगूणा ' समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे ' X 110.

8 सौत्रामण्या त्रीणि—MS 3 11 1, 3 11 3, 3 11 11

8 अग्न्यश्वमेधयोरेकैकम्—MS 2 12, 6, 3 16 2

" समास्त्वाग्न ऋतवो वर्धयन्तु "

इति द्वादशाप्रीरप्येषु इति । हस्तग्रहणमाश्वमेधिक यजमानस्य

" समिद्धो अञ्जन् कृदर मतीनाम् "

इति आप्रीभिर्हस्त गृह्णाति इति । अत आप्रीकार्ये प्रयोगव्यभिचारादाप्रीसूक्तवर्गमध्य पठिते अपि न परिसख्याते आचार्येण । सौत्रामण्या तु प्रथमस्य पशोर्या द्वितीया आप्री 5 तस्यामेकस्यामेव च नराशसतनूनपातौ

" नराशस प्रति शूरो मिमानस्तनूनपात् प्रति' यज्ञस्य धाम "

इति । तत्र नराशसयाजिना वसिष्ठप्रभृतीना यागे निपातवत् तनूनपात्पदमनर्थक पाद-पूरणमात्रेणोपकार मन्त्रे करोति । तथा तनूनपाद्याजिना नराशसपदम् । एष एव अन्यत्राप्येवविधे देवतापदे प्रयोगादन्यथाभाविनि देवतापदाना निपातकल्प । तद्यथा । 10 अश्वहविषि अश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्ते " यदद्य सूर्य " इति सौर्यमित्रावरुणाना याज्यानुवाक्ये तयो मित्रार्यम्णोर्यानि लिङ्गानि तानि निपातवद्भवन्ति । यथा

" प्र चित्रमर्क गृणते तुराय "

इति । अत्र सबोधनान्तमप्यग्निपद नैपातिक केवलमारुते हविषि । चातुर्मास्येषु वैश्वदेव-प्रयोगे पुनस्तदेवार्थवत् 15

2 *m* °रप्येयेष्विति 7 *m* नराशस प्रतिशसोमिमान° 8–9 *a d* °याजिना नराशसपदम् । एष एवान्यवत्तनूनपात्पदम (*d* मन)र्थक ? 10 *a d* देवतापद-निपातकल्प 11 *a d* 'यदद्य सूर्येति' सौर्यावरुणाना (*d* ना ?) याज्यानुवाक्ये, *m* यदद्य सूर्योति सौर्य°, *bi j* °ति सौर्यमित्रावरुणाना या° 12 *a d m* मित्रार्यम्णो, *bi j* मित्रार्यम्णा, *d* reads भवति for भवन्ति and after this यथा प्र चित्रमर्क, *m* यथा, *bi j* तथा 13 *m* गृणाते, *bi j* गृणते 14 *a d m* केवलमारुते हविषि, *bi j* केवल मारुते हविषि

1 समास्त्वाग्न ऋतवो—MS 2 12 5, VS 27 1, ŚB 6 2 1 21
3 समिद्धो अञ्जन्—MS 3 16 2, VS 29 1.
7 नराशस प्रति—MS 3 11 1, VS 20 37
11 प्रायश्चित्ते यदद्य सूर्य—MS 2 3 3, KS 12 6, TS 2 3 12
11 याज्यानुवाक्ये—MS 4 12 11, RS VII 60 1
13 प्र चित्रमर्क—RS VI 66 9
14 केवलमारुते हविषि—ĀŚ Śr Su III 7.
15 अर्थवत् ĀŚ Śr Sû II 16.

" आग्निमारुती पृश्निमालभेत वृष्टिकाम "

इत्यत्र षड्दृचप्रयोगे । एष एव देवतापदविचार ।

यस्मिन् पक्षे सर्वे आग्नेया प्रयाजा **प्रयाजान् मे अनुयाजाश्च केवलान्** इति मन्त्रदर्शनात् तस्मिन् पक्षे ' तिस्रो देवी '–इत्यत्र भारती द्युस्थाना, मध्य 5 स्थाना सरस्वती, पृथिवीस्थाना इळा, इति च तद्देवतात्रय दु प्रतिसमाधानम् । स्थानान्तरापत्तिस्तुल्या चाग्निरेव एता देवता इति प्रतिसमाधानम् । सौत्रामण्या तूत्तमे पशौ

" समिद्धो अग्नि समिधा सुसमिद्धो वरेण्य "

इत्येता आप्रिय । तासु तनूनपादेक

" तनूनपाच्छुचिव्रत "

10 इति । नास्त्येव नराशस । तत्र नराशसयाजिना सौत्रामणीप्रयोगे कथ प्रयोग । किं तनूनपाच्छुचिव्रत इत्येतदेव प्रयुज्यताम्, उतान्यत कुतश्चिदाप्रीसूक्तादाह्रियता नराशस इति न्यायविदो मेधाविन समनुगम्यन्ते त्रयोदशस्य विशेषमिति ॥ २२ ॥

इति ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ अष्टमस्य अध्यायस्य तृतीय पाद ॥ ८, ३ ॥

इति जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ

15 त्रयोदशो(अष्टमो)ऽध्याय समाप्त ॥ ८ ॥

द्रविणोदाः[१] कस्माद् द्रविणोदा[२] द्रविणसो मेद्यन्तु[३] ते ऽथात आप्रियः[४] समिद्धो[५] अद्य[६] तनूनपान्[७]नराशसस्याजुह्वान[८]. प्राचीन[९] बर्हिर्[१०]व्यचस्वतीरा[११] सुष्वयन्ती[१२] दैव्या होतारा[१३]नो[१४]यज्ञं य इमे[१५] आविष्ट्यो[१६] वनस्पतिरुपाव[१७] सृजा[१८]ञ्जन्ति[१९] त्वा देवेभ्यो[२०] वनस्पते रशनया सद्यो[२१] जात. प्रयाजान्मे[२२] 20 द्वाविंशतिः ॥

इति निरुक्ते अष्टमो(उत्तरषट्के द्वितीयो)ऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

2 *a d* इत्यत्र षड्दृचप्रयोगे, *m* इत्यत्र षड्दृच प्रयोगे, *bi j* इत्यत्र च प्रयोगे 3 *a* अस्मिन् for यस्मिन् 5 *d* इडा इति, *bi j* इळा इति, *a d* omit तत् after इति च 8 *a d* तनूनपादेक, *bi* तनूनपादेवैक 10–11 *d* कि तनूनपादेव प्रयुज्यताम्, *bi j* as text 12 *a* only reads समनुगम्यते विशेषमिति ?, *d* reads after ॥ २२ ॥ इति निरुक्तवृत्तौ त्रयोदशाध्याय समाप्त

---

1 आग्निमारुती—MS 2 5 7
3 प्रयाजान्मे—RS X 51 8
7. समिद्धो अग्नि—MS 3 11 11, VS 21 12
9 तनूनपात्—KS 38 10, VS 21. 13

अथ नवमोऽध्यायः ।

अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि स्तुतिं लभन्ते तान्यतोऽनुक्रमिष्यामः । तेषामश्वः प्रथमागामी भवति । अश्वो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

अथ इति विशेषाधिकारे । प्रकृतार्थादनन्तरमधिकरोति । **पृथिव्यायतनानि** 5 पृथिव्याश्रयाणि **सत्त्वानि** द्रव्याणि च तेषामप्यत्र विवक्षितत्वात् । **स्तुतिं लभन्ते** इति समाम्नातानि । **तानि अत** परम् **अनुक्रमिष्यामः** । व्याख्यया इति शेषः । पूर्वस्मादाप्रीगणाद् विलक्षणोऽयमश्वादिगण इति पृथगधिकारवचनम् । पृथिव्यायतनत्वाविशेषात् सर्पलाङ्गलकुसुम्भकप्रभृतीनामप्यत्रैवान्तर्भावः । तान्यपि हि स्तुतिं लभन्ते, उपलक्षणं चेदमिति । तेषां युगपदभिधानासंभवात् क्रमोऽर्थादङ्गीकृतो भवति । सति च 10 क्रमे न मुख्यातिक्रमो न्याय्य इत्यतो ब्रवीति ।

तेषामश्वः (१) **प्रथमागामी भवति** इति । स पुनः किमर्थं प्रथमागामी । पुरुषानन्तरजन्मा इति हि विज्ञायते ।

"तस्या आहुत्याः पुरुषोऽजायत । द्वितीयामजुहोत् । ततोऽश्वोऽजायत ।"

2 D reads हरि ॐम् । before अथ 4 Br J conclude IX 1 1 with भवति 5 *a d m* read अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानीत्येवमादि । अथ इति विशेषाधिकारे । *br j* begin the *vritti* with अथ इति विशेषाधिकारे only, *a d* add यानि before पृथिव्यायतनानि 7 *a d* omit तानि before अत, *d* व्याख्यायेति for व्याख्ययेति of the text 9 *br j* °कुसुम्भक°, *a d* °कुशुम्भक° 10 *d* लक्षणं वेदमिति, *m* लक्षणं चेदमिति, for उपलक्षणं चेदमिति of *br j* and others 11 *a d* क्रमेण मुख्यातिक्रमो न्याय्य, *a d* omit through mistake from इत्यतो ब्रवीति to विज्ञायते (line 13 below) 12 *m* किमर्थं, *br j* किमर्थ 13 *br j m* पुरुषानन्तर जन्मा for पुरुषानन्तरजन्मा of *a d* 14 *a d m* read द्वितीयामजुहोत् for द्वितीया यत् जुहोत् of *br j*

3 अश्वो व्याख्यात —Nir II 27, cf also Nir I 12
12 'अश्व'—Nigh V 3 1
13-14 विज्ञायते । तस्या आहुत्या —MS 1 8 1.

विशिष्टे चाश्वमेधलक्षणे कर्मणि विशिष्टोस्याङ्गभाव इति । स **अश्वः** च पुनरय **व्याख्यातः** एव प्राक् । ' अश्नुते अध्वान, महाशनो भवतीति वा । '-इत्यत्र ।

तस्य एषा प्राधान्यस्तुति अश्वस्तोमीय एव ॥ १ ॥

" अश्वो वोळ्हा सुख रथं हसनामुपमन्त्रिण ।
5 शेपो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूक इच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥"

अश्वो वोळ्हा । सुख वोळ्हा । रथ वोळ्हा । सुखमिति कल्याण-नाम । कल्याण पुण्यम् । सुहित भवति । सुहित गम्यतीति वा ।

1-2 *a d m* omit अश्व, and *a d* read स च पुनरय व्याख्यात only, omitting एव प्राक् 2 *a d* omit इत्यत्र 4 Bi J अश्वो वोल्हा, C and the Bi ms च, read अश्वो वोळ्हा 5 R इच्छति इन्द्रायेन्दो 6 Bi J अश्वो वोल्हा सुख वोल्हा रथ वोढा, D R and the Bi ms च read अश्वो वोढा सुख वोढा रथ वोढा, C अश्वो वोळ्हा सुख वोळ्हा रथ वोळ्हा

---

2 व्याख्यात —Nir II 27, cf also I 12

3 अश्वस्तोमीये—The '*aśva*', horse (वाजिन्) is praised in the *rk* quoted in Nir IX 3 (मा नो मित्रो—RS I 162 1) which shows that in the time of Durga IX 3 was IX 2 and immediately followed the first section

4-5 RS IX 112 4

4 The whole of this section (IX 2) must be spurious As Durga has no commentary on it, it seems that in his time it did not form a part of the text of Nirukta It is, however, found in all the MSS of the text and is also included in the list of sections given at the end of this *adhyāya* Roth gives this section in a foot-note

6 The three mss—क, ख, ग, of Bi do not read **रथं वोळ्हा**

7 Bi mss—क, ख, ग, omit **सुहित गम्यतीति वा हसैता वा पाता वा पालयिता वा शेपमृच्छतीति वारि वारयति**, and read as **सुहित भवति मा नो व्याख्यात** (see page 899, lines 1-3)

7 सुख सुहित भवति—cf ' सुहित खेभ्य ' Nir III 13 for the derivation of the word सुख

7 गम्यतीति—गम्यति is incorrect It should be गम्यते

हसैता वा । पाता वा पालयिता वा । शेपमृच्छतीति । वारि वारयति ॥

मा नो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ २ ॥

" मा नों मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं ऋभुक्षा मरुत॰ परिं ख्यन् ।
यद्वाजिनों देवजांतस्य सप्तें॰ प्रवक्ष्यामों विदथें वीर्याणि ॥ " 5

यद्वाजिनो देवैर्जातस्य सप्ते सरणस्य प्रवक्ष्यामो यज्ञे विदथे वीर्याणि, मा नस्त्व मित्रश्च वरुणश्चार्यमा चायुश्च वायुरयन इन्द्रश्चोरुक्षयण ऋभूणा राजेति वा मरुतश्च परिख्यन् ॥

शकुनिः शक्नोत्युन्नेतुमात्मानम् । शक्नोति नदितुमिति वा । शक्नोति तकितुमिति वा । सर्वत शकरोऽस्त्विति वा । शक्नोतेर्वा । तस्यैषा 10 भवति ॥ ३ ॥

मा नों मित्र –इति । दीर्घतमस आर्षम् । अश्व एवाहूयते अनेन सूक्तेन । यद् वाजिन॰ इति । यत्–यानि वाजिन॰–अस्याश्वस्य देवजातस्य–देवैर्जनितस्य वसुभिरादित्यात् ।

" सूरादश्वं वसवो निरतष्ट " 15

–इति । अग्नेर्वा प्रजापतिना " द्वितीयामजुहोत् ततोऽश्वोऽजायत "–इति । सप्तेः–

3 R मानो, B1 J मा नो, B1 J conclude IX 1 2 with भवति 7 D reads वायुश्च for चायुश्च 8–9 C D परिख्यन्छकुनि 11 B1 J conclude IX 1 3 with भवति 16 a d omit सप्ते

3 मा नो व्याख्यात —Where is this explained ? मान as such has no meaning here, and मा न is not explained below, by Yaska

4–5 RS I 162 1, VS 25 24, TS 4 6 8 1 MS 3 16 1 181, 7, KSA 6 4, ŚB 13 5 1 18

6 जातस्य—Durga reads जनितस्य for जातस्य, rightly

6 विदथे—Some mss do not have विदथे

7 त्व—Durga does not read त्व, and the word is superfluous in the *bhasya* too, as it refers to no one

15 सूरादश्व'—RS I 163 2

16 द्वितीयामजुहोत्—MS I 8 1

सरणस्य प्रवक्ष्यामः प्रकर्षेण वक्ष्याम । **विदथे** एतस्मिन् यज्ञे । **वीर्याणि**–गुणान् । किं तेषाम् । **मा नः** मास्माक तान्युच्यमानानि **मित्रः वरुणः अर्यमा वायुः इन्द्रः मरुत· परिख्यन्**–आचक्षीरन् । किं तर्हि । अनुमन्यन्ताम् । **आयुः** अत्र **वायुः अयन** वकारलोपेन । स कस्मात् । अयनात् । एति ह्यसौ विश्वम । **इन्द्र·**
5 **ऋभुक्षाः** । स हि **उरुक्षयणः** उरावन्तरिक्षे क्षियति निवसति । अथवा क्षियति रैश्वर्यार्थे । कस्य ईष्टे । **ऋभूणा** देवाना **राजेति** च तेषामीष्टे । एवम् ऋभुशब्दात् पूर्वपद क्षियतेरैश्वर्यकर्मण उत्तरपदम् ।

शकुनि· (२) कस्मात् । स हि **शक्नोत्युन्नेतुमात्मानम्** । ऊर्ध्वं नेतु लघुत्वात् । शक्ने पूर्वपद नयतेरुत्पूर्वस्योत्तरपदम् । **नदितुमिति वा** । अथवा नदते
10 **स्तकतेर्वा** शब्दार्थगत्यर्थयोर्वोत्तरपद विकल्पेन । अथ **वा सर्वत शकर·** अयम स्माकम् **अस्त्विति** सर्वेण नित्यमाशासितव्यो भवति । एव सति **शम्** इति सुखनाम पूर्वपदम् । करोतेरुत्तरपदम् । **शक्नोते·** एव वैकस्मात् । किमसौ शक्नोति । यदस्य योग्य शकितुम् ।

तस्य एषा प्राधान्यस्तुति **भवति** ॥ ३ ॥

15 “ **कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इयर्ति वाचमरितेव नावम् ।**
सुमङ्गलश्च शकुने भवासि मा त्वा काचिदभिभा विश्व्या विदत् ॥”

न्यक्रन्दीज्जन्म प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचम् ईरयितेव नावम् । सुमङ्गलश्च शकुने भव, कल्याणमङ्गल· । मङ्गलं गिरतेर्गृणात्यर्थे, गिरत्यनर्थानिति वा । अङ्गलमङ्गवत् । मज्जयति

1 *d* प्रकर्षेण प्रवक्ष्याम 3 *a d* read मा च परिचक्षीरन् for आचक्षीरन् , *m* मा चक्षीरन् 5 *a* only appears to read उरुक्षयमाण , *d* as text 6 *d* ऐश्वर्यार्थे for °र्थे , *a d m* राजेति च तेषा°, *br j* राजा इति वा च तेषा° 8 *a* only reads शाकुनि ? , *a d* omit आत्मान after उन्नेतु 9 *a d m* omit नदितुमिति वा 10 *br j* शब्दार्थगत्यर्थयो पूर्वोत्तरपद, *m* as text 12-13 *a d m* read शक्नोतेरेव वेकस्मात् । कमसौ (*d m* किम°) शक्नोति यदस्य योग्य शकितु

8 ‘ शकुनि ’—Nigh V 3 2
15-16 RS II 42 1 Cf Brh D IV 94
17-18 जन्म, ईरयति (line 17), कल्याणमङ्गल (line 18)—Durga does not repeat these words in his *vrtti*

पापकमिति नैरुक्ता॰। मा गच्छत्विति वा। मा च त्वा काचिदभि-भूति॰ सर्वतो विदत्।

गृत्समदमर्थमभ्युत्थितं कपिञ्जलोऽभिववाशे। तदभिवादिन्येषर्ग् भवति॥ ४॥

कनिक्रदज्जनुषम्–इति। गृत्समदस्यार्षम्। शकुनिरुतश्रवणे जपे विनियोग। 5 **कनिक्रदत्–न्यक्रन्दीत्**। पुन पुन भृश वा क्रन्दसीति मध्यमपुरुषेण नुतिरुत्तरमर्धर्चमपेक्ष्य। **जनुष प्रब्रुवाण॰** आत्मनोऽभिजाति कथयन्निव **इयर्ति वाचम्** इयर्षि वाचम्। कथम्। **अरिता इव ईरयिता इव**। नाविक इव, पुन पुन **नावं** पारगमनाय। यस्त्वमेवमीरयसि स त्व **सुमङ्गल॰ च हे शकुने** प्रशस्तमङ्गलश्च अस्माक **भव**। वयमपि च तुभ्यमित्याशास्महे। **मा त्वा काचित् अभिभा–अभिभूति॰**– 10 परोपद्रव **विश्व्या**-सर्वप्रकारा–**सर्वतो विदत्**–विदत्विति। **यथास्य शब्द॰ तथा नामेरयति**। 'तादिद शकुनिषु बहुलम्' इत्यत्रोक्तम्।

मङ्गल कस्मात्। **गिरते॰** धातो **गृणात्यर्थे** वर्तमानस्य। स्तुत्य हि तद् भवति। **गिरति अनर्थान् इति वा**। अस्यैव वा गिलनार्थस्य। किमिद गिलति। उत्पद्यमानमेवेदमनर्थान् गिलति भक्षयति वा। अथवा **अङ्गलम्** एतन्मकारोपजनेन मङ्गलम्। 15 कोऽर्थ। **अङ्गवत्** अङ्गैरवयवै दार्विमभ्वक्षतादिभि तद्वत्। रो मत्वर्थे। व्यत्ययश्च रलो। अथवा मज्जयते मङ्गलम्। किं **मज्जयति। पापकम् इति नैरुक्ता॰**। उत्पद्यमानमेवैतत् मङ्गलिन पुरुषस्य **मज्जयति** नाशयति यदस्य किञ्चित् पातक भवति। एव मज्जयतेर्मङ्गलम् इति नैरुक्ता विदु। **मा गच्छतु इति वा**। गमेर्वा। सर्व एतत् मन्यते मामेतद् गच्छत्विति। 20

1 C D read मा गच्छत्विति वा 4 Bi J conclude IX i 4 with भवति 6 *a d* read पुन once only 7 *d m* प्रकथयन्निव 8 *m* omits अरिता इव, *a d* read कर्मणीयम्भि नाविक इव etc 9 *d m* omit च before अस्माक 10 *d* reads भूति for अभिभूति 11 *a m* read विश्व्या, *bi j* विश्वा 12 *a m* नथा नामेति, *d* यथा शब्दस्तथा नमेति 13 *d* omits धातो 15 *a d* read अनर्थान्, *bi j* अनर्थात्, *a d* omit अथवा before अङ्गलम् 16 *d* मङ्गवत् for अङ्गवत्, *a d* omit रलो after व्यत्ययश्च 20 *a d m* सर्व for स of *bi j*

---

1 मा च त्वा—Durga omits च
5 विनियोग—See Âśv Gr Sū III 10 9
12 उक्तम्—See Nir III 18

गृत्समदमर्थमभ्युत्थितम् इति स्तुतिलाभकारणम्। स किल कञ्चिदर्थं सिसाधयिषुरभ्युत्तस्थौ। तमभ्युत्थित **कपिञ्जलः शकुन अभिववाशे** तात्सिद्धिमावेदयन्। यथा चैतदेवम् **तदभिवादिनी एषा ऋग् भवति** ॥ ४ ॥

" भद्रं वंद दक्षिणतो भद्रमुंत्तरतो वंद।
5 भद्रं पुरस्तांन्नो वद भद्रं पश्चात्कंपिञ्जल ॥ "

इति सा निगदव्याख्याता।

गृत्समदो गृत्समदनः। गृत्स इति मेधाविनाम। गृणाते· स्तुतिकर्मण· ॥

मण्डूका मज्जूका मज्जनात्। मदतेर्वा मोदतिकर्मणो, मन्दतेर्वा तृप्ति-
10 **कर्मणः। मण्डयतेरिति वैयाकरणाः। मण्ड एषामोक इति वा। मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा। तेषामेषा भवति ॥ ५ ॥**

भद्रं वद दक्षिणतः–इति। इह शकुनि किल कस्याचिद् दिशि साधुर्भवति। कस्याचिदसाधु। स एष ब्रवीति। **दक्षिणतः उत्तरत· पश्चात् पुरस्तात्** च सर्वत एव त्वमस्माक कपिञ्जल भद्र वद इति।

---

1 *d* गृत्समदमथमभ्युत्थित and °लाभकरण, *d m* कञ्चिदर्थ for किंचिदर्थ of *bi j* 2 *d* आवेदयत् for आवेदयन् 5 *m* कपिञ्जल for कापिञ्जल of *bi j* 7 *m* and the three mss of Bi (क, ख, ग) read गृत्समदो गृत्सो मदनो 7–8 Bi गृणाते स्तुतिकर्मणो, Bi mss क, ङ, च and all others read गृणाते स्तुतिकर्मणो 11 Bi J conclude IX 1 5 with भवति 12 *m* adds इति सा निगदव्याख्याता after दक्षिणत इति 14 *d m* कपिञ्जल, *bi j* °ञ्जल

4–5 RVKh 3 1

6 **इति सा निगदव्याख्याता**—Not repeated by Durga

7 **गृत्स इति मेधाविनाम गृणाते स्तुतिकर्मण**—Not repeated by Durga

10 मण्डयतेरिति वैयाकरणा—cf 'शलिमण्डिभ्यामूकण्' Unadi, 4 42 Also cf 'मडि भूषायाम्'—Dhatup 10 54

11 **मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा**—This sentence is omitted by Durga.

गृत्समदः गृत्समदनः गृत्सश्चासौ मदनश्च गृत्समदन । गृत्स –मेधावी, मदन –हर्षाल्ठ ।

मण्डूकाः (३) इति एतत्पद वक्तव्यम् । य एते **मण्डूकाः** एते **मज्जूकाः**। कस्मात्। **मज्जनात्**। नित्यमग्ना ह्येत उदके। **मदतेः वा** स्यात् **मोदतिकर्मणः**। नित्यप्रमुदिता हि ते । **मन्दतेः वा** स्यात् **तृप्तिकर्मणः** । नित्यतृप्ता हि ते 5 प्रचुरोदकत्वात्। **मण्डयतेः इति वैयाकरणा.** । ते हि भक्तिभिर्नानाचित्राभि विधात्रा मण्डिता भवन्ति। **मण्ड एषाम् ओक. इति वा। मण्डे** उदके **एषाम् ओक.** निवास **इति वा** मण्डूका ।

तेषाम् एषा भवति ॥ ५ ॥

" सवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः । 10
वाच पर्जन्यजिन्विता प्र मण्डूका अवादिषु ॥ "

सवत्सर शिश्याना ब्राह्मणा व्रतचारिणोऽब्रुवाणाः। अपि वोपमार्थे स्याद् ब्राह्मणा इव व्रतचारिण इति । वाचं पर्जन्यप्रीता प्रावादिषुर्मण्डूका. ।

वसिष्ठो वर्षकाम. पर्जन्य तुष्टाव। त मण्डूका अन्वमोदन्त। स 15 **मण्डूकाननुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव। तदभिवादिन्येषर्ग् भवति** ॥ ६ ॥

सवत्सर शशयाना.–इति । वासिष्ठस्यार्षम् । **सवत्सर शयानाः**–**शिश्याना** निर्वाच सवत्सर सुप्ता इव स्थित्वा **ब्राह्मणा. ब्रुवाणा.** समर्था

1 *m* गृत्सो मदन 4 *a d* मोदनकर्मण 12 The three mss of B1 (क, ख, ग) read शयाना for शिश्याना and ऽब्रुवाणादपि for ऽब्रुवाणा अपि, C °णो ब्रुवाणा अपि 16 B1 J conclude IX 1 6 with ऋग् भवति. 17 *m* शयाना for शशयाना of *b1 J*, *a d m* omit शयाना and *a.* only reads सर्वांच for निर्वाच 18 *d* सुप्ता, *b1 J* सुप्त्वा, *a. d m* read समर्था for सर्वथा of *b1 J*

---

3 ' मण्डूका '—Nigh V 3 3
10-11 RS VII 103 1, AV 4. 15 13, cf Brh D VI 27
12 **व्रतचारिणोब्रुवाणा** —This may be split up into व्रतचारिणो ब्रुवाणा. or into व्रतचारिणोऽब्रुवाणा
13 **पर्जन्यप्रीता**—Not repeated by Durga

सन्तो वक्तु **व्रतचारिण**-कृतवाक्सयमा तत प्रावृट्काल प्राप्य अभिवृष्टा **पर्जन्यजिन्विताम्** पर्जन्येन तर्पिताम् **वाचम् प्र मण्डूकाः अवादिषुः प्रावादिषुर्मण्डूकाः**। अथवा न युक्तो रूढिपरिबाधो ब्राह्मणशब्दस्येति लुप्तोपम प्रकल्प्यते **ब्राह्मणा इव व्रतचारिण इति**। यथा ब्राह्मणा उपाकृत्य प्रावृषि 5 पवित्रपाणयो मेखलिनो नियतकाला ता वैदिकीं वाच वदन्ति, एव प्रावादिषुरिति।

वसिष्ठो वर्षकाम इति स्तुतिलाभनिमित्तम्। स किल वर्षन्त **पर्जन्यं तुष्टाव। तं मण्डूकाः अन्वमोदन्त** स्तुहि स्तुहि इति। **स तान् मण्डूकान् अनुमोदमानान्** वाश्यमानान् **दृष्ट्वा** लब्ध वर्षनिमित्तमिति परितुष्ट तानेव **तुष्टाव**। यथा चैतदेव **तदभिवादिनी एषा ऋग् भवति** ॥ ६ ॥

10 **"उप प्र वद मण्डूकि वर्षमा वद तादुरि।**
मध्ये ह्रदस्य प्लवस्व विगृह्य चतुरः पद॥"

इति सा निगदव्याख्याता॥

अक्षाः। अश्नुवत एनानिति वा। अभ्यश्नुवत एभिरिति वा। तेषामेषा भवति॥ ७॥

15 **उप प्रवद**-इति। हे **मण्डूकि** मण्डूकाना मात अथवा मण्डूकपते मण्डूकि मा **उप** गम्य **प्र**-प्रकर्षेण **वद**। कथ च प्रवद। **वर्षम् आ**-आभिमुख्येन

---

1 *a d* प्रावृट्काल प्राप्य, *bi j* प्राविट्काल प्राप्य 2 *a d m* omit पर्जन्यजिन्विता 3 *a d* रूढिपरिबाधो ब्राह्मणस्य शब्दस्य etc, *bi j* रूढिपरिवादो ब्राह्मणशब्दस्य 4 *d* प्रकल्पते, *bi j* प्रकल्प्यते 5 *a* नित्यकालाभा, *d* नियजतकालाभा, *bi j* नियतकाला ता, *m* नियतकाला ता 6 *d* सकल for स किल of *bi j* 7 *m* ते मण्डूका, *a d m* omit मडूकान् after तान् 8 *m* वावश्यमानान् 10 C उप प्ल वद, D उप प्ल वंत मण्डूकी, *m* उप प्रवद मण्डूकी, *m* cites the whole *rik* 11 D प्लवस्यं निगृह्यं चतुरं पर 13 Two mss of Bi (क, ग) read अक्षा अश्नुवन्त्येतामिति and ms ख reads अक्षा अश्नुवन्त्येनानिति 14 Bi J conclude IX 1 7 with भवति 15 *d* omits इति हे मण्डूकि 16 *a d m*, मा उप गम्य प्रकर्षेण, *bi j* मा मा उप गम्य प्र प्रकर्षेण, *a d m* omit आ

---

2 पर्जन्यजिन्विता = पर्जन्येन तर्पिता—cf 'जिवि प्रीणने' Dhâtup 1 595
10-11 RVKh 16, AV 4 15 14
12. इति सा निगदव्याख्याता—Not repeated by Durga.

वद् तादुरि–तरणशीले । अथवा तावद् उदरि । यावच्छरीर तावदेवोदर तस्या । ततो वृष्टे देवे आप्लुते उदकेनैतास्मिन्नेकजलीभूते **मध्ये ह्रदस्य** उदकस्य बहुन **प्लवस्व** उपरि **विगृह्य**–प्रसार्य **चतुर. पद**.–पादानित्यर्थं । पादशब्दस्य पदादेश' क्रियते ।

अक्षाः (४) इत्येवमादीनि लब्धस्तुतित्वात् पृथिव्यायतनवत्वसामान्यादिह वर्गे समाम्नातानि । तेषा च यथासमाम्नानमेव **अक्षा.** प्रथम निर्वक्तव्या । कस्मात् । **अश्नुवत एनान् इति वा** । दीव्यन्त कितवा एतान् अक्षान् पाणिभि **अश्नुवते** व्यापयन्ति । त एते अश्नोते कर्मणि कारके । अथवा **अभ्यश्नुवते** अभिपूर्वस्य तस्यैवाश्नोते करणे कारके । तैर्हि कितवा प्रतिकितव धनम् अभ्यश्नुवते ।   5

तेषाम् एषा भवति स्तुति ॥ ७ ॥   10

" प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः ।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥ "

प्रवेपिणो मा महतो विभीदकस्य फलानि मादयन्ति । प्रवातेजा. प्रवणेजा । इरिणे वर्तमाना । इरिण निर्ऋणम्, ऋणातेरपार्ण भवति।

---

3 *a d* प्रसार्य एताश्चतुर पद । पादानित्यर्थ ।, *bi j* प्रसार्य चतुर पद पदानित्यर्थं, *m* प्रसार्य एताश्चतुर पद पदानित्यर्थं, *d* पादस्य for पादशब्दस्य   5 *d m* पृथिव्यायतनवत्व°, *bi j* पृथिव्यायतनत्व°   6 *d m* यथासमाम्नातमेव, *a d m* add ते before कस्मात्   7 *a d m* एतान् for एनान्   7–8 *a d* अभ्यश्नुवते for अश्नुवते

---

3 पादशब्दस्य पदादेश —' पाद पत्' Panini VI 4 130
5 ' अक्षा '—Nigh V 3 4
11–12 RS X 34 1, R Vidh 3 10 1, Cf Brh D VII 36
14 **प्रवणेजा** —The mss (क, ख, ग) of Bi read **प्रवतेजा** for प्रवणेजा of Bi J and R, Durga reads both, प्रवणेजा as well as प्रवतेजा Sâyana has प्रवणेजा only
14 इरिण निर्ऋणमृणाते —The mss (क, ख, ग) of Bi read **इरिण निरिण निरिणाते**
14 ऋणाते —Durga does not read **ऋणाते**
14 अपार्ण भवति—Durga has अपार्ण वा for **अपार्ण भवति** of the *bhâsya*

अपरता अस्मादोषधय इति वा। सोमस्येव मौजवतस्य भक्षः। मौजवतो मूजवति जातः। मूजवान् पर्वतो, मुञ्जवान्। मुञ्जो विमुच्यत इषीकया। इषीकेषतेर्गतिकर्मणः। इयमपीतरेषीकैतस्मादेव। विभीदको विभेदनात्। जागृविर्जागरणात्। मह्यमचच्छदत्। प्रशसत्येनान् प्रथ-
5 मया, निन्दत्युत्तराभि॰। ऋषेरक्षपरिद्यूनस्यैतदार्षं वेदयन्ते॥

ग्रावाणो हन्तेर्वा, गृणातेर्वा, गृह्णातेर्वा। तेषामेषा भवति॥ ८॥

प्रावेपा मा-इति। अक्षपुत्रस्य मौजवत आर्षम्। **प्रावेपाः-प्रवेपिणः**-प्रकर्षेण वेपनशीलस्य वृक्षस्य जाता **बृहतः-महत॰ मा**-माम् **मादयन्ति**। **प्रवातेजाः**-प्रचुरवाते स्थाने काले वा जाता प्रावृट्काले। पक्वाना वा प्रचुरवाते काले पतनाभि-
10 प्राय जन्म। **विभीदकः** एक एव वा विशिष्यते य **प्रवणे** उदकबहुले देशे **जातः** तस्य **फलानि** अक्षा। **इरिणे वर्वृताना॰** निर्गतर्णे आस्फुरकस्थाने **वर्तमाना॰**। न हि तत्र पुत्रपौत्रानुगमृण भवति। **अपार्णं** वा। उपसर्गस्यान्यत्वमेव केवलम्। अथवा **अपार्णम्**-अपगतोदकम्। **अपरता अस्मात् ओषधयः इति वा**। कथ मादयन्ति। **सोमस्य इव** यथा सोमस्य **मौजवतस्य भक्षः** यजमान

---

5 ख, a Br ms reads °परिद्यूतस्येतदार्ष 6 Br mss क, ग read गृह्णातिर्वा, Br J complete IX 1 8 after भवति 8 *a d m* omit बृहत and मा, and add after मादयति, हर्षयति वा तर्पयति वा 9 *a d m* omit वा after काले, *d* पक्वाना वा ते काले पतनाभिप्राय etc 10 *a d* omit एक before एव, *m* एवावशिष्यते for एक एव वा विशिष्यते, *a d* विशेष्यते ?, *m* प्रवरणे for प्रवणे 11 *a* निगत and *d* निर्गत for निर्गतर्णे, *m* and a ms of R आस्फारकस्थाने for आस्फुरकस्थाने of *br j* 13 *a d m* omit अस्मात् and add after इति वा।,—अपेत्य तस्मादन्यत्र ओषधय इति।, *br j* as text 14 *a d* omit after सोमस्य इव,—यथा सोमस्य

---

1 The three Br mss (क, ख, ग) do not have सोमस्येव मौजवतस्य भक्ष।

4–5 प्रशसति etc —Durga omits the passage, प्रशसत्येनान् प्रथमया निन्दत्युत्तराभि। ऋषेरक्षपरिद्यूनस्यैतदार्षं वेदयन्ते।

5 निन्दति—See RS X 34 2–14

मादयति हर्षयति तर्पयति तथा। **विभीदकः**-विभेत्ता कोष्ठयस्य, **जागृविः**-जागरण कर्ता। यो जयति स हर्षेण जागर्ति योपि जीयते स दु खेन जागर्ति। स एष **विभीदकः** एवप्रकार **मह्यम् अच्छान्-अचच्छदत्**। स्वेन फलशब्देन सर्वार्थेषु पुन पुन भृश वा मन छादयित्वा देवने एवैकस्मिन् मम मन उत्साहयति।

मौजवतः सोम। स कस्मात्। **मूजवति जातः**। अथ **मूजवान्** क। 5 **पर्वत**। स कस्मात् मूजवान्। **मुञ्जवान्** मुञ्जैस्तद्वान्।

अथ **मुञ्जः** कस्मात्। स हि **विमुच्यते इषीकया**।

अथ **इषीका** कस्मात्। **इषतेः गतिकर्मण**। सा हि निर्गता भवति मुञ्जात्। **इयमपीतरा इषीका एतस्मादेव**। या इलेषा अन्या वा। सापि हि निर्गता भवति। 10

ग्रावाणः (५) कस्मात्। **हन्ते वा**। तदर्थोपपत्ते। वर्णव्यापत्त्युपजनाभ्याम्। **गृणाते वा** स्तुत्यर्थस्य। स्तूयन्ते हि ते। **गृह्णाते वा**। गृह्यन्ते हि ते।

तेषाम् एषा स्तुति भवति ॥ ८ ॥

"**प्रैते वदन्तु प्र वय वदाम ग्रावभ्यो वाच वदता वदद्भ्यः।**
यदद्रयः पर्वता साकमाशवः श्लोक घोष भरथेन्द्राय सोमिनः ॥" 15

प्रवदन्त्वेते। प्रवदाम वयम्। ग्रावभ्यो वाचं वदत वदद्भ्य। यदद्रय पर्वता अदरणीया सह सोममाशव क्षिप्रकारिण। श्लोक शृणोतेर्, घोषो घुष्यते। सोमिनो यूय स्थेति वा। सोमिनो गृहेष्विति वा ॥

1 *m* विभेत्ता कोष्ठस्य 3 *a d m* omit अच्छान् 6 *d m* omit मूजवान् before मुञ्जवान्, *a* only omits मुञ्जवान् 7-8 *a d* read ईषिकया, ईषीका (*d* एषीका) and ईषते for इषीकया, इषीका and इषते (*m* ईषते) respectively of *bi j m* 8 *m* ईषतेर्गतिकर्मण 11 *a d m* वर्णव्यापत्त्युपजनाभ्या, *bi j* व्यापत्त्यु° 17 The Bi mss (क, ख, ग) read आदरणीया

11 'ग्रावाण'—Nigh V 3 5
14-15 RS X 94 1
17 The Bi mss (क, ख, ग) read आदरणीया
17 Durga omits क्षिप्रकारिण, and श्लोक शृणोतेर्घोषो घुष्यते।

येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशंसो मन्त्रः । तस्यैषा भवति ॥ ९ ॥

'**प्रैते वदन्तु**–इति । अर्बुदस्येयमार्षम् । यस्मात् ते **अद्रय' अदरणीया॰ अदरणार्हा॰, पर्वता॰**–पर्ववन्त **साकम् आशवः** सहभूता **सोमम**श्नीथ अभिषुणुथ । त चाभिषुण्वन्त **इन्द्राय श्लोक** श्रवणीय हृद्य **घोष** शब्द **भरथ**
5 धारयथ निर्वर्तयथ । ये ते **यूयम**मुना प्रकारेण यस्मात् **सोमिन॰** भवथ । अथवा **सोमिनः** सोमेन तद्वतो यजमानस्य **गृहेषु** एव कुरु वे तस्मात् युष्मानाधिकृत्य ब्रवीमि । **प्रैते वदन्तु** युष्मदर्थं स्तुती उद्गातार । **प्रवदाम** च **वय** होतार । अध्वर्यूनपि च ब्रूमहे । एभ्य **ग्रावभ्यः वाचं वदद्भ्य॰ वदत** वाच या वक्तव्यैतान् प्रति इति ॥

नाराशस॰ (६) इति समाम्नात । क पुनरेष नराशस । **येन नरा॰ प्रशस्यन्ते**
10 **स नाराशसो मन्त्र॰** । किमत्र मन्त्र स्तूयते । न इत्युच्यते । लक्षण मन्त्र । नरा स्तूयन्ते । एव तर्हि नराणामेव समाम्नान प्राप्तमासीत् । न । तेषा सामान्यस्तुत्यभावात् राज्ञा च स्तुत्युपपत्ते । तेषामपि च सामान्या स्तुतिर्नास्ति । अस्ति त्वेकैकश्येन केषाचित् । अतो भावयव्य लक्षणीकृत्य नाराशसो मन्त्र उदाह्रियते । **तस्य** नाराशसस्य मन्त्रस्य उदाहरणम् । **तस्य** वा भावयव्यस्य प्राधान्यस्तुति **एषा** ऋक् **भवति** ॥ ९ ॥

---

1 Bı J conclude IX 1 9 with भवति 2 *a d m* यस्मात् for अस्मात् of *bı ȷ*, *d* omits अदरणीया 2–3 *m* आदरणीया आदरणार्हा 3 *d* omits पर्वता 4 *a d* read त चाभि°, *bı ȷ m* ते त चाभि° 6 *a d m* सोमिन सोमेन तद्वतो, *bı ȷ* सोमिन तद्वतो 7 *a d* read प्रैते for प्रेते of *bı ȷ*, *a d* omit च after प्रवदाम 8 *a d m* read वाच या वक्तव्यैतान्प्रतीति, *bı ȷ* वाच यावत्कमेताम् प्रतीति, *m* प्रति for प्रतीति 9 *m* नाराशस इति समाम्नात, *bı ȷ* नराशस इति समाम्नात 10 *bı* नराशसो मन्त्र, *ȷ* नाराशसो मन्त्र, *d m* मन्त्र नरा स्तूयन्ते 12 *a d m* अस्ति त्वेकेकश्येन केषाचित्, *bı ȷ* अस्ति त्वेकेकशो न केषाचित् ।, *d m* यतो for अतो 13 *a d* नराशस, *bı ȷ* नाराशस, *a d m* नराशसस्य

2–3 Some mss (*m*) of Durgavṛtti read आदरणीया आदरणार्हा for अदरणीया अदरणार्हा, the latter, however, is the general reading

9 'नाराशस'—Nigh V 3 6 The *nighantus* read नाराशस and not नराशस The latter is the wrong reading.

"अमंन्दान् स्तोमान् प्र भंरे मनीषा सिन्धावधि क्षियतो भाव्यस्यं।
यो में सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राजा श्रवं इच्छमांनः॥"

अमन्दान् स्तोमान्। अबालिशाननल्पान् वा। बालो बलवर्ती, भर्तव्यो भवति। अम्बास्मा अल भवतीति वा। अम्बास्मै बल भवतीति वा। बलो वा प्रतिषेधव्यवहितः। प्रभरे मनीषया मनस ईषया स्तुत्या 5 प्रज्ञया वा। सिन्धावधिनिवसतो भावयव्यस्य राज्ञो यो मे सहस्र निरमिमीत सवान्। अतूर्तो राजा। अतूर्ण इति वा। अत्वरमाण इति वा। प्रशासामिच्छमानः॥ १०॥

अमंन्दान् स्तोमान्-इति। दानपरितुष्ट कक्षीवान् ब्रवीति। अमन्दान्-अबालिशान्-अनल्पान् वा अबालिशयोग्यान् प्रभरे-प्रहरे-उच्चारये मनीषा- 10 स्तुत्या-प्रज्ञया वा। कस्य। भाव्यस्य भावयव्यस्य। भावेनैवासावार्जवेनैव सर्वार्थान् यवयति मिश्रयति अनुतिष्ठतीति भावयव्य। क निवसत॰। सिन्धौ

3 Br mss (क, ख, ग) read बलभर्ता 8 Br J complete IX 1 10 after इच्छमान and then read इति नवमाध्यायस्य प्रथम पाद 9 *d* दान परितुष्टाव for °तुष्ट ? 10 *a d* omit प्रहरे 11 *a d m* omit भाव्यस्य, *br j* भावनेनैवामावर्जवेनव, *d* as text 12 *a d m* अनुतिष्ठतीति, *br j* अनुतिष्ठयतीति

1-2 RS I 126 1, *Cf* Brh D III 155

3-5 The passage बालो बलवर्ती। भर्तव्यो भवति। अम्बास्मा अल भवतीति वा। अम्बास्मै बल भवतीति वा। बलो वा प्रतिषेधव्यवहित is not explained by Durga and seems to be an interpolation It attempts the etymological explanation of a word which neither occurs in the *rk* quoted above, nor in the text of Yaska So the whole passage is irrelevant and a later addition

3 The Br mss (क, ख, ग) read बलभर्ता

5 मनीषया मनस ईषया—These words of the *bhasya* are not noticed by Durga

6 Durga omits राज्ञ

अधिक्षियतः। य किमकरोत्। **यो मे सहस्र**–बहून् **सवान्**–यज्ञान् **अमिमीत**–**निरमिमीत** निर्मितवान्। बहूना यज्ञाना यागोपकरण दत्तवान्। **अतूर्त**.–**अतूर्ण** अचपल अत्वरमाण। क्रमेण **यो निरमिमीत सहस्र मे** मम **सवान्**। **श्रव**.–**प्रशसाम् इच्छमान**. **अमन्दान् स्तोमान्** तस्मै भावयव्याय राज्ञे **प्रभरे** अह
5 मिति ॥ १० ॥

यज्ञसयोगाद् राजा स्तुतिं लभेत। राजसयोगाद् युद्धोपकरणानि। तेषा रथ. प्रथमागामी भवति। रथो रहतेर्गतिकर्मण.। स्थिरतेर्वा स्याद् विपरीतस्य। रममाणोऽस्मिंस्तिष्ठतीति वा। रपतेर्वा, रसतेर्वा। तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥

10 **यज्ञसयोगाद्राजा स्तुति लभेत**–इति एवमादि। तदेतत् पूर्वप्रकृतस्यैव भावयव्यस्य स्तुतिलाभनिमित्तमेव मन्त्रगतमनूद्यते। यस्मात् सहस्र सवान् निरमिमीत तस्मात् प्रभर इति केचित् मन्यन्ते। अपरे पुन युद्धोपकरणानामुत्तरेषा सामान्यमेतत् स्तुतिलाभनिमित्तमिति वर्णयन्ति। तत् कथम् इति। अश्वमेधे हि

"जीमूतस्येव भवति प्रतीकम्"

---

1 *a d m* add निवसत after अधिक्षियत, *a d m* omit अमिमीत 2 *a d* omit यज्ञाना, *m* omits अतूर्ण 3 *m* omits मे, *a d* omit श्रव 5 *bi j* conclude IX i 10 with अहमिति ॥ १० ॥ and read after this इति नवमाध्यायस्य प्रथम पाद ॥ With यज्ञसयोगात् begins the second pâda (द्वितीय पाद) of the ninth adhyâya (IX ii 1) 7 R °कर्मण स्थिरतेर्वा 9 With भवति ends IX ii 1 10 *a d* तत्पूर्वकृतस्यैव, *bi j* तदेतत् पूर्वप्रकृत° 12 *a* किंचि मन्यते ?

---

7 रहतेर्गतिकर्मण —*Cf* 'रहि गतौ' Dhâtup 1 733

7 स्थिरते—The Dhâtup does not give '*sthir*' as a root

8 रपते—*Cf* 'रप व्यक्तायां वाचि' Dhâtup 1 402

8 रसते—*Cf* 'रस शब्दे' Dhatup 1 714

8 Durga does not notice the passage **रममाणोऽस्मिंस्तिष्ठतीति वा रपतेर्वा रसतेर्वा** in his commentary

8 Bi mss (क, ख, ग) do not read **रसतेर्वा**

14 RS VI 75 1

इत्यनेन सर्वयुद्धोपकरणोपेत रथमधिरूढ, सनद्धकवच राजा स्तूयते। स कस्मा दित्युपोद्धत्योच्यते। **यज्ञसयोगाद् राजा स्तुति लभेत**। स तावद् यज्ञसयोगात् स्तुति लभते।

अथ पुनर्युद्धोपकरणानि किमिति स्तुतिं लभन्ते इति। **राजसयोगात् युद्धोपकरणानि**। युद्धाय उपक्रियन्ते इति **युद्धोपकरणानि**। युद्धे वा उपकुर्वन्तीति **युद्धोपकरणानि**। स एष हि व्यापी स्तुतिसक्रमन्याय आचार्येणोपदर्शित। तद्यथा। युद्धोपकरणानि राजसयोगात् स्तुति लभन्ते। तस्य तानि अङ्गानीति तत्सबन्धात् स्तूयन्ते। राजापि यज्ञसयोगात् यज्ञोऽपि देवतासबन्धात् देवता अप्यात्मसबन्धात्। सोऽयमेवात्मै वाङ्गप्रत्यङ्गभावेनावस्थित सर्वावस्थात स्तूयत इत्यात्मस्तुतिरेवेय सर्वा। तदुक्तम्। 5

"स्थाने स्थाने स्तुति सर्वा स्थानाधिपतिभागिनी। 10
आत्मप्रतिष्ठा बोद्धव्या तथोपकरणस्तुति ॥"

इति। एष स्तुतिसक्रमन्याय सर्वत्रोपसधेय ॥

तेषा रथः (७) प्रथमागामी भवति। स कस्मात्। तदाधारत्वादितरेषा युद्धोपकरणानाम्। **रथ** कस्मात्। '**रहते** **गतिकर्मणः**। तस्य हि तदर्थैवोत्पत्ति। **स्थिरते वा स्याद् विपरीतस्य**। स्थिर सन् रथ इत्युक्त। तत्र 15 हि स्थिर सुप्रतिष्ठितो योद्धा भवति, न तथा अश्वादिषु। **तस्य एषा भवति** स्तुति —॥ ११ ॥

---

1 *d* सन्नद्ध कवचो राजा? 2 *m* उपोद्धृत्य, *a* लभते, *d* लभन्ते for लभेत 3 *d* लभन्ते for लभते? 4 *m* स्तुतिं लभते 5 *m* omits युद्धाय उपक्रियन्ते इति युद्धोपकरणानि 6 *a* only omits हि after एष, *a d m* read उपप्रदर्शित 8 *a d m* and the *bi* ms ख have देवतासबन्धात्, *bi* देवसयोगात् 8–9 *m* सोयमेवमात्मैवाङ्ग°, *bi j* सोऽयमेवात्मेवाङ्ग° 9 *a d m* and the *bi* ms ख read सर्वावस्थ for सर्वावस्थात 9–10 *bi j* इत्यात्मस्तुति सर्वस्थानाधिपतिभागिनी, *a d m* and the *bi* ms ख, as text 13 *a d m* omit स before कस्मात्

---

1 स्तूयते—See MS 3 16 3
10–11 "स्थाने स्थाने etc"—The quotation is not traced.
13 'रथ'—Nigh V 3 7.

"वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरण. सुवीरः।
गोभिः संनद्धो असि वीळयस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥"

वनस्पते दृढाङ्गो हि भवास्मत्सखा प्रतरण. सुवीरः कल्याणवीर। गोभिः सनद्धो असि, वीळयस्वेति सस्तम्भस्व। आस्थाता ते जयतु 5 जेतव्यानि ॥

दुन्दुभिरिति शब्दानुकरणम्। द्रुमो भिन्न इति वा। दुन्दुभ्यतेर्वा स्याच्छब्दकर्मणः। तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

वनस्पते वीड्वङ्गः—इति। गर्गस्यार्षम्। हे **वनस्पते**—वानस्पत्य रथ त्वमुच्यसे। **वीड्वङ्गः—दृढाङ्गः भूयाः भव**। ततश्च **अस्मत्सखा**—अस्मन्मित्र **प्रतरणः**— 10 प्रतारण सग्रामाणा पार नेता। **सुवीरः—कल्याणवीर.** अविक्लवानवखण्डिताधिष्ठाता भव। किंच कृतप्रतीकारस्त्वमस्माभि **गोभि. सनद्धः असि** समन्ततो नद्धो यद्धो गव्येन चर्मणा श्लेष्मणा च। स त्व कृतप्रतीकारमात्मान मत्वा तेन हेतुना सुतरामात्मान **वीळयस्व**—सस्तम्भुहि। सस्तब्धे च त्वय्यवस्थित **आस्थाता ते** अधिष्ठाता तव योद्धा यानि तेन **जेत्वानि—जेतव्यानि** आत्मनोऽभीप्सितानि तानि सर्वाणि **जयतु** ॥

15 **दुन्दुभिः** (८) **इति** अस्य योऽभिधेय तस्य **शब्दानुकरणम्** आत्मनो नामधेयप्रतिलम्भनिमित्तम्। यथैवासावभिहन्यमान शब्द करोति दुन्दुभिरिति तदेव तस्य

---

2 B1 J वीलयस्व 4 C सनद्धोसि, B1 J वीलयस्वेति, C वीळयस्वेति 7 B1 mss (क, ख, ग) read स्याद्वधकर्मण, B1 J conclude IX 11 2 with भवति 9 *a d m* omit भूया, *a d m* अस्मन्मित्र, *b1 j* अस्मन्मित्र 10 *d m* omit प्रतारण 11 *a d* असि सबध ?, *m* असि सनद्ध, *b1 j* सनद्ध असि 12 *d* adds मा before तेन 13 *b1 j m* वीलयस्व, *m* सस्तब्धेनत्व°, *b1 j* सस्तब्धे च त्व° 14 *a d m* omit जेत्वानि 16 B1 ms (क) reads शब्दालकरोति

1-2 RS VI 47 26, AV 6 125 1, VS 29 52

4 वीळयस्व इति—Durga does not read the superfluous इति

4 सस्तम्भस्व—Durga reads सस्तम्भुहि for सस्तम्भस्व

6-7 Durga does not read दुन्दुभ्यतेर्वा स्यात् शब्दकर्मण or वधकर्मण The *Dhatupātha* also does not give '*dundubh*' as a root

7 B1 mss (क, ख, ग) read वधकर्मण for शब्दकर्मण

15 'दुन्दुभि'—Nigh V 3 8

नाम। **द्रुमो भिन्न इति वा**। द्रुमशब्दात् पूर्वपद भित्तेरुत्तरपदम्। तत्सभवो ह्यसौ द्रुमेकदेशो निष्कुषितश्चर्मणा पिनद्ध।

तस्य एषा भवति ॥ १२ ॥

"उपं श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुंरुत्रा तें मनुता विष्ठिंत जगंत्।
स दुंन्दुभे सजूरिन्द्रेंण देवैर्दूराद्दवींयो अपं सेध शत्रून्॥" 5

उपश्वासय पृथिवी च दिव च। बहुधा ते घोषं मन्यतां विष्ठित स्थावरं जङ्गम च यत्। स दुन्दुभे सहजोषण इन्द्रेण च देवैश्च दूराद् दूरतरमपसेध शत्रून्॥

इषुधिः। इषूणा निधानम्। तस्यैषा भवति ॥ १३ ॥

उपं श्वासय पृथिवीम्–इति। अत आरभ्य सर्वा एता युद्धोपकरणा ऋच। 10 भारद्वाजस्यार्षम्। हे **दुन्दुभे उपश्वासय**–उपशब्दय आपूरय शब्देन एता **पृथिवी** कृत्स्नाम्। **उत द्याम्**। अपि चैकस्यापि सतस्तव **पुरुत्रा**–बहुत्वे वर्तमानस्य **मनुता–मन्यता** घोष यच्चेद **विष्ठित स्थावर** यच्चेद **जगत्–जङ्गम च**। यस्यैव तव सामर्थ्यं द्यावापृथिव्यावापूरयितु **स त्व दुन्दुभे सजू.–सहजोषणः** सहप्रीति **इन्द्रेण च** अन्यै **च देवै.**, **दूरात्–दवीय.–दूरतरम् अपसेध**– 15 अपकालय अपुनरागमनाय **शत्रून्** अस्मच्छत्रून् इत्येतदाशास्महे त्वत्त ॥

इषुधि. (९) **इषूणा निधान** तूण। तस्मिन्निषवो निधीयन्ते। **तस्य एषा भवति** ॥ १३ ॥

---

1 *a m* read भिद्रे for भित्ते, Bı ms (ख) reads तत्सतत्वोऽसौ 2 *d* द्रुमेकदेशोष्कुषितश्चर्मणा etc ? *bı ȷ* द्रुमैकदेशनिष्कुषित° 9 Bı J conclude IX ıı 3 with भवति 11 *a d* add च after एता 13 *a d m* यच्चेद विष्ठित जगम यच्चेद स्थावर यच्च (*d m* च for यच्च) यस्यैव etc, *m* omits जङ्गम 15 *a d m* omit दवीय 16 *m* अपगमय for अपकालय, *a d m* omit शत्रून् before अस्मत्, *a d* omit त्वत्त 17 *m* तूर्णं

4–5 RS VI 47 29, AV 6 126 1, VS 29 55, TS 4 6 6 6, MS 3 16 3 187, 8–9, KSA 6, 1, AG 3 12 17

6 **बहुधा**—Durga does not repeat this word

17 'इषुधि'—Nigh V 3 9

"बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य ।
इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥"

बह्वना पिता, बहुरस्य पुत्र इतीषूनभिप्रेत्य । प्रस्मयत इवापाव्रियमाण. । शब्दानुकरण वा । सङ्काः सचते., सपूर्वाद्वा किरतेः । पृष्ठे
5 निनद्धो जयति प्रसूत इति व्याख्यातम् ॥

हस्तघ्नो हस्ते हन्यते । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

बह्वीना पिता–इति । योयमिषुधि बह्वीना–बहूनाम् इषूणा पिता–पाता रक्षिता तदर्थत्वात् । यस्य चेषुधे बहुः इषुकलाप पुत्र.–पुरुणो बहुन पापात् त्राता । तदर्थं ह्यसौ रक्ष्यत इत्येव व्युत्पाद्यम् । यश्चाय चिश्चाकृणोति प्रस्मयत इव अपाव्रि-
10 यमाण. । प्रकर्षेण स्मयत इव उद्घाट्यमान चित्रपुङ्खत्वात् । अथवा । हसतीव शोभया पुङ्खदीप्त्या । अस्मिन् पक्षे चिश्चातिरपठितोपि धातु कल्प्यत इति । विकारपक्षेषु

3 Bi mss (क, ख, ग) read बह्वीना for बहूना 3–4 C reads प्रस्मयत इति वापाव्रियमाण, two mss of Bi (क, ख) read प्रस्मयत इति वावध्रियमाण, Bi ms (ग) reads प्रस्मयत इवावध्रियमाण 6 C reads हस्तो हन्यते for हस्ते हन्यते, *d* as text, Bi J conclude IX ii 4 with भवति 7 *a d m* omit पिता before पाता 8 *a* पुत्र पुरुणो बहुन पाता त्राता, *d* पुत्र पुरुणो बहुन पापात् त्राता, *m* पुत्र पुरुत्राणो बहुन पापात् त्राता, *bi j* पुत्र पुरुणो बहुन त्राता 9 *d m* रक्ष्यते for रक्षते of *bi*, *m* चिश्चा यश्चाय चिश्चाय कृणोति 9–10 *a d* अपध्रियमाण, *bi* अपाव्रियमाण, *m* अपाव्रियमाण 11 *a d* अस्मिन् पक्षेर्थे, *m* अस्मिन्नर्थे

1–2 RS VI 75 5, VS 29 42, TS 4 6 6 2, MS 3 16 3 186 1–2, KSA 6 1 ApŚ 20 16 8

1 **समनावगत्य**—Yaska does not explain this

3 Bi mss (क, ख, ग) read **बह्वीना** for बहूना Durga has बहूना

3 **इतीषूनभिप्रेत्य**—Durga does not notice these words

4 सङ्का—*Cf* Nigh II 17 14 (सङ्ग्रामनामानि)

4 **सङ्का सचते, सपूर्वाद्वा किरते**—Durga takes no notice of these etymologies of the word सङ्का

5 **इति व्याख्यातम्**—Durga does not explain this The word व्याख्यात here means स्पष्टम् i e not requiring explanation

तदर्थान्यधातूपादानम् इत्याचार्यपरिभाषा। अथ **वा शब्दानुकरणम्**। चिश्चिदित्येव शब्द करोति। कदा। **समना** सग्राममवगत्य प्राप्य। स एष **इषुधिः सङ्का**·– सकटान्, सपृक्तान् वा सग्रामान् **पृतना च सर्वा** या स्पर्धमाने इषव एव केवलमभिलक्ष्य क्षिप्यन्ते पताकार्थं, तानेवविधान् सग्रामान् **पृष्ठे** रथस्य मनुष्यस्य वा **निनद्ध· जयति प्रसूतः** क्षिप्तो धनुष्मता। इत्येतदाशास्महे॥ 5

हस्तघ्न· (१०) कलापी, पट्टक, गोधा इति च यमाहु। स कस्मात्। **हस्ते** ह्यवस्थितोऽसौ ज्यया **हन्यते। तस्य एषा भवति**॥ १४॥

"अहिरिव भोगै· पर्येति बाहु ज्याया हेति परिबाधमान।
हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान् पुमान् पुमास परि पातु विश्वत·॥"

अहिरिव भोगै· परिवेष्टयति बाहु, ज्याया वधात् परित्रायमाणो 10 **हस्तघ्न· सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन्। पुमान् पुरुमना भवति, पुंसतेर्वा॥**

अभीशवो व्याख्याता। तेषामेषा भवति॥ १५॥

अहिरिव भोगै –इति। योयम् **अहिरिव भोगै·** सर्प इव कुटिलभावै सर्पग्राहकस्य बाहु सर्पेणेव **पर्येति–परिवेष्टयति बाहु** धनुष्मत पुरुषस्य। **ज्याया हेति परिबाधमान·। ज्याया वधात्** ज्याघातात् बाहु सर्वत**स्त्रायमाणः** तदर्थत्वात् 15 तस्य। सोयमेवधर्मा **हस्तघ्न· पुमान्** इव **पुरुमना** इव कश्चिदास प्रज्ञानबहुल **पुमासम्** एत धनुष्मन्त **परिपातु विश्वत** सर्वप्रकार सर्वत पातु इत्येतदाशास्महे।

3 *d* reads सकयन् for सकटान्, *a d* read ससक्तान् for सपृक्तान् वा, *d* ससक्ता सग्रामात्पृतनाश्च सर्वा 4 *d* omits पताकार्थम् and reads तानैवविधात्सग्रामात्पृष्ठे etc 5 *a d* read निबद्ध for निनद्ध of *bi j* 6 *a* ms (क) of *bi* reads कालपीपट्टक 12 Bi J conclude IX ii 5 with भवति 14 *a* सपर्येति for सर्पेणेव पर्येति, *d m* omit सर्पेणेव and read बाहु पर्येति 15 *a d* omit ज्याघाताद्बाहु 16 *a d* प्रज्ञाबहुल

6 'हस्तघ्न'—Nigh V 3 10

8-9 RS VI 75 14, VS 29 51

9, 11 Durga does not repeat in his *vritti* विश्वा वयुनानि विद्वान् —the words of the *rik*, and their explanation सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन् as given by Yâska

11 पुसते —*Cf* 'पुस अभिवर्धने' Dhâtup 10 104

स्त्रियमपेक्ष्याल्पमनस्का पुरुषे बहुतर मन । **पुसतेः वा** पुरुषार्थस्य । पौंस्यमिति बलनाम भवति ॥

अभीशव (११) इति वक्तव्यम् । ते पुनरमी **व्याख्याताः** अभिधानतोभिधेयतश्च । **अभीषवोऽभ्यश्नुवते** इति । **तेषाम् एषा भवति**—॥ १५ ॥

5 "**रथे तिष्ठन्नयति वाजिनं पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः ।**
अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥"

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरस्तात् सतो, यत्र यत्र कामयते सुषारथिः कल्याणसारथिः । अभीशूना महिमान पूजयामि । मनः पश्चात् सन्तोऽनुयच्छन्ति रश्मयः ॥

10 **धनुर्धन्वतेर्गतिकर्मणो, वधकर्मणो वा । धन्वन्त्यस्मादिषवः । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥**

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः–इति । यदेतत् **रथे तिष्ठन्** वर्तमान **सुषारथिः**–**कल्याणसारथिः** सुशिक्षितोपि सारथि नेता रथस्य **वाजिनः पुरः**–**पुरस्तात्** अग्रत **सतः** रथयुक्तान् रथस्य नीडे **पश्चात्** सन् उपविष्टस्तिष्ठन् । क्व । **यत्र**
15 **यत्र कामयते** । यत्र यत्रेच्छति योद्धा तत्र तत्र **नयति** । तदेतत् किं सारथेर्माहाभाग्यम् । न इत्युच्यते । अनभीशुको हि सारथि किं कुर्यात् सुशिक्षितोपि । एवम् **अभीशूनाम्** एत **महिमान** माहाभाग्य **पनायत पूजयामि** । यत् **मन** अश्वानामतिप्रवृद्ध-

1 *m* अमनस्का, *bi j* अल्पमनस्का, *a d* पोरुषार्थस्य 2 *d m* add यस्य before बलनाम 4 *a d m* अभीशवोऽभ्यश्नुवते, *bi j* अभीषवोऽभ्यश्नुवते 8–9 The Bi mss (क, ख, ग) read पूजयत for पूजयामि, and पश्चात्सतो for पश्चात्सन्तो 11 Bi J conclude IX ii 6 with भवति 13 *a d m* read कल्याण for कल्याणसारथि, *a d m* omit पुर 14 *a d* सन्नुपविष्ठ, *m* सन् उपविष्टस्तिष्ठन्, *bi j* सन् उपतिष्ठस्तिष्ठन् 14–15 *m* यत्र कामयते 15 *d* यत्र तत्र for तत्र तत्र 16 *a d m* निरभीशुक for अनभीशुको of *bi j* 17 *m* महाभाग्य

3 'अभिशव'—Nigh V 3 11
3 व्याख्याता —See Nir III 9
5–6 RS VI 75 6, VS 29 43
8–9 **पूजयत मन पश्चात्सतो** is the reading of the Bi mss (क, ख, ग)
10 **धन्वन्त्यस्मादिषव**—Durga does not read these words

जवानामपि तेषु अश्वेषु उपनिबद्धा **रश्मयः** प्रगृहीता सारथिना **पश्चात् सन्त.** मन **अनुयच्छन्ति** उपरमयन्तीत्यर्थ । सबोध्याभावात् पनायतेत्यस्य पूजयामीति पुरुषवचनव्यत्यय ॥

धनु' (१२) **धन्वतेः** गत्यर्थस्य । तद्बलेन हीषवो गच्छन्ति । **वधकर्मणो वा** । शत्रुवधाय हि तदुत्पद्यते । **तस्य एषा भवति**—॥ १६ ॥ 5

"धन्वना गा धन्वनाजि जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।
धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥"

इति सा निगदव्याख्याता । समदः समदो वात्ते., समदो वा मदते. ॥

ज्या जयतेर्वा, जिनातेर्वा, प्रजावयतीषूनिति वा । तस्या एषा 10 **भवति ॥ १७ ॥**

धन्वना गा –इति । ता **गा.** तावत् **धन्वना** धनुषा वयम् अरिभ्य **जयेम** । अपि च **आजिम्** । इतरेतरस्पर्धया यत्र लक्ष्यवेधायैव केवलमिषव क्षिप्यन्ते वैत कर्येण प्रतापार्थ वा तम् **आजिम्**–आजवन धनुषैव वय **जयेम** । अपि च या **तीव्रा.**–दारुणा **समद्.**–सग्रामा, अनेकशस्त्रसपातसकटा, अनेकवीरपुरुषाकीर्णा 15 ता अपि वय **जयेम धन्वना**–धनुषैव । अपि च कि बहुना समासत एव ब्रूम । **धनु. शत्रो. अपकाम कृणोति** । यत्र यत्र शत्रुरस्मान् जेतुकाम स्यात्

1 *a d m* तेषु for येषु of *bi j*, *a d* omit रश्मय and read गृहीता for प्रगृहीता 1–2 *a d m* पश्चात् सन्त मन अनु°, *bi j* पश्चात् सन्त अनु° 5 *d* omits हि, *bi m* तदुपपद्यते 11 Bi J conclude IX ii 7 with भवति 12 *a d m* read ता गास्तावत् ध° for ता गा ध° of *bi j*, the *bi* ms (ख) reads अपरेभ्य for अरिभ्य 13 *m* आजि for आजिम्, *a d* इतरस्स स्पर्धया, *m* लक्षवेधाय 13–14 *d* वेतकेण 14 *m* आजवत, *a d m* add वय before जयेम, *a d m* read या अपि तीव्रा for अपि च या तीव्रा 16 *a d m* omit धन्वना

4 'धनु '—Nigh V 3 12
6–7 RS VI 75 2, VS 29 39, TS 4 6 6 1, MS 3 16 3 185, 12–13, KSA 6 1
10 Durga does not read the words—प्रजावयतीषूनिति वा

ततस्ततोऽपगतकाममस्मत्तो धनु करोतु । अपगतकामे च तस्मिन् शत्रौ वय **धन्वना**–धनुषैवैता **सर्वाः** दिश **प्रदिश**, च **जयेम** इत्येतदाशास्महे ।

समदः समदो वा संमदो वा । सपूर्वस्य अत्तेः भक्षणार्थस्य । भक्षत इव हि तत्र परस्परत । **मदतेर्वा** हर्षणार्थस्य द्वितीयम् । **समदो वेति** सहृष्टास्तत्र हि 5 परस्परतो युध्यन्ते ॥

ज्या (१३) इति वक्तव्यम् । सा पुनरिय **जयतेर्वा जिनातेर्वा** । वात्वन्यत्वमर्थे कत्वम् । तद्बलेन हि जीयते । स पुनरेष धनुर्गुण । **तस्या एषा भवति** ॥ १७ ॥

" वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखाय परिषस्वजाना ।
योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥ "

10 **वक्ष्यन्तीवागच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषु परिष्वजमाना । योषेव शिङ्क्ते शब्द करोति वितताधि धनुषि ज्येयं, समने सग्रामे पारयन्ती पारं नयन्ती ।**

इषुरिषतेर्गतिकर्मणो, वधकर्मणो वा । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

वक्ष्यन्तीव–इति । येय योषिदिव काचित् कस्मैचिदिष्टाय पुरुषाय किंचिद् रहस्य 15 **वक्ष्यन्ती इव** कथयिष्यन्तीव ज्या धनुष्मता पुरुषेण इषु चिक्षिप्सता सव्येन दक्षिणेन वा पाणिना कृष्यमाणा सव्य दक्षिण वा **कर्णं प्रत्या गनीगन्ति आगच्छति** ।

---

1 *d* reads करोति for करोतु 2 *a d m* omit धन्वना 3 *a d* omit समदो वा, *a d m* भक्षार्थस्य, *bi j* भक्षित इव for भक्षत इव of all others 4 *d* समदो वेति 5 *m* युध्यन्ति 6 *d* omits जिनातेर्वा 13 C D R इषतेर्, Bi J ईषतेर्, Bi J conclude IX ii 8 with तस्यैषा भवति 15 *a d* omit इव after वक्ष्यन्ती 16 *bi j* कर्णं प्रत्याकृष्यते । धनुष्मता तथा मध्यम् आत्मनो निनीय इषु गनीगन्ति etc , *a d m* and the *bi* ms ख as text

---

6 'ज्या'—Nigh V 3 13 Cf Dhatup 9 27 'ज्या वयोहानौ'
8–9 RS VI 75 3, VS 29 40
11–12 The three mss (क, ख, ग) of Bi do not read **शिङ्क्ते** (line 11), and **पार नयन्ती** (line 12)
13 C D R and the Bi mss क have the reading **इषुरिषते** . The Bi mss क, ख, ग do not read **वधकर्मणो वा**

कथमिति । **प्रिय सखाय परिषस्वजाना** । **प्रियम्**—इष्ट काचित् कचित् **सखाय** समानख्यानम् उपजातप्रीति स्त्री पुरुषमिव **इषु परिष्वजमाना** । सप्रत्यर्थ एव **सस्वजाने**त्यभ्यासोऽनर्थक , अर्थविशेषाभावात् । यथा हि सा कर्ण प्रत्याकृष्यते धनुष्मता तथा मध्यमात्मनो निनीय इषु, परिष्वजत इव । किमेतावदेव । न इत्युच्यते । या च इय **योषा इव शिङ्क्ते** योषिदिव विदग्धा काचित् कामिना पुरुषेण आत्मान प्रत्याकृष्यमाणोपजायमानपरितोषा कामिन पुरुषस्य हर्षमुत्पादयन्ती **शिङ्क्ते** सुकुमारमव्यक्तशब्द **करोति** । **वितताधिधन्वन् धनुषि** अध्यारोपिता **सा इयम्** अस्माकमेवमादिगुणयुक्ता **ज्या समने—सग्रामे पारयन्ती** अस्तु । **पारम्**—अन्त **नयन्ती** अस्तु शत्रूणाम् इत्येतदाशास्महे ॥

इषुः (१४) इति एतत् **इषते**, **गतिकर्मणः** । तदर्थमेवासावुत्पाद्यते, **वधार्थस्य वा** । तदर्थमेव ह्यसौ गच्छति । **तस्य एषा भवति**—॥ १८ ॥

"सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभि• सनद्धा पतति प्रसूता ।
यत्रा नर स च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषव• शर्म यसन् ॥"

सुपर्ण वस्त इति वाजानभिप्रेत्य । मृगमयोऽस्या दन्तो, मृगयतेर्वा । गोभि• सनद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातम् । यत्र नराः सद्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास्मभ्यमिषव शर्म यच्छन्तु शरण सग्रामेषु ॥

अश्वाजनी कशेत्याहु• । कशा प्रकाशयति भयमश्वाय । कृष्यतेर्वा-

1-2 *a* only adds काचित् before सखाय 2-3 *d m* read सप्रत्यर्थ एव, *bi j* सप्रीत्यर्थ एव 3 *d m* omit अनर्थक 7 *a d* अभ्यारोपिता 8 *a d m* omit समने सग्रामे 9 *m* omits इति before एतदाशास्महे 10 *m*. इषते , *bi j* ईषते , *a d m* उत्पाद्यते, *bi j* उत्पद्यते

10 'इषु'—Nigh V 3 14

12-13 RS VI 75 11, VS 29 48

14 Durga does not read इति वाजान् अभिप्रेत्य and मृगयतेर्वा He, however, explains them

15 व्याख्यात—See Nir II 5, Durga does not read इति व्याख्यातम्

16 Durga reads सग्रामे for सग्रामेषु of the *bhāṣya*

णूभावात् । वाक् पुनः प्रकाशयत्यर्थान् । खशया । क्रोशतेर्वा । अश्व कशाया एषा भवति ॥ १९ ॥

सुपर्णं वस्ते–इति । य एते **सुपर्णं वस्ते**–वसते गार्ध्रं, **वाजा इषवः** । येषा च एतेषा **मृग**'–**मृगमयः दन्त**', यदि मार्गाणि फलानि । अमार्गेषु तु व्यधनस्वभावात् 5 मार्गयन्तीव किं नु तद् वेद्धव्य स्यात् यदह विद्धेयमिति । ये चेमे **गोभिः सनद्धा** गव्येन स्नावृना श्लेष्मणा च समन्ततो नद्धा **पतन्ति**–गच्छन्ति धनुष्मता **प्रसूता** क्षिप्ता । त एवमादिगुणयुक्ता **इषव यत्र**–यस्मिन् **संग्रामे नर**'–**नरा** मनुष्या **सद्रवन्ति**–सगच्छन्ति **च विद्रवन्ति च** पुनर्विगच्छन्ति **तत्र अस्मभ्य शर्म**–**शरण** सुख जयनिमित्त **यसन्**–**यच्छन्तु**–ददतु इत्येतदाशास्महे ॥

10 **अश्वाजनी** (१५) इति एतत् पदम् । ता पुनरेता **कशा इत्याहुः** । अश्वाजनीत्येतत् न निर्वक्तव्य प्रत्यक्षवृत्तित्वादस्य । अथ **कशा** कस्मात् । सा हि **प्रकाशयति**–प्रख्यापयति **भयम् अश्वाय** । **कृष्यतेः वा अणूभावात्** । अपकृष्टा हि सा भवति चर्मणोऽण्वी । **वाक्** अपि कशा इत्युच्यते । सा **पुनः प्रकाशयत्यर्थान्** इति । अथवा **खशया** । वाक् खे मुखाकाशे शेते इति । **क्रोशतेः वा** शब्दार्थस्य ।

15 या त्वश्वकशा तस्या **एषा भवति**–॥ १९ ॥

---

2 Bi J conclude IX ii 9 with एषा भवति 3 *m* वसते गार्ध्र वाजा इषव, *bi j* वसतेऽङ्गार्द्ध वाजान् इषव । 4 *a d m* omit मृग, *a d m* read तु for वा of *bi j*, *d* reads व्यधनस्वभावात, *bi j m* व्यधनस्व° 5 *d m* मार्गयतीव, *m* adds यद् before वेद्धव्य, *a d* विध्येयमिति, *m* यद्वेद्धव्यमिति, *bi j* यदह विद्धेयमिति 6 *a d* पतति, *bi* पतति 7 *a d* omit नर 8 *a d* read गच्छन्ति for सगच्छन्ति of *bi j* 9 *a d m* omit यसन् 14 *a d* omit अथवा 15 *a d* add स्तुतये after भवति

---

1 **खशया**—Durga's reading seems to be खशया वा Cf अथवा **खशया,** line 14, below

10 'अश्वाजनी'—Nigh V 3 15

11 प्रकाशयति—Cf Dhâtup 1 648

12 कृष्यते —Cf Dhatup 1 1015

14 क्रोशते —Cf Dhâtup 1 881

"आ जंङ्घन्ति सान्वैषां जघनाँ उपं जिघ्नते।
अश्वांजनि प्रचैतसोऽश्वान्त्समत्सु चोदय॥"

आघ्नन्ति सानून्येषा सरणानि सक्थीनि। सक्थि सचतेरासक्तोऽस्मिन् कायः। जघनानि चोपघ्नति। जघन जङ्घन्यतेः। अश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वान् समत्सु समरणेषु सङ्ग्रामेषु चोदय॥ 5

उलूखलम् उरुकर वोर्ध्वख वोर्कर वा।
"उरु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवत्।"
"उरुकर चैतत्तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेण॥"
इति च ब्राह्मणम्। तस्यैषा भवति॥ २०॥

आजंङ्घन्ति सान्वैषाम्—इति। आजङ्घन्ति इति शतरि सबोधनम्। हे अश्वा- 10

---

3 C D and the three Br mss (क, ख, ग) read आघ्नति for आघ्नन्ति, and सक्थि सचते, Br J and others read सक्थि मचते 6-7 C D and the Br mss ङ, च read उरुकर वोर्कर वोर्ध्वख वोरु मे 8 C and the Br mss ङ, च read चैतदुलूखल° 9 Br J conclude IX ii 10 with भवति

1-2 RS VI 75 13, VS 29 50, TS 4 6 6 5, MS 3 16 3 137 6-7, KSA 6 1

3-4 Durga does not repeat आघ्नन्ति (v l आघ्नति) and उपघ्नति of the *bhâsya* He however reads उपाजिघ्नति for उपघ्नति C D and the क, ख, ग mss of Br read आघ्नति and सक्थि सचते The reading सक्थि is grammatically incorrect

5 The three mss of Br (क, ख, ग) do not read प्रचेतस

6 ऊर्कर वा—C D and Durga read ऊर्कर वा before ऊर्ध्वख वा

7, 8 The quotations are not traced, cf "उरु मे करदिति तदुरुकरम्। उरुकर ह वै तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षम्।"—ŚB VII 5 1 22

10 आजङ्घति इति शतरि सबोधनम्—आजङ्घन्ति, so also उपजिघ्नते (next page, line 2) are forms of the present tense, third person *singular*, of the Rigvedic root घन्, to strike They are not vocatives as Yâska and Durga understand them, nor are they the forms of the plural, as Sâyana takes them Sayaṇa's readings of Yâska's *bhâṣya* are आघ्नन्ति and उपघ्नन्ति.

जनि आजङ्घन्ति सानु-सानूनि एषां सरणानि समुच्छ्रितानि **सक्थीनि** कटिप्रदेशान् **जघनान् उपजिघ्नते । जघनानि** स्फिग्देशा ताश्च हे **अश्वाजनि** उपजिघ्नति । इदमपि शतर्थैव । रथ्याना हि कटिप्रदेशमश्वाजन्यभिहन्ति पस्त्याना स्फिग्देशान् । हे **अश्वाजनि** या त्वमेवमभिहसि सा त्वमेतान् **अश्वान् प्रचेतसः**-
5 प्रकृष्टचेतस गमन प्रति समुत्सुकान् **समत्सु-समरणेषु-सग्रामेषु** तथा **चोदय** यथा जयेयम् इत्येतदाशास्महे ॥

सानूनि-सक्थीनि । तानि पुन **सरणानि** । तद्बलेन हि सरन्ति सर्तार । **सक्थि**: कस्मात् । **सचते**: । किमास्मिन् सक्तम् । **आसक्तोऽस्मिन् कायः** कृत्स्न शरीरम् । **जघन** कस्मात् । ताद्धि **जघन्यते** भृश हन्यते कशया ॥

10 **उलूखलम्** (१६) इति एतत्पदम् । तत् कस्मात् । ताद्धि उरुकरत्वात् **उरुकर,** बह्वन्न करोति । उरुशब्दात् पूर्वपद करोतेरुत्तरपदम् । **ऊर्कर वा** । **ऊर्क्**शब्दात् पूर्वपद करोतेरेवोत्तरपदम् । ऊर्जं एव हि करणार्थं तदुत्पद्यते । **ऊर्ध्वख वा** । ऊर्ध्वशब्दात् पूर्वपद खशब्दादुत्तरपदम् । ऊर्ध्वमेव हि तस्य खात भवति । अथवा

" उरु मे कुरु इत्यब्रवीत् । तदुलूखलमभवत् ।"

15 तत् किल क्रियमाणम् उरु मे ख कुर्वित्यब्रवीदिव तथागुणयुक्तत्वात् तस्य । **ब्राह्मण**मपि च भवति ।

" उरुकर वैतत्तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेण ॥ "

---

1 *m* omits सानु, *a d* omit सानूनि 2 *d* कटिप्रदेशात्, *a d* omit जघनान् उपजिघ्नते 3 *a d* उपजिघ्नन्ति, *d* omits हि 3–4 *a d m* पृष्ठयाना स्फिग्देश, *bi j* पस्त्याना स्फिग्देशान् 5 *a d* प्रवृद्धचेतस, *bi j* प्रकृष्टचेतस, *m* omits सग्रामेषु 8 *m* सक्थि कस्मात् 9 *a d m* omit जघन्यते 10–11 *a d* तद्धि उरुकर वा । उरुकर बह्वन्न करोति, *d* उरकर for उरुकर? 11 *a d* ऊर्कर वा 12 *a d* omit करोतेरेवोत्तरपदम्, *m* reads करोतेर्वोत्तरपदम् 16 *a d m* add तदुलूखलमभवत् । before ब्राह्मणमपि, *bi j* do not read it 17 *d* उरकर for उरुकर?, *m* उरूकर, *a d m* वैतदुलूखल°, *m* °ते परोक्षेण, *bi j* °तेऽपरोक्षेण

---

5 प्रकृष्टचेतस —*bi j* and some other mss of Durga read प्रकृष्टचेतस for **प्रवृद्धचेतस** which is the reading of Yaska

10 'उलूखलम्'—Nigh V 3 16

14 " उरु मे etc "—*Cf* ŚB VII 5 1 22

17 " उरुकर वै etc. "—*cf* ŚB VII 5 1, 22.

उरु करोतीत्युरुकरमेतत् प्रत्यक्षमव्यवहितगुणाभिधानम्। तत् पुनरेतत् रलोर्व्यत्ययेन व्यवहितगुणमुच्यते **उलूखलमिति**।

तस्य एषा स्तुति **भवति**—॥ २० ॥

"यच्चिद्धि त्व गृहेगृह उलूखलक युज्यसे।
इह द्युमत्तम वद जयतामिव दुन्दुभि॥" 5

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २१ ॥

यच्चिद्धि त्व गृहे गृहे—इति। शुन शेपस्यार्षम्। "आयजी वाजसातमा"—इति च। सोमाभिषवे विनियोग। अभिमन्त्य चोपधीयते अग्निचयने। हे **उलूखलक युज्यसे**। **यद्यपि त्वम्** अन्नसस्कारार्थ **गृहे गृहे युज्यसे** तथापि त्वम् **इह** एव अस्मद्गृहे **द्युमत्तम** दीप्तिमत्तम गभीरम् अन्नैर्वहुभि सस्क्रियमाणे शब्द **वद**। कथम्। 10 **जयतामिव दुन्दुभि**। ये हि जयन्ति तेषामेतदेव जयस्य पूर्वरूप भवति गभीरस्वरो दुन्दुभि। ये पुनर्जीयन्ते तेषा रुक्षस्वर इति ॥ २१ ॥

वृषभः प्रजा वर्षतीति वातिबृहति रेत इति वा। तद्वृषकर्मा वर्षणाद् वृषभः। तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥

वृषभः (१७) कस्मात्। स हि **प्रजा वर्षति**। प्रजोत्पत्तिकारण रेत सिञ्चति 15

---

1 *a d m* and the *Bi* ms ख read गुणाभिधानम्, *Bi J* गुणविधानम् 6 Bi J conclude IX ii 11 with निगदव्याख्याता, and read after it ॥ ११ ॥ **इति नवमाध्यायस्य द्वितीय पाद** 9 *a d* omit one गृहे 10 *d m* दीप्तिमन्त गभीर 11 *d* गभीरस्वनो for °स्वरो 12 *m* रूक्षस्वर, *a d* conclude here *the second pada*, इति नवमाध्यायस्य द्वितीय पाद। 13 The *third pada* begins with **वृषभ प्रजा** Bi mss (क, ख) read वातिबृहती 14 Bi J conclude IX iii 1 with भवति 15 *a d* ह for हि

4-5 RS I 28 5, AB VII 17, Cf Brh D III 101
7 "आयजी etc"—RS I 28 7, *cf* Nir IX 36
8 विनियोग—See Ait Br 33 5
15 'वृषभ'—Nigh V 3 17,

योनौ। अतिबृहति रेतः इति वा। रेत सेक्तुमतिशयेनासावात्मानमुद्यच्छति। तद्वृषकर्मा वर्षणात् वृषभः। तेनाश्ववृषकर्मणा रेतोवर्षलक्षणेन गौरप्यतिशयेन यो युक्तोऽसावपि वृषणात् रेतोवर्षणाद्धेतो भकारमुपजनीकृत्वा वृषभ इत्युच्यते।

तस्य गोवृषभस्य एषा स्तुति भवति—॥ २२॥

5 "न्यंक्रन्दयन्नुपयन्तं एनममेहयन् वृषभं मध्य आजेः।
तेन सूभर्वं शतवंत् सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय॥"

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनमिति व्याख्यातम्। अमेहयन् वृषभं मध्य आजेराजयनस्याजवनस्येति वा। तेन तं सूभर्वं राजानम्। भर्वतिरत्तिकर्मा। तद्वा सूभर्वं सहस्र गवा मुद्गलः प्रधने जिगाय। प्रधन इति 10 सग्रामनाम, प्रकीर्णान्यस्मिन् धनानि भवन्ति।

द्रुघण, द्रुममयो घन.। तत्रेतिहासमाचक्षते। मुद्गलो भार्म्यश्व ऋषिर्वृषभ च द्रुघण च युक्त्वा संग्रामे व्यवहृत्याजि जिगाय। तदभिवादिन्येषर्ग् भवति॥ २३॥

---

2 *a d* तेनाश्ववृषकर्मणा रेतोवर्षणेन गोरप्यतिशयेन etc, *b1 g m* तेनास्य वृषकर्मणा रेतोवर्षलक्षणेन 3 *d* वृषणाद्धेतोर्वर्षणाद्धेतो etc, *m* वर्षणात् for वृषणात् 4 *a d m* omit भवति 7–8 The mss क, ख, ग of B1 read मध्य आजयनस्या° 11 R and the B1 mss ङ, च read द्रुममयो घण 13 B1 J conclude IX iii 2 with ऋग् भवति

---

1 अतिबृहति—*Cf* 'बृहू उद्यमने'। 'बृहू' इति अन्ये। Dhâtup 6 66

3 वृषणात्—Durga reads वृषणात् for **वर्षणात्**

5–6 RS X 102 5

8 The mss क, ख, ग of B1 omit **आजे**

8 **आजयनस्याजवनस्येति वा**—Not explained by Durga

8 The three mss क, ख, ग of B1 do not read **त**

8–9 Durga omits **भर्वतिरत्तिकर्मा.** For the root *cf* 'भर्व हिंसायाम्' Dhâtup 1 582

9–10 **प्रधन इति सग्रामनाम प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवन्ति**—Not explained by Durga

12 **वृषभ च** and **सग्रामे व्यवहृत्य**—Not explained by Durga

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनम्–इति । एव तावत् **व्याख्यात** प्रतिपदम् । एक वाक्यतया तु मन्त्रस्य व्याख्येयमिति । मन्त्रदृग् ब्रवीति । यत् वृषभकेणाजैषीस्त्वमेन राजानमिति तत्र मे शृणुत । यम् **एनम् आजे**–शरपयस्य सग्रामस्य **मध्ये** वर्तमान **वृषभ न्यक्रन्दयन् उपयन्त** उपयन्ति न्यक्रन्दयन्त एन हे जना फुत्कारवन्त कारयतेति, उपयन्ति उपगच्छन्ति परिवृण्वन्ति । **अमेहयन्** मेहयन्तश्च त मुहूर्त 5 स्थीयता यावदय सकृन्मूत्र करोति ततो न ह्यसुख भविष्यतीति । स हि गोमिनाम् आजिसृता स्वभाव । **तेन** अमुना वृषभेण **सूभर्वं** सुभग शोभनभोग **राजानम्** । **तद्वा** सुभग सुयवसदेश समृद्ध **शतवत्** शतैस्तद्वत्सख्याक **सहस्र गवा** दशशतानि । यद्वा असख्य बहु । किम् इति । **मुद्गलः** अह **प्रधने–सग्रामे** धन प्रति स्पर्धया विजिगीष्वोरावयो प्रवृत्तयोर्वाहिकाया **जिगाय** जितवानिति ॥ 10

द्रुघण. (१८) इति एतत् पदम् । स पुनरेष **द्रुममयो घनः** द्रुप्रकृति । तत्प्रकृतिवचने मयट् । द्रुशब्दात् पूर्वपद घनशब्दादुत्तरपदम् । मुद्गरोऽभिधेय ।

तत्रेतिहासमाचक्षते इति । स्तुतिलाभनिमित्तमुभयोरप्येकमेव वृषभद्रुघणयो । **भार्म्यश्व ऋषिरि**त्येवमादि । स किल द्वितीयगोरभावात् राज्ञा सह प्रतिस्पर्धमान ऐश्वर्यादन्गादिश्य **द्रुघण वृषभेण** सह **युक्त्वा** राज्ञा सह **आजि** ससर्प । स च त **जिगाय** 15 जितवान् । यथा चैतदेव तस्यार्थस्य **अभिवादिनी एषा ऋग् भवति**—॥ २३ ॥

2–3 *a d m* यद् ऋध्वे केनाजैषीस्त्वमेत राजानमिति, *bi j* as text 3 *a d m* एत for एन, *a d m* omit सग्रामस्य 4 *a d m* omit उपयन्त, *a d m* न्यक्रदयत? 4–5 *a d m* read हे जना युक्ता रयन्त (*d* omits these words) युक्ता रयतेति उपयन्ति, *bi j* हे जना फुत्कारवन्त कारयतेति उपयन्ति 5 *bi j* अमेहयन् मेहयन्तश्च, *a d* omit अमेहयन् and read अमेहयन्तश्च for मेह° 6 *m* शकृन्मूत्र, *a d m* ततो लघु सुख भविष्यतीति, *bi j* ततो न ह्यसुख भविष्य° 7 *d* आजिसृता, *bi j* माजिसृता, *a* सुर्भव, *d* as text, *d* सुतग for सुभग, *d* adds वा after राजानम् 8 *d m* सुयवसदेशसमृद्ध, *m* शतैस्तद्वत्सख्यासहस्र 9 *a d* read प्रधाने for प्रधने and omit सग्रामे 11 *a* दुमयो घन, *d m* द्रुमयो घन, *bi j* द्रुममयो घन 14 *m* मुद्गलो भार्म्यश्च ऋषिरि° and *a d* मुद्गलोभार्म्यश्च etc, *a d m* द्वितीयस्य गो 15 *d* ऐश्वर्य दत्वादिस्य द्रु°, *d* युक्ता for युक्त्वा

---

11 'द्रुघण'—Nigh V 3 18

12 मयट्—See Pāṇinī, V 4 21

" इमं त पश्य वृषभस्य युञ्जं काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम् ।
येन जिगाय शतवत् सहस्रं गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु ॥ "

इमं त पश्य वृषभस्य सहयुज काष्ठाया मध्ये द्रुघण शयानम् । येन जिगाय शतवत् सहस्र गवा मुद्गलः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यमिति 5 सग्रामनाम । पृतनानाम् अजनाद्वा, जयनाद्वा । मुद्गलो मुद्गवान्, मुद्गगिलो वा, मदन गिलतीति वा, मदगिलो वा, मुदगिलो वा । भार्म्यश्वो भृम्यश्वस्य पुत्र. । भृम्यश्वो भृमयोऽस्याश्वा, अश्वभरणाद्वा ॥

पितुः इत्यन्ननाम । पातेर्वा, पिबतेर्वा, प्यायतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २४ ॥

10 इमं त पश्य वृषभस्य–इति । जितायामाजौ अवसिताजिसरणमाज्यन्त एवा पविद्धमुद्गरो मुद्गल केनचित् पृष्ट । केन सह युक्त वृषभेणेम राजानमजैषीरिति । स तमुपदिशन्नेव द्रुघणमाज्यन्ते तस्मिन्नपविद्धमसावज्ञमिव कुत्सयन् राजानमनयर्चा तस्मै प्रत्याचचक्षे, इम त पश्य येनाजैषमिति । वृषभस्य युञ्जम् सहयुजम् । क वर्तमानम् । काष्ठायाः आज्यन्तस्य मध्ये द्रुघण शयानम् अपविद्धम् । येन 15 जिगाय शतवत्सहस्रम् इति व्याख्यातम् ।

पृतनाज्यम् इति सग्रामनाम । तत् कस्मात् । पृतनानाम् अजनाद्वा । पृतनाः मनुष्या, ते यस्मिन्नजन्ति गच्छन्ति । पृतनाशब्दात् पूर्वपदम् अजतेरुत्तर पदम् । जयनाद्वा । तत्रोत्तरपदे विकल्पयन्ति । ते हि तत्र जयन्ति ।

---

4 Bi mss (क, ख, ग) read पृतनाज्य इति 9 Bi J conclude IX iii 3 with भवति 10 *a d* °माद्यन्त° for °माज्यन्त° 11 *a d m* °पविद्धमुद्गरो, *bi j* °पविद्ध मुद्गरो, *a d m* युत्तवा for युक्त 12 *a d* °माद्यन्ते for °माज्यन्ते, *a d* कुत्सन् for कुत्सयन् 13 *a d* प्रत्याचचक्षे for प्रत्याचक्षे of *bi j*, *m* प्रत्याचक्षते, *a d m* omit युञ्जम् 14 *a d* काष्ठाया for काष्ठाया 17 *a d m* अजते for अञ्जते of *bi*

1–2 RS X 102 9, *Cf* BD VIII 11

5–6 The three mss (क, ख, ग) of Bi do not read वा after मुद्गगिलो

8 पितुरित्यन्ननाम—*Cf* ŚB 1 9 2 20, AB 1 13,—" अन्न वै पितु "

14 काष्ठाया आज्यन्तस्य—Cf 'आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते'—Ni II 15.

मुद्गल॰ मुद्गवान् । लो मत्वर्थे । अथ **वा मुद्गगिल**'—मुद्गभोजनप्राय । **मुद्ग-**शब्दात् पूर्वपद गिलशब्दात् उत्तरपदम् । **मदन गिलति इति वा** । मदन काम , तमसौ गिलति वशीकरोति । जितेन्द्रिय इत्यर्थ । मदनशब्दात् पूर्वपद गिलतिशब्दात् उत्तरपदम् । **मद्गिलो वा** । मद उद्रेक , तमसौ गिलति । उपशान्त इत्यर्थ । **मुद्गिलो वा** । हर्षमसौ गिलति, निवृत्त इत्यर्थ । 5

भार्म्यश्व' भृम्यश्वस्य पुत्रः । **भृम्यश्वः** पुन **भृमयोऽस्याश्वा॰** अनवस्थायिन । **अश्वभरणात् वा** बिभर्ति वासावश्वान् ॥

पितु (१९) इति एतत् वक्तव्यम् । तत् पुनरेतत् **अन्ननाम** । तत् कस्मात् । **पातेर्वा** रक्षणार्थस्य । **पिबतेर्वा** पानार्थस्य । **तस्य एषा भवति** ॥ २४ ॥

" **पितु नु स्तोष महो धर्माण तविषीम्** । 10

यस्य त्रितो व्योजसा वृत्र विपर्वमर्दयत् ॥ "

त पितु स्तौमि महतो धारयितार बलस्य । **तविषीति बलनाम, तवतेर्वा वृद्धिकर्मण॰** । **यस्य त्रित ओजसा बलेन** । **त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रो वृत्र विपर्वाण व्यर्दयति** ॥

नद्यो व्याख्याताः । **तासामेषा भवति** ॥ २५ ॥ 15

1–2 *a d* मुद्गशब्द पूर्वपद गिलशब्द उत्तरपद 3–4 मदनशब्द पूर्वपद गिलति शब्द उत्तरपदम् 4 *a d* add मुद्गिलो वा, after मद्गिलो वा 13 The three mss of B1 (क, ख, ग) read तवतेर्वृद्धिकर्मणो, B1 J C and R have तवतेर्वा वृद्धिकर्मणो, B1 mss क, ख, ग read त्रितो व्योजसा for त्रित ओजसा of B1 J and others 15 B1 J conclude IX III 4 with भवति

---

8 'पितु '—Nigh V 3 19

10–11 RS I 187 1, VS 34 7

12 तविषी—Nigh II 9 10

13 **तवतेर्वा वृद्धिकर्मण** —The B1 mss क, ख, ग read **तवतेर्वृद्धिकर्मण'** only The वा in the other reading is redundant as only one etymology is given Durga in his *vritti* does not notice any of these readings

15 नद्यो व्याख्याता —Nir II 24

पितु नु स्तोषम्—इति । अगस्त्यस्यार्षम् । **यस्य** पितो **ओजसा बलेन** बलाधिपतिरपि **इन्द्र**, **त्रितः त्रिस्थान**, त्रिषु स्थानेष्वप्रतिहतप्रभाव **वृत्र** मेघ **विपर्व विगतपर्वाण** विगतसन्धिबन्धन कृत्वा **वि अर्दयत् विविधम् अर्दयति** अपुनरावृत्तये **त पितुम्** अन्नमह **तविषी** तविषीसञ्ज्ञकस्य **महः महत**, **बलस्य**
5 **धर्माण धारयितार स्तोष स्तौमि** । को हि नाम न तत् स्तूयात् यस्मादृते त्रिलोकाधिपतिरपीन्द्र किंचिदप्यशक्त कर्तुमित्यभिप्राय । **तविषीति बलनाम** 'तु वृद्धौ' इत्यस्य । तद्धि सर्ववस्तुभ्यो ज्याय ॥

नद्यः (२०) अवसरप्राप्ता । ता पुनरेता **व्याख्याताः** । ' नदना भवन्ति शब्दवत्य ' इति । **तासाम् एषा भवति** ॥ २५ ॥

10 **"इम मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोम सचता परुष्ण्या ।**
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया ॥"

इम मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परुष्णि स्तोममासेवध्वम् । असिक्न्या च सह मरुद्वृधे, वितस्तया चार्जीकीय आशृणुहि सुषोमया चेति समस्तार्थः ।

15 **अथैकपदनिरुक्तम् । गङ्गा गमनात् । यमुना प्रयुवती गच्छतीति वा, प्रवियुत गच्छतीति वा । सरस्वती । सर इत्युदकनाम । सर्तेस्तद्वती ।**

---

2 *a d m* omit त्रित 4 *a d* अहमन्न, *a d* omit तविषा and मह 5 *a d m* omit स्तोष, *a d* तन् न स्तूयात् 6 *a d* प्रकर्तु 7 *m* तद्धि सर्ववसुभ्यो ज्याय

---

7 तु वृद्धौ इत्यस्य—*Cf* "तवि सौत्र धातु वृध्द्यर्थ । तवे टिषन् प्रत्यय"—*Devaraja* on Nigh II 9 10 (तविषी) The *Dhâtupâtha* does not give the root 'तु', although the *Siddhânta Kaumudî* has it

8 'नद्य'—Nigh V 3 20

10–11 RS X 75 5, TA 10 1 13, Mahan Up 5 4

10 परुष्ण्या—If this is one word as Durga understands it परुष्ण्या सह p 929, l 12), it is the instrumental singular of परुष्णी *Cf* असिक्न्या, वितस्तया, सुषोमया The *padapâtha*, however, splits it into परुष्णि आ Our reading of Yaska's Nirukta is also परुष्णि, voc sg

शुतुद्री, शुद्राविणी, क्षिप्रद्राविण्याशु तुन्नेव द्रवतीति वा । इरावती परुष्णीत्याहु॰, पर्ववती भास्वती कुटिलगामिनी ।

असिक्न्यशुक्लासिता । सितमिति वर्णनाम, तत्प्रतिषेधोऽसितम् । मरुद्वृधाः सर्वा नद्यो, मरुत एना वर्धयन्ति । वितस्ताविदग्धा । विवृद्धा महाकूला । 5

आर्जीकीया विपाडित्याहुर्ऋजीकप्रभवा वर्जुगामिनी वा । विपाड्विपाटनाद्वा । विपाशनाद्वा । विप्रापणाद्वा । पाशा अस्यां व्यपाश्यन्त वसिष्ठस्य मुमूर्षत । तस्माद्विपाडुच्यते, पूर्वमासीदुरुञ्जिरा । सुषोमा सिन्धुर्यदेनामभिप्रसुवन्ति नद्य॰ । सिन्धुः स्यन्दनात् ॥

आप आप्नोतेः । तासामेषा भवति ॥ २६ ॥ 10

इम मे गङ्गे यमुने–इति । हे मरुद्वृधे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि यूयम् इम मे मम स्तोम सचत आसेवध्व परुष्ण्या सह । मरुद्वृधे आर्जीकीये त्वमपि असिक्न्या वितस्तया सुषोमया च सह आशृणुहि

---

4 The Bı mss (क, ख, ग) ıea l मरुद्वृध 6 C D विपाळित्याहुर्ऋजूकप्रभवा, R विपाडित्याहुर्ऋजूकप्रभवा, Bı mss क, ख, ग read विपालित्याहुर्ऋजीकप्रभवा 8 C D °विपाळुच्यते, R °विपाडुच्यते, Bı mss क, ख, ग ıead °विपालुच्यते 10 Bı J conclude IX ııı 5 wıth भवति 12 *a* *d* omıt मे and सचत 13 *d* सुखोमया foı सुषोमया

---

2 भास्वती—The thıee mss of Bı क, ख, ग do not ıead भास्वती, afteı पर्ववती Duıga also does not ıead ıt The rıveı ıs *Kutıla-gâmınî*, wındıng, and that ıs the sense the woıd 'paıvavıtî' has got here '*Bhâsvatî*' means 'shınıng' and thıs sense ıs not so appıopriate ın the context

4 मरुद्वृधा—The Bı mss क, ख, ग ıead मरुद्वृध, whıch cannot be the nom plu of मरुद्वृधा and ıs theıefoıe gıammatıcally faulty

12–13 मरुद्वृधे आर्जीकीये—Duıga takes *Maıudvrıdha* to be the same ıiveı as the Âıjîkıya, but the two are evıdently dıffeıent

आभिमुख्येन स्थित्वा शृणुहि **इति समस्तार्थः** । एव सर्वत्र पूर्वं समस्तार्थो वक्तव्य इत्युपप्रदर्शनार्थम् ।

अथैकपदनिरुक्तम् । गङ्गा, गमनात् । सा हि विशिष्ट स्थान गच्छति । गमयति वा प्राणिनो विशिष्ट स्थानमिति गङ्गा । **यमुना, प्रयुवती गच्छति** । प्रकर्षेण मिश्र
5 यन्त्यन्याभि नदीभि स्वान्युदकानि गच्छति । **प्रवियुत गच्छतीति वा** । स्तिमितमिव तरङ्गैर्गच्छति । **सरस्वती** । **सर इत्युदकनाम** । तत् कस्मात् । **सर्तेः** 'सृ गतौ' इत्यस्य । तेन सरसा विशिष्टेन **तद्वती** । विज्ञायते हि राजसूये सारस्वती नामपामभिषेकार्थवाद ।

"वरुणस्य वा अभिषिच्यमानस्येन्द्रिय वीर्यमपाक्रमत् तत् त्रेधाभवत् भृगुस्तृतीयम
10 भवच्छ्रायन्तीय सरस्वती तृतीय प्राविशत्" इति ।

शुतुद्री शुद्राविणी क्षिप्रद्राविणी । शु इति क्षिप्रनाम । अथ **वा आशु क्षिप्रमसौ तुन्नेव** विद्धेव केनचित् **द्रवति** । आकारलोप पूर्वपदे । **इरावतीं परुष्णीत्याहुः** । येयमिरावतीति लोके प्रसिद्धा तामिमामेतस्मिन् मन्त्रे मन्त्रार्थविद परुष्णीत्याहु । सा कस्मात् । **पर्ववती** । किमुक्त भवति । **कुटिलगामिनी** इति ।
15 तदस्या पर्ववत्व यानि कुटिलानि तानि पर्वाणीव तस्या तैस्तद्वतीति । **असिक्नी** कस्मात् । सा हि **अशुक्ला असिता** । कथम् । **सितमिति वर्णनाम** । स च पुन शुक्ल इति प्रसिद्धो लोके । सितासितौ यद् वृषौ इति बलदेववासुदेवावधिकृत्योक्तम् । **तत्प्रतिषेध**, तस्य शुक्लस्य प्रतिषेध **असितम्** कृष्णमित्यर्थ । तस्मात् कृष्णोदका असिक्नी । **मरुद्वृधाः सर्वाः नद्य । मरुत एना वर्धयन्ति** वर्षेण ।
20 तस्मात् प्रत्येक नद्यभिधानमनुषज्यते विशेषणत्वेन हे मरुद्वृधे गङ्गे यमुने इत्यादि ।

---

4 *a d* प्रगच्छति for गच्छति of *bi j* 4–5 *d* मिश्रय ती, *bi j* मिश्रयती 9 *a d* अपाक्रामत्, *bi j* अपाक्रमत्, *d* त्रैधा 10 *a d m* add तृतीय before सरस्वती as also after it 11–12 *a* only omits from क्षिप्रनाम to द्रवति 15 *a d m* read पर्ववत्व for पर्वत्व of *bi j* 16 *a d m* omit च before पुन 18 *a d m* omit तत्प्रतिषेध 20 *d* adds हे मरुद्वृधे again before यमुने

---

4 यमुना प्रयुवती गच्छति—Durga does not read **इति वा** after प्रयुवती **गच्छति** as in Nirukta text See page 928, line 15

7 'सृ गतौ'—Dhatup I 960, 3 17

9–10 वरुणस्य वा अभि°—MS 4 3 9

वितस्ता अविदग्धा ।

" वैदेहको नामाग्नि । स किल नदी अन्या निर्ददाह, न ताम् "

इति सामिधेनीब्राह्मणे विज्ञायते । अथवा । **विवृद्धा महाकूला** विस्तीर्णा । **आर्जीकीया** लोके **विपाडित्याहु** । सा कस्मात् । **ऋजीकप्रभवा** ऋजीको नाम पर्वत तस्मात् प्रभवतीति तद्धितेन । अथ **वा ऋजुगामिनी** सती आर्जीकीया । **विपाट्** 5 **विपाटनाद् वा** । विपाटयत्यसौ भूमिमतिवेगवत्त्वात् गच्छन्तीति । **विपाशनाद् वा** । किमस्या व्यपाश्यन्त । **पाशा अस्या व्यपाश्यन्त वसिष्ठस्य मुमूर्षत** । वसिष्ठ किल ममज्जास्या मुमूर्षु पुत्रमरणशोकार्त पाशैरात्मान बद्ध्वा । तस्य किल त पाशा अस्या **व्यपाश्यन्त** व्यमुच्यन्त उदकेन । तत प्रभृति विपाट् अभवत् । **पूर्वम् आसीत् उरुञ्जिरा** नाम सा, उरुजलेत्यर्थ । **विप्रापणाद् वा** उदकाना 10 विपाट् । **सुषोमा सिन्धु** । सा कस्मात् । **यत् एनाम् अभिप्रसुवन्ति** अभि गच्छन्ति अन्या प्रभूता **नद्य** । **सिन्धु** कस्मात । **स्यन्दनात्** । सा ह्यविच्छेदेन विशेषत स्यन्दत इति ॥

आप (२१) इति एतत् पदम् । ता पुनरेता **आप्नोते** । सर्वमाभिराप्यमिति । **तासाम् एषा भवति** ॥ २६ ॥ 15

---

2 *d* वैदेहको 3 *b*) महाकुला 4 *d* विपाळित्याहु, *d* ऋजूको नाम पर्वत 6 *d* अतिवेगत्वात् 7 *a* व्यपास्यन्त, *d* विपाश्यन्त, *d* मुहूर्षत for मुमूर्षत 9 *a d* read व्यपाशात, and add सा before विपाट् 10 *d* उरजिरा नाम ? 11 *d* सुखोमा for सुषोमा of *b*) 14 *a d* read आप्त for आप्य

---

1 वितस्ता—*Cf* 'तसु उपक्षये' Dhatup 4 106

3 विज्ञायते—See ŚB I iv 3 10–14 for the story of the *Vaideha agni*

11 सुषोमा—The writer of the ms D, *d*, appears to be a Yajur vedi as he substitutes ख for ष in सुषोमा and also in other places

14 'आप '—Nigh V 3 21

14 आप आप्नोते —Cf "यदाप्नोत्तस्मादाप " ŚB VI i 1 9

"आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता नं ऊर्जे दंधातन ।
मह रणाय चक्षंसे ॥"

आपो हि स्थ सुखभुवस्ता नोऽन्नाय धत्त । महते च नो रणाय रमणीयाय च दर्शनाय ॥

5 ओषधय ओषद्धयन्तीति वौषत्येना धयन्तीति वा । दोषं धयन्तीति वा । तासामेषा भवति ॥ २७ ॥

आपो हि ष्ठा इति । सिन्धुद्वीपस्यार्षम् । हे **आपः**–आपयित्र्य **स्थ मयोभुवः** मयोभावयित्र्यश्च **सुखभुवः**–सुखभावयित्र्य या **ताः** यूय **न**, अस्मान् **ऊर्जे–अन्नाय** यथा वयमन्न लप्स्याम भोजनाय च न **दधातन**–धारयत–अनुगृह्णीध्वम् ।
10 किंच । **मह रणाय महते च नो रणाय–रमणीयाय चक्षसे–दर्शनाय ।** श्रुतिस्मृत्युदितसम्यग्दर्शना भूत्वा अन्नप्रयोगे यथा वर्तेमहि तथा जुषध्व यूयम् इत्येतदाशास्महे ॥

ओषधयः (२२) इति एतत् पदम् । ता पुन एता **ओषद् धयन्ति** । यत् किंचिदोषत् शरीरे दहद् रोगजात भवति क्षयादि तदेता अत्ता सत्यो धयन्ति पिबन्ति
15 नाशयन्ति । तदेवम् ओषते पूर्वपद धयतेरुत्तरपद कर्तरि कारके । **ओषति एना धयन्ति इति वा ।** ओषति कस्मिंश्चिदुदरादावङ्गे एना धयन्ति पिबन्ति प्राणिनो

---

3 C D आपो हि स्थ सुखभुत्र°, Bi J आपो हि स्थ सुखभुव° 5 The mss of Bi (क, ख, ग) read ओष धयन्तीति वौषत्येना 6 Bi J conclude IX iii 6 with भवति 8 *a d m* omit च सुखभुव, *a d m* omit न and read अस्मान् for अस्माक of *bi j* 9 *a d m* omit न, *m* adds तथा before दधातन and reads अनुगृह्णीध्वम्, *bi j* अनुगृह्णीध्वम ? 13 *d* ओषधयन्ति for ओषद् धयन्ति of *bi j* 14 *d* आत्ता for अत्ता 15 *a d* एव for तदेव 16 *a m* omit ओषति etc to कारके (p 933, l 1), *d* उषति कस्मिंश्चित् for ओषति कस्मिंश्चित्

1-2 RS X 9 1, AV 1 5 1, SV 2 1187, VS 11 50, 36 14
3 धत्त—Durga does not repeat धत्त in his commentary
4 The Bi mss (क, ख, ग) do not read the superfluous च after रमणीयाय
13 'ओषधय'—Nigh V 3 22.

दाहोपशमनाय, तावेव धातू कर्मणि कारके। **दोष धयन्तीति वा**। य कश्चिदुपजायते दोषो वातादिकृत शरीरे, तमेता धयन्ति। इति दोपशब्दात्पूर्वपद धयतेरेवोत्तरपद कर्तर्येव कारके। **तासाम्** ओषधीनाम् **एषा** ऋक् **भवति** ॥ २७ ॥

"या ओषधी॰ पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुग पुरा।
मनै नु बभ्रूणामह शतं धामानि सप्त च॥" 5

या ओषधयः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा। मन्ये नु तद्ब-भ्रूणामहम्। बभ्रुवर्णाना हरणाना भरणानामिति वा। शत धामानि सप्त च। धामानि त्रयाणि भवन्ति, स्थानानि नामानि जन्मानीति। जन्मान्यत्राभिप्रेतानि। सप्त शतं पुरुषस्य मर्मणा, तेष्वेना दधतीति वा॥

रात्रिर्व्याख्याता। तस्या एषा भवति ॥ २८ ॥ 10

या ओषधी पूर्वा जाता॰ इति। ओषधिसूक्ते प्रथमैव। अग्निचयने क्षेत्रमनेन मन्त्रेण ग्राम्यारण्याभिरुच्यते। **या॰** एता **ओषधय॰ पूर्वाः** प्रथमा **जाता॰**। कुत। **देवेभ्य॰**। न तावद् देवा उत्पद्यन्ते। अथैता एव पूर्वमुत्पद्यन्ते। कियति काले। **त्रियुग पुरा**। कलिद्वापरत्रेताभ्य पूर्वम् आदिकल्पे आद्ये कृतयुगे। देवानामपि ह्यन्नमनपेक्ष्य

1 *d* कर्मकारके, *a* ओषद्दोष धयन्तीति, *d* दोषयन्तीति वा for दोष धयन्तीति वा 3 *a d m* omit ऋक् 7 The Bi mss (क, ख, ग) read भरणाना हरणानामिति वा 7–8 Bi mss ङ, च, C D and R read शत धामानि सप्त चेति 9 Bi mss क, ख, ग read स्थानान्यत्राभिप्रेतानि for जन्मान्यत्राभिप्रेतानि 10 Bi J conclude IX iii 7 with भवति 12 *a d* add ओषधिभि before उच्यते, *a d* read उच्यते for ऊच्यते of *Bi*, *a d m* प्रथमजाना for प्रथमा जाता of *Bi* 3

4–5 RS X 97 1, VS 12 75

6 तत्—Durga does not notice तत् before बभ्रूणा

8 सप्त च—The mss ङ, च of Bi add इति, after सप्त च Bi J omit it

8 त्रयाणि—This should be rather त्रीणि as the number and not the combination is meant

10 रात्रिर्व्याख्याता—Nir II 18

12 उच्यते—See MS 2 7 13

जीवनहेतुस्थितिर्नास्तीति पूर्वमन्नमुत्पद्यते पश्चाद् देवा इति। किं तासाम् इति। **मनै नु बभ्रूणामह शत धामानि सप्त च**। तासाम् अह **बभ्रूणा बभ्रुवर्णा-नाम्**। ओषधय स्वभावत सर्वा एव पच्यमाना बभ्रुवर्णा कपिला सपद्यन्ते। **मनै** जाने। **शत धामानि सप्त च**। सप्ताधिक शतमह तासा यथावज्जाने।
5 अथवा बभ्रूणामिति वर्णव्याप्त्या **हरणानाम्** इति। ता हि क्षुदादि हरन्ति। **भरणानाम् इति वा**। भर्त्र्यस्ता सर्वस्य भूतग्रामस्य वा। ओषधय प्रथमा जाता **देवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरा मन्ये** तद् बभ्रूणामह बभ्रुवर्णाना हरणानामिति वा। **शत धामानि सप्त च** व्याख्यातमेतत्। **धामानि त्रयाणि भवन्ति,—स्थानानि, नामानि, जन्मानि** इति। इह तु **जन्मानि अभिप्रेतानि**।
10 सप्तशतम् ओषधिजातय एतस्मिन् मन्त्रे अभिप्रेता। अथवा **सप्तशत पुरुषस्य मर्मणा, तेषु एना दधाति इति वा**। अस्मिन् पक्षे धामानि स्थानानि।

रात्रिः (२३) इति एतत् पदम्। तत् पुनरभिधानतोऽभिधेयतश्च व्याख्यात 'रातेर्दानकर्मण' इति। **तस्या एषा स्तुति भवति** ॥ २८ ॥

"आ रात्रि पार्थिव रज पितुरप्रायि धामभिः।
15 दिव सदासि बृहती वि तिष्ठस आ त्वेष वर्तते तम ॥"

आपूपुरस्त्व रात्रि पार्थिव रजः, स्थानैर्मध्यमस्य। दिव सदासि। बृहती महती। वितिष्ठस आवर्तते त्वेष तमो रज ॥

अरण्यान्यरण्यस्य पत्नी। अरण्यमपार्णं ग्रामात्। अरमण भवतीति वा। तस्या एषा भवति ॥ २९ ॥

20 **आ रात्रि पार्थिव रज** इति। कुशिकस्यार्षं रात्र्या वा। हे **रात्रि** या **त्वम् आपूपुर पार्थिव रज**। पृथिवीलोकम् आपूरयसि। किं केवलमेतदेव। न इत्युच्यते।

6-8 *a d m* omit from ओषधय etc to व्याख्यातमेतत् and then read स्थानानि नामानि ज मानि धामानि त्रयाणि भवन्ति। इह तु etc 9 *m* omits इति after जन्मानि 12 *m* तत्पुनरेतदभिधानतो 13 *a d* omit स्तुति 14 D पितुर प्रायु धामभि ? 19 Bi J conclude IX iii 8 with भवति 21 *a d* omit इति after न

---

12 'रात्रि'—Nigh V 3 23

12 व्याख्यातम्—Nir II 18

14-15 Rig Khailika Sûkta, 25, AV 19 47 1, VS 34 32

पितुः धामभिः। मध्यमस्य स्थानैः सह। सहान्तरिक्षेण। तदपि ह्यापूर्यते तमसा। किमेतावदेव। न इत्युच्यते। किं तर्हि। **दिव.** द्युलोकस्यापि यानि **सदांसि** सदनानि। येषु हि द्युलोकवासिन सदनेषु स्थानेषु सीदन्ति, तान्यपि। **बृहती महती** यस्मात् त्व तस्माद् दूरेऽपि वर्तमाना **वितिष्ठसे**। विष्टभ्य तिष्ठसि। न केवल विष्टभ्यैव तिष्ठसि। कि तर्हि। आपूर्य द्युलोकमपि तत्पूरणातिशिष्ट **तम. त्वेष** महत् पुनरिममेव लोक प्रति 5 **आवर्तते** यस्या तव सा त्वमस्माक सर्वदा शिवा भव इत्येतदाशास्महे ॥

अरण्यानी (२४) इति एतत्पदम्। सा पुन **अरण्यस्य पत्नी** पालयित्री देवता। अथ अरण्य कस्मात्। **अरण्यम् अपार्ण ग्रामात्।** तद्धि ग्रामादपार्णमपगत भवति। 'ऋ गतौ' इत्यस्य। **अरमण भवति इति वा।** रमे प्रतिषेधपूर्वस्य। न ह्यरण्ये रतिर्भवति। **तस्याः एषा भवति** स्तुति ॥ २९ ॥ 10

"अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि।
कथा ग्राम न पृच्छसि न त्वा भीरिव विन्दतीँ ॥"

अरण्यानीत्येनामामन्त्रयते। यासावरण्यानि वनानि पराचीव नश्यसि। कथ ग्राम न पृच्छसि। न त्वा भीर्विन्दतीवेति। इवः परिभयार्थे वा ॥ 15

श्रद्धा श्रद्धानात्। तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥

---

1 *a d* सह्यन्तरिक्षेण ? for सहान्त° of *bi j*, *a d* read आपूर्यते तमसा, *bi m* आपूर्यसे त° 3 *a d* omit हि, and स्थानेषु 4 *bi j* विष्टभ्य तिष्ठसि, *m* वि° तिष्ठति 5 *a d* आयूय for आपूर्य 6 *a* concludes section 29 after आशास्महे 8 *a d* omit अरण्य अपार्ण ग्रामात् 9-10 *m* omits from 'ऋ गतौ' इत्यस्य to भवति स्तुति (the end of section 29) 9 *d* अरमण for अरमण 10 *m* omits भवति after रति, *a d m* omit स्तुति, *bi j* conclude section 29 and IX iii 8 with भवति स्तुति 16 Bi J conclude IX iii 9 with भवति

---

7 'अरण्यानी'—Nigh V 3 24 See also Panini 4 1 49
9 'ऋ गतौ'—Dhatup 1 961, 3 16
11-12 RS X 146 1

अरण्यान्यरण्यानि इति । ऐरम्मदस्य देवमुनेरार्षम् । सबुद्धावेकवचन पूर्व, द्वितीयाबहुवचनमुत्तरम् । उत्पन्नदिङ्मोहो मन्त्रदृग् अरण्ये भीतोऽरण्याधिदेवतामरण्यानी ब्रवीति । अहं तावदेतस्मिन्नरण्ये निरमणे भीत । कथ त्व न बिभेषि इति भीषयमाण **इव** । हे **अरण्यानि** कथ त्वम् **अरण्यानि वनानि** प्रति केवल **प्रेव पराचीव**
5 पराङ्मुखीव अनावर्तमाना **नश्यसि** । **असौ** असाविति दृश्यमाना इव । यतो ब्रवीमि **कथा ग्राम न पृच्छसि न त्वा भीरिव विन्दती ३ँ** । अथ **वा इव· परि भयार्थे** । न त्वमीषदपि बिभेषीति परि ईषदर्थे । तद्यथा । परिमधुर, पर्याप्तमिति ॥

श्रद्धा (२५) इति एतत्पदम् । अत्र **श्रत्** इति सत्यनाम पूर्वपदम् । तत् सत्यमस्य धीयत इति श्रद्धा । धर्मार्थकाममोक्षेषु अविपर्ययेणैवमेतदिति या बुद्धिरुत्पद्यत
10 तदधिदेवता भावाख्या श्रद्धेत्युच्यते । सा पुन आग्नेय सर्व प्रकाशमिति अग्निरेव **तस्या एषा भवति** स्तुति ॥ ३० ॥

"**श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हवि· ।**
श्रद्धा भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥"

श्रद्धयाग्निः साधु समिध्यते । श्रद्धया हवि· साधु हूयते । श्रद्धा
15 **भगस्य भागधेयस्य मूर्धनि प्रधानाङ्गे वचनेनावेदयामः ॥**

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३१ ॥

---

1 *a d* omit ऐरम्मदस्य and *a* only reads देवसुने for देवमुने 3 *d* reads अहं तावदेतस्मिन्नरमणे भीत 4 *a d m* त्व कथ, *bi j* कथ त्व *a d m* अरण्यान्येव वनानि, *d* प्रेव for प्रेव, and पराच्येव for पराचीव of *bi* 5 *a m* पराङ्मुखैवानावर्तमाना नश्यसि (*d* नश्यसि) 6 *a d m* कथा ग्रा न पृच्छसि । कथ किमिति ग्राम न पृच्छसि न त्वा भीर्मामिव विन्दत्यथवा इव, *bi* कथा ग्राम etc as text 7 *a d* read पर्यन्तमिति for पर्याप्तमिति and her *a* concludes sect 30 11 *a d m* omit स्तुति, *bi j* conclud section 30 and IX iii 9 with भवति स्तुति 16 Bi J conclud IX iii 10 with भवति

---

8 'श्रद्धा'—Nigh V 3 25
12-13 RS X 151 1

श्रद्धयाग्निः समिध्यते इति । श्रद्धाया कामायन्या आर्षम् । य एव **अग्निः श्रद्धया** उपेत श्रद्धयैवास्तिक्यबुद्धिमालम्ब्य **समिध्यते** कर्मणि स एव **साधु** शोभन समिध्यते । इतरो हि समिद्धोऽप्यसमिद्ध एव, अश्रद्धासमिद्धाग्निकर्मण फलाभावात् । एवमेव **श्रद्धया हूयते हवि** । यदेव **श्रद्धया** हूयते **हविः** तदेव **साधु हूयते** अन्यस्याफलत्वात् । उक्त च । 'नाश्रद्दधानाय हविर्जुषन्ति देवा '–इति । एव चेत् 5 **श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि । भगस्य भागधेयस्य** धर्मस्य **मूर्धनि प्रधानाङ्गे** । मूर्धा शिर । प्रधानमिदमङ्ग धर्मस्य या श्रद्धा । तदभावे धर्माभावात् । अपि च । **वचसा** एव **वचनेन** एव मन्त्रगतेन 'अश्रद्धामनृते दध्याच्छ्रद्धा सत्ये प्रजापति '–इत्यनेनैव तदुद्घाव्य शिर प्रकाशम् **वेदयामसि आवेदयाम** आघोषयामो नाश्रद्दधानस्य धर्म इति ॥ 10

पृथिवी (२६) **व्याख्याता** । 'अथ वै दर्शनेन पृथु ' इत्यत्र । **तस्या एषा भवति** ॥ ३१ ॥

"स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥"

---

1 *m* श्रद्धाया कामायिन्या 2 *d* श्रद्धेवास्तिक्यबुद्धिमालब्य for श्रद्धयैवास्तिक्य° of *bi j* 3-4 *m* omits from अश्रद्धासमिद्धाग्निकर्मण to यदेव 7 *a d m* omit प्रधानाङ्गे 8 *a d* omit वचनेनेव 9 *a d* इत्यनेनेतद्धाव्य, *m* इत्यनेनैतदुद्धाव्य, *a* reads एतद्धाव्य for तदुद्धाव्य?, *a d m* omit वेदयामसि 10 *a* concludes sec 31 with धर्म इति 11 *a d* अपि for अथ 12 *bi j* conclude section 31 and IX iii 10 with भवति

---

5 उक्त च—The quotation is not traced

8-9 अश्रद्धामनृते etc —The quotation is not traced

11 'पृथिवी'—Nigh V 3 26

11 पृथिवी व्याख्याता—Nir I 13, 14

13-14 RS I 22 15, AV 18 2 19, VS 35 21, MS 4 12 2 180, 16 17, KS 38 13, TA 10 1 10, ApŚ 16 17 17, SMB 2 2 7

सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । ऋक्षरः कण्टक ऋच्छतेः । कण्टकः कन्तपो वा, कृन्ततेर्वा, कण्टतेर्वा स्याद्गतिकर्मणः । उद्गततमो भवति । यच्छ नः शर्म । यच्छन्तु शरणं सर्वत पृथु ॥

अप्वा व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥

5 **स्योना पृथिवि भव** इति । मेधातिथेरार्षम् । हिरण्यनाशप्रायश्चित्तेष्ट्या भौम स्यैककपालस्य पुरोऽनुवाक्या । हे **पृथिवि स्योना**–**सुखा** त्वमस्माक **भव** । कथम् । **अनृक्षरा निवेशनी** । **अनृक्षरा**–निष्कण्टका **निवेशनी**–निवासयोग्या । निविष्टाना चास्माक **यच्छ**–देहि **शर्म**–सुख **सप्रथः**–**सर्वतः पृथु**–विस्तीर्णमिति ।

ऋक्षरः–**कण्टकः ऋच्छतेः** । **कण्टकः कतपः वा, कृन्ततेः वा,** 10 **कण्टतेः वा स्यात् गतिकर्मणः** । **उद्गततमो भवति** । कमह तापयामीति एवमर्थमुद्गत कण्टक । कण्टतेर्वा । स ह्युद्गततमो भवति वृक्षात् ॥

अप्वा (२७) **व्याख्याता** । 'यदेनया विद्धोऽपवीयते व्याधिर्वा भय वा' इत्यत्र व्याख्या । **तस्या एषा भवति** ॥ ३२ ॥

" **अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि ।**

15 **अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥**"

---

2 The mss (क, ख, ग) of Bi read उद्गततरो 3 Only the Mss क, ख, ग of Bi read यच्छन्तु 4 Bi J conclude IX iii 11 with भवति 6 *a d* द्यावापृथिवि for पृथिवि 7 *a d* omit अनृक्षरा निवेशनी 8 *a d m* omit सप्रथ, *a d m* add सर्वत again before विस्तीर्ण 9–10 *a d* read ऋक्षते for ऋच्छते and omit from कण्टक etc to भवति 11 *a* only reads simply कटतेर्वा भय वेत्यत्र तस्या एषा भवति । and concludes sect 32, here 12 *d m* add अप्वा before यदेनया, *d* यदेतया, *bi j* यदेनया 13 *m* व्याख्याता for व्याख्या, *d* omits व्याख्या, *bi j* conclude section 32 and IX iii 11 with भवति

---

2 उद्गततमो—The mss (क, ख, ग) of Bi read उद्गततरो

3 Mss (others than क, ख, ग) of Bi and R do not read यच्छन्तु Durga also omits it

6 पुरोऽनुवाक्या—See MS 2 2 7

12 'अप्वा'—Nigh V 3 27

12 अप्वा व्याख्याता—Nir VI 12

14–15 RS X 103 12, SV 2 1211, VS 17 44, AV 3 2 5

अमीषां चित्तानि प्रज्ञानानि प्रतिलोभयमाना गृहाणाङ्गान्यप्वे । परेहि । अभिप्रेहि । निर्दहैषां हृदयानि शोकैः अन्धेनामित्रास्तमसा ससेव्यन्ताम् ।

अग्नाय्यग्नेः पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥

अमीषां चित्तम् इति । अप्रतिरथस्यार्षम् । हे **अप्वे अमीषाम्** अस्मच्छत्रूणा 5 **चित्तम्-चित्तानि**-मनांसि **प्रतिलोभयन्ती प्रतिलोभयमाना** प्रत्येक लोभयन्ती **गृहाण अङ्गानि** । सर्वगात्राणि आविश । त्वयैते आविष्टसर्वगात्रा सा वसिन उत्पन्नवेपथव समूढा अप्रतिपक्षा सन्तु । **परेहि**-परागच्छ एतान् । अपि च । यावच्च प्रत्यवस्थितास्तावदेकैक क्षिप्रम् **अभिप्रेहि** । अभिप्रगम्य च **निर्दह एषां हृत्-हृदयानि सुशोकैः** । त्वया एते निर्दग्धहृदया **अमित्राः** अस्मदमित्रा **अन्धेन** 10 **तमसा सचन्ताम्-ससेव्यन्ताम्** इत्येतदाशास्महे ॥

अग्नायी (२८) अग्नेः पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥

"इहेन्द्राणीमुपं ह्वये वरुणानीं स्वस्तये ।
अग्नायीं सोमंपीतये ॥"

इति सा निगदव्याख्याता ॥ ३४ ॥ 15

---

4 Bi J conclude IX iii 12 with भवति 5-6 *a d m* omit चित्त after शत्रूणा 6 *a d m* omit प्रतिलोभयमाना, *m* alone adds प्रत्येक लोभयमाना after प्रत्येक लोभयन्ती 9 *bi j* अभिप्रगत्य for अभिप्रगम्य of *a d*, *a d m* omit हृत् 10 *a d m* शोके for सुशोकै of *bi j*, *a d m* omit अमित्रा before अस्मद् 11 *a d* omit सचन्ताम् 15 Bi J conclude IX iii 13 with निगदव्याख्याता ॥ १३ (३४) ॥ Here ends the *third pâda* of the ninth adhyaya—इति नवमाध्यायस्य तृतीय पाद ॥ ९, ३ ॥

---

1 The three mss of Bi (क, ख, ग) do not read **प्रज्ञानानि** Durga also does not explain it

2 **हृदयानि शोकै**—Some mss of Durga read **हृदयानि सुशोकै**, others as हृदयानि शोके

12 'अग्नायी'—Nigh V 3 28, Panini 4 1 37

13-14 RS I 22 12

इहेन्द्राणीमुपह्वये इति । **इति सा निगदव्याख्याता । इह** कर्मणि **अग्नायीम् उपह्वये सोमपीतये**—सोमपानाय, आत्मनश्च **स्वस्तये । इन्द्राणीम्** । अपि च । **वरुणानीम्** । असाधारण्येन । इन्द्राणी च वरुणानी च अग्नायी च इह कर्मणि उपह्वये सोमपानाय स्वस्तये च इत्येव सति **तस्या एषा भवति** इति भाष्यकार 5 वचन नोपपद्यते । सोमपानसबन्धात् मध्यमा इति चेत् नैतत् । अग्निरपि हि सोमपान सबन्धे उक्त —"सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभिः" इति, तस्मादुपपद्यत इति ॥३४॥

अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानि । उलूखलमुसले । उलूखलं व्याख्यातम् । मुसल मुहु सरम् । तयोरेषा भवति ॥ ३५ ॥

अथातोऽष्टौ द्वन्द्वानि इति । अथादे पूर्वस्माद् वर्गात् विलक्षणोऽयमपरो 10 द्वन्द्ववर्ग इति पृथग्गविकारवचनम् । **अथात**.शब्दावुक्तार्थौ । **अष्टाविति** निर्देशतोऽपि सिद्धेऽष्टत्वे नियमार्थमष्टग्रहणम् । उषासानक्ता, दैव्या होतारा, इति द्वन्द्वदर्शनात्

1–3 *m* reads as इहेन्द्राणीम् अपि च वरुणानीम् *bc* omits from इन्द्राणीमुपह्वये इति to स्वस्तये 1 *a d* omit इति सा निगदव्याख्याता 2 *a d* omit सोमपीतये 3 *d* reads वरुणानीमसाधारण्येनेन्द्राणी च etc 2–3 *bi j* end the para with अपि च वरुणानीम् । 4–5 *a d* भाष्यवचन for भाष्यकारवचन of *bi j* 5 *d* omits हि, *m* अग्नेरपि for अग्निरपि of *bi* 6 *a d m* conclude as चतुर्दशस्य तृतीय पाद, *bi j* as इति ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तो चतुर्दशाध्यायस्य (नवमाध्यायस्य) तृतीय पाद ॥ ९, ३ ॥ 7 Bi J begin the चतुर्थ पाद the *fourth pada* of the ninth adhyaya, with अथातो, MSS क, ख, ग of Bi read °द्वन्द्वान्युलूखल व्याख्यातम् 8 Bi J conclude IX iv 1 with भवति 10 *d* °शब्दौ व्यक्तार्थौ 10–11 *a* °सिद्धेष्टत्वे नियमार्थ°, *a d m* अष्टाविति निर्देशतोपि सिद्धेऽष्टत्वे नियमार्थमष्टग्रहण, *bi j* अष्टावित्यनिर्देशतोऽपि सिद्धेऽष्टत्वनियमार्थ°, *m* °द्धेऽष्टत्वनियमार्थं

6 उक्त —Nii VIII 2

7 'उलूखलमुसले'—Nigh V 3 29

7 The mss क, ख, ग of Bi omit उलूखलमुसले and read on as °द्वन्द्वानि । उलूखल व्याख्यातम् ।

7 उलूखल व्याख्यातम्—Nii IX 20

10 उक्तार्थौ—See Nii VII 1

अयुक्तमिति चेत् न। तयोराप्रीत्वसामान्येन तत्र प्रथम समाम्नातत्वात्। इह च पुन समाम्नाने द्विरुक्ततादोषप्रसङ्ग । मित्रावरुणादीनामपि द्वन्द्वसामान्यादिह प्रसङ्ग इति चेत् न। तेषा पृथगपि स्तुत्युपपत्ते । एव सति उलूखलमुसलयो द्यावापृथिव्योश्चेह समाम्नानस्याप्रसङ्ग । केवलयो स्तुत्युपपत्ते । न। मुसलस्य दिवश्च पृथक्स्तुत्यभावात्। मित्रावरुणादीना तु सर्वेषा पृथक् स्तुतय सन्ति। तस्मादसमाम्नानम्। अश्विनोरिह 5 द्वन्द्वसामान्यात् समाम्नान प्राप्तमिति चेत्। न। उष प्रभृतीनामुषस कालमध्ये। तेषा च समाम्नानेनेहातिसंकरप्रसङ्गात्। शुनासीरयो स्थानान्यत्वात् इहासमाम्नानम् इति चेत् न। द्वन्द्वसामान्यात् पृथिव्यर्थत्वाच्च सभोगाभिप्रायेण च तत्स्तुते । "तेनेमामुपसिञ्चतम्" इति। द्यावापृथिव्यो प्रथम समाम्नान देवताभावादिह प्राप्तमिति चेत्। न। दिव पृथिव्यायतनत्वाभावात् द्वन्द्वप्रसङ्गेन चेह दिव समाम्नानात्। द्यावापृथिव्यौ, शुनासीरौ इति 10 देवता अपेक्ष्य द्वन्द्वमध्ये प्रथमागामित्वस्यावचनम्। उलूखलमुसलयोर्द्रव्यत्वात् प्रथम समाम्नानम्। तयो पृथिव्यायतनस्य निरुपचारप्रसिद्धे । प्रचुरत्वाच्च। द्वन्द्वयो तयो **उलूखल व्याख्यातम्** उरुकरम् इत्येवमादिना। **मुसल मुहु सरम्।** मुसल कस्मात्। तद्धि मुहुर्मुहु सरति व्रीह्यादिषु। **तयो॰ एषा भवति** स्तुति ॥ ३५ ॥

"आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भृतः। 15
हरी इवान्धांसि बप्सता ॥"

1 *a d* तत् for तत्र? 2 *d* समाम्नाते for °ने 4 *a d m* read न before मुसलस्य, *bi j* do not have it 6 *d* adds समाम्नात [न?] before प्राप्त, *bi j* omit it, *m* द्वन्द्वसामान्यात्समाम्नान तमिति 7 *a* only reads शुनासीरस्थानान्यत्वात् etc ?, *a d* omit न? 11 *a d m* देवता अपेक्ष्य, *bi j* देवतामपेक्ष्य, *a d* °अवचनम्। उलू°, *bi j m* °स्यावचने। उलू° 12 *d* पृथिव्यायतनस्य, *bi j m* पृथिव्यायतनत्वस्य, *m* adds उलूखल व्याख्यात after प्रचुरत्वाच्च, *a d* omit द्वन्द्वयो, *m* तयोर्द्वन्द्वयो for द्वन्द्वयो तयो of *bi j* 13 *a d* omit मुसल मुहु सर 13-14 *m* adds तयोरेषा भवति before मुसल कस्मात् 14 *a d* व्रीह्यादि for व्रीह्यादिषु?, *a d m* omit स्तुति 16 R अन्धाँसि

1 समाम्नातत्वात्—Nigh V 2
8 तेनेमा°—RS IV 57 5
13 उलूखल व्याख्यातम्—Nir IX 20
15-16 RS I 28 7

आयष्ट्व्ये अन्नाना सभक्ततमे ते ह्युच्चैर्विह्रियेते हरी इवान्नानि भुञ्जाने ॥

हविर्धाने हविषा निधाने । तयोरेषा भवति ॥ ३६ ॥

आयजी वाजसातमा इति । आभिमुख्येन मर्यादया वा यष्ट्व्ये पूज्ये,
5 वाजसातमे अन्नाना सभक्ततमे उच्चा विजर्भृत उच्चैर्विह्रियेते । उलूखल मुच्छ्रीयते च । अवहननाय मुसलमुद्यम्यते । एतदुच्चैर्विहरणम् । ते एते नित्यम् अस्माक गृहे हरी अश्वौ इव नित्यमविच्छेदेन अन्धांसि-अन्नानि बप्सता-भुञ्जाने सस्कारकत्वेन स्याताम् इत्येतदाशास्महे ॥

हविर्धाने (३०) हविषा निधाने । सोमास्तयोर्निधीयन्ते । तयोः एषा
10 भवति ॥ ३६ ॥

"आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः ।
इहाद्य सोमपीतये ॥"

आसीदन्तु वामुपस्थमुपस्थानम्, अद्रोग्धव्ये इति वा, यज्ञिया देवा यज्ञसपादिन इहाद्य सोमपानाय ॥

15 द्यावापृथिव्यौ व्याख्याते । तयोरेषा भवति ॥ ३७ ॥

---

3 Bı J conclude IX ıv 2 with भवति 6 *d m* omit च, *a* उद्यम्यमाने, *d* उद्यम्यने 7 *a d m* गृहेषु for गृहे, *a d m* omit अधासि, *d* बप्सता भुञ्जाते, *m* बप्सतो भुञ्जाने 8 After आशास्महे, *bı j* read आयष्ट्व्ये अन्नाना सभक्ततमे ते ह्युच्चैर्विह्रियेते हरी इवान्नानि भुञ्जाने । गतार्थमेतत् ॥, *a d m* omit this We also do not read these lines as they are not wanted 9 *m* सोमस्तयोर्निधियते 9-10 *m* adds तयोरेषा स्तुतिर्भवति, after तयो एषा भवति 13-14 Bı mss ङ, च and R read आसीदन्तु वामुपस्थमुपस्थानमद्रोग्धव्ये इति वा यज्ञिया देवा, Bı आसीदन्तु वामुपस्थ उपस्थान यज्ञिया देवा, J आसीदन्तु वामुपस्थ उपस्थाने यज्ञिया देवा 15 Bı J conclude IX ıv 3 with भवति

---

9 'हविर्धाने'—Nigh V 3 30

11-12 RS II 41 21

13 Durga does not repeat उपस्थ in his commentary

13 Bı mss ङ, च and R read the words अद्रोग्धव्ये इति वा before यज्ञिया देवा, but Bı J do not have them

आ वामुपस्थमद्रुहा इति । गृत्समदस्यार्षम् । द्यावा न पृथिवी इति च । हविर्धानप्रवर्तने विनियोग । हे हविर्धाने **अद्रुहा अद्रोग्धव्ये** युवामुच्येथे । यत्र युवामुपगम्य स्थिते तत् **वाम् उपस्थान यज्ञियाः यज्ञसपादिनः देवाः इह** एतस्मिन् कर्मणि **अद्य** उपगम्य **सीदन्तु** निषीदन्तु **सोमपीतये–सोमपानाय** इत्येतदाशास्महे ॥ 5

द्यावापृथिव्यौ (३१) **व्याख्याते** । द्यौश्च पृथिवी च इत्येते पदे व्याख्याते । **तयो॰ एषा स्तुति॰ भवति** ॥ ३७ ॥

"**द्यावा नः पृथिवी इमं सिध्रमद्य दिविस्पृशम् ।**

यज्ञ देवेषु यच्छताम् ॥'

द्यावापृथिव्यौ न इम साधनमद्य दिविस्पृशं यज्ञं देवेषु निय- 10 **च्छताम् ॥**

विपाट्छुतुद्रौ व्याख्याते । तयोरेषा भवति ॥ ३८ ॥

द्यावा नः पृथिवी इति । **द्यावापृथिवी–द्यावापृथिव्यौ नः** अस्माक **सिध्र–साधनम् इम यज्ञ** योयमस्मान् साधयति **अद्य** एतस्मिन् अहनि वर्तमान

---

2 *a d* हविर्द्धाने प्रवर्तते विनियोग 3 *a d m* तत् वाम् उपस्थान, *bi j* तत् वाम् उपस्थ उपस्थाने 4 *a d m* omit निषीदन्तु सोमपीतये 5 After आशास्महे, *bi j* read आसीदन्तु वामुपस्थ उपस्थाने यज्ञिया देवा यज्ञसपादिन इहाद्य सोमपानाय । वर्णितमेतत् ॥, *a d m* do not have this 6 *m* adds तयोरेषा भवति after व्याख्याते 7 *a d* omit स्तुति 12 Bi J conclude IX iv 4 with भवति 13–14 *d m* read the *pratika* up to °इम, *bi j* read द्यावा न पृथिवी only, *a d m* omit द्यावापृथिवी and न 14 *d m* योऽस्य, *bi j* सोऽस्य

---

1 द्यावा न पृथिवी—See the next section, Nir IX 38
2 विनियोग —MS 3 8 7, Mana Śrau 2 2 2 26
6 'द्यावापृथिव्यौ'—Nigh V 3 31
6 पदे व्याख्याते—Nir I 14
8–9 RS II 41 20

दिविस्पृश द्या य स्पृशति–आपूरयति तमेवगुण **यज्ञ देवेषु यच्छताम्**–**नियच्छताम्** देवेभ्यो दत्तम् इत्येतदाशास्महे ॥

विपाट्छुतुद्र्यौ (३२) **व्याख्याते** । 'विपाट् विपाटनाद्वा' इत्यत्र विपाट् व्याख्याता । 'शुतुद्री–शुद्राविणी' इत्यत्र शुतुद्री । 'तद् यद् द्विवदुपरिष्टात् तद् 5 व्याख्यास्याम' इति एतत् । **तयोः एषा स्तुति भवति** ॥ ३८ ॥

"प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने ।
गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट्छुतुद्री पयसा जवेते ॥"

पर्वतानामुपस्थादुपस्थानात् । उशत्यौ कामयमाने । अश्वे इव विमुक्ते इति वा । विषण्णे इति वा । हासमाने । हासतिः स्पर्धायाम् । 10 हर्षमाणे वा । गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाट्छुतुद्र्यौ पयसा प्रजवेते ।

---

1 *d m* आपूरयति, *bi j* पूरयति, *d* तमेवगुणयज्ञ, *bi j m* तमेवगुण यज्ञ, *a d m* omit यच्छताम् 2 *bi j* read द्यावापृथिव्यौ न इम साधनमद्य दिविस्पृश यज्ञ देवेषु नियच्छताम् । गतार्थमेतत् ॥ after आशास्महे, *a d m* omit it 3 *bi j* विपाट्छुतु°, *m* °पाट्शुतु°, *m* adds तयोरेषा भवति, after व्याख्याते 4 *a* only omits इत्यत्र शुतुद्री 5 *a d m* omit तयो एषा स्तुति भवति, *bi j* read it 9 R हासति स्पर्धाया 10 Bi mss क, ख, ग omit शुभ्रे and read समातरौ रिहाणे विपाट्छुतुद्री for मातरौ संरिहाणे विपाट्छुतुद्र्यौ of Roth and others

---

3 'विपाट्छुतुद्री'—Nigh V 3 32
3–4 विपाट् व्याख्याता—Nir IX 26
4 इत्यत्र शुतुद्री—See Nir IX 26
4–5 तद् यद् द्विवद् etc—See Nir II 24
6–7 RS III 33 1
9 **विमुक्ते इति वा**—Durga does not read **इति वा** after विमुक्ते
9 हासति स्पर्धाया—Durga does not give this etymology
10 **शुभ्रे**—Bi mss क, ख, ग do not read **शुभ्रे.** Durga reads it
10 संरिहाणे = संलिहाने in classical Sanskrit
11 **पयसा**—Durga does not notice **पयसा** in his commentary

आर्त्नी अर्तन्यौ वा। अरण्यौ वा। अरिषण्यौ वा। तयोरेषा भवति ॥ ३९ ॥

प्र पर्वतानाम् इति। विश्वामित्रो ब्रवीति। ये चैते **विपाट्छुतुद्र्यौ पयसा**–उदकेन पूर्णे **प्रजवेते** प्रकृष्टेन जवेन गच्छत **पर्वतानाम् उपस्थात्–उपस्थानात्** निर्झरात् मेघाना वा **उशती–उशत्यौ–कामयमाने** परस्पर समागम, समुद्र वा। कथ प्रजवेते। **अश्वे इव विषिते–विमुक्ते** मन्दुरात। **विषण्णे इति वा।** विभागेनैकस्मिन् युक्ते। कस्मिश्चिद् युक्ते युगादौ वा। **हासमाने**–स्पर्धमाने परस्परेण, **हर्षमाणे वा** हृष्यमाणे वा। **विपाट्छुतुद्र्यौ गावा इव गावौ इव शुभ्रे–शोभने** कल्याण्यौ **मातरा–मातरौ संरिहाणे** वत्समेक प्रलेढुमिच्छन्त्यौ। ये एवमेते **प्रजवेते** ते अस्माक गाधे भवत इत्येतदाशास्महे ॥ 10

आर्त्नी (३३) धनु प्रान्ते। ते कस्मात्। **अर्तन्यौ वा।** ऋतेर्धातोर्गत्यर्थस्य। गमयतस्ते इषून्। **अरण्यौ वा** अरणार्हौ **अरिषण्यौ व।** हन्त्यौ वा। **तयोः एषा भवति** ॥ ३९ ॥

2 Bi J conclude IX iv 5 with भवति 3 *bi j* °छुतुद्र्यौ, *m* °शुतुद्र्यौ 4–5 *a d* omit उपस्थानात् 5 *d* appears to omit उशती and to read उशन्त्यो for उशत्यौ, *d* repeats समागम once more 6 *a d* omit इव, *a d m* विषिते, *bi j* विशिते, *a d* add साह्विभ्यो वा and *m* adds सादिभ्यो वा after मन्दुरात, *bi j* विषण्णे इति वा, *m* विषसो इति वा 7 *a m* विभागे नैकस्मिन् युक्ते, *bi j* °मुक्ते 8 *a m* omit वा after हृयमाणे, *d* reads विराड्विमुक्ते for विपाट्शुतुद्र्यौ, *a d* omit गावा इव, *a d m* add विमुक्ते before गावौ इव 9 *a d m* omit मातरा 10 *a d* omit ते, *bi j* here repeat the Nirukta text, from पर्वतानामु° to पयसा प्रजवेते। (page 941, lines 8–11) and after that add उक्तोऽस्यार्थ ॥, *a d m* omit the whole of this We follow *a d m* 11 *m* आर्तन्यौ वा 12–13 *a d* चरण्यौ वा चरणार्थौ रिषण्यौ वा हन्यौ तयोरेषा भवति, *m* रण्यौ वा रणार्हौ। रिषण्यौ वा। हन्यो वा। तयोरे°

6 विषिते = विमुक्ते—*Cf* 'षिञ्बन्धने' Dhatup 9 6

11 'आर्त्नी'—Nigh V 3 33 Cf 'आर्त्नी' अर्ते रिषतेर्वा। निप्रत्यय धातो आर्तभावश्च। गते ज्यया ऋष्यमाणे सगच्छेते हिंसासाधने वा भवत।—*Devarāja*

"ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे।
अप शत्रून् विध्यतां संविदाने आर्त्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान्॥"

ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थ उपस्थाने। अपविध्यतां शत्रून् संविदाने आर्त्न्याविमे विघ्नत्याव
5 मित्रान्॥

शुनासीरौ। शुनो वायुः। शु एत्यन्तरिक्षे। सीर आदित्यः सरणात्। तयोरेषा भवति॥ ४०॥

ते आचरन्ती समनेव इति। आर्त्न्योरेवानुमन्त्रणमश्वमेधे अनेन क्रियते। **समना इव योषा**। **समनसौ इव** एकभर्तृके योषिते यथैक भर्तारं प्रत्याचरन्त्यौ
10 भवतः परिष्वक्तुम्, एवमाक्रष्टारं प्रति ये नित्यमाचरन्त्यौ भवतः आनमन्त्यौ। **मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे**। **मातेव पुत्रं उपस्थे** रक्षणार्थं ये **बिभृतामाक्रष्टारम्**। अमुना प्रकारेण ये **विस्फुरन्त्यौ** नित्यम**मित्रान्** भवतः। ययोरेष स्वभावः ते **आर्त्नी** नित्यम् अस्माकम् अमुना प्रकारेण **संविदाने** संवादमिव कुर्वाणे परस्परतः। आकर्षणाभिप्रायमेतत्। आकृष्यमाणयोस्तयोः संवाद इव परस्परतो भवति। **शत्रून्**
15 **अपविध्यताम्** इत्येतदाशास्महे॥

---

2 Bi D R विष्फुरन्ती, J विस्फुरन्ती 4 Bi mss क, ख, ग read उपस्थानेऽप शत्रून्विध्यता संविदाने 6 R सीर आदित्य 7 Bi J conclude IX iv 6 with भवति 9 *a* only reads योषितेव ? 10 *m* °माकष्टार, *bi j* °माक्रष्टार, *a d m* add ये before नित्य, *bi j* do not have it 11 *bi j* omit मातेव पुत्र उपस्थे and read रक्षणाय ये बिभृ° instead, *a d m* मातेव पुत्र उपस्थे रक्षणार्थं ये बिभृ°, *m* °माकष्टार, *bi j* °माक्रष्टार

1-2 RS VI 75 4, VS 29 41, TS 4 6 6 2, MS 3 16 3 185 16-17, KSA 6 1

4 उपस्थाने—Durga does not notice उपस्थाने

4 इमे विघ्नत्यौ—Durga does not notice these words in his commentary

8 अश्वमेधे—See MS 3 16 3

शुनासीरौ (३४) इत्यत्र **शुनः वायुः** । स हि क्षिप्र**मेत्य**प्रतिबध्यमानोऽन्तरिक्षे । **सीरः-आदित्यः सरणात्** । स हि नित्यं सरति गच्छति । **तयोः एषा भवति** ॥ ४० ॥

" **शुनासीराविमां वाचं जुषेथां यद्दिवि चक्रथुः पयः ।**
तेनेमामुपं सिञ्चतम् ॥ " 5

इति सा निगदव्याख्याता ॥

देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ । द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वा । सस्यं च समा चेति कात्थक्यः । तयोरेष सम्प्रैषो भवति ॥ ४१ ॥

शुनासीराविमाम् इति । **इति सा निगदव्याख्याता** । वामदेवस्यार्षम् । शुनासीर्ये विनियोगः । हे **शुनासीरौ** युवां **वाचम् इमां** स्तुतिलक्षणां **जुषेथाम्**-सेवेथाम् । कथं च पुनरासेवितेयं युवाभ्यां स्यात् । **यद् दिवि चक्रथुः पयः** । **यत् दिवि**-द्युलोके **चक्रथुः**-संभरथः युवां **पयः**-उदकं **तेन इमां** पृथिवीम् **उपसिञ्चतम्** । एवमनेनास्मद्वागासेविता युवाभ्यां भविष्यतीति । 10

---

1 *bi j* शुनासीरो शुन वायु शु एति अन्तरिक्षे शुनासीरावित्यत्र स हि क्षि°, *m* शुनासीरो शुनो वायु शु इत्यंतरिक्षे शुनासीरा इत्यत्र शिनो वायु स हि क्षि°, *a d* शुनासीरौ इत्यत्र शुन वायु स हि क्षिप्र° 8 J शस्य, Bi C D R सस्य, Bi J R कात्थक्य, Bi J conclude IX iv 7 with भवति 9 *a d m* read the *pratīka* as शुनासीरौ only, *a d* omit इति सा निगदव्याख्याता, *bi j m* read it 10 *a d m* add मम before स्तुतिलक्षणां 11 *a d* omit च before पुन, *bi j m* read it 12 *a d m* omit पय 13 *m* adds, after भविष्यतीति,—देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वा सस्यं च समा चेति कात्थक्यस्तयोरेष सम्प्रैषो भवति ॥, and then again reads देवी जोष्ट्री इति । देव्यौ जोषयित्र्यौ etc as others

---

1 'शुनासीरौ'—Nigh V 3 34

4–5 RS IV 57 5, AV 3 17 7, TA 6 6 2, ÂŚi 2 20 4

7 द्यावापृथिव्याविति वा अहोरात्रे इति वा—Durga does not read इति वा after द्यावापृथिव्यौ, and इति after अहोरात्रे See ll 1–2, p 948

10 शुनासीर्ये विनियोग —Âs'va Śrau Sû 2 20,

देवी जोष्ट्री (३५) देव्यौ जोषयित्र्यौ । सर्वस्य तर्पयित्र्यौ । के पुनस्ते इति । द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा । सस्य च समा च इति कात्थक्य । सस्य व्रीह्यादि, समेति सवत्सर । तयो. एष सप्रैषो भवति ॥ ४१ ॥

"देवी जोष्टी वसुधिती ययोरन्याघा द्वेषांसि यूयवदन्यावक्षद्वसु
5 वार्याणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥"

देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ वसुधिती वसुधान्यौ। ययोरन्याघानि द्वेषांस्यवयावयति। आवहत्यन्या वसूनि वननीयानि यजमानाय वसुवननाय च वसुधानाय च। वीता पिबेतां कामयेता वा। यजेति सप्रैषः ॥

10 देवी ऊर्जाहुती। देव्या ऊर्जाह्वान्यौ। द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वा। सस्य च समा चेति कात्थक्यः। तयोरेष सप्रैषो भवति ॥ ४२ ॥

देवी जोष्ट्री इति। देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ वसुधिती–वसुधान्यौ वसूना निधानभूते। ययोः देव्यो अन्या एका अघा–अघानि–द्वेषासि

1 *a d* omit सर्वस्य तर्पयित्र्यो 2 *bi 1* शस्य, *d m* सस्य in both the places, *a d* काथक्य, *bi 1 m* कात्यक्य 4 Bi C D R वसुधिती, J वसुधीती, R °रन्याघा, Bi R द्वेषांसि, J द्वेषासि, Bi mss क, ख, ग—द्वेषास्य, C D युयवदन्या°, J यूयवदन्यावक्ष°, Bi mss क, ख, ग read प्रयूयवदान्या, Bi R यूयवदान्या, R °न्या वक्षुद्° 5 R यजमानाय वसु°, J यजमानाय व°, R वीताम् । यजं ॥, Bi J वीता यज ॥ 6 J वसुधीती, Bi C D R वसुधिती, Bi mss क, ख, ग do not read वसुधिती 7 R द्वेषांस्यव°, D वरणीयानि, C R वननीयानि 11 Bi C D R सस्य, J शस्य 12 Bi J conclude IX iv 9 with भवति 13 *a d m* omit देवी जोष्ट्री after इति, *m* reads वसुधिती, *bi 1* वसुधीती, *a d* omit it 13–14 *a d m* omit वसुधान्यौ 14 *d m* omit अघा

1 'देवी जोष्ट्री'—Nigh V 3 35
4–5 KS 19 13, MS 4 13 8 210 1, Tait Br 3 6 13
6 वसुधिती—Bi mss क, ख, ग do not read वसुधिती, Durga has it

घ्नन्ति, यान्यप्रियाण्यस्माकं तानि **यूयवत्–अवयावयति**–अवमिश्रयति–नाशयत्व स्मत्त । अन्या पुन **आवक्षत्–आवहति वसु वार्याणि यजमानाय वननी यानि**–वरणीयानि **वसूनि वसुवने वसुधेयस्य वसुवननाय च** सभजनाय, **वसुधानाय** वसुविशिष्टस्य निधानाय **च** । ते देव्यौ जोषयित्र्यौ **अस्य** पृषदाज्यस्य स्वमश **वीताम् पिबेता, कामयेता वा** । मैत्रावरुणो ब्रवीति । हे होत त्वम् एत 5 **यज इति सप्रैषः** ।

देव्यौ जोषयित्र्यौ०—०यजेति सप्रैषः । एतस्यार्थ उक्त ।

देवी ऊर्जाहुती (३६) देव्या उर्जाह्वान्यौ । द्यावापृथिव्यौ इति वा । अहोरात्रे इति वा । सस्य च समा च इति कात्थक्य. । तयो. एष सप्रैष. भवति ॥ ४२ ॥ 10

"देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या वक्षत्, सग्धि सपीतिमन्या । नवेन पूर्व दयमाना. स्याम पुराणेन नव तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधाता वसुवने वसुधेयस्य वीताम्, यज ॥"

---

1 *d* reads घ्नन्ति for हन्ति of *bi j m*, *d* या अप्रि° for यानि अप्रि° of *bi j m*, *d* न्ययुयवान्, *bi j* यूयवत्, *m* युयवत्, *d* अवसावयति for अवयावयति of *bi j m* 2-4 *a* वसु वार्याणि वरणीयानि यजमानाय यानि वसूनि वसुधेयस्य वसुवननाय च सभजनायाभुक्तातिशिष्टस्य विधानायेति च, *bi j m* as text 2-3 *m* omits वननीयानि 3 *m* adds यानि before वसूनि, *a* omits वसुवने 3-4 *m* सभजनायावभुक्तातिशिष्टस्य विधानायेति च, *a* सभजनाय अभुक्ता° 4 *a m* omit वसुधानाय, *bi j* निधानाय च, *a m* विधानायेति च 5 *a d m* omit मैत्रावरुणो ब्रवीति । हे होत त्वम् एते 6 *a d* conclude section 42, here, with यज इति सप्रैष ॥ ४२ ॥ 7-10 *a d* omit from देव्यौ जोषयित्र्या to the end of the section, *m* omits line 7 only 8 *m* देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाह्वान्यौ, *bi j* देवी ऊर्जाहुती देव्यौ ऊर्जाहुत्यौ 9 *m* सस्य, *bi j* शस्य 11 Bi R °मन्या वक्षत्, J °मन्यावक्षत् 12 R J पुराणेन नव, Bi पुराणेन नव, J अधाता, Bi R अधाता 13 Bi J वीता यज ॥, R वीताम् । यज ॥

---

8 'देवी ऊर्जाहुती'—Nigh V 3 36

11-13 KS 19 13, MS 4 13 8 210 4-6, VS 28 16, TB 2 6 10, 3, 3 6 13 1

देवी ऊर्जाहुती देव्या ऊर्जाह्वान्यौ। अन्न च रस चावहत्यावहत्यन्या। सहजग्धि च सहपीति चान्या। नवेन पूर्वं दयमाना. स्याम। पुराणेन नवम्। तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधाता वसुवननाय च। वसुधानाय च। वीता पिबेता कामयेतां वा। यजेति सप्रैषो यजेति 5 संप्रैष.॥ ४३॥

देवी ऊर्जाहुती इति। **देव्यौ ऊर्जाह्वान्यौ** ऊर्जस्य अन्नस्य निष्पादयित्र्यौ। द्यावापृथिव्यौ ऊर्जाह्वान्यावुच्येते। **इषम् ऊर्जम् अन्या** एका **आवक्षत्**। **अन्न च** अन्नादिरस **च** व्रीह्याद्युपसेचन क्षीरादिक च। **सग्धि** एका उपनामितस्यान्नस्य **सहपीतिम् अन्या सहजग्धि**—सहभोजन बन्धुभिरिति **आवक्षत्–आवहति**। 10 आभिमुख्येन यथा बन्धुभि सह भुञ्जीमहि तथा करोतु। तथा च तत् बह्वन्नमस्तु यथा **नवेन पूर्वम्** पुराण **दयमाना**.–रक्षन्त **स्याम**। **पुराणेन नव** पुराणेन च नव धान्य दयमाना स्याम। **तामेव**लक्षणाम् **ऊर्जम् ऊर्जाहुती–ऊर्जयमाने** बलवती ऊर्जता च कुर्वाणे **अधाता** दत्ताम्। **वसुवने वसुवननाय च वसुधेयस्य**

1–2 Bi mss क, ख, ग read रस चावहत्यन्या महसग्धि च सहसपीति चन्या 4 R reads यजेति सप्रप once only 5 Bi J conclude IX iv 10 with सप्रप as ॥१० (४३)॥ and then read **इति नवमाध्यायस्य चतुर्थं पाद ॥९, ४॥**, R **इति नवमोऽध्याय** 6 *m* adds मैत्रावरुणो ब्रवीति। हे होतस्त्वमेते, before देवी ऊर्जाहुती, the *pratika*, *a m* omit इति and read देव्या for देव्यौ, *m* ऊर्जान्नस्य, *d* नि पाद° 7 *a d m* add अया एका before आवक्षत्, *bi j* do not read अन्या एका 7–8 *a d m* इष च for अन्न च 8 *a d m* तदुपसेचन क्षीरादि। किंच। for व्रीह्याद्युपसेचन क्षीरादिक च of *bi j*, *a d m* omit सग्धि 8–9 *a d* एका उपनामितस्यान्नस्य सगुणस्य सग्धि सपी(ता)तिमन्या सहभोज्य सहभुञ्जीमहि, *d* °नागमितस्या°, *m* एका उपनयामितस्यान्नस्य सगुणस्य सग्धि(ग्धिं)सपीति मन्या। सहभोजन ब°, *bi j* as text 9 *a d m* omit आवहति 11 *d* पूर्व्यं for पूर्वं, *d* दक्षन्त for रक्षन्त 12 *a d* omit ऊर्जाहुती *d* बलवती for बलवनी of *bi j* 13 *a d* ऊर्जिह्वा for ऊर्जता of *bi j m*

---

1 **आवहति**—Bi mss क, ख, ग omit the second **आवहति**

4 **यजेति संप्रैषः**—Roth does not repeat this

वीता पिबेतां कामयेता वा । यज इति सप्रैषः

रुक्तवृत्तौ चतुर्दशाऽध्यायस्य चतुर्थे पाद ॥ ९, ४ ॥

मवासिन आचार्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ

चतुर्दशो(नवमो)ऽध्याय समाप्त ॥ ९ ॥ 5

३ ४ ५ ६
ो वोळ्हा मा नो मित्रः कनिक्रदज्जद्र वद सवत्सर

९ १० ११ १२ १३
ा मा प्रैते वदन्त्वमन्दान् यज्ञसयोगाद् वनस्पत उप

१६ १७ १८ १९ २०
हिरिव रथे तिष्ठन् धन्वना गा वक्ष्यन्तीवेदा सुपर्णमा

२२ २३ २४ २५ २६ २७
वृषभो न्यक्रन्दयन्निम त पितु न्विम म आपो हि ष्ठा

३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५
ऽयरण्यानि श्रद्धयाग्नि॰ स्योनामीषा चित्तमिहेन्द्राण्य 10

३८ ३९ ४० ४१
ं द्यावा नः प्र पर्वताना ते आचरन्ती शुनासीरौ

ऊर्जाहुती त्रिचत्वारिंशत् ॥)

रुक्ते नवमो(उत्तरषट्के तृतीयो)ऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

read यजेति सप्रै(m °प्रे°)षो यजेति सप्रेष twice 2 *a d* 3, as ॥ ४३, ४ ॥ 6 B1 वोल्हा, B1 °मित्रो 7 B1 °उपप्रवद, 8–9 C D °महिरिव भोगै रथे तिष्ठन् धन्वना गा वक्ष्यन्तीव 9 आपो हि या 10–11 श्रद्धया स्योनामीपामिहेन्द्राणीमयातो ावा न 12 B1 mss क, ख, ग do not have the

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथातो मध्यस्थाना देवता । तासा वायुः प्रथमागामी भवति । वायुर्वातेर्वेतेर्वा स्याद्गतिकर्मण । एतेरिति स्थौलाष्ठीविरनर्थको वकार । तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

5 व्याख्यातानि पृथिवीस्थानदेवतापदानि । अधुना समाम्नायानुक्रमेणैव मध्यमस्थान देवतापदानि निर्वक्तव्यानि । तदर्थमिदमारभ्यते । **अथातो मध्यस्थाना देवता** इति । **अथ**शब्दो विशेषाधिकारार्थ । **अत**शब्द आनन्तर्यार्थ । मध्य स्थानमेतासामिति **मध्यस्थानाः देवता**, वाग्वाद्या । वक्ष्यन्ते इति वाक्यशेष । देवता इति बहुवचन भेदपक्षे । एकैव । नैरुक्ताना देवतात्रित्वाभ्युपगमात् एतस्यैव मध्यमस्य
10 पर्यायवचनान्येतानि वाग्वादीनि रोदस्यन्तानि गुणविशेषतो भवन्ति । यथैवोत्तमस्य ज्योतिषो दृश्यन्ते सवितृभगप्रभृतीनि ।

तासा वायु प्रथमागामी भवति । नन्विन्द्र इति मध्यमस्य स्थानस्य मुख्य मभिधानम् । तत् प्रथम समाम्नातव्यमासीत् । न । मध्यमस्य वर्षकर्मोपलक्षणत्वात् वर्षकर्मणि

---

2 D reads हरि ॐ नृ।, and J ॐ only before अथ 4 Bi J conclude X 1 1 with भवति 5 *m* reads श्रीगणेशायनम before व्याख्या तानि 6 *m* वक्तव्यानि, *bi j* निर्वक्तव्यानि 7 *d* मध्यम स्थानमेतासामिति मध्यम स्थाना, *bi j m* as text 9 *m* एकैव नैरुक्ताना । देवतात्रित्वाभ्युपगमाद्', *bi j* एकैव, नैरुक्ताना देवतात्रित्वाभ्युपगमात् एतस्यैव म°, *a d* एकस्यैव for एतस्यैव 11 *bi j*. दृश्यन्ते भगप्रभृतानि, *a m* दृश्यन्ते सवितृभग° 11–12 *d* omits दृश्यन्ते etc to मध्यमस्य (line 12), and reads as ज्योतिषो इति मस्य मुख्यमभिधान etc 12 *a d* omit स्थानस्य after मध्यमस्य 13 *a d* तत्प्रथम समाम्नातव्य, *bi j* तत् प्रथमसमा°, *m* तत्प्रथम समाम्नमासीत्

---

5 व्याख्यातानि पृथिवीस्थानदेवतापदानि—These are explained in Nirukta from section 14 of the Seventh Adhyaya to the end of the Ninth Adhyaya They form sections 1 to 3 of the fifth adhyaya of the Nighantu

5–6 मध्यमस्थानदेवतापदानि—Cf Nigh V 4 and 5

9 नैरुक्ताना देवतात्रित्वाभ्युपगमात्—See Nir VII 5

च वायोरविकार प्रथम स्यात् । कथम् इति । वाग्वात्मनैव हि मध्यम , ऊजान्मासात् परत सार्वदिक्कमुदकमुपसहरन्नोषधिवनस्पतिजलाशयेभ्य उदकम्, अन्तरिक्षलोकस्य गर्भमुपचिनोति । स मासाष्टकेन सभृतोदकगर्भो विपक्क प्रावृष प्राप्य प्रसवाय प्रकल्पते । तदुक्तम्—

" वान्ति पर्णशुषो वातास्तत पर्णमुचोऽपरे । 5
तत पर्णरुहो वान्ति ततो देव प्रवर्षति ॥ "

–इति । तदेव वर्षकर्मप्रारम्भे वाग्वात्मनैव मध्यमो व्याप्रियत इति युक्त वाय्वभिधानमिह प्रथम समाम्नातमिति । इतश्च युक्त यदुच्यते **तासा वायु· प्रथमागामी भवति** इति । स एष सभृतोदकगर्भो वायुर्विवृण्वन् मेघजालेन नभ , मध्यमो वरुण सपद्यते । ततो रुदत् रुद्र । तत इरा ददत् इन्द्र । ततो रसान् प्रार्जयन् पर्जन्य । एवमादिर्म 10 ध्यमस्य जगदनुग्रहाय वर्षप्रदानसिद्ध्ये गुणोपजनक्रम । अनयैव गुणोपजनक्रमानुपूर्व्या वायु , वरुण , रुद्र , इन्द्र , पर्जन्य , इत्येवमाद्या समाम्नाये देवतानामानुपूर्वी । तदेतत् स्फुट द्युस्थाने गुणान्तरोपजनानुपूर्व्य ज्योतिर्मण्डलस्य सवितृप्रभृतिषु ।

वायुः (१) कस्मात् । **वातेः** । " वा गतिगन्धनयो " इत्यस्य । सततमसौ वाति गच्छति । **वेते· वा स्याद् गतिकर्मण·** । अनेकार्थो वेति । तस्य वा 15 गत्यर्थस्य । **एतेः इति स्थौलाष्ठीवि·** । अस्मिन् पक्षे **अनर्थकः वकार** । उपजनमात्रम् । एत्यसौ इति वायु । **तस्य एषा भवति** ॥ १ ॥

---

2 *a d* सार्वदिक्क, *bi j* सार्वदिक्क, *m* सार्वदिक्कुदक 5 *d* पर्णशुषा, *bi j m* पर्णशुषो 9 *a d* मेघजलेन, *d* omits ततो before रुदत् 10 *d* इना for इरा, *m* प्रार्जयन्, *bi j* प्रार्जयत् 12 *d m* रुद्र इद्र पर्जन्य , *bi j* omit इन्द्र , *m* देवतानामपूर्वी तदेततस्फुट 13 *m* °पजानानुपूर्व्या· 15-16 *a d m* तस्य वा गतिकर्मणो गत्यर्थस्य 17 *m* omits the *vritti* from उपजनमात्रम् to मधुच्छन्दस आर्षम् (1 5 next section)

---

2 ओषधिवनस्पतिजलाशयेभ्य उदकम्—This seems to be the explanation written in the margin, of सार्वदिक्कमुदकम्

5–6 " वान्ति पर्णशुषो वाता etc "—The quotation is not traced

14 'वायु '—Nigh V 4 1

14 " वा गतिगन्धनयो "—Dhâtup 2 40

"वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः।
तेषां पाहि श्रुधी हवम्॥"

वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता अलकृतास्तेषां पिब, शृणु नो ह्वानमिति। कमन्य मध्यमादेवमवक्ष्यत्। तस्यैषापरा भवति॥२॥

5 **वायवा याहि दर्शत**–इति। मधुच्छन्दस आर्षम्। आध्वर्यवे वायव्योपस्थाने विनियोग। बाह्वृच्ये प्रउगे शस्त्रे शस्यते। हे **वायो दर्शत–दर्शनीय**–दर्शनार्ह त्वदर्थम् **इमे सोमा**, अस्माभि **अरकृता–अलकृता**–पर्याप्ता पातु सस्कृता। स त्वमस्माकमिद **हवम्**–आह्वान **श्रुधि–शृणु**। श्रुत्वा च तत **आयाहि**। एत्य च **तेषाम्** एतेषा सोमाना य स्वोऽशस्तव त **पाहि–पिब** इत्येतदाशास्महे।

10 वायो सर्वस्थानतामपेक्ष्य विचारमागूर्य ततोऽवधारयति। सर्वस्थानत्वेऽपि सति **कमन्यम्** इन्द्रात् **मध्यमात् एवम् अवक्ष्यत्** मन्त्रकृत्। सोमा अरकृता तेषा पिब इति। प्रसिद्ध हि इन्द्रस्य मध्यमस्य सोमपानम्। तदर्थत्वात् सोमसस्कारस्य। अप्रसाध्यमन्यस्य। तस्मादिन्द्र एव वायु।

तस्य इन्द्रस्य वायो ऐन्द्रे एव सूक्ते यस्यामिन्द्रस्य विशेषणत्वेन वायुशब्द, तथा 15 **एषा अपरा** ऋक् **भवति**॥२॥

"आसस्राणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः।
अभि श्रव ऋज्यन्तो वहेयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत्॥"

3 Bi mss क, ख, ग have सोमा अरङ्कृतास्तेषा 4 Bi mss (क, ख, ग) read °मवक्षत्तस्यैषा, Bi J conclude X 1 2 with भवति 5 *a* marks verse 1, after इति, as इति¹, *m* omits the *pratīka* and the following words up to आर्षम्, and reads उपाध्वर्यवे for आध्वर्यवे of *bi j* 6 *m* बाहृचे, all others बाह्वृच्ये, *d* omits शस्त्रे after प्रउगे 7 *a d m* omit अरकृता after अस्माभि, *a d* add अलकृता (*m* अरकृता) again after पर्याप्ता 8 *a d m* omit हवम्, *a d m* read तत, *bi j* तत 9 *a d m* omit तेषा 11 Bi mss क, ग and *d m* read मन्त्रदृक्, *bi j* मन्त्रकृत

1–2 RS I 2 1
5–6 आध्वर्यवे वायव्योपस्थाने विनियोग —The *viniyoga* is not traced
6 प्रउगशस्त्र— AB 3 1, ĀŚi-Sū 5 10
16–17 RS VI 37 3

आसस्रवासोऽभिबलायमानमिन्द्र कल्याणचक्रे रथे योगाय रथ्या अश्वा रथस्य वोढार, ऋज्यन्त ऋजुगामिनोऽन्नमभिवहेयुर्नव च पुराण च। श्रव इत्यन्ननाम, श्रूयत इति सत.। वायोश्चास्य भक्षो यथा न विदस्येदिति। इन्द्रप्रधानेत्येके, नैघण्टुक वायुकर्म। उभयप्रधाने-त्यपरम्॥ 5

वरुणो वृणोतीति सत.। तस्यैषा भवति॥ ३॥

आसस्राणास:-इति। भरद्वाजस्यार्षम्। महाव्रते महदुक्थे शस्यते, उत्तरे पक्षे। रथ्यास.-रथ्या. अश्वा सुचक्रे-कल्याणचक्रे रथे योगार्थम् इन्द्र शवसानम् अच्छ इन्द्रमभिबलायमानमधिकबलमात्मान मन्यमानम्, आसस्राणास.-आसस्रवास नित्यमासर्पन्ति ये, तान् युक्त्वा रथेऽस्माकम् आयाहि सोम 10 पानाय यज्ञमिति। किमस्माक ते कुर्वन्तु इति। अभि श्रव ऋज्यन्तो वहेयु.। ऋजुगामिन. भूत्वा श्रव.-अन्नं सोमाख्यमेतदस्मद्यज्ञे यत्। नू चित्, नव च

---

1 Bi R आसस्रासो, Bi mss क, ख, ग have आसस्रवासो 2 Bi mss क, ख, ग read वोल्हार, Bi J वोढार 6 Bi J conclude X 1 3 with भवति 7 *a* marks verse 2, as इति² 8 *a d m* omit रथ्यास 9 *d m* आसस्राणा for आसस्राणास of *bi j* 10 Bi mss क, ख read नित्य मासर्पंति एतान् युक्त्वा 11 *d* आभि श्रव, *bi j* अभि श्रव, *bi* ऋज्वन्तो 12 *bi j* नव च पुराण च, *m* नव पुराण च

---

2 रथस्य वोढार —Omitted by Durga

3–4 Durga takes no notice of इति सत , the च after वायो , and वायुकर्म

4 यथा न विदस्येदिति—The *rk* quoted contains no negative particle Yaska, however, introduces it in his explanation and Durga follows him Cf यथा अस्य सोमभक्षो न विदस्येत्, अविदस्तेऽनुपक्षीणे etc below (page 956, ll 1–2)

7 शस्यते उत्तरे पक्षे—Ait Ar 5 2 2

12 श्रव =अन्नम्, Nigh II 7 4

12 नू चित्—For the meaning of this particle, cf नूचिदिति निपात पुराणनवयो —Nir IV 17 Sayana takes it as a negative particle—नूचित् इति निपातो निषेधेऽत्र वर्तते, Sayana, *loc cit*

पुराण च तत्पानाय एनमिन्द्रम**भिवह्येयुः। नु** क्षिप्रम्। **यथा अस्य वायो**. इन्द्रस्य इदम् **अमृतम्** एष सोमभक्ष. **न विदस्येत्**। अविदस्तेऽनुपक्षीणे एतस्मिन् सोमभक्षेऽभिवह्येयु इत्येतदाशास्महे।

श्रवः इति एतत् **अन्ननाम**। तद्धि सर्वत्र **श्रूयते। नूचित्** इति नवपुराणा-
5 भिधायकौ निपातौ। नव य सोमो गृहीत्वा तत्कालमेव हूयते। पुराण पुन य प्रात सवने गृहीत्वा माध्यदिने सवने हूयते तृतीयसवने वा। तद्यथा। अतिग्राह्या ध्रुवश्च।

एवमेतस्मिन् मन्त्रे ऐन्द्रसूक्तमध्यपातित्वाद् **इन्द्रप्रधाने** यद् वाय्वभिधान तत् **नैघण्टुकम्** इन्द्रस्यैव विशेषणार्थं व्यञ्जनमात्रम् **इति एके। अपरे** पुन **उभय-प्रधाना** इयमृक् **इति** मन्यन्त भेदपक्षवादिन। तत् पुनरयुक्त निष्केवल्ये विनियोगात्॥

10 **वरुण**. (२) कस्मात्। **वृणोतीति सतः**। स हि वियद् वृणोति मेघजालेन। **तस्य एषा भवति**॥ ३॥

"नीचीनंबारं वरुण॑ कवन्धं प्र स॑सर्ज रोद॑सी अन्तरि॑क्षम्।
तेन विश्व॑स्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूमं॥"

नीचीनद्वार वरुणः कवन्ध मेघम्। कवनमुदक भवति, तदस्मिन्धी-
15 **यते। उदकमपि कवन्धमुच्यते। बन्धिरनिभृतत्वे। कमनिभृतं च प्रसृजति द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्ष च महत्त्वेन। तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा यवमिव वृष्टिर्व्युनत्ति भूमिम्। तस्यैषापरा भवति॥ ४॥**

---

1 *a d m* एनमिन्द्र, *b1 g* एवमिन्द्र 1-2 *d m* read इन्द्रस्य वायो, by inversion 6 *a* only reads माध्यदिनसवने, *d* अतिग्राह्या ध्रुतश्च 12 R C कवंध 14 B1 C D and R read कवध, and B1 mss क, ख, ग and J have कवन्ध 15 B1 mss क, ख, ग read कमस्मिन्धीयत उदकमपि कवन्ध उच्यते 17 B1 J conclude X 1 4 with अपरा भवति

---

6 अतिग्राह्या—MS 4 7 3, ध्रुव—MS 4 6 6 These are names of *Somagrahas*

9 निष्केवल्ये विनियोगात्—The *viniyoga* is not traced

10 'वरुण'—Nigh V 4 2

12-13 RS V 85 3

नीचीनंबारम्-इति। अत्रेरार्षम्। न्यक् अच्यते द्वार यस्य स भवति नीचीन द्वार, अधोद्वार। त **नीचीनद्वारम्** अधोबिल कृत्वा **कबन्ध-मेघ वरुणः** मध्यम। अत एव मेघसबन्धात् **कवनम्-उदकम् प्रससर्ज प्रसृजति** महत्त्वेन। न ह्यमहानेतच्छक्नुयात् कर्तुम्। **रोदसी अन्तरिक्षम्। द्यावापृथिव्यौ च अन्तरिक्ष च महत्त्वेन** सर्वमापूरयिष्यन्निव। तत **तेन** अतिप्रभूतोदकेन विसृष्टेन 5 **विश्वस्य भुवनस्य** भूतजातस्योदकस्य वा **राजा** ईश्वर **यव न** यवमिव कश्चित् सत्कर्षी स्वल्प **वृष्ट्या व्युनत्ति** विविधमुनत्ति क्लेदयति **भूम भूमि** कृत्स्ना य सोऽस्माकमिद नाम करोतु।

अथ चैवमन्यथा योज्यम्। **प्रसृजति द्यावापृथिव्यौ च अन्तरिक्ष च** प्रकर्षेण सृजति उत्पादयति **महत्त्वेन**। यस्माचोत्पादयति तस्मात् स एव **भुवनस्य** 10 **राजा** विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य। **तेन** हेतुना तदनुग्रहाय **नीचीनद्वारम्** अधोबिल **मेघ** कृत्वा **यवमिव वृष्टिर्व्युनत्ति भूमि**मिति समान पूर्वेण।

कबन्ध इति मेघ उच्यते। कस्मात्। **कवनम्-उदक** कवतेर्गत्यर्थस्य। **तद्-स्मिन् धीयते** इति कवन्धो मेघ। **उदकमपि कवन्धमुच्यते**। तत् कस्मात्। अत्रोत्तर पद प्रथम निराह। **बन्धि• वातु अनिभृतत्वे**। निभृतस्तावदचपल। 15

1 *a* marks verse 3, as °मिति³, *d* न्यक्ष for न्यक् 2 *d* त नीचद्वारमलेोबिल कृत्वा, *bi j m* त नीचीनद्वार अधोविल कृत्वा, *bi* कवन्ध मेघ 5 *a d m* omit तेन after तत, *a d* ततोऽतिप्रभूतेनोदकेन 7 *m* सक्त्वर्यी for सत्कर्षी of others, *d m* omit भूम 9 *m* अथवेवमन्यथा 10 *a d* स तस्माद्भुवनस्य for तस्मात्स एव भुवनस्य 12 *bi j m* अधोविल, *d* व्युष्टि for वृष्टि 13 *bi j m* कवन्ध इति, *a d* add स after कस्मात् 13-14 *m* omits from कवनम् उदक to तत् कस्मात् 14 *bi j* कवन्धो मेघ, *bi j* कवन्धमुच्यते, Br mss क, ख read कबन्ध throughout in this part for कवन्ध of *bi j*

---

13 कवन=उदक This word is derived from 'कुङ् शब्दे', Dhatup 1 976 Durga derives it from the root *kav*, to go

14 उदकमपि कबन्धमुच्यते—Cr कवन्ध कमनीय च तत् बन्ध चेत्यर्थ। यद्वा। क सुख बध्नाति स्नानपानादिना। बवयो अविशेषात् बकारस्य वकार। कवन्धम्—Devaraja, on Nigh I 12 6

तद्विपरीतार्थवाची बन्धि । क च तच्चपल चेति कबन्धम्। सुख चानवस्थायि चेत्यर्थ ।

तस्य वरुणस्य म यमत्वे **एषा अपरा** ऋक् **भवति**। सा पुन किमर्थम्। वर्षकर्म वरुणाभिधान च सूर्येऽपि दृष्टम्। उत्तरस्या तु शब्दत एव **मध्यम॰** वरुण इति विशेषहेतुनोपपादयति ॥ ४ ॥

" तमू षु समना गिरा पितॄणा च मन्मभि॰।
नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्य॰ सिन्धूनामुपोदये
सप्तस्वसा स मध्यमो नभन्तामन्यके समे ॥"

त स्वभिष्टौमि समानया गिरा गीत्या स्तुत्या, पितॄणा च मननीयै॰ 10 स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्तिभिः। ऋषिर्नाभाको बभूव, य॰ स्यन्दमानानामासामपामुपोदये सप्तस्वसारमेनमाह वाग्भिः। स मध्यम इति निरुच्यतेऽथैष एव भवति। नभन्तामन्यके समे। मा भूवन्नन्यके सर्वे ये नो द्विषन्ति दुर्धियः पापधिय॰ पापसकल्पाः ॥

---

3 *a d* omit ऋक् 4 *a d* सूर्येऽपिदृष्टम् 6 J पितृणा 9 Bi mss क, ख, ग read समाया for समानया 10–11 Bi mss क, ख, ग have स्यन्दनाना

6–8 RS VIII 41 2

10–13 Durga does not comment upon the following words and expressions of this section —**ऋषिर्नाभाको बभूव, आसाम्, सप्तस्वसारमेनमाह, अथैष भवति, ये नो द्विषन्ति दुर्धिय पापधिय पापसकल्पा** Of these ये नो द्विषन्ति etc is clearly an interpolation

11 सप्तस्वसारम् एनम् आह वाग्भि —The *Saptasvasas* number seven —अम्बा, दुला, नितत्नी, स्तनयन्ती, अभ्रयन्ती, मेघयन्ती and चुपुणिका The poet calls Varuna Saptasvasa on account of them They are also called *vachās* Durga reads अश्वा for अम्बा, cf अश्वाद्याभि सप्तभि वाग्भि line 13, page 959

12 नभन्ताम्—The root '*nabh*' means 'to kill' See Nigh II 19 10

रुद्रो रौतीति सतो, रोरूयमाणो द्रवतीति वा, रोदयतेर्वा ।

" यद्रुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् "

–इति काठकम् ।

" यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् "

–इति हारिद्रविकम् । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥ 5

तमू षु समना–इति । नाभाकस्यार्षम् । **सु**-इत्येतस्योपसर्गस्य सबन्धि क्रियापद नास्तीति **त स्वभिष्टौमि** इत्यभिपूर्व क्रियापदमध्याह्रियते । सुष्ठु तमभिष्टौमि । केन । **समना** । तत्समानया तद्योग्यया **गिरा–गीत्या–स्तुत्या** । **पितॄणा च मन्माभि.** ये च पितॄणा मननीया –मननार्हा बहुमाना स्तोमा तैश्चाहमभिष्टौमि । **नाभाकस्य प्रशस्तिभिः** । याश्च मम नाभाकस्य प्रशस्तय स्तुतय योग्या त 10 वरुण प्रति ताभिरभिष्टौमि । किलक्षण य वरुण । **य. सिन्धूनाम् उपोदये, य. स्यन्दमानानाम् अपाम् उपोदये**–उपोद्गमे अन्तरिक्षलोके वर्षस्य **सप्तस्वसा** सपद्यते मध्यमाभि अश्वाद्याभि सप्तभि **वाग्भि.** । **स मध्यम. इति** वरुण **निरुच्यते** शब्दत एवैतस्मिन्मन्त्रे । तदनुग्रहादस्माक **नभन्तामन्यके समे** । **मा भूवन्नन्यके सर्वे** । अन्य एव अन्यके । शत्रव । ते मा भूवन्नस्माकमिति । 15

रुद्र. (३) कस्मात् । **रौतीति सत.** । स हि स्तनयित्नुशब्द करोति । **रोरूयमाणो द्रवति इति वा** । शब्द कुर्वाणो मेघोदरस्थो द्रवतीति । **रोदयते. वा** । शत्रूनसौ रोदयति दु खयति । ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे भवति । **" यद्रुदत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् "–इति काठकम्** । कठाना प्रवचनम् । ऐतिहासिकैरेतत् समवैति ।

5 Bı J conclude X 1 5 with तस्येषा भवति 6 *a* marks verse 4, as °नेति४ 7 *m* सुष्ठ 8 *a d m* omit गीत्या, *bı j* have it, *a d* पितृणा, *j* पितृणा 9 *a d* मनना बहुमना for मननार्हा बहुमाना 11 *d m* add य again before सिन्धूनाम्, *bı j* do not have it, *m* adds य before स्यन्दमानानाम् also, *bı j* do not have it 12 *d* स्यन्द्नाना for स्यन्दमानाना 15 *a d* omit ते after शत्रव 16–17 *d* रूयमाणो 18 *a d* omit एतस्मिन्नर्थे

2 " यद्रुदत्° "—Cf 'यत्समरुजत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्'—KS 25 1

4 " यदरोदीत्तद्रुद्रस्य° "—Cf 'यदरोदीत्तद्रुद्र ' ŚB VI 1 3 10, IX 1 1 6, TS 1 5 1 1

16 'रुद्र '—Nigh V 4 3

"स किल पितरं प्रजापतिमिषुणा विध्यन्तमनुशोचन्नरुदत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्।"
"यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्" इति हारिद्रविकम्। स एवार्थः।
केवलं तु शाखान्तरमन्यत्। एवं शाखान्तरेभ्योऽपि देवताभिधाननिर्वचनान्तराण्युपेक्ष्याणीत्युपप्रदर्शनार्थम्। हारिद्रवो नाम मैत्रायणीयानां शाखाभेदः। तस्य एषा
5 भवति ॥ ५ ॥

"इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधान्ने।
अषाळ्हाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरता शृणोतु नः॥"

इमा रुद्राय दृढधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवायान्नवतेऽषाढायान्यैः सहमानाय विधात्रे तिग्मायुधाय भरत। शृणोतु नः।

10 तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः। आयुधमायोधनात्।

तस्यैषापरा भवति ॥ ६ ॥

---

2 *a d m* omit तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं after यदरोदीत्, *a d m* हारिद्रविकं, *b1 j* हारिद्राविकम् 7 B1 mss क, ख, ग and J अषाल्हाय, B1 C R अषाळ्हाय 8 B1 J C R दृढधन्वने, B1 mss क, ख, ग read दृल्हधन्वने, B1 mss क, ख, ग—ऽषाल्हायान्ने, B1 J ऽषाढायान्ने, C ऽषाळ्हायान्यैः, R ऽषाढायान्यैः 11 D तस्यैषा भवति, C as text, B1 J conclude X 1 6 with अपरा भवति

---

1 "स किल पितर°"—For the story of Prajapati falling in love with his daughter, see ŚB I 7 4 It is given with all details in MS 3 6 5 4 2 12

6 स्वधान्ने = अन्नवते according to Yaska स्वधा=अन्न Nigh II 7 17 In the Rgveda *svadhā* never means 'food' It means 'power' स्वधावन् = 'self-dependent', 'magnificent by nature' (Roth)

6-7 RS VII 46 1 TB 2 8 6 8

8 अन्यैः—Not explained by Durga

9-10 तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः। आयुधमायोधनात्।—Durga does not give these etymologies of the words '*tigma*' and '*āyudha*' They therefore seem to be later additions to the *bhāṣya* The Dhâtupatha gives 'to sharpen' as the meaning of तिज्, cf 'तिज निशाने' Dhatup 1 996, 10 119

इमा रुद्राय–इति। वसिष्ठस्यार्षम्। उत्तरा च। शूलगवे विनियोग। हे स्तोतार यूयमुच्य वे। **इमा॰ गिर॰**–स्तुती **भरत रुद्राय**। क्लिक्षणाय। **स्थिरधन्वने**–**दृढधन्वने**–दृढधनुषे **क्षिप्रेषवे**–शीघ्रेषवे **देवाय** दानादिगुणयुक्ताय **स्वधाव्ने**–स्वधावते–अन्नवते **अषाळ्हाय–अषाढाय** अनभिभूताय केनचित् **सहमानाय** नित्यमभिभवते शत्रून् **वेधसे–विधात्रे तिग्मायुधाय**–तीक्ष्णायुधाय। स च इमा 5 गिर उच्यमाना **शृणोतु नः**–अस्माकम् इत्येतदाशास्महे।

सहमानाय इति बलकृते मध्यम। **तस्य एषा अपरा भवति**। सा पुन किमर्थम्। **विधात्रे** इत्युक्त पूर्वस्यामृचि। तत्रैतद् भवति किमसौ विधत्ते इति। अत परया निर्ब्रवीति रक्ष पिशाचानिति ॥ ६ ॥

"या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि क्ष्मया चरति परि सा वृणक्तु नः। 10
सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिष ॥"

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि दिवोऽधि। दिद्युद् द्यतेर्वा, द्युतेर्वा, द्योततेर्वा। क्ष्मया चरति। क्ष्मा पृथिवी। तस्या चरति, तया चरति, विक्ष्मापयन्ती चरतीति वा। परिवृणक्तु न॰ सा। सहस्र ते स्वाप्तवचन

---

1 *a* marks verse 5, is °येति॰, *d* शूलगले for शूलगवे 3 *a d m* omit दृढधन्वने, *m* adds क्षिप्रेषवे after देवाय, *bi j* do not have it, *a d* दानगुणयुक्ताय, *m* omits स्वधाव्ने 4 *j* adds क्षिप्रेषवे after अन्नवते, *a d m bi* do not have it, *m* अशाल्हाय, *bi j* अषाळ्हाय, *a d m* omit अषाढाय 6 *a d m* omit न 7 *m* वलकृते 8 *d m* यत, *bi j* अत 13 Bi mss क, ख, ग do not read द्योततेर्वा 14 Mss क, ख, ग of Bi read विक्ष्मापयति, C विक्ष्मापयन्ती

---

1 शूलगवे विनियोग—Āśv. Gr. Sū 4 9 21
10-11 RS VII 46 3
13 द्योततेर्वा—Bi mss क, ख, ग do not have द्योततेर्वा Durga also does not read it It is superfluous as there is no difference whatsoever between द्युते and द्योतते, both being forms of one and the same root द्युत्
13 Durga does not explain द्योततेर्वा, and क्ष्मा पृथिवी,

भैषज्यानि । मा नस्त्व पुत्रेषु च पौत्रेषु च रीरिष. । तोक तुद्यतेस्तनय तनोते. ॥

अग्निरपि रुद्र उच्यते । तस्यैषा भवति ॥ ७ ॥

या ते दिद्युदवसृष्टा–इति । हे भगवन् रुद्र **या ते** तव **दिद्युत्**–आयुध ज्वरातीसारादिरोगाख्य येन प्राणिनो हसि, **दिवस्परि** द्युलोकादधि त्वया **अवसृष्टा चरति** । सर्वैव हि देवता द्युस्थाना इति गम्यते दिवस्परीति लिङ्गात् । कर्माविकार स्थानानि तु विशिष्टानि इति तिसृणा त्रीणि कर्माविकारस्थानानि नियतानि भवन्ति । अत एवोक्तमग्न्यधिकारे 'द्युस्थानो भवति' इति । कथ या **चरति** दिद्युत् । **क्ष्मया** पृथिव्या व्रीह्यादिभावमुपगतया । **तस्या** व्रीह्यादिभावमुपगताया पृथिव्यामनुप्रविश्य 10 **चरति** अन्नपानसमुद्भृता तत्प्रभवत्वात् सर्वरोगाणाम् । तदुक्तम् ।

"नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये के च पृथिव्या येषामन्न वातो वर्षमिषव"

इति । तस्या किं दिद्युत । **सा** व्रती प्राणिनोऽस्मान् **परिवृणक्तु** परिवर्जयतु **न.** । किमन्यदस्तु त्वत्तोऽस्माकम् । **सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा** । हे **स्वपिवात**–**स्वाप्तवचन** कस्यचिदपि अनतिक्रमणीयाज्ञ यानि तव **सहस्र भेषजा**–

1 Bı mss क, ख, ग do not read च after पुत्रेषु 3 Bı J conclude X 1 7 with भवति 4 *a* marks verse 6 after इति, as इति६, *m* रुद्र ? 5 *a* alone adds क before द्युलोकादधि 8 The mss क, ख of *bı* do not read अत एवोक्तमग्न्यधिकारे द्युस्थानो भवति इति 9 *d* तस्या वा, *bı j* तस्या only 11 *d* reads पृथिव्या येषामन्नमिषव इति 12 *a d m* परिविर्जयतु, *bı j* परिवर्तयतु 13 *m* भेषजा 14 *m* स्वाप्नवचन, *a d m* भेषजानि for भेषजा भेषज्यानि of *bı j*

1 पुत्रेषु च—Durga and Bı mss क, ख, ग omit च after पुत्रेषु

1 'तोकम्'—Nigh II 2 2

1 तोक तुद्यते—'*tudyateh*' should be '*tudateh*', as '*tud*' is a root of the sixth conjugation

1 'तनय'—Nigh II 2 3

3 अग्निरपि रुद्र उच्यते—Cf ŚB V 2 4, 13 यो वै रुद्र सोऽग्नि, and also ŚB V 3 1 10 अग्निर्वै रुद्र, AV 7 87 1 तस्मै रुद्राय नमोऽस्त्वग्नये

11 C नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्या येऽन्तरिक्षे ये दिवि येषामन्न वातो वर्षमिषव —TS 4 5 11, and नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्या येषामन्नमिषव —VS 16 66

भेषज्यानि यैर्बहुभि बहुप्रकार भेषज करोषि भक्ताना तान्यस्मान् प्रति सन्तु । किच । **मा न.** मा अस्माक **तोकेषु–पुत्रेषु, तनयेषु–पौत्रेषु च रीरिषः ।** हिसा नो मा प्रयुङ्क्ष्व इत्येतदाशास्महे ।

दिद्युत् द्यते. वा अवखण्डनार्थस्य । **द्युते. वा** दीप्त्यर्थस्य । **विक्ष्मापयन्ती चरतीति वा ।** हिसन्ती चरतीति वा । **तोकम्** इति पुत्र । स हि नित्य पित्रा 5 विनयता तुद्यते इद कुर्विद मा कार्षीरिति । **तनय तनोते** । पौत्रम् । तद्ध्यतितरा पितु सकाशात् तत भवति । सत्यप्यपत्यनामत्वाविशेषे इहाजामितैव विशेष । एवमन्य त्रापि समानार्थानामेकवाक्ये विशेष उपेक्ष्य इति दर्शयति ।

अग्निः अपि रुद्र उच्यते इति । विचारानुस्मृतये सकरोपप्रदर्शनम् । **तस्य एषा भवति** अग्ने रुद्रस्य ॥ ७ ॥ 10

" जराबोध तद्विविड्ढि विशेविशे यज्ञियाय ।
स्तोम रुद्राय दृशीकम् ॥ "

जरा स्तुतिर्जरते. स्तुतिकर्मणः । ता बोध । तया बोधयितरिति वा । तद्विविड्ढि । तत् कुरु । मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय । स्तोम रुद्राय दर्शनीयम् ॥ 15

---

1 *a* भेषजा करोषि 3 *a d* omit नो 6 *m* विनयिता 7 *a d m* अजामितायै, *bi* ? अजामितेव 13 R जरते स्तुतिकर्मणस्ता, B1 J जरते स्तुतिकर्म°

---

4 दिद्युत्—Cf 'दो अवखण्डने' Dhatup 4 42 Also द्युत दीप्तौ,' Dhatup 1 742

4 विक्ष्मापयन्ती is from the causal of क्ष्माय्, to shake, cf 'क्ष्मायी विधूनने' Dhatup 1 487

11-12 RS I 27 10, SV 1 15, 2 1013

13 जरते स्तुतिकर्मण —Durga does not explain this The etymology therefore seems to be an addition made to the bhasya after Durga The Dhatupatha gives 'जॄ वयोहानौ' (10 281) as the only meaning of the root जॄ

13 तया बोधयितरिति वा—Durga reads जराबोधयित instead

14 विविड्ढि=कुरु, cf Dhatup 3 13, 'विष्लृ व्याप्तौ'

14. स्तोम—Durga does not repeat this word in his commentary

इन्द्र इरां दृणातीति वेरा ददातीति वेरा दधातीति वेरा दारयत इति वेरा धारयत इति वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वेन्धे भूतानीति वा ।

" तद्यदेन प्राणैः समैन्धस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम् । "

इति विज्ञायते । इदं करणादित्याग्रायणः । इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः । इन्दतेर्वैश्वर्यकर्मणः । इञ्छत्रूणां दारयिता वा, द्रावयिता वादरयिता च यज्वनाम् । तस्यैषा भवति ॥ ८ ॥

जरांबोध–इति । शुनःशेपस्यार्षम् । " अश्वं न त्वा वारवन्तम् " इति एतस्मिन् सूक्ते प्रातरनुवाके विनियोगः । येयं मया तव जरा–स्तुतिरुच्यते भगवन्नग्ने रुद्र तां 10 त्वं बोध–बुध्यस्व । अथवा । हे जराबोधयितः । स हि जरया–स्तुत्या होतृत्वे वर्तमानोऽभिमतमर्थं यजमानानां संपादयन् देवान् बोधयति । तत् विविड्ढि तत् कुरु विशेविशे मनुष्याय यज्ञियाय यज्ञसंपादिने जनाय यत् त्वया यज्ञे कर्तव्यम् ।

2 Bi mss क, ख, ग read द्रवत इति 4 Mss क, ख, ग of Bi read समैन्धत for समैन्धन् of Bi J R 5 Bi J R आग्रयण इद, C आग्रायण इद 6 Bi J इन्द्तेर, R इन्द्रतेर, C इ छत्रणा, D इन्शत्रूणा, R इञ्छत्रूणा, Bi J इदञ्छ 7 Bi J conclude X 1 8 with भवति 8 a marks verse 7 after इति, as इति[७] 11 m omits देवान् before बोधयति

2 इरा धारयन इति वा—This is omitted by Durga

2 इन्दवे द्रवतीति वा —Bi mss क, ख, ग read द्रवत इति for द्रवतीति

2–3 इन्धे भूतानीति वा—Cf स योऽयं मध्ये प्राणः एष एवेन्द्रस्तानेष प्राणान्मध्यत इन्द्रियेणैन्ध यदैन्ध तस्मादिन्ध इन्धो ह वै तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षम् । S'B VI 1 1 2, तं वा एतमिन्धं सन्तमिन्द्रमित्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः —ŚB XIV 6 11 2

5 इति विज्ञायते—The quotation is not traced Cf Chând Up 5 1 13

6 इञ्छत्रूणा—Durga does not read इन्

8 अश्वं न त्वा etc —RS I 27

9 विनियोग —Âsv Srau Sû 4 13

12 मनुष्याय यज्ञियाय—Durga has मनुष्याय यज्ञियाय for मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय of the *bhaṣya*

तत तुभ्य **रुद्राय,** देवाना स्तोत्रे, स मनुष्य **दृशीक-दर्शनीय** श्रवणीय-श्रवणार्ह व्यपगतदोष स्तोत्रमुच्चारयिष्यति ॥

इन्द्रः (४) कस्मात् । **इरा दृणाति इति वा ।** इराम्-अन्न व्रीह्यादि दृणाति-विदारयति । इराशब्दान् पूर्वपद दृणातेरुत्तरपदम् । वर्षक्लेदितमङ्कुर बीज भिनत्ति । तादिन्द्रकारितम् । सोऽयम् इरादारि सन् इन्द्र इति परोक्षेणोच्यते यथा 'अग्रणी 5 सन्नग्नि' इति । विज्ञायते हि ।

"परोक्षप्रिया इव हि देवा प्रत्यक्षद्विष"

इति । सर्वत्रैव देवताभिधेयेषु । अभिधानत एव हि देवतात्मनस्तत्त्वमन्तर्णीय व्यवधाय आत्मानमविदुषा परोक्षीकृत्य नित्य वर्तते । ता तु विद्वासस्तदभिधानव्युत्पत्तिद्वारेण विवृत्य दैवेन चक्षुषा मनसोपजातदिव्यदृष्टयो दृष्ट्वा ताद्रूप्य प्रतिपद्यन्ते इति तदभिधानव्युत्पत्तौ 10 कृत्स्न पुरुषार्थ आहित । इन्द्रश्च भूयिष्ठभाक् प्राणदेवतानामुभयोरध्यात्माधिदैवतयोरिति तदभिधानमाचार्योऽतितरा निरवोचत् । **इरा ददाति इति वा ।** तदेव पूर्वपद ददातेरुत्तरपदम् । यो वर्षद्वारेणासौ इरामन्न ददाति सोऽयम् इराद -इरादाता-इन्द्र । **इरा दधाति इति वा ।** तदेव पूर्वपद दधातेर्दानार्थस्य धारणार्थस्य वा उत्तरपदम् ।

1 *a d* देवताना for देवाना, *a* alone omits श्रवणीय 2 *bi j* add, after उच्चारयिष्यति, the verse—"यो अग्ना रुद्रो etc for which see the foot note below on स्तोत्रम्, *a d* omit the verse 5 *a d* तदिन्द्रकारित, *bi j* and others तमिन्द्रकारितम्, *a d m* इराद (*m* दा)रि, *bi j* इरादार, *m* यथाग्रहणि, *bi j* यथा अग्रणी 8 *bi j* and others सर्वत्रेव देवताभिधानेष्वभिधानत एव 12-13 *d* ददातेरुत्तरपदम्, *bi j m* ददातिरुत्तरपदम् 14 *m* reads तदेव पूर्वपद दधातेर्दानार्थस्य धारयितेद्र ॥ इद्रवे द्रवतीति । इदुश॰ *i e* omits the words धारणार्थस्य वा उत्तरपदम् । सोऽयम् इराध इरा and further from इरा दारयति to इन्द्र (p 966, ll 1-2)

2 स्तोत्रम्—The reference is to AS VII 87 1—"यो अग्नौ रुद्रो यो अप्स्व१न्तर्य ओषधीर्वीरुध आविवेश । य इमा विश्वा भुवनानि चाक्लृपे तस्मै रुद्राय नमो अस्त्वग्नये ॥" इति

3 'इन्द्र'—Nigh V 4 4

5-6 यथा अग्रणी सन्नग्नि इति—See Nir VII 14

7 परोक्षप्रिया etc—S'B 14 5 9 2 'त वा एतमिन्ध सन्तमिन्द्रमित्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवा प्रत्यक्षद्विष'

सोऽयम् इराध —इराधारयिता—इन्द्र । **इरा दारयति इति वा ।** तदेव पूर्वपद दार यतेरुत्तरपदम् । सोयम् इरादारयिता इन्द्र । **इन्दवे द्रवति इति वा ।** इन्दुशब्दात् पूर्वपद द्रवतेरुत्तरपदम् । इन्दु सोम त पातुमसौ द्रवति । द्रवतिर्गत्यर्थ । सोमपानार्थमसौ द्रवतीति । सोऽयम् इन्दुद्रव इन्द्र । **इन्दौ रमते इति वा ।** क्रीडत्यय सोम 5 इतीन्द्र । **इन्धे भूतानि इति वा ।** ' ञि इन्धी दीप्तौ '—इत्यस्य । भूतानि ह्यसा वन्नोत्पत्त्याधिदेवस्थोऽ यात्मस्थो वाऽभ्यवहारयन् विभजमानश्च दीपयति, द्युतिमन्ति करोति । साऽयम् इन्ध इन्द्र । **तत्** इदमपरमिन्द्रस्य इन्द्रत्व ब्राह्मणे उच्यते । **यदेन** मध्यतोऽर्वास्थत शरीरस्य **प्राणै.** प्राणभावेन विष्टभ्येतरान् प्राणान् वागादीनितर प्राणवृत्तिमाहाभाग्यसप्रदानेन

10 ' यदह विशिष्टोऽस्मि त्व तद्विशिष्टोऽसि "

इत्येवमादिना प्राणाधिदेवता **समैन्धन्** समदीपयन् सतानार्थ

" **तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते ।** "

इन्धे भूतानीति कर्तरि, प्राणैरेन समैन्धतेति कर्मणि । **इदकरणाद् इति आग्रा यण** । इदशब्दात् पूर्वपद करोतेरुत्तरपदम् । इदमसौ सर्वमकरोदिति । सोऽयम् 15 इदकर इन्द्र । **इद दर्शनात् इति औपमन्यव** । इद पूर्वपद दृशिरुत्तरपदम् । इदमसावद्राक्षीत् सर्वमिति । सोऽयम् इददर्शी इन्द्र । **इन्दते. वा ऐश्वर्यकर्मण.** । इन्दे पूर्वपद द्रवने द्रावयते वा उत्तरपदम् । किमसौ द्रवति दारयति वा इति । **शत्रूणा दारयिता वा द्रावयिता वा ।** किमुक्त भवति । ईश्वरश्चासौ द्रावयिता

1 *d* इरा धारयता for इराधारयिता, *d* दारयते for दारयति 2 *d* सोयमिरा दारय तींद्र, *m* इन्द्वे, *bi* *j* इन्दवे, *m* does not read वा after द्रवतीति 4 *a d* read क्षरत्यय for क्रीडत्यय, and possibly सोम for सोमे 5 *d* reads इन्धा only and omits ञि before it 6 *d* omits वा before अभ्यवहारयन् 8 *a d m* omit प्राणे 10 *a d* वसिष्ट for विशिष्ट in both the places 13 *a* only reads इन्धभूतानि ? *d* प्राणेरेन समैन्धते कर्मणि ? 13-14 *a d m* आग्रायण , *bi* *j* आग्रयण 15 *d m* इदकर सन् इद्र , *d* omits दृशिरुत्तरपदम् 17 *a d m* दारयते for द्रावयते , *d* दारयति च इति for दारयति वा इति 18 *d m* omit वा after दारयिता, *d m* add च after द्रावयिता

5 ' ञि इन्धी दीप्तौ '—Dhatup 7 11

10 यदह विशिष्टोऽस्मि—See Chhan Up 5 1 13

16 इन्दते वा ऐश्वर्यकर्मण —Cf Dhatup 1 63, ' इदि परमैश्वर्ये '

शत्रूणाम् । अथवा । ईश्वरश्चासौ दारयिता च शत्रूणामितीन्द्र । अथवा । ईश्वरश्चासौ **आदरयिता च यज्वनाम्** । आदरकर्ता यज्वनामुपरि । **तस्य एषा भवति** ॥ ८ ॥

" अर्दर्दरुत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान् बद्बधानाँ अरम्णाः ।

महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्वः सृजो वि धारा अव दानवं हन् ॥ " 5

अदृणा उत्सम् । उत्स उत्सरणाद्वोत्सदनाद्वोत्स्यन्दनाद्वोनत्तेर्वा । व्यसृजोऽस्य खानि । त्वमर्णवानर्णस्वत एतान्माध्यमिकान् सस्त्यायान् बाबध्यमानानरम्णाः । रम्णातिः सयमनकर्मा । विसर्जनकर्मा वा । महान्तमिन्द्र पर्वतं मेघ यद्व्यवृणोर्व्यसृजोऽस्य धारा, अवहन्नेन दानव दानकर्माणम् । तस्यैषापरा भवति ॥ ९ ॥ 10

अर्दर्दरुत्सम्–इति । गातोरात्रेयस्यार्षम् । **उत्सः**–मेघ । स कस्मात् । **उत्सदनाद् वा** । उत्पूर्वस्य सदे । ऊर्ध्वमसौ सन्न इत्युत्स । उत्पूर्वस्य वा स्यन्दते ।

1 *d m* शत्रूणामितीन्द्र, *bi j* do not add इताद्र after शत्रूणाम् 2 *d m* add च before आदरयिता 4 R असृजो वि खानि 6 Bi mss क, ख, ग read उन्नयनात् for उनत्ते 7 Bi mss क, ख, ग and R माध्यमिकान्सस्त्यायान्, Bi माध्यमका त्सस्त्यायान् 8 Bi mss क, ख, ग read वावध्यमानानरम्णा 9 R J अवहन्, Bi अवाहन् 10 Bi J conclude X 1 9 with अपरा भवति 11 *a* marks verse 8 after इति, as इति[८] 11–12 *d* omits वा after उत्सदनात्

4–5 RS V 32 1, SV 1 315

6 अदृणा —Durga does not explain अदृणा

6 उत्सरणात्—Durga does not give the etymology उत्सरणाद्वा, C R Bi J have it

6 Bi mss क, ख, ग read उन्नयनात् for उनत्ते

8 Durga reads बाध्यमानान् for बाबध्यमानान् (see page 968, 1 6)

8 Durga does not read वा after विसर्जनकर्मा

9 दानव—Bi mss क, ख, ग do not read दानव Durga has it

12 स्यन्दते —*Cf* ' स्यन्दू प्रस्रवणे ', Dhatup 1 762.

उपर्यसाववस्थित स्यन्दतीत्युत्स । **उनत्ते. वा**। 'उन्दी क्लेदने' इत्यस्य। क्लेदयत्यसौ। तम् **उत्स**—**मेघ** हे भगवन् **इन्द्र** त्वम् **अदर्द.**। दारितवानसि त्वम्। दारयित्वा च जर्जरीकृत्य तस्य उत्सस्य **असृज. वि खानि**। बिलानि विवृतानि त्वमकरो उदकनिर्गमनद्वाराणि। स **त्वममुना** प्रकारेण **अर्णवान् अर्णस्वत.** अर्णसा उदकेन 5 तद्वत **एतान् माध्यमिकान् सस्त्यायान्** मेघसघातान् उदकभारेणातिगुरुणा **बाध्यमानान्** यथाकालम् **अरम्णा.** विसृष्टवानसि। **रम्णाति**र्धातु **सयमन कर्मा** अन्यत्र। तद्यथा

"सविता यन्त्रै पृथिवीमरम्णात्"

इत्यत्र। इह पुनर्मेघविदारणसबन्धात् **विसर्जनकर्मा**। किच। **महान्तम् इन्द्र** 10 योऽप्यतिमहान् पर्वतो मेघ केनचिदप्यन्येनाशक्यो विवृतद्वार कर्तु तमपि **वि यद् वः यद् व्यवृणो.** विवृतम् अपावृतोदकनिर्गमनद्वारमकरो। विवृत्य च **सृज. वि धारा.**। **व्यसृज. धारा.** त्वम् उदकधारा पुन पुन **अवहन्** अवघ्नन् **दानवम्** उदकदातार मेघम्। य एतदकार्षी त्व स इद नामास्माक कुरुष्वेति।

तस्य एषा अपरा भवति। सा पुन किमर्थम्। उक्त हि। 'अथास्य कर्म 15 रसानुप्रदान वृत्रवधो या च का च बलकृति' इति। तदेतदिह रसानुप्रदान वृत्रवधश्च दर्शितम्। बलकृत्युपप्रदर्शनार्थमपरा उदाह्रियते ॥ ९ ॥

"यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत्।
यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेता नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्र. ॥"

---

1 *bi j* स्यन्दति, *m* स्यन्दयति, *m* उदी इ क्लेदन इत्यस्य 3 *a* वलानि for बिलानि, *bi m* खिलानि, *d* बालानि 5 *a* मध्यमकान्, *bi j* माध्यमिकान्, *d* माध्य मकान् 6 *m* वाध्यमानान् 9 *a d m* add इन्द्र after महान्तम् 15 *a d m* या च काचित् बल्कृति etc 16 *m* दार्शित, *bi j* दशितम्

---

1 'उन्दी क्लेदने'—Dhatup 7 20

8 RS X 149 1

14 उक्त हि—Nii VII 10

17-18 RS. II 12 1, AV 20 34 1, TS 1 7 13 2, MS 4 12. 3 186 4-5, KS 8 16, AB 5 2 1, KB 21 4, 22 4

यो जायमान एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभवत् पर्यगृह्णात् पर्यरक्षदत्यक्रामदिति वा। यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्यबिभीता नृम्णस्य मह्ना, बलस्य महत्त्वेन। स जनास इन्द्र इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसयुक्ता॥

पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य। तर्पयिता जन्य.। परो जेता वा। जनयिता वा। प्रार्जयिता वा रसानाम्। तस्यैषा भवति॥ १०॥ 5

यो जात एव प्रथम.–इति। गृत्समदस्यार्षम्। इन्द्राय मनस्वते पुरोडाशस्य याज्या। गृत्समदमिन्द्रवरप्रदानादैन्द्र रूप बिभ्रतमिन्द्रोऽयमिति मन्यमाना जिघासवोऽसुरा किल मरुद्गणै विनाकृतोऽयमिदानीमेक शक्यो हन्तुमिति परिवव्रिरे। स किल भीतोऽनेन सूक्तेनेन्द्र तुष्टाव। आत्मान च ब्राह्मण परेभ्य प्रतिवेदयाचकार। 10

य. जात. एव जातमात्र एव **प्रथम.** मुख्य सर्वभूताना प्रति मुख्यता सपेदे। **मनस्वी** च मेधावी। अन्ये हि कालेन मुख्या सपद्यन्ते मेधाविनश्च। **देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत्**। सत्यपि देवत्वाविशेषे इतरान् **देवान् क्रतुना–कर्मणा पर्यभूषत्–पर्यगृह्णात्** परिगृहीतवान् स्वामित्वेन। **पर्यरक्षद्वा** मुख्यत्वात्। **अत्यक्रामत् वा** प्रभावेण। **यस्य च शुष्मात्** शारीराद् **बलात् रोदसी–द्यावापृथिव्यौ अपि अभ्यसेताम्–अबिभीताम्**। **नृम्णस्य मह्ना बलस्य** 15

---

6 Bı J conclude X ı 10 with भवति 7 *a* maıks verse 9 afteı इति, as इति᳚, *d* ıeads the *pratīka* up to मनस्वान् 7–8 *a d* इन्द्राय मनस्वते पुरोडाशस्य याज्या, *bı* इन्द्राय नमस्वते पुरोटाश तस्य याज्या, *m* इन्द्राय मनस्वते पुरोटाशस्तस्य याज्या 10 *a d* add च afteı इन्द्र 12 *bı* मनस्वी च मेधावी, *a d* मनस्वी मेधावी 14 *d* ıeads पर्यरक्षत् only and omıts वा, *bı j* पर्यरक्षद्वा 15 *d m* प्रभावेन, *a d* omıt च afteı यस्य, *a d* and mss क, ख of *bı* omıt शारीरात् 15–16 *a d m* omıt द्यावापृथिव्यौ अपि. 16 *m* अविभीता, *bı j* अबिभीताम्, *m* वलस्य, *bı j* बलस्य

---

1 **यो जायमान एव**—Bı mss क, ख, ग ıead यो जात एव foı यो जायमान एव Duıga also ıeads **यो जात एव,** see l 11, below

2 **पर्यभवत्**—Duıga does not ıead **पर्यभवत्**

7–8 पुरोडाशस्य याज्या—MS 10 2 12

सेनालक्षणस्य **महत्त्वेन** अतिमहद्दसह्यमस्य बलमवश्यमयमावा सादयिष्यतीत्येवमति महत्यावेते द्यावापृथिव्यावबिभीता यस्य शुष्मात् **जनास** हे असुरजना **स इन्द्र** नाहमिन्द्र । ब्राह्मणोऽहं, तत्प्रसादादेवावाप्ततद्रूप **इति** ।

ऋषेः दृष्टार्थस्य अनुभूतेन्द्रमैत्रस्येन्द्रवयस्यस्य गृत्समदस्य इन्द्र प्रति **प्रीतिः** 5 स्तुति **भवति आख्यानसयुक्ता** आख्यानसबन्धात् । अतश्च दर्शयति मन्त्राणा मैतिहासिकोऽप्यर्थ उपेक्षितव्योऽसावपि तेषा विषय इति । अथवा । **दृष्टार्थस्य** इति देवतार्थं सतत्त्वतो दृष्टवतो भावितान्त करणस्य **प्रीतेः** अतिहर्षात् **आख्यानसयुक्ता** अन्येभ्य । कथनसयुक्तेत्यर्थ ॥

पर्जन्य (५) **तृपेराद्यन्तविपरीतस्य** । 'तृप तृप्तौ'–इत्यस्य धातो । स कथ 10 भवति । आद्यन्तविपर्ययेण । अतस्तमाद्यन्तविपर्यय स्वयमेव दर्शयति । **तर्पयिता** स एव भवति । किम् ऐकदेशिक । न इत्युच्यते । **जन्य** सर्वजनपदतर्पयिता । अथ वैवमन्यथा स्यात् । **परो जेता वा** । पर प्रकृष्टो जेता पर्जन्य । परशब्दात् पूर्वपद जयतेरुत्तरपदम् । परो **जनयिता वा** । प्रकृष्टो जनयिता । तदेव पूर्वपद जनयते रुत्तरपदम् । **प्रार्जयिता वा** । कस्य । **रसानाम्** । प्रपूर्वस्यार्जयते पर्जन्य । 15 स हि रसान् प्रकटीकरोति । **तस्य एषा भवति** ॥ १० ॥

"वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं बिभाय भुवनं महावधात् ।
उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्य स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः ॥"

विहन्ति वृक्षान् । विहन्ति च रक्षासि । सर्वाणि चास्माद् भूतानि

---

1 *a d* omit सेनालक्षणस्य, *d* omits बल 2 *m* अविभीता, *a d m* omit जनास 3 *a d m* अवाप्ततद्रूप, *bi* आप्ततद्रूप 5 *m* तुष्टि for स्तुति, *a d m* omit आख्यानसयुक्ता, *a d* आख्यानसबधा 7 *bi* ms ग does not have दृष्टवतो, *a d m* तत्रोपजातप्रीते for प्रीते of *bi 1*, *d* आख्यानयुक्ता 10 *a d m* यत for अत 17 Bi R यत्पर्जन्य स्तनयन्, J यत्पर्जन्य स्तनयन्

---

9 'पर्जन्य'—Nigh V 4 5
9 'तृप तृप्तौ'—Dhatup 6 27
16–17 RS V 83, 2

बिभ्यति महावधात् । महान् ह्यस्य वधः । अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो, यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृत. पापकृतः ॥

बृहस्पतिर्बृहत. पाता वा, पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ ११ ॥

" **वि वृक्षान् हन्ति** "–इति । अत्रेरार्षम् । कारीर्या दिगुपस्थाने विनियोग । **वि वृक्षान् हन्ति, विहन्ति वृक्षान् पर्जन्यः** अशनिपातै । कदा । यदा 5 तस्करादीन् अनाकालप्रभवान् **दुष्कृतः–पापकृत.**, वर्षेण ओषधीरभिनिष्पादयन् **स्तनयन् हन्ति**–उपशमयाति सुभिक्ष कुर्वन् तदा । **विहन्ति च रक्षांसि** । विविध हन्ति क्रूरकर्मण । **विश्वं बिभाय, सर्वाणि चास्माद्भूतानि बिभ्यति महा वधात्** पर्जन्यात् । कथम् । **उतानागा ईषते** । एव नाम महावधात् अस्मात् सर्वाणि भूतानि बिभ्यति येन **अनागा.** अपि, **अनपराधोऽपि** सन् सर्व एव 10 अस्मात् **वर्षकर्मवत** स्तनयित्नुशब्दैरशनिं मुञ्चत **ईषते–पलायते** मामय **स्तनयन् हन्ति** इति मन्यमान । सोयमेवमतिमहानुभावो भगवान् पर्जन्य स वर्ष त्वस्माकमिति ॥

'**बृहस्पति.**' (६) कस्मात् । **बृहत. पाता वा पालयिता वा । बृहत.**– महतोऽस्य जगत उदकस्य वा **पाता**–रक्षिता । **पालयिता** अपि रक्षितैव । 15 वात्वन्यत्वमर्थैकत्वम् ॥ **तस्य एषा भवति** ॥ ११ ॥

---

2 Bı R यत्पर्जन्य स्तनयन् 3 Bı J conclude X ı 11 with भवति 4 *a* marks verse 10 after इति, as °न्तीति१० 5 *d* omits विहन्ति 6 *a d* नाकालप्रभवान्, *a d m* omit दुष्कृत, *bı ȷ* read it 6–8 *m* omits from रभिनिष्पादयन् to रक्षांसि वि and reads as वर्षेणोषधी विध इति क्रू° 8 *m* विश्व विभाय, *m* विभ्यति 10 *m* विभ्यति for बिभ्यति 11 *m* °रशनि मुञ्चत 12 *a d m* omit स्तनयन्, *a d m* read योय for सोय

---

1 Durga omits the passage महान् ह्यस्य वध, and the word भीत

4 विनियोग —See Âśva Śrau Sû 2 13

6 Mss *a d m* of Durga omit दुष्कृत, *bı ȷ* have it.

14 'बृहस्पति '—Nigh V 4, 6

"अश्नापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् ।
निष्टज्जभार चमसं न वृक्षाद् बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥"

अशनवता मेघेनापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यमिव दीन उदके निवसन्तम् । निर्जहार तच्चमसमिव वृक्षात् । चमसः कस्मात् । चमन्त्यस्मिन्निति । बृहस्पतिर्विरवेण शब्देन विकृत्य ॥

ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणः पाता वा, पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥

अश्नापिनद्धम्-इति । अयास्यस्याङ्गिरसस्यार्षम् । **अश्ना-अशनवता**-व्यापनवता **मेघेन अपिनद्धम्** आत्मनो म यमतिनीय नद्धं बद्धं विवृत व्यवहितमदृश्यमन्यै **बृहस्पति मधु**-उदक **पर्यपश्यत्** सर्वतोऽपश्यत् । कथम् । **मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् । मत्स्य न-इव दीने उदनि-उदके** उपक्षीयमाणे उदके क्षीणप्राये **क्षियन्त-निवसन्तम्** । यथा मत्स्यबन्धोऽल्पे उदके जिघृक्षुर्मत्स्य परिपश्येच्छक्यो ग्रहीतुमयमिति एव पर्यपश्यत् । **निष्टज्जभार चमसं न वृक्षात् । तत्** च मधु दृष्ट्वा **निर्जभार-निर्जहार**-निर्हृतवान् । कथम् । चमस न वृक्षात् । यथा कश्चित् कुशल शिल्पी वृक्षम यात् **चमस**-यज्ञपात्र निर्हरेत्-निष्पादयेत् एव निर्जहार **बृहस्पतिः** । अत एवोदकनिर्हरणात् म यम । कथमसौ निर्जहार । **विरवेण विकृत्य** भीषणेन अतिमहता रवेण **शब्देन** सक्षोभ्य । मेघ स्रस्तसर्वाङ्गसंधिबन्धन कृत्वा विक्लव तत एव विह्वलीभूत विकृत्य समन्ततो विशकलीकृत्य एव निर्जहार मधु यो बृहस्पति सोऽस्माकमपीद करोत्विति ।

चमसः कस्मात् । चमेर्भक्षणार्थस्य । तत्र हि सोमश्चम्यते ॥

---

6 Bi J conclude X 1 12 with भवति 7 *a* marks verse 11 after इति, as इति¹¹, *a d m* omit अश्ना 8 *a d* omit बद्ध after नद्ध 10 *m* क्षयन्त for क्षियन्त, *a d m* omit न after मत्स्य, *a d bi* omit उदनि 10–11 *a d* उपक्षीयमाणे उदके क्षीणप्राये क्षियन्त etc , *bi j m* उदके उपक्षीयमाणप्राये क्षियन्त 11 *m* यथा मत्स्यबधोऽल्पे उदके 13 *a d m* omit निर्जहार 15–16 *m* विरवेणाविकृत्य 19 *a d* omit कस्मात् after चमस

1–2 RS X 68 8, AV 20 16 8
4–5 Durga omits चमन्त्यस्मिन्निति,

'ब्रह्मणस्पति.' (७) कस्मात्। **ब्रह्मणः पाता वा पालयिता वा**। ब्रह्म अन्नम् ऋगादि वा। तस्योभयस्याप्यसौ वर्षेणौषधीरभिनिष्पादयन्पाता सपद्यते। वर्षाभावे ह्येतदुभयमुत्सीदति॥ **तस्य एषा भवति**॥ १२॥

"अश्मास्यमवत ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसातृणत्।
तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशो बहु साक सिसिचुरुत्समुद्रिणम्॥" 5

अशनवन्तमास्यन्दनवन्तमवातित ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसा बलेनाभ्यतृणत् तमेव सर्वे पिबन्ति रश्मय. सूर्यदृशो, बह्वेन सह सिञ्चन्त्युत्समुद्रिणमुदकवन्तम्॥ १३॥

अश्मास्यमवतम्-इति। गृत्समदस्यार्षम्। अश्मशब्दात् **अशनवन्तम्** इति, आस्यशब्दात् **आस्यन्दनवन्तम्** इति भाष्यकारश्चकार। तथा सामर्थ्यमपेक्ष्य। किमुक्त 10 भवति। उदकव्यापनक्रियया तद्वन्तम्, आस्यन्दनक्रियया चोदकप्रक्षरणक्रियया तद्वन्तम्। **अश्मास्य**-मेघ **मधुधारम्**, उदक धारयितार, **यम् ओजसा-बलेन अभ्यतृणत्**-अभ्यहनत् **ब्रह्मणस्पति. तम् अवतम्-अवातितम्** अवाडतित भूमिम् उदकभावेन गत पुनरादानकालमुदकस्य प्राप्य **तम् एव विश्वे-सर्वे पपिरे-पिबन्ति**। तदुदकमाददते। के पुनस्ते। **स्वर्दृश. सूर्यस्य रश्मय.**। स्वरिव ये 15 दृश्यन्ते ते सूर्यसमानदर्शना। स्वर्भावेन वा सूर्यभावेन ये मण्डलीभूता दृश्यन्ते ते

---

1 *a d* ब्रह्मणस्पति, *bi m* ब्राह्मणस्पति, *m* ब्राह्मण पाता 2-3 *bi* ms ग omits the passage from तस्योभयस्याप्यसौ to °मुत्सीदति, *m* reads it, *d m* अभिनिष्पादयन् पाता सपद्यते, *bi j* अभिनिष्पादयिता सपद्यते 8 Bi J conclude X 1 13 with उदकवन्तम् Here ends also the *first pâda* of the *tenth* adhyaya, इति दशमाध्यायस्य प्रथम पाद. 9 *a* marks verse 12 after इति, as इति१२ 12 *a d m* add अवत after अश्मास्य 13 *d m* अवातितम् for अपातितम् of *bi j*, *a d* and the *bi* ms क read अवागतित for अवाडतित of *bi j* 14 *a d m* omit सर्वे

---

1 'ब्रह्मणस्पति'—Nigh V 4 7
4-5 RS II 24 4.

पिबन्ति । पुनश्च प्राप्य तदुत्सर्गकाल **बहु साकं बहु** तदुदक **साक** सहभूता मण्डलात् अवाञ्च आवृत्य **एनम्** अन्तरिक्षे **उत्स**–मेघम् **उद्रिणम्**–**उदकवन्त** कुर्वन्त **सिञ्चन्ति** । त च पुनरेव मेघ यो ब्रह्मणस्पति लोकानुग्रहाय प्रतिसवत्सर तृणेढि सोऽस्माकमिद नाम करोत्विति ॥ १३ ॥

5 **क्षेत्रस्य पतिः । क्षेत्र क्षियतेर्निवासकर्मणः । तस्य पाता वा, पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥**

'**क्षेत्रस्य पति.**' (८) कस्मात् । **क्षेत्रं** तावत् **क्षियतेः निवासकर्मणः** तदाश्रयेण हि ग्रामे क्षियन्ति–निवसन्ति कुटुम्बिन । **तस्य पाता वा पालयिता वा** मध्यम । तत्कर्मोपपत्तौ हि क्षेत्रस्य क्षेत्रत्वसाफल्यम् । यदा हि मध्यमेन वृष्ट 10 भवति अथ क्षेत्र सफल भवति । विगृहीतमेव समाम्नातम् । निगमे तथा दृष्टत्वात् । **तस्य एषा भवति** ॥ १४ ॥

"क्षेत्रस्य पतिना वय हितेनेव जयामसि ।

गामश्वं पोषयित्न्वा स नो मृळातीदृशे ॥"

क्षेत्रस्य पतिना वय सुहितेनेव जयामो, गामश्व पुष्ट पोषयितृ

---

1. *a d* omit साक before सहभूता 2 *d* अवाँञ्च for अवाञ्च, *a* only reads एतम् for एनम् 3 *a d* सिञ्चन्ति, *bi* सिञ्चति 4 After ॥ १३ ॥, *a d m* read **पचदशस्य प्रथम पाद**, *bi J* read इति ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ चतुर्दशाध्यायस्य (दशमाध्यायस्य) प्रथम पाद ॥ १०, १ ॥ 5 Bi J read **द्वितीय पाद** ॥ before क्षेत्रस्य पति 6 Bi J conclude X 11 1 with तस्यैषा भवति 8 *a d m* तदपाश्रयेण, *a d* omit निवसन्ति 13 Bi J पोषयित्न्वा, R पोषयित्वा, Bi R मृळातीदृशे, Bi mss क, ख, ग and J मृळातीदृशे

---

5. क्षेत्र क्षियते —Cf 'क्षि क्षये' Dhatup 1 236

7 'क्षत्रस्य पति'—Nigh V 4 8

12-13 RS IV 57 1 *Cf* ÂGS 2 10, Áśva Śrau Sû 9 11

चाहरेति । स नो मृलातीदृशे । बलेन वा धनेन वा । मृळतिर्दान-कर्मा । पूजाकर्मा वा । तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयम्–इति । वामदेवस्यार्षम् । क्षेत्रस्य पतये चरो पुरोनुवाक्या । **क्षेत्रस्य पतिना सुष्ठु हितेन** केनचिदाप्तेन मित्रेण **इव** सयुक्ता सन्त **वय जयाम**, गवाश्वादीनि वनानि पुष्टानि बलवन्ति **पोषयितॄणि** पोषणाय समर्थानि । उपनामितद्रव्याणा चास्माक क्षेत्रस्य पतिना तत्प्रसादादेव तानि भोक्तु शक्तिरस्तु । कथम् इति । **आ** इत्यस्योपसर्गस्य सबन्धि क्रियापदमध्याजहार भाष्यकार । **आहर इति** । कोऽर्थ । उपजातशक्तयो वयमेवमाज्ञापयन्त परिचारकानिदमाहरतेति सर्वद्रव्याणि यथाश्नुवीमहि तथा क्षेत्रस्य पतिरस्मान् मृडयतु । **मृळतिः दानकर्मा । ईदृशे** धनलाभाय भोगाय चास्मान् ददातु–वारयतु । नित्य स्थिरान् करोतु इत्ये तदाशास्महे ।

तस्य एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । यस्य चरो एषा पुरोनुवाक्या तत्र ब्राह्मण भवति ।

“ इय वै क्षेत्र पृथिव्यस्यामदीनाया प्रतितिष्ठति ”

इति । यत परया वर्षलिङ्गयोपपादयति मध्यस्थान क्षेत्रस्य पतिरिति । भक्तिमात्र ब्राह्मणमिति ॥ १५ ॥

1 C मृळातीदृशे, Bı J मृलातीदृशे, R मृलातीदृशे 1–2 C मृळतिर्दा°, D मृळ्यतिर्दा°, Bı J R मृलतिर्दानकर्मा, and Bı mss क, ख, ग, मृलतिरुपदयाकर्मा for मृळतिर्दानकर्मा 2 Bı mss ङ, च and C D R do not read पूजाकर्मा वा, but Bı J have it, Bı J conclude X ıı 2 with भवति 3 *a* marks verse 13 after इति, as इति[13] 4 *m* सुष्टु, *a d* omit इव after मित्रेण, *bı j m* have it 6 *bı j m* त्वत्प्रसादादेव 8 *d* उपजातसूक्तयो 9 *a d* यथा स्तुवीमहि for यथाश्नुवी°, *a d* मृडतु for मृडयतु of *bı j m*, *bı j m* मृलतिर्दानकर्मा 12 *a d* कस्मात् for किमर्थ 14 *m* °मदीयाना for °मदीनाया 15 *a d* मध्यमस्थान

1 बलेन वा धनेन वा —Durga omits this
2 पूजाकर्मा वा—C D R and Durga omit पूजाकर्मा वा.
4 पुरोनुवाक्या—MS 2 1 1
14 *Cf* ‘इय वै क्षेत्र पृथिव्यस्यामदीनायामन्तत प्रतिष्ठास्याम ’—Kausı Br 30 11.

"क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्ष्व ।
मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळयन्तु ॥"

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि धेनुरिव पयोऽस्मासु धुक्ष्वेति । मधुश्चुत घृतमिवोदक सुपूतम् । ऋतस्य नः पातारो वा पालयितारो वा 5 मृळयन्तु । मृळयतिरुपदयाकर्मा, पूजाकर्मा वा ।

तद्यत्समान्यामृचि समानाभिव्याहार भवति तज् जामि भवतीत्येकम् । मधुमन्त मधुश्चुतमिति यथा । यदेव समाने पादे समानाभिव्याहारं भवति तज् जामि भवतीत्यपरम् ।

"हिरण्यरूप. स हिरण्यसदृग्" इति यथा ।

10 यथाकथाच विशेषोऽजामि भवतीत्यपरम् ।

"मण्डूका इवोदकान् मण्डूका उदकादिव" इति यथा ॥

---

2 Bı mss क, ख ग and J ıead मृलयन्तु, Bı R मृळयन्तु 3 Bı mss क, ख, ग have पयो अस्मासु, Bı J C R पयोऽस्मासु 5 R Bı J ıead मृलयन्तु । मृलयतिरुपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा, Bı mss क, ख, ग ıead मृलयन्तु मृलतिर्दानकर्मा, and omıt पूजाकर्मा वा, C मृळयन्तु मृळयतिरुपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा

1-2 RS IV 57 2

3 धुक्ष्वेति—Duıgı does not ıead इति, aftei धुक्ष्व

4 पातारो वा पालयितारो वा—Duıga does not ıead वा aftei पातारो, and omıts पालयितारो वा

5 Bı mss क, ख, ग ıead मृलतिर्दानकर्मा foı मृळयतिरुपदयाकर्मा, and omıt पूजाकर्मा वा Duıga does not explun मृळयतिरुपदयाकर्मा पूजाकर्मा वा

5 मृळयतिरुपदयाकर्मा, पूजाकर्मा वा, मृळतिर्दानकर्मा—The Dhatupathı assıgns meanıngs altogetheı dıfferent fıom those of Yaskı to the ıoot '*mıda*' *Cf* 'मृड सुखने' Dhatup 6 46, 'मृट क्षोदे सुखेऽपि' Dhâtup 9 44

8 तज्जामि भवति—*cf* 'जामि अतिरेकनाम' Nıı IV 20

9 RS II 35 10

11 RS X 166 5

वास्तोष्पति॰ । वास्तुर्वसतेर्निवासकर्मणः । तस्य पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥

क्षेत्रस्य पते–इति । आर्षं यदेव पूर्वस्या । विनियोगो महाव्रते । अदित्यै चतुरूपश्चतुःस्तनग्रह । तस्य तृतीयमनयर्चा गृह्यते । हे **क्षेत्रस्य पते मधुमन्तम् ऊर्मिं** मधुर–स्वादुम् उदकसघात **धेनुः** यथा **पयः** दोग्धि एवम् **अस्मासु धुक्ष्व**– प्रक्षर । किच । **मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतम्** । मधु इव यत् मुहुर्मुहु श्चोतति । **घृतमिव सुपूतम् उदकम**कलुषम् । तस्य दानेन **ऋतस्य न पतयो मृळयन्तु** । **ऋतस्य**–उदकस्य **पतय –पातारः** माध्यमिका देवा क्षेत्रस्य पतिप्रमुखा **मृळयन्तु** । नित्यमस्मान् रक्षन्तु पूजयन्तु वा ॥ 5

अत एव मन्त्रात् प्रसक्तमत पर सर्वमन्त्रेषु जाम्यजामिता पदाना चिन्त्यते । 10 जामीति पुनरुक्तस्य सज्ञा । सा पुनरिय निगमत एव । विज्ञायते हि

“ जामि वा एतद्यज्ञे क्रियते यन्मरुत्वतीयो ग्रहो गृह्यते मरुत्वतीय शस्यते ”

इति । तदेतत् पुनरुक्त द्विविधम् । समानशब्दार्थम् असमानशब्दार्थं च । तत्र समानशब्दार्थं नाम यदेकमेव पदमेकार्थमेकस्मिन्नेव वाक्याधिकारे पुनरुच्यते । तद्यथा ।

“ मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति ” 15

इति । तदधिकृत्यान्यथाप्रतिसमाधानाशक्तौ वक्ष्यति, ‘ अभ्यासे भूयासमर्थं मन्यन्ते ’

1 Bi mss क, ख, ग read वास्तु वसते॰, R Bi J C वास्तुर्वसते॰ 2 Bi J conclude X ii 3 with तस्येषा भवति 3 *d m* read the *pratika* up to मधुमन्तमिति, *a* marks verse 14 after इति, is इति १४ 3–4 *a d* अदित्यै चतुरूपश्चतुस्तनग्रह, *m* ॰चतूरूप॰, *bi j* आदित्यै चरुरूप etc 5 *m* मधुरस्वादुम् 6 *d* reads मुहु only once and adds घृतति after श्चोतति 7–8 *d m* मृलयन्तु, *bi j* मृडयन्तु 9 *m* मृलयन्तु, *bi j* मृडयन्तु 11 *d m* जामीति पुनरुक्तसज्ञा 14 *d* adds च before नाम 16 *a d m* read तदधिकृत्यान्यथाप्रतिसमाधा(*d* omits धा)नाशक्तो etc, *bi j* तदधिकृत्यान्याथाप्रति॰, *d* ॰प्रतिसमानाशक्तो, *m* ॰प्रतिसधानाशक्तौ

1 Bi mss क, ख, ग read वास्तु वसते॰, Bi J C R and Durga, वास्तुर्वसते॰

12 जामि वा etc —MS 4 6 8

15 RS I 129 6

16 वक्ष्यति—See Nir X 42

इति। यत् पुनरसमानार्थं पदमभ्यस्यते तदपुनरुक्तमेव। यदसमानशब्द समानार्थं च तदसुखप्रतिसमाधानमिति तदर्थमिहोपोद्घन्ति **तद्यत् समान्यामृचि** इति। **तद्** इति वाक्योपादाने। **यत् समान्यामृचि**। एकस्यामृचि। **समानाभिव्याहार पद भवति**। समानमर्थमभिव्याहरति। पदान्तरेण य कश्चित् पूर्वेऽर्धर्चेऽभिहितोऽर्थ
5 तमेव उत्तरेऽर्धर्चेऽभिदधत् **जामि भवति**। तद् **यथा मधुमन्त मधुश्चुतम् इति**। यो हि मधुश्चुत् अवश्यमसौ मधुमान्। **एक** तावत् आचार्यमतम्।

यदेव समाने पादे समानाभिव्याहार भवति तज्जामि भवतीत्य परम्। नानार्धर्चगतयो समानार्थयोरपि पदयोरसमानपदान्तरव्यवधानात् प्रकृतार्थानुस्मृतये पुनरनुकीर्तनमजाम्येव। किंतु यदेव समाने पादे एकस्मिन् पदान्तरेण व्यवहित
10 पद समानार्थ पुनरुच्यते आविच्छिन्नप्रसक्तानुस्मृति तदेव जामीत्यपरम्।

"हिरण्यरूपः स हिरण्यसदृग् इति यथा"

इति। यो **हिरण्यरूप**, **सो**ऽवश्य **हिरण्यसदृक्**।

तत् किं पौनरुक्त्ये न तद् योज्य पदम्। तत्सयोगाद्वा तदसाधु मन्त्रवाक्यम्। न इति उच्यते। **यथाकथाच विशेषोऽजामि भवतीत्यपरम्**। यथाकथचित् य
15 कश्चित् स्वल्पोऽपि हि तत्र विशेषो वक्तव्य। दृष्टानुविधानाच्छन्दस अर्थानुविधाने यतेत। एव येन केनचित् स्वल्पेनापि विशेषेण तद**जामि भवतीत्यपरम्**। अपरे पुन कृतवाक्यार्थपरिसमाप्त्यतिरिक्त पद पुनरभ्यस्यमान निपातवत् पादपूरणत्वेनार्थवदिति प्रतिसमादधते। तदेतदवगत भवति। इदमेव त्वभीष्टमाचार्यस्य। **यथाकथाच विशेषः** इति। तदर्थमुदाहरति।

3 *m* यत्सामान्यामृचि 4 *m* समानमर्थमभिव्यावहरति पदान्तरेण। य क° 5–6 *a d* मधुश्च्युतम् and मधुश्च्युत् respectively for मधुश्चुतम् and मधुश्चुत of *bi j* 9 *a d m* पादे, *bi j* पदे 10 *a* तदेतदेव, *bi j m* तदेव 10–11 *a d m* add तद्यथा before हिरण्यरूप etc 11–12 *d m* omit इति after इति यथा 12 *a* adds यथा again after इति 13 *a d* तत्किं पुनरुक्तये (*d* क्त्ये) न तद्योज्य पद, *m* तत्किं पौनरुक्त्ये न तद्योज्य पद 15 *a d* omit हि after स्वल्पोऽपि 15–16 *d* दृष्टानुविधानाच्छन्दस अर्थानुविधानोयतेनैव येन केनचित् etc, *a* °अर्थविधानोद्यतेनैव etc 16 *bi j* °यतेतैवम्। येन etc 17 *a* कृत्यवाक्यार्थ° ?

11 RS II 35 10

"मण्डूका इवोदकान् मण्डूका उदकादिव इति यथा"

इति । एवमादिषु यथा समानशब्देषु असमानशब्देषु च पुनरुक्तेषु य कश्चिद् विशेषो वक्तव्य । स कथम् इति । मन्त्रमेव त व्याचक्ष्महे यत्रैष पाद ।

"योगक्षेम वं आदायाह भूयासमुत्तम आ वो मूर्धानमक्रमीम् ।
अधस्पदान्म उद्वदत मण्डूका इवोदकान् मण्डूका उदकादिव ॥" 5

इति । ऋषभस्यार्षम् । कामतो देवता कल्प्या । विद्विष उच्यन्ते । योगक्षेम व आदाय । योगो नाम लिप्सितार्थस्य प्राप्ति । क्षेमो नाम तत्परिपालनम् । हे विद्विष एतत् उभय भवद्भ्य आदाय मदधीनसर्वयोगक्षेमान् युष्मान् कृत्वा सर्वार्थेऽपि अह भूयासम् उत्तम उत्कृष्ट युष्माकम् । 'आ वो मूर्धानमक्रमीम्' । उपरि युष्मानधितिष्ठेयम् । ते यूयमाक्रान्तमूर्धानो मया मे मम अधस्पदात् पादयोरधो वर्तमाना मन्मुखप्रेक्षा 10 अस्वाधीनसर्वार्थवृत्तयो भूत्वा नित्यम् आवदत । कथम् । **मण्डूका इवोदकात्।** यथा मण्डूका उदकात् ऋते नित्यम् अस्वाधीनवाग्वृत्तयो निर्वचना सपद्यन्ते एव मदृते यूय भूयास्त । **मण्डूका उदकादिव।** यथा चोदकादृते मण्डूका सर्वात्मनैव न भवति एव मदृते यूय मा भूत । एवमत्रैकत्र विद्विषा निर्वाक्त्वे मण्डूका उपमानम् ।

2 *m* omits इति, *a d* omit इति एवमादिषु यथा, *a* only omits च after असमानशब्देषु 3 *a* marks verse 15 after पाद 3–7 *a* reads the whole rk here after यत्रैष पाद, we follow *a*, *bi j m* read as यत्रैष पाद । "योगक्षेम व आदाय" इति । ऋषभस्यार्षम् । कामतो देवता कल्प्या । विद्विष उच्यन्ते । and then the whole rk—"योगक्षेम etc to उदकादिव ॥" इति । योगो नाम , *m* reads योगक्षेम व आदाय only and not the whole rk as *bi j* do 4 and 6 *a d m* read simply योगक्षेम व आदाय । योगो नाम लि° 6 *bi j* कामतो देवता कल्प्या, *d* उच्यते for उच्यन्ते 7 *d* लिप्सितस्यार्थस्य 8 *a d m* सर्वार्थेषु अह for सर्वार्थेऽपि अह of *bi j* 10 *d m* omit मे, *d* सन्मुखप्रेक्षा for मन्मुख° 11 *bi j* नित्य आवदत, *m* नित्य मा वदत, *a d* नित्य मा वदत 12 *a d m* अस्वाधीनवाग्वृत्तय निर्वचना, *bi j* अस्वाधीनवृत्तयो नि° 12–14 *bi j* अस्वाधीनवृत्तयो निर्वचना सपद्यन्ते एव मदृते यूय मा भूत । एवमत्रैकत्र etc 13–14 *a d* यूय भूयास्थ मडूका उदकादिव । यथा चोदकादृते मडूका सर्वात्मनेव न भवति एव मदृते यूयमाभूत् (*d* त)? एवमत्र etc

1 RS X 166 5
4–5 RS X 166 5

अन्यत्र उदकाभावे मण्डूका यथा न भवन्ति एव मदभावे यूयमित्युदकमुपमानम्। एष विशेष । पूर्वयोरपि मन्त्रयोर्भवति कश्चिन् मधुमान् न तु मध्वविरत मुहुर्मुहुश्चो ततीति। तथा "हिरण्यरूप स हिरण्यसदृग्" इति अत्र भवति कश्चिद्धिरण्यरूप न तु हिरण्यमिव दृश्यमान प्रिय इति विशेष ॥

5 '**वास्तोष्पतिः**' (९) वक्तव्य । स च पुनरेष रुद्रात्मना मध्यमो वास्तोष्पति । विज्ञायते हि वास्तोष्पतीये यायावर्यप्रतिपत्तौ गृहगमनमधिकृत्य

"न हीनमन्वाहरेयू रुद्राय हि तद्धीयते यद्धीनमन्वाहरेयू रुद्र भूतमन्वाहरेयु"

इति। स एष गृहाधिदेवता रुद्रो वास्तोष्पति । स पुन अमीवहा—इति बलकृतिलिङ्गात् मध्यम । तस्य पूर्वपद विगृह्य निराह। **वास्तु वसते निवासकर्मणः। वास्तु** 10 इति गृहमुच्यते। उष्यते हि तस्मिन्। **तस्य पाता** रक्षिता। तदधिदेवताभावेन रुद्रात्मना च तत्कृतेनोपकारेण रक्षिता मध्यम । इतरथा ह्युत्सीदेयुर्गृहा । **तस्य एषा भवति** ॥ १६ ॥

"**अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन्।**
सखा सुशेव एधि न.॥"

15 **अभ्यमनहा वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाण्याविशन् सखा नः सुसुखो**

---

1 *d* reads यथा मण्डूका, by inversion 2-3 *a d* श्चोतयतीति 3 *a d* तथा for यथा of *bi 3*, *a d* अन्यत्र for अत्र 4 *bi* हिरण्यमवदृश्यमान for हिरण्यमिव दृश्यमान 5 *d* omits च after स 6 *a d* यायावप्रतिपत्तो, *bi 1* यायावर्यप्रतिपत्तौ, *m* ययावर्य प्र° 9 *a d* वास्तु वसते for वास्तु वसते 11 *a* omits च तत् and reads रुद्रात्मना कृतेनोपकारेण etc 15 C अभ्यमनाहा, D अभ्यमनहा, R °विशन्त्सखा

---

5 'वास्तोष्पति'—Nigh V 4 9

7 For the quotation, *cf* 'न हीनमन्वाहर्तवे रुद्राय हि तद्धीयते यद्धीनमन्वाहरेयू रुद्र भूतमन्वाहरेयु ।'—MS 1 5 13

13-14 RS VII 55 1

15 **अभ्यमनहा**—Durga does not read अभ्यमनहा which is Yaska's explanation of अमीवहा, the first word in the *rk* quoted

15 **न सुसुखो**—Durga does not repeat these words

भव । शेव इति सुखनाम । शिष्यते । वकारो नामकरणोऽन्तस्थ [illegible] पलिङ्गी विभाषितगुण । शिवमित्यप्यस्य भवति । यद्यद्रूप कामयते तत्तद् देवता भवति ।

"रूप रूप मघवा बोभवीति"

इत्यपि निगमो भवति ॥

वाचस्पति । वाच पाता वा पालयिता वा । तस्यैषा भवति ॥१७॥

अमीवहा वास्तोष्पते–इति । वसिष्ठस्यार्षम् । गृहकारिकास्थालीपाके [illegible] प्रतिपत्तौ च वास्तोष्पतीयहोमे विनियोग । हे भगवन् वास्तोष्पते [illegible] अमीवहा भव । अमीवा रोग , तस्य हन्ता । कथम् । विश्वा सर्वाणि रूपाणि आविशन् । यस्य अस्मद्द् खहेतोर्य प्रतिपक्ष , सर्वाणि [illegible] त तमस्माकममीवान जहि । अमुना प्रकारेण घ्नन् अस्म [illegible] सखा [illegible] सुष्ठु सुखः भव । शेव इति सुखनाम । तत् कस्मात् । शिष्यते । वकारो नामकरण । शिषिर्धातु , वकार प्रत्यय शिष इत्यस्य । स पुन अन्तस्थान्तर [illegible] पलिङ्गी । अन्ते तिष्ठति धातोर्यो वर्ण सोऽन्तस्थ । [illegible] कश्च पुनरसौ । षकार । तस्यान्तरमवकाशस्थानम् [illegible]

---

4 R रूपरूप, R बोभवीतीत्यपि 6 Bi [illegible]
7 *a* marks verse 16 after इति, is इति १६, [illegible]
bi गृकहारिका° 9 *m* अमीवा रोग , *a d m* omit विश्वा [illegible]
आविशत्, *j* रूपाणि आविशन् 10 *a d m* तस्य तस्य [illegible]
a d शिषिर्धातु , *bi j* शिषिधातु 15 *a d* [illegible]
of *bi j*.

---

1 शेव इति सुखनाम—Nigh III 6 17, *Cf* 'शेवमिति [illegible]' *Devaraj*

2 शिवम्—Nigh III 6 18

2–3 कामयते and देवता भवति —Sayana reads [illegible] देवा विशन्ति for देवता भवति

4 RS III 53 8

7 गृहकारिकास्थालीपाके—See Manu Gr I [illegible]

8 वास्तोष्पतीयहोमे—See Manu Śrau I [illegible]

13 शिषि धातु —*Cf* शिष हिंसार्थे , Dhatup I 688

भवत्यन्तस्थान्तरोपलिङ्गी । कश्च पुनरसौ । वकार । स षकारस्य स्थानमुपगच्छति । ततो गुणे कृते शेव इति भवति । स च पुनरेष धातु **विभाषितगुणः** इति । **शिवम् इति अपि अस्य भवति** अगुणपक्षे ।

सर्वाणि रूपाण्याविशन् इत्यत प्रसक्तमुच्यते । शक्नोति पुनर्वास्तोष्पति
5 सर्वाणि रूपाण्यावेष्टुमित्युच्यते । **यद् यद् रूप कामयते तद् तद् देवता भवति** । अस्त्येतदैश्वर्य देवताया । यद्यदिच्छति रूप तत्तत् करोति । निगमोऽपि हि भवत्यैश्वर्यप्रख्यापक ।

रूपं रूप मघवा बोभवीति माया कृण्वानस्तन्व १ परि स्वाम् ।

त्रिर्यद्दिव परि मुहूर्तमागात् स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावा ॥

10 –इति । विश्वामित्रस्यार्षम् । यावन्ति कानिचिद्रूपाणि **मघवा**–इन्द्रो भवितुमिच्छति तानि सर्वाण्यप्रतिबन्धेन **बोभवीति** पुन पुनर्भवतीति । कथम् । माया कृण्वान । इद भवामीद भवामीत्येव तन्व परि स्वा तनु तत्तदाकृत्यानेकाविधा विकुर्वाण । त्रिर्यद्दिव परि मुहूर्तमागात् । दिव परि दिव अधि द्युलोकात् मुहूर्त मुहूर्तकाल प्रति यत् य त्रि आगात्–आगच्छति । स्वैर्मन्त्रै हूयमानो वा स्तूयमानो वा युगपद्यजमा
15 नाना यज्ञेषु । अनृतुपा अनियतसोमपानकाल सर्वदा यागोत्पत्ते । ऋतावा–ऋतवान् यज्ञवान् । येनासावेवमात्मान विकरोत्येव च दिवो मुहूर्त त्रिरागच्छति तेनासावचिन्त्य प्रभावत्वाच्छक्नोति तत्तद्रूपमावेष्टुम् । एव सुष्टु यदेतदुच्यते सर्वाणि रूपाण्याविशन्नमीवहा भवास्माक त्वमिति ॥

---

1 *bi* *j* कश्च पुनरसौ । षकार ।, *m* कश्च पुनरसौ । वकार, *a* appears to add स वकार or स षकार, *d* स षकार, before स षकारस्य 2 *m* शेव एव भवति, *bi* *j* शेव इति भवति 6 *a* *d* omit one तत् and *a* reads रूप for करोति 7–8 *a* marks verse 17 after प्रख्यापक, as रूप १७ 8 *d* *m* do not read the whole rik but up to बो(*m* वो) भवीति only, and then इति । विश्वामि° 11 *d* *m* बो (*m* वो)भवीतीति 12 *d* reads भवानि for भवामि, *a* *d* *m* add स्वा again before तनु, *a* *d* read तदाकृत्या° for तत्तदाकृत्या°, *a* only reads नैकविधा 13 *m* दिव अभि for दिव अधि, *a* *d* *m* omit मुहूर्त 14 *a* *d* *m* omit यत् 15 *d* अनृतुया ? *m* आनृतुपा, *a* *d* *m* यागोपपत्ते 17 *a* only omits one तत्, 17 *m* एव च सुष्टु

8–9 RS. III 53 8

वाचस्पतिः (१०) वक्तव्य । स पुनरेष **वाचः पाता वा पालयिता वा** प्राणात्मनेन्द्र । **तस्य एषा भवति** ॥ १७ ॥

"**पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह ।**

वसोष्पते निरामय मय्येव तन्व१ मम ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ 5

अपा नपात् तनूनप्त्रा व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

पुनरेहि वाचस्पते–इति । अपगतप्राणमिवात्मान मन्यमान पापकृत् पापसब न्धात् कुतश्चित् कृतनिर्णेजन सन् प्राण ब्रवीति । हे प्राण **पुनरेहि** त्व मा प्रति इति । किं पुनरेकाकी । न इति उच्यते । **देवेन मनसा सह ।** सर्वेन्द्रियवृत्तिदीपकेन मनसा सह । एत्य च हे **वसोष्पते** हे धनस्य अन्नस्य च पते **निरामय** नियमेन रमय 10 **मयि एव** एता **तन्वं मम** । मा यासीर्मत्त इति । प्राणात् पृथग्भूतमात्मान पश्यन् स्तोता ब्रवीति ॥

अपा नपात् (११) **तनूनप्त्रा व्याख्यातः** शब्दनिर्वचनत । अभिधेयतस्तु मध्यम । अद्भ्य आदित्य ततो मध्यम । एवमपा पौत्र । **तस्य एषा भवति** ॥ १८ ॥ 15

4 Bı mss क, ख and C वसोस्पते 6 Bı J conclude X ıı 5 with तस्यैषा भवति 7 *a* marks veıse 18 atter इति, as इति१८ 8 *a d* कृतनिर्णेजन , *bı ȷ* कृतानिर्णेजन 13 *d* अभिधेयस्तु for अभिधेयतस्तु of *bı ȷ m*

1 'वाचस्पति'—Nıgh V 4 10

3–4 AV 1 1 2 The second half ın the AV reads as—वसोष्पते नि रमय मय्येवास्तु मयि श्रुतम् ॥ See also MS 4 12 1 179 12–13

5 **इति सा निगदव्याख्याता**—As usual Durga does not explaın these words

13 'अपा नपात्'—Nıgh V 4 11

13 व्याख्यात —See Nıı VIII 5

"यो अनिध्मो दीदयदप्स्व१न्तर्यं विप्रास ईळते अध्वरेषु ।
अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्याय ॥"

योऽनिध्मो दीदयद् दीप्यतेऽभ्यन्तरमप्सु । य मेधाविनः स्तुवन्ति यज्ञेषु । सोऽपा नपान्मधुमतीरपो देह्यभिषवाय । याभिरिन्द्रो वर्धते 5 वीर्याय वीरकर्मणे ॥

यमो यच्छतीति सतः । तस्यैषा भवति ॥ १९ ॥

यो अनिध्मो दीदयत्-इति । कवषस्यार्षम् । सर्व एव प्रत्यक्षकृतत्वेन गम्यते । हे अपा नपात्, यः त्वम् अनिध्मः-अनिन्धनोऽपि दीदयत्-दीप्यसे अन्तः-अभ्यन्तर प्रदेश प्राति अप्सु वर्तमान , य च त्वाम् अध्वरेषु-यज्ञेषु विप्रासः-10 मेधाविनः ईळते-स्तुवन्ति, स त्वमपा नपात् मधुमती -मधुररसा मधुरस्वादा अपः दाः-देहि अभिषवाय । याभि॰ त्वमेव इन्द्र॰-ईश्वर सोमपानद्वारेण वावृधे-वर्धेथा वीर्याय-वीरकर्मणे इत्येतत् प्रार्थयामहे ॥

यमः (१२) वक्तव्य । स पुनरेष यच्छति-उपरमयति जीवितात् सर्व भूतग्राम मिति यम । अत एव बलवान् इति मध्यम । तस्य एषा भवति ॥ १९ ॥

---

1. Bı mss क, ख, ग have ईलते 3 Bı J दीप्यसे, C R दीप्यते, C R मेधाविन स्तुवन्ति 6 Bı J conclude X 11 6 with भवति 7 *a* marks verse 19 after इति, *a*s इति१९, *d* कवसस्य, *bı j* कवषस्य, *bı j* हे गम्यते, *d* omits हे before गम्यते and reads it as सम्यते 8 *a d* add हे before अपा नपात्, *a* only omits अपि after अनिन्धन , *a d m* omit दीदयत्, *a d m* omit अत 9 *a d m* अभ्यन्तरप्रदेश प्रति, *a d m* विप्रा for विप्रास 10 *m* ईलते, *a d* स्तुवते for स्तुवन्ति 11 *a d m* omit दा 12 *a d m* omit वावृधे

1-2 RS X 30 4, AV 14 1 37

3 दीदयत्—The mss क, ख, ग of Bı do not read दीदयत्

3 दीप्यते—Bı J and Durga read दीप्यसे, C R have दीप्यते

6 इति सत —Durga does not explain this

13 'यम '—Nigh V 4 12

13. यच्छति उपरमयति—*Cf* 'यम उपरमे,' Dhatup 1 1009

"परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानम्।
वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य॥"

परेयिवांसं पर्यागतवन्तम्। प्रवत उद्वतो निवत इति। अवतिर्गतिकर्मा। बहुभ्यः पन्थानमनुपस्पाशयमानम्। वैवस्वतं संगमनं जनानां, यमं राजानं हविषा दुवस्येति। दुवस्यती राध्नोतिकर्मा। 5

अग्निरपि यम उच्यते। तमेता ऋचोऽनुप्रवदन्ति॥ २०॥

परेयिवांसम्–इति। यमस्यार्षम्। याम्ये पशौ वपाया विनियोग । परेयिवांसं–पर्यागतवन्तं सर्वत प्राप्तवन्तम्। कान् पुन । प्रवत· उद्वत· निवतः च भूत संघातान्। प्रवत· इति मन्त्रे। उद्वतो निवत· इति भाष्यकारोऽध्याजहार तथा सामर्थ्यात्। प्रवत·–मनुष्या, उद्वतः–देवा, निवतः–तिर्यञ्च, तथा गत्युपपत्ते। 10 तमेतमेव महीः–महती भूतजाती परेयिवांसं बहुभ्य· पुण्यकृद्भ्य पापकृद्भ्यश्च पन्था–पन्थानम् अनुपस्पशानम्–अनुपस्पाशयमानम्। अमुना मार्गेण

1 R परेयिवांसं 3 R परेयिवांस 4 D पन्थामनुप°, C पन्थानमनुप°, Bı mss क, ख, ग read पन्थामनुपस्पाशयमान 5 C R दुवस्यती राध्नोतिकर्मा, Bı J and the mss क, ख, ग of bı read दुवस्यतिराप्नोतिकर्मा 6 Bı J conclude X ıı 7 with अनुप्रवदन्ति 7 a marks verse 20 after इति, as इति२०, a d read हविर्द्धानस्य for यमस्य 8–9 d भूतसंघान् 11–12 a d omit बहुभ्य पुण्यकृद्भ्य पापकृद्भ्यश्च पथा, m omits पन्था only 12 a d m omit अनुपस्पशान

1–2 RS X 14 1, AV 18 1 49, MS 4 14 16 243 6–7, TA 6 1 1 ApŚ 9 11 20 Aś 2 19 22

3 प्रवत, उद्वत, निवत —Yaska derives these words from the root '*av*' to go, by dropping the अ of अव् and by prefixing the prefixes प्र, उद्, and नि, respectively, to the root Durga, however, does not approve of this derivation—अवतिर्गतिकर्मा इत्येतदत्र निर्वचनं कथं संबध्यते इति विज्ञातव्यम् (see page 986, line 6)

5 दुवस्यति —See Nigh III 5 5

5 दुवस्यती राध्नोतिकर्मा—Durga does not notice दुवस्यती राध्नोतिकर्मा

7 विनियोग —See MS 2 5 11,

अथ प्राणी जीवनादुत्सर्पति तमेव तस्य स्पाशयित्वा बद्ध्वा तस्कर इव तत्रैव सर्पज्वरादिरूपो भूत्वा जीवितादुपयस्यामीत्येवमनुपस्पाशयमान तमेतमेवकर्माण **वैवस्वत** विवस्वत पुत्र **सगमन जनाना** सममेव चक्षु कृत्वा योऽस्माल्लोकादमु लोक यथाकृतकर्मफलोपभोगवशेन जनान् गमयति तमेव **यम राजान**–ईश्वर सर्वप्राणभृता
5 हे यजमान **हविषा** अनेन पशुलक्षणेन **दुवस्य** । राध्नुहि–परिचरस्वेत्यर्थ । **अवतिर्गतिकर्मा** इत्येतदत्र निर्वचन कथ सबध्यत इति विज्ञातव्यम् । अथवा प्रवत इत्यवतिरेवायमादिलुप्त प्रपूर्व इति भाष्यकाराभिप्राय । तत्प्रसगाद्वा शब्दसारूप्याद्वा निराह । **अग्निरपि यम उच्यते** इति विचारोपप्रदर्शनाय । **तम् एताः ऋच· अनुप्रवदन्ति** इति प्रतिज्ञातार्थोपपादनाय । यथाग्निरपि यमशब्देन उच्यते तथा
10 इमा ऋच अनुप्रवदन्ति ॥ २० ॥

" सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत् त्वेषप्रतीका ॥
यमो ह जातो यमो जनित्व जार· कनीना पतिर्जनीनाम् ॥
त वश्चराथा वयं वसत्यास्त न गावो नक्षन्त इद्धम् ॥ "

इति द्विपदाः । सेनेव सृष्टा भय वा बल वा दधाति । अस्तुरिव
15 **दिद्युत् त्वेषप्रतीका, भयप्रतीका, बलप्रतीका, यशःप्रतीका, महाप्रतीका, दीप्तप्रतीका वा ।**

1–2 *a d* सर्पति for उत्सर्पति, *a d m* add after उत्सर्पति,—तमेव तस्य स्पाशयित्वा बध्वा तस्कर इव तत्रैव मर्पज्वरादिरूपो भूत्वा जीवितादुपयस्यामीत्येवमनुपस्पाशयमान, *Bi J* omit this, we read with *a d m* 2 *m* °दुपयास्यामी° 4 *a d* तमेतमेव, *Bi J* तमेव 5 *m* reads राध्नुहीत्यर्थ before परिचरस्व° 15 The mss क, ख, ग of Bi and Durga do not read बलप्रतीका, C D read यश प्रतीका between बलप्रतीका and महाप्रतीका

11–12 RS I 66 7–8

13 RS I 66 9

15 The mss क, ख, ग of Bi, and Durga do not read **बलप्रतीका** and **यश प्रतीका** R also does not read **यश प्रतीका** Durga reads **महाप्रतीका** before भयप्रतीका, and the mss *a d m* of Durga's *vritti* omit **त्वेषप्रतीका,** so that Durga's reading seems to be **महाप्रतीका भयप्रतीका दीप्तप्रतीका वा** Durga does not explain त्वेषप्रतीका, बलप्रतीका and यश प्रतीका

"यमो ह जात इन्द्रेण सह सगतः ।"

"यमाविहेह मातरा"

-इत्यपि निगमो भवति । यम इव जातो, यमो जनिष्यमाणो, जार. कनीना जरयिता कन्याना, पतिर्जनीना पालयिता जायानाम् । तत्प्रधाना हि यज्ञसयोगेन भवन्ति । 5

"तृतीयो अग्निष्टे पतिर्"

-इत्यपि निगमो भवति । त वश्वराथा, चरन्त्या पश्वाहुत्या, वसत्या च निवसन्त्यौषधाहुत्या । अस्त यथा गाव आप्नुवन्ति तथाप्नुयामेद्ध समिद्ध भोगै. ॥

मित्र. प्रमीतेस्त्रायते । सम्मिन्वानो द्रवतीति वा । मेदयतेर्वा ।10 तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

सेनेव सृष्टा-इत्येवमाद्या । पराशरस्यार्षम् । एता **द्विपदा** विराज । प्रातरनुवाकाश्विनयो विनियोग । **सेना इव सृष्टा**-निश्चिता । अथवा । सेनापतिना

---

9 C D R and Bı mss क, ग, च read समृद्ध for समिद्ध 10 Bı mss क, ख, ग have प्रमीयतेस्त्रायते 11 Bı J conclude X ıı 8 with तस्यैषा भवति 12 *a* marks verse 21 after °माद्या, as °माद्या २१

---

1 इन्द्रेण सह सगत—Durga does not read these words Sayana in his *bhasya* quotes them as from Yaska's *Nirukta* The quotation is not traced

2 यमाविहेह मातरा—RS VI 59 2

3 यम इव जातो यमो जनिष्यमाणो—Durga does not comment on these words Sayana also does not quote them in his *bhāṣya* of the Ṛgveda Thus they seem to be spurious

6 तृतीयो अग्निष्टे पति—RS X 85 40 AV 14 2 3

13 विनियोग—The *viniyoga* cannot be traced to the Âśva-layana Sûtra

विसृष्टा–प्रेरिता । **अम दधाति, भय वा बलं वा दधाति ।** भय परेभ्य , बल स्वेभ्य । अथवा । अतर्किता भय दधाति, अतर्किता बल दधाति प्रणेतु । **अस्तु' न दिद्युत् । अस्तु इव** क्षेप्तुर्यथा **दिद्युत्**–आयुधम् । **महाप्रतीका ।** महती या दृश्यते । प्रतीक दर्शनम् । **भयप्रतीका** दर्शनादेव भयानका । **दीप्तप्रतीका वा**
5 दीप्तदर्शना । **भय वा बल वा** ददाति । स्वेभ्य परेभ्यश्चेति वर्तते । का पुनरसौ इति । अग्नि अर्चि । रक्षोभ्यो भय ददाति, स्वेभ्यो बलम् । **यमो ह जातो यमो जनित्वम्**–इति । यस्य इदम् एवलक्षणमर्चि , स एव **यम.** अग्नि सर्वमिद जात जनिष्यमाण च ।

कथमेतद् गम्यते पार्थिवोऽग्निर्यमशब्देनोच्यते न मध्यमो नोत्तमो वा इति । तावपि
10 हि यमावुच्येते । यतो निगमान्तरेण विभज्य दर्शयति । **यमाविहेह मातरा –इत्यपि निगमो भवति** इति । यत्रैष पाद तस्मिन् मन्त्रे शक्यते यमशब्देन अग्निरुच्यत इति विभावयितु व्यपदेश । तद्यथा ।

" बळित्था महिमा वामिन्द्राग्नी पनिष्ठ आ ।
समानो वां जनिता भ्रातरौ युव यमाविहेहमातरौ ॥ "

15 –इति । भरद्वाजस्यार्षम् । बृहती । बद् इति सत्यनाम । हे इन्द्राग्नी । इत्था सत्यम् । अमुना प्रकारेण य सूक्ते माहाभाग्यप्रकारोऽधिकृत तामित्थेत्यभिनयेनोपदिशन्

---

1 *a d* आक्षिप्ता for प्रेरिता, *m* बल for बल 2 *d m* ददाति for दधाति in both the places, *m* बल for बल 3 *m* दिद्युधायुध, *b r* read त्वेषप्रतीका before महाप्रतीका, but *a d m* omit it, we follow *a d m* in omitting it, *d* reads महप्रतीका 6 *m* omits स्वेभ्यो बलम् 9 *d* पार्थिवोत्राग्नि 9–10 *a* तावपीह for तावपि हि 11 *d* omits इति after भवति 12 *a* marks verse 22 after तद्यथा 13 *d m* have बलित्था, and read the *pratīka* up to वामिति 15 *d* omits बृहती and *d m* read बलिति सत्यनाम 16 *a d* omit य , all mss read महाभाग्यप्रकार

---

5 ददाति—The text has दधाति in place of ददाति
13–14 RS VI 59 2
15 बद् इति सत्यनाम—Nigh III 10 1.

ब्रवीति । महिमा—माहाभाग्य वा—युवयो आ पनिष्ठ सर्वतोऽतिशयेन स्तुत्य । यौ युवामेवमतिमहानुभावौ तयो समान वा जनिता—जनयिता सूर्य । तो युवामेव कृत्वैकपितृकौ एकजन्मानौ **यमौ** भ्रातरौ । **इह इह मातरौ** । इह च पृथिवीलोके इह च अन्तरिक्षलोके अवस्थितौ मातारौ सर्वस्य लोकस्य निर्मातारौ । एवमिह मन्त्रे पितृत्वेन सूर्यो व्यपदिष्ट । इन्द्राग्नी यमौ इति यमशब्दो मध्यमस्थानपृथिवीस्थानयो । 5
अत्रापि द्वयोर्यमयोरिह चेह च निर्माताराविति प्रथमेन इहशब्देन अग्निर्यम इति लक्ष्यते । तस्मादिहापि **यमो ह जातो यमो जनित्वम्** इति युक्त यदग्निरेवोच्यते । **जारः कनीना पतिर्जनीनाम्** । स एवाग्नि **जार**—जरयिता, **कनीनाम्**—**कन्यानाम्** कन्याभावस्य । यदा ह्यग्निसनिधावूढा भवन्ति, अथ तासा कन्याभावो जीर्णो भवति । **पतिः जनीना, पालयिता जायानाम्** । कथम् । **तत्प्रधाना** 10
सपद्यन्ते, अग्नौ व्रतोपगमनात्, आव्रतविमोकात् अग्निपारतन्त्र्यात् ।

यथा वै तासा यथाविकृतो यमो ह जातो यमो जनित्वमिति अग्निरेव यमो ह जात पतित्वेन कन्याभावस्य जरयिता तथायमपरो निगम स्फुटतर । **तृतीयो अग्निष्टे पतिः—इत्यपि निगमो भवति** ।

"सोम प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तर । 15
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजा ॥"

—इति । सूर्याया आर्षम् । विवाहे विनियोग । हे कन्ये त्वमुच्यसे । सोम त्वा प्रथम विविदे विन्नवान्—प्राप्तवान् सौम्ये प्रथमकौमारके । गन्धर्वो विविदे उत्तर । उपजाय

4 d m मातरो for मातारो 8–9 a d m omit कनीना कन्यानाम् 11 a d अग्नो व्रतोपायनात् 12 d यथा चेतासा for यथा वै तासा 14 a marks verse 23 after भवति 15 d quotes the *rk* up to विविदे only

10–11 Durga reads तत्प्रधाना सपद्यन्ते, i e he takes no notice of the words हि यज्ञसयोगेन

14 इत्यपि निगमो भवति —Durga usually does not repeat these words in his commentary but he has repeated them twice in this *Khanda*

15–16 RS X 45 40

मानचारुताङ्गप्रविभागस्वरसौष्ठवामीषदन्ङ्गाङ्गसमाहृतहृदया गन्धर्व विश्वावसु त्वा विविदे विन्नवान् । अथ पुनरिदानी वैवाहिके उपगताया कर्मणि तृतीयो अग्निष्टे पतिं । तृतीयस्तवायमग्नि । अत उद्वहनात् पर तुरीय चतुर्थ ते तवाय मनुष्यजा पति इत्येवमनेनापि मन्त्रेण समवैति जारत्व पतित्व चाग्ने । एव चेत् **यमो ह जातो**
5 **यमो जनित्वम्** इति यदविक्त सोऽग्निरेवेति सिद्धम् ।

अग्निर्मह्यमथो इमाम्–इति च केचिदधीयते निगमम् उपचयहेत्वर्थम् । स निरुच्यते ।

"सोमो ददद् गन्धर्वाय गन्धर्वो ददग्नये ।
रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥"

–इति । स एव विनियोग । आर्ष च । सोम एता प्रथम कौमारादभ्युद्य गन्धर्वाय
10 ददत्–अदात् । अथ गन्धर्व अप्येनामभ्युद्य स्वयौवनाधिकारात् अग्नये ददत् । अथ अग्नि अपि एनाम् अस्मिन् विवाहे सस्कृत्य रयिं–धन च पुत्रान् च मह्यम् अदात्–ददाति । अथो अपि च धनेन च पुत्रैश्च सह मह्यमदात् मह्य ददाविति ।

त वश्चराथा वयम्–इति । **तम्** अग्नि यमम् । **वः** इति अनर्थक । अथवा । यजमाना ऋत्विग्भिरुच्यन्ते । **चराथा चरन्त्या**–जगमया **पश्वाहुत्या, वसत्या**
15 **च निवसन्त्या औषधाहुत्या** । जगमेन स्थावरेण च हविषा । **अस्त न गावो नक्षन्ते** । **अस्त**–गृह **यथा गाव**. अवश्य **नक्षन्ते–आप्नुवन्ति** स्वेनोपकारेण सायवासाय **तथे**ममग्निमुभयलक्षणेन हविषा वय**माप्नुयाम** । **इद्ध–समिद्ध भोगै**. सर्वभोगानामीश्वर प्रदातारमिति ॥

1 *d m* read समाहितहृदया 2 *m* विवदे and उपगतया 3 *d m* omit ते 6 *a* marks verse 21 after निरुच्यते 7 *d* reads °गन्धर्वायेति । स एव° 10 *a d* omit अदात् 12 *a d* omit च after अपि and सह after पुत्रैश्च 13 *d m* omit त वश्चराथा वयम् इति, *d* reads च for व 14 *d* चरथा for चराथा, *d* चरत्या जगमाया, *a d* omit वसत्या 15 *a d* add वसत्या after ओषधाहुत्या 17 *a d m* आप्नुयाम, *bi j* आप्नुयाम

7–8 RS X 85 41
9 विनियोग —Manav Gr 1 10 10

मित्रः (१३) कस्मात् । स हि **प्रमीतेः त्रायते** । प्रमीति प्रमरण तत सर्वलोक त्रायते वर्षद्वारेण । **समिन्वानो द्रवति इति वा** । समन्ततो मिन्वान उदकेन द्रवति अन्तरिक्षलोके । **मेदयतेः वा** स्नेहनार्थस्य । सर्व ह्यसावुदकेन स्नेहयति । **तस्य एषा भवति** ॥ २१ ॥

" मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् ।　　5
मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्य घृतवज्जुहोत ॥ "

मित्रो जनानायातयति प्रब्रुवाण शब्द कुर्वन् । मित्र एव धारयति पृथिवी च दिव च । मित्र, कृष्टीरनिमिषन्नभिविपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यनाम । कर्मवन्तो भवन्ति । विकृष्टदेहा वा । मित्राय हव्य घृतवज्जुहोतेति व्याख्यातम् । जुहोतिर्दानकर्मा ॥　　10

कः कमनो वा क्रमणो वा सुखो वा । तस्यैषा भवति ॥ २२ ॥

मित्रो जनान्यातयति–इति । विश्वामित्रस्यार्षम् । अवरुष्टहोमे प्रायश्चित्तम् । अग्निहोत्रे पूर्वस्यामाहुतौ विनियोग । **मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः । आयात-**

---

2 *d* समिन्वानो　3 *a d* स्नेहयति, *bi j m* स्नेहति　7 C D ब्रुवाण for प्रब्रुवाण of Bi J and others　11 Bi J conclude X ii 9 with भवति　12 *a* marks verse 25 after इति, as इति[२५], *d m* read the *pratika* up to ब्रुवाण

---

1 'मित्र'—Nigh V 4 13

2 मिन्वान —*Cf* 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' Dhatup 5 4

3 मेदयते वा स्नेहनार्थस्य—*Cf* 'मिदि स्नेहने' Dhatup 10 6

5–6 RS III 59 1, TS 3 4 11 5, KS 23 12, 35 19, ApŚ 6 26 7, MS 3 2 6

8 च दिव च—Durga omits these words

8–9 कृष्टय इति मनुष्यनाम—See Nigh II 3 7

10 जुहोतिर्दानकर्मा—Durga omits this sentence

13 विनियोग —See Manav S'ru 3 2 8

यति कृष्यादिषु प्रवर्तयाति तत्कर्मपूर्वकत्वात् कृष्यादिकर्मणाम् । न ह्यवृष्टे कृष्यादीनि आयात्यन्ते । आयातनमारम्भ । तद्यथा । भोजनमायातितमनेनेति । कथमायातयति । **प्रब्रुवाणः** स्तनयित्नु **शब्द कुर्वन्** । एव प्रवर्तयन् कर्मसु ओषधीरुत्पादयन् यज्ञद्वारेण स **एव मित्र दाधार–धारयति पृथिवी** पृथिवीलोकनिवासिन सर्वान् । **उत** 5 **द्यां** धारयति । अमुना प्रकारेण अनुगृह्णन् स **मित्र. कृष्टीः**–मनुष्यान् **अनिमिषाभिचष्टे अनिमिषन्नभिविपश्यति** उपकारद्वारेण । यो हि यस्मा उपकरोति स तेन सम्यग् दृष्टो भवति । योऽयमेवमुपकारप्रवृत्त कृत्स्नस्य लोकस्य तस्मै **मित्राय हव्य घृतवत्**–घृतोन्मिश्र **जुहोत**–जुहुत हे मनुष्या ।

कृष्टय. इति मनुष्यनाम । तत् कस्मात् । नित्य हि ते **कर्मवन्तो भवन्ति** 10 आरम्भशीलत्वात् । **विकृष्टदेहाः वा** । ससृष्टदेहा अन्ये पशव गवादय । ते हि न कामकारतोऽङ्गानि प्रसारयितु शक्नुवन्ति । स तेषा सकर्ष । मनुष्यास्तु कामत प्रसारयन्त्यङ्गानि । स तेषा विकर्षो देहस्य ॥

क. (१४) इति वक्तव्यम् । स पुनरेष महानात्मा सर्वात्मा प्राणबुद्धिसतत्त्व । उदाहरिष्याति च ' अथैन महान्तमात्मानम् ' इत्यधिकृत्य—' क ईषते तुज्यते ' इति । स 15 कथ मध्यमो भवति । भवति हि तस्मिन् सूक्ते

" आपो ह यद् बृहतीर्विश्वमायन् गर्भ दधाना "

इति । विज्ञायते च " प्रजापतिर्वै क " इति । प्रजापतिश्च मध्यम । तथा च मन्त्रवर्णो

3 *d m* read स्तनयित्नु कुर्वन् and omit शब्द 5–6 *m* omits from अनुगृह्णन् स मित्र etc up to and including उपकारद्वारेण, *a d* omit अनिमिषाभिचष्टे 6 *a d* यस्मै for अस्मे or *bi)* 8 *a d* omit जुहुत 10 *a d* आरम्भकुशलत्वात्, *m* आरम्भशीलकत्वात् 11 *d* सकर्षं for सकर्ष 14 *d* अथेत for अथेन, *a d* omit इति before अधिकृत्य 15 *a d* तस्य for तस्मिन्, *a* marks verse 26 after सूक्ते

13 ' क '—Nigh V 4 14
14 अथेन महान्त etc —See Nir XIV 1
14 क ईषते तुज्यते etc —Nir XIV 26
16 आपो ह यद् etc —RS X 121 7
17 विज्ञायते च—See TB 2 2 5, AB ii 5 6

भवति राज्ञोऽभिषेकमविकृत्याश्वमेधे " प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्त " इति सप्ताना प्रथमा । तयोपरिष्टादभिषेकस्य जुहुयादिति । तस्माद् भवति मध्यम ।

स कस्मात् **कः** । **कमन॰ वा** । कामिना काम्येष्वर्थेषु साधनम् । **क्रमणो वा** क्रमणसाधनम् । स्वयमेव वा क्रामति । **सुखः वा** । कमेव वा क । सुख इत्यर्थ ।

तस्य एषा भवति ॥ २२ ॥　　5

" हिरण्यगर्भ॰ समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवी द्यामुतेमा कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥"

हिरण्यगर्भो हिरण्यमयो गर्भः । हिरण्यमयो गर्भोऽस्येति वा । गर्भो गृभेर्गृणात्यर्थे । गिरत्यनर्थानिति वा । यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो भवति । समभवदग्रे । भूतस्य जात॰ पतिरेको बभूव । स धारयति पृथिवी च दिव च । कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम् । विधतिर्दानकर्मा ॥　　10

सरस्वान् व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २३ ॥

हिरण्यगर्भ॰-इति । हिरण्यगर्भस्यैवार्षम् । सर्वात्मकत्वात्तदार्षत्वेऽपि मन्त्रस्य प्रथमपुरुषयोगो अविप्रतिषिद्ध । अथवा परस्य ब्रह्मणो या हिरण्यगर्भावस्था प्रतिकल्पमाविर्भावतिरोभावधर्मिणी बुद्धिपूर्विकाऽनित्या तस्या च नित्यो मन्त्रोऽविवक्षिताभिधानाभिधातृक आश्रयमात्रेणाभिधातारमुपादाय प्रवर्तमानोऽनुवक्तीत्यविवक्षित पुरुषयोग ।　　15

---

2 *a d* उपरिष्टात् for उपविष्टात् of *br j m* 4 *m* कमेव वा for काममेव वा of *br j*, *a d* omit it 8 R reads as text, Br J omit हिरण्यमयो गर्भ after हिरण्यगर्भो 13 Br J conclude X ii 10 with भवति 14 *a* marks verse 27 after इति, *d m* read the *pratika* up to अग्रे 15 *d* अविप्रतिषेध for अविप्रतिषिद्ध 16 *m* बुद्धिपूर्विकानित्या, *br j* बुद्धिपूर्विका नित्या 17 *a d* अनुवर्ती for अनुवक्ति

6-7 RS X 121 1, AV 4 2 7, VS 13 4, 23 1, 25 10, TS 4 1 8 3, MS 2 7.15, KS 16 15, ŚB 7 4 1 19, 13 5 2 23

11 **बभूव, च दिव च**, and **इति व्याख्यातम्**—These are omitted by Durga

कृतकत्वे हि नियमत एवोत्तमपुरुषयोगो मन्त्रस्याभविष्यत् । **भूतस्य** अस्य उत्पन्नस्य स्थावरजगमस्य जगत **हिरण्यगर्भ** एव **अग्रे समवर्तत**–**समभवत्**–उदपद्यत । तमुत्पन्नमन्विद सर्वमुत्पेदे । स च पुनरग्रे **जात** सन् तस्य पश्चा**द्भूतस्य एक**–असपत्न –अद्वितीय **पतिः**–पाता रक्षिता ईश्वर स्वतन्त्र **आसीत्** । कथम् इति ।
5 **स दाधार** । यत पति अत **स** एव दाधार स एव **धारयति** अद्यत्वेऽपि । किम् इति । **पृथिवीम् उत द्याम्** । **पृथिवीम्** अन्तरिक्षम् अपि च **द्या** द्युलोकम् । अपि च **इमा** भूमिम् अन्तरमनुप्रविष्टो बहिश्च वर्षाद्युपकारेण । योऽयमेवभाव आतिमहानुभाव क तस्मात् अस्मै **कस्मै** काय **देवाय हविषा विधेम** हविर्दद्म । अथवा । अनेन चरुलक्षणेन आज्यलक्षणेन वा **हविषा** त वय परिचरेम । **विधति**
10 **दानकर्मा** इति । तस्माद्धवि शब्दनतिरेव ज्यायसी । शतकृष्णलस्य पुरोनुवाक्या । आघारश्च प्राजापत्ये पशावनेन मन्त्रेण ।

अथ **हिरण्यगर्भः** कस्मात् । स हि **हिरण्यमय**–विज्ञानमय **गर्भ** सर्वभूताना तत्कृतत्वादन्त प्रकाशस्य । हिरण्मयश्चासौ गर्भश्चेति समानाधिकरण । **हिरण्यमय गर्भ अस्य इति वा** । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिभावेनैतमपेक्ष्य परमात्मान च विज्ञान
15 प्रकाशमात्रसतत्व सर्वविशेषहारित्वाद्धिरण्यगर्भमपेक्ष्य तत्प्रकृतित्व च क्षेत्रज्ञस्यापेक्ष्य सोऽस्य हिरण्मयो हिरण्यप्रकृतिगर्भ इति हिरण्यगर्भ । अथ **गर्भ** कस्मात् । **गृभे** रातो **गृणात्यर्थे** वर्तमानस्य । सर्वस्य स्तुत्यो हि गर्भ । **गिरत्यनर्थान् इति वा** । सर्वाननर्थानसौ गिरति–नाशयति । अथ पुन स्त्रीगर्भ कस्मात् इत्यत आह ।
यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्ते अथ गर्भो भवति ।
20 रूपवयव स्त्रीरक्तम् । तत् यदा असौ पुरुषात् शुक्रावस्थान् गुणान् गृह्णाति आत्मान सपृणक्ति अस्थिस्नायुमज्जान । गुणाश्चास्या रक्तावस्था त्वङ्मासशोणितानि पौरुषेण शुक्रेण गृह्यन्ते । तथैवमितरेतरकोशग्रहणव्यतिषङ्गे रक्तशुक्रयो स्त्रीगर्भो भवति । अथवा । यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति पुरुषस्य प्रेम्णा गुणाश्चास्या प्रेम्णा पुरुषेण गृह्यन्ते तादितरेतरानुरागात् प्रमोद । प्रमुदितयो सपर्कात् गर्भग्रहण च । तदेव
25 गर्भग्रहणहेतुकोऽयामिति ग्रहेर्गर्भ ।

7–8 *a d* योऽयमेवभव अतिमहान्भाव 8 *a d* omit क 9 *m* omits आज्यलक्षणेन 12 *a d m* omit हि 15 *d* हिरण्यमपेक्ष्य 16 *a d* हिरण्मयो, *b* ? *m* हिरण्मयो 16–17 *a d* गृहेर्धातो गृह्णात्यर्थे ? 17 *d* omits सर्वस्य 18 *a d m* add अथ after पुन , *d* इति यत for इत्यत

10 पुरोनुवाक्या—MS 2 2 2
11 आघारश्च प्राजापत्ये पशौ—For the *Mantra*, see MS 3 12 16.

सरस्वान् (१५) **व्याख्यात.** सरस्वत्या । केवल लिङ्गकृतो विशेष । **तस्य एषा भवति** ॥ २३ ॥

ये तें सरस्वन् ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्चुत. ।

तेभिर्नोऽविता भव ॥

इति सा निगदव्याख्याता ॥ २४ ॥ 5

ये तें सरस्वन्-इति । वसिष्ठस्यार्षम् । सारस्वते हविषि विनियोग । हे भगवन् **सरस्वन् ये ते**-तव **ऊर्मय** यैरूर्णोषि नभो मेघैश्छादयसि **मधुमन्तः**-उदकवन्त **घृतश्चुत.**-घृतवन्त उदकप्रक्षरा , **तेभि** -तै त्वम् अस्माकम् **अविता**-तर्पयिता **भव** इत्येतदाशास्महे ॥ २४ ॥

विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता । तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥ 10

विश्वकर्मा (१६) वक्तव्य । स कस्मात् । **सर्वस्य कर्ता** । यावदिद किंचिद् भूत भविष्यमाण क्रियमाण च तस्य सर्वस्य कर्ता । वाग्वात्मकत्वात् सर्वचेष्टाना मध्यम । स

3 R सरस्व, B1 J सरस्वन् 5 With निगदव्याख्याता ends the *second pada* of the tenth adhyaya, B1 J conclude X ii 11, here 6 *a* marks verse 28 after इति, is इति^२८, *d m* read the *pratika* up to ऊर्मय 6-7 *m* omits हे भगवन् सरस्वन् 7 *a d* omit ये 8 *a d* omit ते 9 After इत्येतदाशास्महे ॥ ११ (२४), *a d m* read **पचदशस्य द्वितीय पाद ,** *b1 J* इति ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ पञ्चदशस्य (**दशमस्य**) अध्यायस्य **द्वितीय पाद** ॥ १०, २ ॥ 10 *b1 J* read **तृतीय पाद** before **विश्वकर्मा,** B1 J conclude X iii 1 with भवति 11 *d* omits स कस्मात् 11-12 B1 mss क, ख read यावदिद किंचिद् भूत करिष्यमाण च तस्य 12 *a d m* करिष्यमाण for भविष्यमाण of *b1 J*, *a d* omit च after क्रियमाण

1 'सरस्वान्'—Nigh V 4 15

1 सरस्वान् व्याख्यात सरस्वत्या—See Nir IX 26 (सरस्वती)

3-4 RS VII 96 5, KS 19 14, TS 3 1 11 3, MS 4 10 1 142 11

5 **इति सा निगदव्याख्याता**—Not explained by Durga

6 विनियोग —Åsva Śrau 3 8

11, 'विश्वकर्मा'—Nigh V 4 16

कथ सर्व करोति । पार्थिवाग्यौ धातू तेजसा परिपच्यमानौ वायुर्व्यूहेन विचरन् सर्वभावा नुप्रवेशी सर्वमिदमत्यद्भुतमचिन्त्यमकृतात्माभिर्जगत् करोतीति स म यम । विश्वकरणाद् विश्वकर्मा । विज्ञायते हि वैश्वकर्मण हविरधिकृत्य साकमेधेषु ।

" अथैष वैश्वकर्मणो विश्वानि मे कर्माणि कृतान्यासन्निति विश्वकर्मा हि सोऽभवत् "

5 –इति । भवति चोदकसबद्धमस्य म यमलिङ्ग विश्वकर्माणमधिकृत्य वैश्वकर्मणे सूक्ते

" तमिद् गर्भं प्रथम दध्र आप "

–इति । विषुवति च वैश्वकर्मण ग्रहमधिकृत्य विज्ञायते हि

" इन्द्रो वै वृत्रमहन् स इम लोकमभ्यजयदमु नु लोक नाभ्यजयत् त विश्वकर्मा भूत्वाभ्यजयत् "

10 –इति । तस्यैव ग्रहस्य पुरोरुचमधिकृत्य विज्ञायते हि

" यथैन्द्री वैश्वकर्मणी विद्यात् तथैव गृह्णीयात् "

–इति । स एष एवमादिभ्यो लक्षणेभ्य सर्वस्थानानुभावित्वेऽपि सति विशेषतो म यम इति मध्यमस्थाने समाम्नात । **तस्य एषा भवति** ॥ २५ ॥

" विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत सदृक् ।

1. **तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्तऋषीन् पर एकमाहु ॥ "**

---

1 *m* पार्थिवायो ?, *bi j* वायुर्व्यूहेन 2 *a d* सर्वमेव for सर्वमिद, *c d* omit म before मध्यम 3 *a d* विश्वकर्मण, *m* साकमेध्येषु 5 *m* उदक सबधमस्य, *bi j* उदकम्बद्धमस्य, *a d* विश्वकर्मणे सूक्ते 7 *a d* वैश्वकर्म (*d* र्मा) ग्रहमधिकृत्य *bi j m* वैश्वकर्माण ग्रह 8 *m* वृत्रमहत्, *bi j* वृत्रमहन्, *m* अमु लोक, *a d* अमु तु लोक, *bi j* अमु नु लोकम् 10 *m* ग्रहपुरोरुचम्, *a d* omit हि

---

1 अथैष etc —MS 1 10 16 Also *cf* 'इन्द्रो वै वृत्र हत्वा विश्वकर्माभवत प्रजापति प्रजा सृष्ट्वा विश्वकर्माभवत्'—AB 4 3 8

6 RS X 82 6

7 विषुवति—'विषुवान् नाम सवत्सरसाध्यस्य गवामयनादिसत्रस्य मध्यमाह'

8 इन्द्रो वै etc —MS 4 8 10

11 यथैन्द्री etc —The quotation is not traced

14-15 RS X 82 2, VS 17 26, TŚ 4 6 2 1, MS 2 10, 3 131, 3, KS 18 1, ĀŚ 3 8 1

विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च सद्रष्टा भूतानाम् । तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वा । अद्भिः सह समोदन्ते यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योतींषि । तेभ्य पर आदित्य । तान्येतस्मिन्नेक भवन्तीत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । विश्वकर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता 5 च परमश्च सदर्शयितेन्द्रियाणाम् । एषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वा । अन्नेन सह समोदन्ते यत्रेमानि सप्तऋषीणानीन्द्रियाणि । एभ्य पर आत्मा । तान्यस्मिन्नेक भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ।

तत्रेतिहासमाचक्षते । विश्वकर्मा भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि 10 जुहवाचकार । स आत्मानमप्यन्ततो जुहवाचकार । तदभिवादिन्येषर्ग् भवति । "य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वद्" इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ २६ ॥

विश्वकर्मा—इति । भौवनस्य विश्वकर्मण प्रजापतेरार्षम् । अमौ वैश्वकर्मणाभ्या सूक्ताभ्या षोडशगृहीत हूयते तत्र विनियोग । **विश्वकर्मा विमना—विभूतमना**—15 विभूतप्रज्ञान । सर्वत्राप्रतिहतमस्य प्रज्ञानम् । किं प्रज्ञानमेव केवलम् । न इति उच्यते ।

---

1 S सद्ष्टा 3 and 8 Bi mss क, ख, ग read सप्तर्षीणानि for सप्तऋषीणानि in both these lines 8–9 S A तान्यस्मिन्नेक, Bi mss क, ख, ग read अस्मिन् for एतस्मिन्, Bi J C तान्येतस्मिन् 13 Bi J conclude X in 2 with भूयसे निर्वचनाय 14 *d m* read the *pratīka* up to विद्वाया, *a* marks verse 29, after इति, as इति[२९] 16 *a d* ज्ञान for प्रज्ञान

---

2 Durga does not read वा after इष्टानि, and omits क्रान्तानि वा गतानि वा

4 **तेभ्य पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्**—Not explained by Durga

6 **एषा**—is not noticed by Durga

8–9 **एभ्य पर आत्मा तान्यस्मिन्नेक भवन्ति**—Not explained by Durga

10–11 **सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवाचकार**—Not explained by Durga

12 य इमा etc —RS X 81 1, VS 17 17

15 विनियोग —See MS 3 3 7 2 10 2, KS 18 3 13

आत् विहाया. । अप्यसावात्मना विहाया । आत्मनापि सर्वप्रकार महान् । महत्त्वाच्च **व्याप्ता** एव सर्वप्रकार सर्वस्य जगत । यत एव महान् अतएव **धाता**–उत्पादयिता सर्वभूतानाम् । उत्पाद्य **च विधाता** जीवनस्य । जीवता च साध्वसाधुषु कर्मसु प्रवर्त-मानाना **परमोत सदृक् परम.**–प्रकृष्ट अव्यवधानेन **सद्रष्टा** सम्यक् प्रविभागेन
5 द्रष्टा । साध्वसाधुप्रविभागद्रष्टाना **तेषा** च **भूताना** यानि यानि **इष्टानि**–प्रियाणि तस्य विश्वकर्मणो दैवी सपदमभिसपन्नानि । कान्त्यर्थो वा इषि । यान्यभीप्सितानि तस्य विश्वकर्मण । **मतानि वा** अभिमतानि वा तस्य विश्वकर्मण । **नतानि वा** प्रह्वी भूतानि त विश्वकर्माण प्रति । तत्परिज्ञानश्रद्धोपासनाभावनाप्रक्षायितदुरितानि तेन सह एकीभूतानि विश्वकर्मणा आधिदैविकमात्मानमभिसपन्नानि । **समिषा मंदन्ति । इषा**–
10 उदकेन **अद्भि.** परियुताभि सुसूक्ष्माभि **सह** तेन कर्मणा समानम् अविशेषेण **मोदन्ते** । क । **यत्रा सप्तऋषीन् पर एकमाहु.** । यत्र **एतानि सप्तऋषीणानि** रसाना माकर्षणानि द्रष्टृणि वा रश्मीन् **ज्योतींषि एक भवन्ति** अविभागमुपगच्छन्ति । मण्डले ह्येतेषामविभाग । कि तत्रैव । न इति उच्यते । **यत्र पर एकमाहु.** । क च पुन पर एकमाहु । मण्डलाधिष्ठातरि योऽसौ यज्ञदानतपसा भोक्ता
15 " **हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आ प्रणखात् सर्व एव सुवर्ण.** "
–इति विज्ञायते । **एकम्** एव यमाहुर्देवतासतत्त्वविद । **इत्यधिदैवतम्** । देवतामधिकृत्य मन्त्रस्य व्याख्यानमधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । आत्मानमधिकृत्य विश्वकर्मणो व्याख्यानम् अध्यात्मम् । क पुनरयमात्मा । विज्ञानसतत्त्वमात्र सविशेषविज्ञानप्रसवबीज यदेकदेशा प्रच्युता इव

---

2 *a. d* व्याप्नोति for व्याप्ता, *a d* add च after यत एव 4 *a d* परमोत्तम (*d* म) द्दक् for परमोत सदृक्, *a d m* अन्यवधानेन for अवधानेन of *bi j*, *a d* सद्द्रष्टा 5 *a d* omit one यानि 6 *a d* काम्यर्थो वा for कान्त्यर्थो वा. 7 *a d m* omit वा after अभिमतानि 8 *m* त विश्वकर्मणा प्रति, *a d m* °प्रक्षपित° for °प्रक्षयित° 10 *d* मोदते for मोदन्ते of *bi j* 11 *m* परमाहु 12 *m* द्रष्टनि, *bi* mss क, ख omit रश्मीन् 18 *d* अथाध्यात्म for °मम 19 *a d* सविशेषविज्ञान° for सर्वविशेषविज्ञान° of *bi j m*

11–12 ऋषीणानि=आकर्षणानि, द्रष्टृणि (Durga) The Dhatupatha 6 7 however, gives 'ऋषि गतौ' as the only meaning of the root
16 इति विज्ञायते—Chhand Up 1 6 6

सन्तस्तत कथमप्यविद्याव्यवधानादन्यत्वमिव बिभ्रत प्रतिशरीर शास्त्रेण ताद्भाव्य यावच्छिष्यते। सोऽयमात्मा प्रतिशरीर क्षेत्रज्ञत्वेन स्वविशेषविज्ञानशक्त्याधिकामनुभवन् हिरण्यगर्भावस्थामधिदैवमित्युच्यते। अथ पुनरन्य शरीरावस्थासु वर्तमान तदधि दैवतमनपेक्ष्य प्रतिशरीर क्षेत्रज्ञत्वेन यद्विश्वकर्मभावमनुभवन् मन्त्रेण व्याख्यायते तदध्यात्ममस्य। 5

विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता परमात्मा प्रतिशरीर क्षेत्रज्ञत्वेन वर्तमान तत्कृतत्वाद् वायो क्रियापरिस्पन्दस्य। न केवल सर्वक्रियाशक्तिमान्। किं तर्हि। **विमनाः** च **विभूतमना** सर्वप्रज्ञान सर्वतोमुखाभि विशेषविज्ञानशक्तिभि। **आद्विहायाः।** अपि च **विहायाः**–महान्। विज्ञायते हि

"स वा एष महानात्मा अन्नादो वसुदान" 10

–इति। न केवल महान्। किं तर्हि। **धाता**–स्रष्टा स्वशक्तिविशेषस्य। **विधाता** च तद्योग्याना विषयाणाम्। विक्षिप्तविहिताना च तेषा **परमः**–उत्कृष्ट **इन्द्रियाणां संदर्शयिता** तत्कृतत्वाद् विषयविषयिसबन्धस्य इन्द्रियाणा च तदधिष्ठिताना प्रति विषयमालोकसामर्थ्योपजनात्। तस्य विश्वकर्मण परमात्मन **तेषां** स्वशक्तिविक्षेपात् क्षेत्रज्ञविभूतीना यानि **इष्टानि** पूर्ववत् परमात्मज्ञानश्रद्धोपासनाभावनाप्रक्षयितदुरितानि 15 तानि **इषा–अन्नेन** सह **संमोदन्ते**–तृप्यन्ति। क्व। **यत्रा सप्तऋषीन् यत्र**

---

1. *j* तावद्भाव्य? 2 *bi j* स्वविशेषेण विज्ञानशक्त्याधिकारमनुभवन्, *m* स्वविशेषेण विज्ञानशक्त्याधिकार° 3 *a* alone omits इति before उच्यते 4 *a d* omit क्षेत्रज्ञत्वेन before यत्, *m* मन्त्रेण व्यायते 8 *a d m* विभूतमना सर्वप्रज्ञात सर्वतोमुखाभि 11 *a d m* स्वशक्तिविक्षेपस्य for °विशेषस्य 12 *a d* प्रकृष्ट for उत्कृष्ट 12–13 *m* omits इन्द्रियाणा संदर्शयिता तत्कृतत्वाद् विषयविषयिसबन्धस्य. 14–15 *a d* स्वशक्तिविक्षेपक्षेत्रज्ञविभूतीना etc 15 *bi* mss क, ख omit पूर्ववत्, *a d* °प्रक्षपित°, *m* °प्रक्षिपित° for °प्रक्षयित° 16. *a d m* omit तानि. *a d m* मोदन्ते for समोदन्ते

---

1 The word बिभ्रत leaves the sentence incomplete It would be complete if बिभ्रति is used for बिभ्रत

9 विहाया —Yaska explains this word by व्याप्त Durga renders it by महान् For विहाया =महान see Nigh III 3 12

10 Brh Up 4 4 24

इमानि सप्त ऋषीणानि इन्द्रियाणि द्रष्टॄणि इन्द्रियाणि **ज्योतींषि** एकमाहु । क । बुद्धौ । तस्यामपि ह्येतेषामेकत्वमस्त्विति । कि तत्रैव । न इति उच्यते । **पर एकमाहुः** । न यत परतरमस्ति तस्मिन् परतरे विश्वकर्मणि यदत्र शक्तिमात्र यदुपविष्टम्भात् परमात्मा नित्यतृप्त तेनान्नेन परमात्मनि तद्विज्ञानोपासनात् ताद्भाव्यमुप-
5 गतास्तेन सहभूता मोदन्ते निरशनापिपासा नित्यतृप्ता अतीतशोकमोहजरामृत्यव आत्म-विद इत्येवमाहु सतत्त्वदशो ब्राह्मणा । यथा चानुपक्षीणस्वधाशक्ति नित्यतृप्त सर्वभावपर तत्पर ब्रह्म यदात्मविद प्रतिपद्यन्ते तथा पुराणसूक्तेऽपि परमेष्ठिन आर्ष मन्त्रो दर्शयति ।

"स्वधया तदेक तस्माद्धान्य न पर कि चनास"

–इति । एव सर्वत्र सभवो यावद्विषयो मन्त्राणा योज्य इत्युपप्रदर्शनायोभयथा मन्त्रो
10 वर्णित ।

इत्यात्मगतिमाचष्टे । अमुना प्रकारेण वर्ण्यमान एष मन्त्र आत्मगतिमाचष्टे प्रख्यापयति । यथा चेयमात्मगतिवाचिका ऋक् **तत्र** एतस्मिन्नर्थे **इतिहासमाचक्षते** आत्मविद इतिवृत्त परकृत्यर्थवादरूपेण । य कश्चित् आध्यात्मिक आधिदैविक आधि-भौतिको वार्थ आख्यायते दिष्ट्युदितार्थावभासनार्थ स इतिहास इत्युच्यते । स पुनरय-
15 मितिहास सर्वप्रकारो हि नित्यमविवक्षितस्वार्थ । तदर्थप्रतिपत्तॄणामुपदेशपरत्वात् । **विश्वकर्मा ह भौवनः** । यथोदितमिद वैदिक कर्म सबन्धदर्शनेन य सर्व करोति सर्वात्मकत्वात् सर्वस्य वैश्वकर्मणीमवस्थामात्मन्युन्नीय स यजमानो विश्वकर्मा भुवनाना भूतानामात्मनि होता भूतेषु चात्मानम् । तथाहि विज्ञायते

"हन्ताह भूतेष्वात्मान जुहवानि भूतानि चात्मनि"

20 –इति । तथा च विदुषो दर्शनकृत सर्वमेधसपत्सर्वकर्मसु । विज्ञायते ह्यग्निहोत्रमधिकृत्य

---

1 *a d* सप्तरिषणानि, *m*, सप्तर्षणानि 2 *a d* अस्ति for अस्त्विति 3 *a d* परे for परतरे 6 *a* only reads यच्च for यथा च 13 *m* परिकृत्यर्थवादरूपेण. 15 *a d* omit हि 19 *a* only reads वा for च before आत्मनि 20. *a d* दर्शनकृता for दर्शनकृत

---

8 RS X 129 2, Nir VII 3
14 इतिहास —This is S'B 13 7 1. quoted below.
16. विश्वकर्मा ह भौवन.—The *bhasya* of Yaska has no 'ha'.
19. ŚB 13 7 1 1

"स यत् साय जुहोत्यग्निमेव तदनेन सर्वेणादित्ये जुहोत्यग्निमेवेद सर्वमनु सर्व तद्यथाऽनेन सकृत् सर्व तेनेष्ट्वा लोक जयेत तावदु ह प्रातराहुत्या लोक जयते यस्यैते आहुती न बद्ध यावज्जीवमाप्नोति स हि बहूनि च न बद्धानि एतयोर्देवतयोरन्यतरामनु" –इति । न बद्धमित्यनन्तमुच्यते । तदेव यस्मिन् कस्मिश्चिन्मेवे कर्मणि अग्निहोत्रादौ सर्व सर्वेण सर्वस्मिन् सर्वस्यै सर्वार्थ हुत्वात्मान सर्वमेव भवतीति समासार्थ । स एष 5 सर्वस्य विदुष सर्व सर्वहुत् यज्ञ सर्वभावाय सपद्यते दर्शनत । यो ह्रीतर सर्वमेधो निरूढसज्ञोऽहीन तद्यथा त्रीण्याश्वमेधिकानि पञ्च पौरुषमेधिकानि वाजपेयाप्तोर्यामौ चेति तत्र **स आत्मानमपि अन्ततो जुहवाचकार** इति एतदात्महोमस्या विधानान्नोपपद्यते । दर्शनतस्तु सर्वमुपपद्यते ।

"सर्वभूतानि विशेषान् सामान्यात्मनि जुहाव पश्यन् सामान्य चात्मान विशेषे 10 जुहाव पश्यन् सर्वकर्मसु स्वयमेव ।"

अयमात्मयाजीत्युच्यते । यमधिकृत्य पृष्ट

"तदाहु । आत्मयाजी श्रेयान् देवयाजी"

–इति । यथा चैतदेवमधिदैवविद आत्मवित् श्रेयान् यमधिकृत्य

"**विश्वकर्मा विमना आद्विहाया:**" 15

–इतीयमृक् आत्मगत्या निरुक्ता **तदभिवादिनी** तस्यैवार्थस्य इतिहासोक्तस्याभिवा दिनी आभिमुख्येन वादिनी **एषा ऋक् भवति** । यथा

"**य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत्**"

---

4 *a d* न विबद्धमिति for न बद्धमिति, *a d* कस्मिश्चि सर्वे for °मेधे 5 *a d* सर्वे for सर्व, *d* ससर्वेण, *a d* सर्वमेव, *bi j m* सर्वमेव 6 *m* omits सर्व before सर्वहुत् 7 *a* only reads हिन for ऽहीन 8 *d* वेति for चेति, *bi j* इति । स एतदा°, *d* इत्येतदा° 8–9 *bi j m* °होमस्य विधा° 10 *a d* भूतानि for सर्वभूतानि 16 *a d m* omit तदभिवादिनी 17 *a* marks verse 30 after भवति यथा, as यथा*°

1–3 The quotation is not traced *Cf* AB 5 5 1–9
10–11 The quotation is not traced
13 तदाहु —ŚB 11 2 2 13
18, RS X 81 1

—इति । अनेकेषा समानप्रयोगदर्शनाधिकारवता यः नाम कश्चित् । किमिति । एव न्यसीददेव कर्मण्यङ्गभावमुपजगाम । कथम् । ऋषित्वेन होता द्रव्यगुणकर्मदेवता याथार्थ्यद्रष्टृत्वेन । **विश्वा भुवनानि जुह्वत्** सर्वभूतान्यमुना सर्वमेधसपद्दर्शनप्रक्रमेण जुह्वत्—हावयन् । तस्य किम् इति । स आशिषा । आशी प्रार्थना काम प्रयोगदर्शन 5 हेतु सर्वमिदमह स्यामिति । येन प्रेर्यमाण सर्वकर्मसु सर्वमेध सर्वप्राप्तये प्रायुङ्क्त द्रविणमिच्छमान प्रयोगजनितापूर्वफल सर्वभावमिच्छन् । तत् किं नाप । न इति उच्यते । आप । कथम् इति । **प्रथमच्छत्** । प्रथमोऽग्रजत्वात् । प्रजापतिभावेन मुख्यस्य छादयिता यत सपेदे तथा सन् अवरान् पश्चादुत्पन्नान् अस्मदादीन् विशेषान् आविवेश व्याप्तवान् व्याप । यस्यैव प्रयोगफलयोर्वृत्ति स न पिता जनिता सोऽस्माक 10 पिता—पाता जनयिता—रक्षिता चेत्येव विजानीम । अत ताद्भाव्यमश्रुवीमहीति । यथा चैतदेव नान्यथेति तथेयम् **उत्तरा ऋक् भूयसे** बहुतराय **निर्वचनाय** ॥ २६ ॥

" विश्वकर्मन् हविषा वावृधान. स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्याम् ।

मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ॥ "

विश्वकर्मन् हविषा वर्धयमान. स्वयं यजस्व पृथिवी च दिव च । 15 मुह्यन्त्वन्ये अभितो जना. सपत्नाः । इहास्माक मघवा सूरिरस्तु प्रज्ञाता ॥

---

1. *a d m* °अधिकारता for °कारवतां 2 *a d* न्यसीददेव, *j* न्यसीदेव ? *bi* mss क, ख do not have न्यसीददेव 3 *a d m* °याथात्म्य° for °याथार्थ्य° 4 *a d* हावयत् for अहावयत् of *bi j m* 4–5 *m* प्रयोगदर्शने हेतु . 6 *d* तत्किमाप for तर्कि नाप 8 *a d* मुख्यच्छादयिता, *d m* सपेदे, *bi j* सपदे 10 *d* omits पाता, *a d* omit जनयिता, *a* only adds अविता after रक्षिता, *a* alone omits before 15 Bi mss read मुह्यन्त्वन्ये-ऽभितो जनास

12–13 RS X 81 6, SV 2 939, VS 17 22, TS 4 3 13 8 6 2 6, MS 2 10 2 133. 16, KS 18. 2, 21 13, AS' 2 18 19, 3 8. 1.

तार्क्ष्यस्त्वष्ट्रा व्याख्यातः । तीर्णेऽन्तरिक्षे क्षियति । तूर्णमर्थं रक्षत्यश्नोतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥

विश्वकर्मन् हविषा–इति । प्रयोगावस्था फलावस्था च विश्वकर्मण प्रतीत्योच्यते । हे **विश्वकर्मन्** प्रयोगावस्थित त्वमुच्यसे । अनेन **हविषा** सर्वमेधदर्शनसपदादियुक्तेन त्व वर्धमान विश्वकर्मत्वमापद्यमान तत्फलविपरिणामकाले **स्वय यजस्व** स्वय सग　5
च्छस्व–व्याप्नुहि **पृथिवीम् उत द्या पृथिवी च दिव च** । सर्वव्यापी भव । अपि च । तत्रैतस्मिन् दर्शनकृते महिम्नि **मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास** । मोहमुपगच्छन्तु **अभित** सर्वत ते **जना** ये त्वदुपासनापराङ्मुखा सन्त तव **सपत्नाः** समान पति त्वमिच्छन्ति । अथ पुन इह त्वद्दर्शनोपासनाकर्मणि वर्तमानाना भव **अस्माक मघवा** सर्वधनेशान । **सूरि**–मेधावी सर्वत्राप्रतिहतप्रज्ञान **प्रज्ञाता** विशेषतोऽस्मा　10
कम् **अस्तु** इत्येतदाशास्महे ।

त्वष्टा विश्वकर्मा इत्यधिभूतप्रधाना पुराणविद । तथापि कलाकौशलादिसर्वज्ञानहेतुको नामप्रतिलम्भ इत्यविप्रतिषिद्धम् । एव सर्वासु देवतासु ॥

तार्क्ष्यः (१७) इति वक्तव्यम् । स पुनरेष **त्वष्ट्रा व्याख्यातः** । तद्यथा । **तूर्णमश्नुते** इत्येवमादि । अथवा **तीर्णे अन्तरिक्षे** सर्वतो गते **क्षियति**–निवसति । 15

---

1 C D तीर्णेऽन्तरिक्षे, Bı mss क, ख, ग and Bı J तीर्णे अन्त° 2 Bı J conclude X ııı 3 with भवति 3 *a* marks verse 31 after इति, as इति[31], *d m* maık the *pratîka* up to वावृधान इति 5–6 *m* गच्छस्व, *bı ȷ* सगच्छस्व 6 *a d m* omıt पृथिवीमुत द्या 7 *a d*, तथैव तस्मिन् for तत्रैतस्मिन् of *bı ȷ* 8 *a d* त्वदुपासापराङ्मुखा, *a d* omıt सत 9 *a d m* read वर्तमानाना भव (*d* भवा) and omıt अस्माकम् after ıt, *bı ȷ* वर्तमानाना अस्माकम्

---

1 The etymologıes of the woıd '*târkṣya*' gıven after व्याख्यात seem to be lateı addıtıons They are not afteı the manneı of Yâska

5 वर्धमान —Durga ıendeıs वावृधान ın the ıık by वर्धमान Yâska explaıns ıt by वर्धयमान

14 'तार्क्ष्य'—Nıgh V 4 17

14 व्याख्यात —See Nır. VIII 13.

अथवा **तूर्णम्** उदकाख्य **रक्षत्यश्नुते वा** । अर्थविकल्पेन तूर्णशब्दात् पूर्वपद रक्षतेरश्नोतेर्वोत्तरपदम् ।

तस्य एषा भवति ॥ २७ ॥

" त्यमू षु वाजिनं देवजूतं सहावानं तरुतारं रथानाम् ।

5 **अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम ॥"**

तं भृशमन्नवन्तम् । जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा । देवजूतं देवगतं देवप्रीत वा । सहस्वन्त तारयितार रथानामरिष्टनेमिं पृतनाजितमाशु स्वस्तये तार्क्ष्यमिह ह्वयेमेति । कमन्य मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ २८ ॥

10 **त्यमू षु वाजिनम्**–इति । अरिष्टनेमेरार्षम् । विषुवति निष्केवल्ये शस्यते । "सद्यश्चित्" इति च । य **तार्क्ष्यः–वाजी** वेजनवान् भयदाता परेभ्य बलवान् वा **त्यं**–त **देवजूत** देवैर्गत, परत्वेन ज्ञात वा परोऽयमस्माकमिति । **देवप्रीत** देवैर्वा समानप्रीतम् । **सहावान** सहो–बल तेन तद्वन्तम् । एतदेव म यमलिङ्गम् ।

6 The mss क, ग of B1 do not have देवगत 9 B1 J conclude X iii 4 with भवति 10 *a* marks verse 32 after इति, as इति[32] 11 *a d* add वा after भयदाता, 12 *a d m* omit त्य, *a d* न चापरो यमस्माकमिति for परोयमस्माकमिति 13 *d* सहवान ?

1 तूर्ण रक्षत्यश्नुते वा—is Durga's reading The text reads तूर्णमर्थं रक्षत्यश्नोतेर्वा See lines 1–2, page 1003

4–5 RS X 178 1, AV 7 85 1, SV 1 332, AB 4 20 22, KB 25 8, SB 5 1, AS 7 1 13, AA 5 3 1 2

6 सु=भृशम्, and वाजिनम्=अन्नवन्तम् (Yaska) But Durga does not assign the meaning अन्नवान् to वाजी and derives the latter from '*vij*', to frighten, to move *Cf* ओविजी भयचलनया —Dhâtup 6 9

6 B1 mss क, ग do not have **देवगतं**

6–8 The following words of this section are not explained by Durga—**भृशमन्नवन्तम्, जूतिर्गति प्रीतिर्वा, सहस्वन्तम्, पृतनाजितम्, तार्क्ष्यमिह** and **इति**

10–11 सद्यश्चित्—RS X 178 3, quoted in the next section.

तरुतार–तारयितारं, रथाना रंहितॄणा भूतानाम् । गतिमता गमयितारमित्यर्थं बलहेतुकत्वाद् गमनस्य । एवमादिगुणयुक्तम् **अरिष्टनेमि** केनचिदप्यप्रतिहतवज्र प्रहरणम् । नेमिरिति वज्रनाम । **पृतनाज** पृतनाना जेतारम् । **आशु**–शीघ्र **स्वस्तये** आत्मन स्वस्त्ययनाय सुष्ठु वयम् **इह** एतस्मिन् कर्मणि **हुवेम**–आह्वयामहे ।

तस्य एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । बलकृतिरुपप्रदर्शिता । वर्षकर्मो 5 पप्रदर्श्यतेऽनया । सत्यामपि हि बलकृतौ पक्षिराजे गरुत्मनि सदेहोऽसावपि बलवाश्च तार्क्ष्यनामा च । वर्षकर्म त्वसमान तेनास्य । अतश्चोक्तमेतदेव विचारास्पदमपेक्ष्य **कम् अन्यं मध्यमात् एवम् अवक्ष्यत्** इति ॥ २८ ॥

सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान ।
सहस्रसा शतसा अस्य रंहिर्न स्मा वरन्ते युवति न शर्याम् ॥" 10

सद्योऽपि य शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि । सहस्रसानिनी शतसानिन्यस्य सा गतिः । न स्मैना वारयन्ति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुम् ॥

मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः । क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा । मन्युन्त्यस्मादिषवः । तस्यैषा भवति ॥ २९ ॥ 15

---

2 *a d m* add त before एवमादि etc 3 *a d m* omit पृतनाज 3–4 *d* omits स्वस्तये आत्मन 4 *a d m* omit इह and हुवेम 6 *m* गरुत्मति 7 *a d* विचारात्पद पद अपेक्ष्य etc 14 J वधकर्मणो, B1 mss क, ख, ग do not have वधकर्मणो 14–15 (B1 J मन्यु त्वस्मादिषव , C D and B1 ms च have मन्यु त्यस्मा°, R मन्युन्त्यस्मादिषव , B1 ms ख has मन्यु तस्मा°, Â S मन्यन्त्यस्मा° 15 B1 J conclude X iii 5 with भवति

9–10 RS X 178 3, AB 4 20

11–13 शवसा etc —Durga does not read **शवसा, सहस्रसानिनी, शतसानिनी, सा, एना** and **प्रयुवतीमिव** He reads एता for एना and प्रतिमिश्रयन्ती for प्रयुवती

14 The mss क, ख, ग of B1 do not read **वधकर्मणो**.

14–15. **मन्युन्त्यस्मादिषव** —Durga does not give this etymology. Obviously it is an absurd interpolation.

सद्यश्चिद्यः शवसा पञ्च कृष्टीः—इति । **सद्योऽपि यः** ताक्ष्र्य **बलेन तनोति अप** वर्षभावेन । **सद्यः**—शब्दो लक्षणार्थं अद्य श्व परश्व परुत् परारि चेति । **चित्** इति आश्चर्ये । न कदाचिदप्यन्य सर्वदा ताक्ष्र्य एवेति । किं प्रति अप तनोति । **पञ्च कृष्टीः पञ्च मनुष्यजातानि** प्रति ब्राह्मणप्रमुखान् निषादपञ्चमान्
5 वर्णान् प्रति । तदनुग्रहपूर्वकत्वात् सर्वलोकानुग्रहस्य कृष्टिग्रहणेन तद्विवक्षा । कथम् । **सूर्य इव ज्योतिषा ।** यथा सूर्यो ज्योति—प्रकाश लोकानुग्रहाय तनोति तथा ताक्ष्र्य अप तनोति । यथा हविषा विधेमेति गम्यते तत्र कस्मै देवायेति सप्रदान श्रुते सप्रदानवैधुर्याय एवमिहाप्युपमानोपमेयकारकसबन्धावैधुर्याय ज्योतिरिति गम्यते । कस्मात् पुनरयमपस्ततान इति । इत यस्मात् **सहस्रसाः शतसा अस्य रंहिः ।**
10 बहूश्च बहुतराश्च प्रकारान् मेघविदारणाय भजते **अस्य** ताक्ष्र्यस्य **रंहिः—गतिः** । अपि चैवमसह्यास्य गति **न स्मा वरन्ते नैवैतामस्य वारयन्ति** न प्रतिबद्धु शक्नुवन्ति केचन अतिवेगवत्त्वात् । कथम् । **युवति न शर्याम् ।** अतिबलवता धनुष्मता मुक्तां **शरमयीम् इषुम् ।** अन्येन वान्येन वाकाशप्रदेशेन प्रातिमिश्रयन्तीमात्मानम् । य एवमादिगुणयुक्त ताक्ष्र्य स इद नामास्माक करोत्विति ॥

15 **मन्युः** (१८) **मन्यते** क्रोधार्थस्य दीप्त्यर्थस्य वा । उभयमप्युपपद्यते बलवत्त्वात् मध्यमस्य । **तस्य एषा भवति** ॥ २९ ॥

"त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वः ।
तिग्मेषव आयुधा संशिशाना अभि प्र यन्तु नरो अग्निरूपाः ॥"

---

1 *a* marks rise 33 after इति, as इति३३ 3 *d m* क प्रति for कि प्रति 5–6 *a d* omit after सर्वलोकानु, ग्रहस्य etc to तनोति 5 *bi j* वृष्टिग्रहणेन 7 *a d* ताक्ष्र्य, *bi* तक्ष्र्य 8 *d* उपमानोपमेयकारसबधा°, *a d* गम्यते *bi j* नम्यते 10 *d* मेघविहारणाय 11 *m* न स्मा वरते नैवैतामस्य, *bi* तस्माद् वर तेनैव एताम् अस्य, *a d* प्रतिबद्धुं 13 अ येन चायेन त्वा (*d* चा) का प्रदेशेन, *m* वाकाशप्रदेशेनाप्रतिमिश्रयन्ती° 15–16 *bi* ms र reads बलव मध्यमश्च

---

7 कस्मै देवाय हविषा विधेम—See Nir X 23
17–18 RS. X 84 1, AV 4 31 1, TB 2 4 1 10

त्वया मन्यो सरथमारुह्य रुजन्तो हर्षमाणासोऽधृषिता मरुत्वस्तिग्मेषव आयुधानि संशिश्यमाना। अभिप्रयन्तु नरो अग्निरूपा अग्निकर्माणः। संनद्धाः कवचिन इति वा॥

दधिक्रा व्याख्यातः। तस्यैषा भवति॥ ३०॥

त्वया मन्यो–इति। तपस पुत्रो मन्युर्नाम तस्यार्षम्। श्येनाजिरादिषु निष्केवल्ये विनियोग । हे भगवन् **मन्यो त्वया सरथम्** एकमेव त्वया सह रथ **समारुह्य रुजन्तः** परान् आभिभवन्त **हर्षमाणास.** तवाश्रयादविकला हृष्यन्त **अधृषिताः**-अनाधर्षिता परै । अपि च हे **मरुत्व. तिग्मेषव.** एते अस्मद्योधा **आयुधा**-**न्यायुधानि संशिशानाः–संशिश्यमाना.** तीक्ष्णानामिष्णूणामायुधाना च योऽर्थस्तमनुतिष्ठन्त । भिन्दन्त इषुभि, छिन्दन्त आयुधै । अमुना प्रकारेण एते **नरः**–नरा अस्मन्मनुष्या योधा **अग्निरूपाः–अग्निकर्माण.** अग्नय इवैते सेनाम् **अभि**-भवन्त **यन्तु** इति॥

दधिक्रा. (१९) इति वक्तव्यम्। स **व्याख्यात.**। 'दवत् क्रामति' इत्येवमादि सर्व मध्यमे योज्यम्। **तस्य एषा भवति**॥ ३०॥

**"आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान।
सहस्रसा. शतसा वाज्यर्वा पृणक्तु मध्वा समिमा वचांसि॥"**

4 Bı J conclude X ııı 6 wıth भवति 5 *a* marks verse 31, after इति, as इति[३४], *d m* read the *pratīka* up to °मारुजन्त, *d* तस्यार्ष for तस्यार्षम् 7 *a d* रुजन्त परान् भजन्त हर्षमा°, *m* रुजन्त परान् रुजन्त अभिभवन्त हर्षमा°, *bı J* रुजन्त अभिभवत हर्षमा°, *bı* mss क, ख have परान् रुजन्त 7–8 *d m* हृष्यन्त धृषिता परै 8 *a* only मरुत्व तिग्मेषव ? 8–9 *a d m* omit आयुधा and सशिशाना 10 *a d m* omit नर 11 *a d* read अस्मन्नरा and अस्मन्मनुष्ययोधा, *m* अग्नय एवैते 16 R वचाँसि

3 Durga does not explain **सनद्धा कवचिन इति वा.**
6 विनियोग —Âśva Śrau 9 8
13 'दधिक्रा'—Nigh V 4 19
13 व्याख्यात, *i e* in Nir II 27.
15–16 RS IV 38 10.

आतनोति दधिक्राः शवसा बलेनापः सूर्य इव ज्योतिषा पञ्च मनुष्यजातानि । सहस्रसा शतसा वाजी वेजनवानर्वेरणवान् सपृणक्तु नो मधुनोदकेन वचनानीमानीति । मधु धमतेर्विपरीतस्य ॥

सविता सर्वस्य प्रसविता । तस्यैषा भवति ॥ ३१ ॥

5 आ दधिक्रा. शवसा–इति । वामदेवस्यार्षम् । आततान–आतनोति सर्वं तत्तनोति । कोऽसौ इति । दधिक्रा. । केन । शवसा–बलेन । किमातनोति । अप. । क । पञ्च कृष्टीः पञ्च मनुष्यजातानि प्रति । कथम् । सूर्य इव ज्योतिषा । सहस्रसा शतसाः बहूना बहुतराणा च उदकाना सभक्ता वाजी–वेजनवान् अर्वा–ईरणवान्–उदकेरणक्रियायोगी । य एवमादिगुणयुक्तो दधिक्रा सोऽस्माकम् 10 इमा–इमानि स्तुतिवाक्यानि स्तुतिलक्षणानि वचासि सपृणक्तु मध्वा–मधुना–उदकेन । मधु धमतेः आद्यन्तविपरीतस्य । उदक स्तुत्यनन्तरमेव ददात्वित्यर्थ । बलकृति वर्षकर्म चोभयमप्यस्ति तस्मात् म यम ॥

सविता (२०) इति वक्तव्यम् । स व्याख्यात । 'इममेवाग्निं सवितारमाहु' इत्यत्र । स पुनरिह वर्षकर्मयोगात् मध्यम । तस्य एषा भवति ॥ ३१ ॥

---

1 Bi mss क, ख, ग omit शवसा 2 R °रणवान्त्सपृणक्तु 4 Bi J conclude X iii 7 with भवति 5 *a* marks verse 35 after इति, as इति ३५, *a d m* read the *pratika* up to कृष्टी, *a d m* omit आततान 9 *m* उदके ईरणक्रियायोगी 10 *a d m* omit इमा, *a d m* omit मध्वा 11–13 *a d* omit from मधु धमते to इति वक्तव्यम् and only read मधुधा सविता व्याख्यात इममेवाग्निं etc 12 *m* बलकृतिर्वर्षकर्म चोदकमप्यस्ति 13 *m* omits इति वक्तव्यम् स

---

1 शवसा—omitted by क, ख, ग mss of Bi

3 नो and वचनानि—not repeated in *the vritti* by Durga

4 सविता, सर्वस्य प्रसविता—Durga does not give this etymology but merely refers to Nir VII 31 See his *vritti*, below—सविता व्याख्यात इत्यत्र The etymology, therefore, seems to be a later addition

13 'सविता'—Nigh V 4 20, व्याख्यात —Nir VII 31

"सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सविता द्यामदृंहत् ।
अश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षमतूर्ते बद्धं सविता समुद्रम् ॥"

सविता यन्त्रै पृथिवीमरमयत् । अनारम्भणेऽन्तरिक्षे सविता द्यामदृहत् । अश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षे मेघम् । बद्धमतूर्ते । बद्धमतूर्णे इति वा । अत्वरमाण इति वा । सविता समुदितारमिति । कमन्य 5 मध्यमादेवमवक्ष्यत् ।

आदित्योऽपि सवितोच्यते । तथा च हैरण्यस्तूपे स्तुत । अर्चन् हिरण्यस्तूप ऋषिरिद सूक्त प्रोवाच । तदभिवादिन्येषर्ग् भवति ॥ ३२ ॥

सविता यन्त्रै.–इति । अर्चन्नामा हैरण्यस्तूप ऋषि उत्तरायाश्च । सविता मध्यम सर्वबलेशान । किम् इति । यन्त्रै पृथिवीम् अरम्णात् । यावत् किंचित् यन्त्यते 10 तत् सर्व बलेनैव । यन्त्रिता च इय पृथिवी निश्चला । न चान्य इन्द्रात् बलवान् यन्त्राथ तास्ति । तस्मात् इन्द्र एवेमा सयच्छन् स्थिराकमरोत् । 'रम्णाति सयमनकर्मा' इति उक्तम् । अथवा वर्षणोपकारेण पृथिवीलोकनिवासिनो धारयति । तदस्या सयमनम् । किमेतावदेव । न इति उच्यते । अस्कम्भने सविता द्यामदृंहत् । एवमप्यतस्मिन् अस्कम्भने–अनारम्भणे अमूर्तेऽन्तरिक्षे यत्र पर्णमपि नालमवस्थानाय तत्रैव 15 मप्यतिगुर्वी सौवर्णी द्या सविता एव अदृंहत्–स्थिरामकरोत् आभतसञ्जात । को हि नाम मध्यमात् सवितुरन्य एतदतिदुष्कर कुर्यात् । अपि च । अश्वम् इव

3 Bi ms क reads अनालम्भने and ख, ग read अनालम्बने for अनारम्भणे of Bi J 5–6 Bi mss क, ख, ग have कमन्यमादित्यादेवमवक्षत् 8 Bi J conclude X in 8 with ऋग् भवति 9 a marks verse 36 after इति, as इति ३६, d m read the pratika up to °मरम्णात्, a d read आङ्गिरस for हैरण्यस्तूप 10 m सर्वस्येशान for सर्वबलेशान 13 a d add सा before पृथिवीलोक° 16 a d m सोवर्णी, bi j सौपर्णी, bi °सञ्जवान् (wrong)

1–2 RS X 149 1
3–5 अरमयत् and बद्धमतूर्ण इति वा—omitted by Durga.
13 इति उक्तम्—Nir X 9

अधुक्षत्। यथा अश्वबन्धो अश्व धूनुयात् उपावृत्तम् अनायासेन रज तस्मादपनेष्यन् एव **धुनि-समुद्रम्** उदकबन्धितार **मेघम् अधुक्षत् सविता** अधूनोत्-अकम्पयत् उदकप्रक्षरणाय। क **बद्धम्। अतूर्ते** एतस्मिन्नन्तरिक्षे आहिंसिते। **अत्वरमाणे वा** सर्वगतत्वात्। आकाशे गमनायायोग्ये वा। वाय्वात्मनैव विष्टभ्य निश्चेष्ट बद्धमिवाधुक्षत् 5 य **सविता** सोऽस्माकमिद नाम करोतु इति। **समुदिता-समुद्रः-मेघ.**।

कम् अन्यं मध्यमात् एवम् अवक्ष्यत् मेघमधूनोत् इति। कुत सशय। अन्योऽपि यस्मात् मध्यमात् सवितोच्यते। यत आह। **आदित्य. अपि सविता उच्यते** इति।

यथा च एतत् एव **तथा** एतस्मिन्नेव **हैरण्यस्तूपे** सूक्ते स्तव हैरण्यस्तूपमिद 10 सूक्तमिति। कुत एतत्। अत आह। **अर्चन् हिरण्यस्तूप ऋषिः इद सूक्त प्रोवाच** इति। अर्चन् नाम्ना हिरण्यस्तूप तद्रूप तद्व्रतो वा। स यथा एतत् सूक्त प्रोवाच **तदभिवादिनी एषा ऋग् भवति** अस्मिन्नेव सूक्ते॥ ३२॥

"हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजे अस्मिन्।
एवा त्वार्चन्नवसे वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागराहम्॥"

15 **हिरण्यस्तूपो हिरण्मयः स्तूपः। हिरण्मयः स्तूपोऽस्येति वा। स्तूप. स्त्यायते.। सघातः। सवितर्यथा त्वाङ्गिरसो जुह्वे वाजे अन्ने अस्मिन्। एव त्वार्चन्नवनाय वन्दमान. सोमस्येवांशु प्रतिजागर्म्यहम्॥**

1-2 *m* omits from यथा अश्वबन्धो etc to अधुक्षत्, *a d* रस for रज ? 2 *a d bi* अधुनोत्, *j* अधूनोत् 4 *a* गमनायोग्येह्यात्मनैव etc, *d m* गमनायायोग्ये, *bi j* गमनायोग्ये 9 *a d* स्तुत for स्तव ? 11 *m* अर्चन्नात्मा, *m* तत्धतो वा for तद्व्रतो वा 13 R वोजे 15 D and Bi mss क, ख, ग read हिरण्मयस्तूपो, C Bi J हिरण्यमयस्तूपो, R हिरण्यमय स्तूपो, C R स्तूप स्त्यायते 16 Bi mss क, ख, ग read चाङ्गिरसो 16-17 Bi ms च reads वाजेऽन्नेऽस्मिन्नेव, C वाजेन्नेस्मिन्नेव

---

5 समुदिता will be समुदेता in classical Sanskrit

13-14 RS X 149 5

15-16 **हिरण्मय स्तूपो हिरण्मय. स्तूपोऽस्येति वा,** and **आङ्गिरस.**— omitted by Durga.

त्वष्टा व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ३३ ॥

हिरण्यस्तूप. सवितर्यथा–इति । हे **सवित. यथा** अन्यकालीन **हिरण्यस्तूपः त्वा**–त्वाम् **आजुह्वे**–आजुहाव कर्मण्याहूतवान्, एवम् **अहम्** अप्येतस्मिन् कल्पे हिरण्यस्तूपतामापन्न **अर्चन्नामा अवसे**–अवनाय **वाजे अस्मिन् अन्ने** सस्कृते हविषि त्वामाहूय **वन्दमानः**–स्तुवन् **सोमस्य इव अंशु** सोममिव क्रीत्वा 5 आहृत **प्रति जागर**–**जागर्मि** अनन्यमना त्वामायागादुपासे इति ।

स्तूपः स्त्यायतेः । स्त्यै सघाते । तस्य स्तूप **सघातः** इति ।

त्वष्टा (२१) इति वक्तव्यम् । स **व्याख्यात. । तस्य एषा भवति** ॥३३॥

"देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुपोष प्रजा. पुरुधा जजान ।
इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥" 10

देवस्त्वष्टा सविता सर्वरूप. पोषति प्रजा रसानुप्रदानेन ।

---

1 Bı J conclude X ııı 9 with भवति 2 *a* marks verse 37, after इति, as त्वेति[37], *a d m* read the *pratīka* up to यथा त्वा, *a d* अन्यकल्पीन for अन्यकालीन of *bı j* 3 *d m* omit त्वा, *a d m* omit आजुह्वे, *d m* आहूतवान्, *bı j* आहुतवान् 3–4 *m* अहमस्मिन्कल्पे 4 *a d m* omit अवसे 6 *a d m* omit जागर 7 *a d m* omit स्तूप· स्त्यायते , *d* omits स्त्यै also, *a d m* omit सघात 8 *a d m* read त्वष्टा व्याख्यात only and omit इति वक्तव्यम् स

---

7 स्त्यै सघाते—*Cf* ' स्त्यै शब्दसघातयो ' Dhatup 1 935

8 ' त्वष्टा '—Nıgh V 4 21, व्याख्यात —Nır VIII 13

9–10 RS III 55 19, AV 18 1 5

9 विश्वरूप =सर्वरूप (Yaska) Durga does neither read nor explain both of these words

11 पोषति—Durga has पुष्णाति instead

11 रसानुप्रदानेन—not repeated by Durga in his *vritti*.

बहुधा चेमा जनयति। इमानि च सर्वाणि भूतान्युदकान्यस्य। महच्चास्मै देवानामसुरत्वमेक, प्रज्ञाव.व वानवत्त्व वा। अपि वासुरिति प्रज्ञानाम। अस्यत्यनर्थान्। अस्ताश्चास्यामर्थाः। असुरत्व मादिलुप्तम्॥

5 **वातो वातीति सत.। तस्यैषा भवति॥ ३४॥**

देवस्त्वष्टा–इति। वैश्वामित्रस्य प्रजापतेरार्षम्। वैश्वदेवे विनियोग। **त्वष्टा देवो** मध्यम **सविता** सर्वस्य भूतग्रामस्य प्रसविता–उत्पादयिता उदकसप्रदानद्वारेण। किमुत्पादयिता एव। न इति उच्यते। **पुपोष प्रजा.** पुष्णाति चासावुत्पाद्य। न केवल पुष्णाति। किं तर्हि। **पुरुधा जजान** इति। **बहुधा चैना जनयति**–वर्धयति।
10 केन पुनरसौ **जनयति** पुष्णाति वर्धयति च। यत आह। **इमा च विश्वा भुवनान्यस्य। इमानि विश्वानि भुवनानि–उदकानि अस्य** यत स्वताया वर्तन्ते तस्मात् जनयति पुष्णाति वर्धयति च। अतश्च सर्वमिद शक्त कर्तुं यत **महद्देवानामसुरत्वमेकम्। महत् असुरत्वम्। प्रज्ञावत्त्वम्। असुरिति प्रज्ञा नाम।** तया तद्वत्त्वम्। तया महत्या प्रज्ञया उदकेन साधनेन सर्वमिद जनयति पुष्णाति

---

1 Br mss क, ख, ग have चेमाम् for चेमा 2 Br mss क, ख, ग read °मसुरत्वमेकत्व 3 Br mss क, ख, ग have °मनर्थां असु° for °मर्था असु° of Br J, Durga and Br mss ख, ग read वसुरत्व° for असुरत्व° 5 Br J conclude X iii 10 with भवति 6 a marks verse 38, after इति, as °ष्टेति३८, m marks the *pratīka* up to त्वष्टा 7 a सर्वभूतग्रामस्य 8 a d पुष्णाति रसानुत्पाद्य 9 d चेना for चेना 9–10 m omits वर्धयति। केन पुनरसौ जनयति 10 a d omit the च after वर्धयति 10–11 m अत आह। इमा च विश्वान्यस्य। इमानि विश्वा भूतानि उदकानि 12–13 m यत महद्देवानामेक महदसुरत्व 13 a d m omit प्रज्ञावत्त्वम् 14 a d omit तया before तद्वत्त्वम्

---

1 बहुधा चेमा —Durga reads एना for इमा

1–4 च (after इमानि), सर्वाणि भूतानि, चास्मै, अपि वा and आदिलुप्तम् —These are omitted by Durga Of these चास्मै and अपि वा are not necessary, as they have no meaning in the place where they are inserted

3 असुरिति प्रज्ञानाम—See Nigh III 9 6

6 वैश्वदेवे विनियोग —The *viniyoga* is not traced.

वर्धयति च । अप्रज्ञो हि सावनसपत्तावपि किं कुर्यात् । अथवा । **अनवत्त्वम् ।** असु प्राण तेन तद्वत्त्वम् । एवमपि सति प्राणेनैव शक्यते एतत् सर्वं कर्तुम् । अप्राणो हि किं कुर्यात् । **अन्नवत्त्वम्** इति केचित् । तेषामन्नहेतुनोदकेन तद्वत्त्वम् । तथापि योज्यम् ।

असुरिति प्रज्ञानाम । तत् कस्मात् । **अस्यति अनर्थान् ।** प्रज्ञैव हि 5 प्रज्ञावतोऽस्यति क्षिपत्यनर्थान् नाशयति । **अस्ताश्च अस्याम् अर्था ।** न हि तदस्ति व्यक्तेयत् सर्वं प्रज्ञावता प्रज्ञाया नास्ति । एतावास्तु विशेषोऽभिव्यक्तमिति । अथवा । यदेतद्सुरत्व वसुमतो भाव वसुरत्वम् एतत् । रो मत्वर्थे । वकारलोपश्च । वसुना–उदकेन तद्वान् असौ त्वष्टा ॥

वात (२२) कस्मात् । **वातीति सत ।** 'वा गतिगन्धनयो ' इत्यस्य । सत इति 10 धातुकारकावधारणम् । वायुशब्दो हि त्रयाणा धातूना विकल्पेन । अय तु वातेरेवेति विशेष । **तस्य एषा भवति** ॥ ३४ ॥

" वात आ वातु भेषज शभु मयोभु नो हृदे ।
प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥"

वात आवातु भैषज्यानि शभु मयोभु च नो हृदयाय । प्रवर्धयतु च 15 **न आयु ॥**

6 *d* अनर्था for अर्था 6–7 *d* न हि तदस्ति व्यक्तमनभिव्यक्तमिति यत्सर्वं प्रज्ञा° 7 *a m* विशेषोऽभिव्यक्तमनभिव्यक्तामिति । 11 *d* वायु शब्दो हि 14 R आयूँषि 15 B1 J प्रवर्धयतु, B1 ms क, प्रवर्धय

10 ' वात '—Nigh V 4 22
10 ' वा गतिगन्धनयो '—Dhatup 2 40
11 वायुशब्दो हि etc Nir X 1
13–14 RS X 186 1, SV 1 184, 2 1190, TB 2 4 1 8 TA 4 42 2, Kauś 117 3 4, GB 1 3 13, SB 5 1, 5 8, ŚS 16 13 4, Svidh 3 5 4 AV 2 40, 4 10 6, VS 23 32, TS 1 5 11 4, KS 6 9, AŚ 4 12 2, ApŚ 9 3 22
15 भैषज्यानि—Durga reads भेषज for this, and that is correct as the adjectives शभु and मयोभु which follow are in the singular number
15 प्रवर्धयतु—Durga and B1 ms क read प्रवर्धय for प्रवर्धयतु

अग्निर्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ३५ ॥

वात आ वातु–इति । उल्वस्य वातायनस्यार्षम् । **वात**• अस्मान् आभिमुख्येन **भेषज** यद् यत् पथ्यम् अस्माक तत्तत् गृहीत्वा **आवातु** । तच्च अस्माक **शभु** अस्तु । शम् इति सुखनाम तद्भावकमस्तु । तदात्वे च आयतौ परिणामे **मयोभु** अस्तु ।
5 मय इति सुखनाम । **हृदयाय** सुखमस्तु । स्तूयमान प्रत्यक्षीभूत इव मनसि । यत प्रत्यक्षमुच्यते । **प्र ण आयूंषि तारिषत्** । हे भगवन् वायो **प्रवर्धय** त्वमस्माक **मायूषि** सपुत्रपौत्रादिवर्गाणा भैषज्य च त्वमस्माक नित्यमावह इत्येतदाशास्महे ॥

अग्नि• (२३) व्याख्यात । **तस्य एषा भवति** ॥ ३५ ॥

"प्रति त्य चारुमध्वर गोपीथाय प्र हूयसे ।
10 **मरुद्भिरग्न आ गहि ॥"**

त प्रति चारुमध्वर सोमपानाय प्रहूयसे । सोऽग्ने मरुद्भि सहाग च्छेति । कमन्य मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ ३६ ॥

प्रति त्य चारुम्–इति । मेधातिथि ऋग्द्वये । **त्य–तम्** अङ्गवैकल्यरहितम् **अध्वर प्रति** हे भगवन् **अग्ने** त्वमस्माभि **गोपीथाय–सोमपानाय प्रहूयसे–**
15 आहूयसे । **स** त्वमेतद् ज्ञात्वा **मरुद्भि सह आगहि–आगच्छ** एतस्मि

1 Bi J conclude X iii 11 with भवति 2 *a* marks verse 39, after इति, as °मिति ३९, *d m* read the *pratīka* up to भेषज, *a d m* read उलस्य for उल्वस्य of *bi j* 4 *bi j* तदात्वे च आयतो परि°, *a d* omit च after तदात्वे, *d* adds च after आयता 5 *a* appears to read हृदयसुखमस्तु for हृदयाय सुखमस्त 6 *d* उच्यसे for उच्यते, Durga and *bi* mss क read प्रवर्धय for प्रवर्धयतु of Yaska 7 *bi* °वर्गाना, *m j* °वर्गाणा 12 Bi mss क, ख, ग read अवक्षत्, Bi J conclude X iii 12 with अपरा भवति 13 *a* marks verse 40, after इति, *d* reads प्रति त्य४० only and omits इति, *d m* read the *pratīka* as प्रति त्य only and omit the usual इति after it, *a d* omit अङ्गवैकल्यरहितम् 14–15 *a d* omit भगवन्, प्रहूयसे and स त्व

8 'अग्नि'—Nigh V 4 23, व्याख्यात—Nir VII 14
9–10 RS I 19 1, SV 1 16

न्नस्य कर्मणि सोम पातुम् इत्येतदाशास्महे। सोमपीथाय मरुद्भिः [illegible]
लिङ्गम्। तस्य एषा अपरा भवति। [illegible]
सोमपानम्। व्यक्तसोमपानलिङ्गा उत्तरा। तद्यथा॥

" अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु।
मरुद्भिरग्न आ गहि॥"

अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु। सोममयम्।
सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति॥ ३७॥

अभि त्वा पूर्वपीतये—[illegible]। हे भगवन् अग्ने [illegible]
पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वा—त्वाम् अभिसृजामि—[illegible]। [illegible] सोम्यं
मधु सोममयं तत् मधु। स त्वमागच्छ एतास्मिन् [illegible]
इत्येतदाशास्महे॥ ३७॥

वेनो वेनते: कान्तिकर्मण। तस्यैषा भवति॥ ३८॥

वेनः (२४) इति वक्तव्यम्। स एष वेनते कान्तिकर्मण। [illegible]
हि मध्यम सर्वस्योपकारित्वात्। तस्य एषा भवति॥ ३८॥

---

1 *a d m* अस्मत्कर्माणि for अस्य कर्मणि 1-2 *d* [illegible] conclude X iii 13 with गच्छेति॥ १३(३७)॥ Here ends the third *pâda* of the tenth adhyaya—इति दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः १०.३ 8 *a* marks verse 41, after इति, as इति ४१, *d m* read the [illegible] as अभि त्वा पूर्वपीतय इति, *m* omits पूर्वपीतये पूर्वपानाय 8–9 *a d* omit from पूर्वपीतये to त्वा and read as अग्ने त्वाम् अभिसृजामि, *m* omits पूर्वपीतये पूर्वपाना and त्वा 9 *Bi* mss क, ख read पूर्वकाले प्रवृत्तपानाय, *a d* omit [illegible] 10 *a d* add अस्मान् before आगच्छ, *d* read तद् for त्वा 11 After °स्महे॥ १३ (३७)॥ *bi j* read इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ पञ्चदशस्य (दशमस्य) अध्यायस्य तृतीयः पादः॥ १०।३॥ 12 Bi J read चतुर्थः पादः before वेनो वेनते, Bi J conclude X iv 1 with भवति 14 *m* [illegible]

4–5 RS I 19 9, VIII 3 7, AV [illegible]
12. वेनो वेनते —Cf 'वेणृ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु' Dhatup [illegible]
13 'वेन'—Nigh V 4 24

" अय॑ वे॒नश्चो॑दय॒त् पृश्नि॑गर्भा॒ ज्योति॑र्जरायू॒ रज॑सो वि॒माने॑ ।
इ॒मम॒पां सं॑ग॒मे सूर्य॑स्य॒ शिशुं॒ न विप्रा॑ म॒तिभी॑ रिहन्ति ॥ "

अय वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भाः । प्राष्ट्वर्णगर्भा आप इति वा । ज्योतिर्जरायुर्ज्योतिरस्य जरायुस्थानीय भवति । जरायुर्जरया गर्भस्य । जरया
5 यूयत इति वा । इममपा च सगमने सूर्यस्य च शिशुमिव विप्रा मतिभी रिहन्ति । रिहन्ति लिहन्ति स्तुवन्ति वर्धयन्ति पूजयन्तीति वा । शिशुः शासनीयो भवति । शिशीतेर्वा स्याद्दानकर्मणः । चिरलब्धो गर्भ इति ॥

असुनीतिः । असून्नयति । तस्यैषा भवति ॥ ३९ ॥

10 अय वेनः–इति । भार्गवस्य वेनस्यार्षम् । शुक्रोऽनया गृह्यते । अन्तर्भावितप्रज्ञान

---

3 Bi mss ख, ग read प्राष्ठवर्णगर्भा 4 C जरायु स्थानीय, C R जरायु जरया 6 Bi रिहन्ति (रिहन्ति) लिहन्ति, Bi ms च reads रिहन्ति लिहान्ति, Bi mss क, ख, ग omit स्तुवन्ति 7–8 C D R and Bi ms च read चिरलब्धो गर्भो भवति, Bi J चिरलब्धो गर्भ इति 9 D असु नयति for असून् नयति, Bi J conclude X iv 2 with भवति 10 *a* marks verse 42, after इति, *m* reads the *pratika* as अय वेन इति, *a d* add इय after भार्गवस्य, *d* आन्तर्भावित°

1–2 RS X 123 1, VS 7 16, TS 1 4 8 1, MS 1 3 10 34 1–2, KS 4 3, ŚB 4 2 1 8 10, AB 1 20 2, 3 30 3, KB 8 5, AS' 4 6 3, 5 18 5

1 रजसो विमाने—Yaska omits these words in his *bhasya* Durga, however, reads them in his *vritti*

3 चोदयत्—Durga reads चोदयति instead

3 इति वा—Durga does not read this The words are superfluous as only one etymology is stated

5 सगमने—Durga has सगमे instead

6 Bi mss क, ख, ग omit स्तुवन्ति

7–8 Yaska has चिरलब्धो गर्भ इति, Durga reads अचिरात् लब्धो मे गर्भ इति (v 1 अचिरलब्धो मे etc)

10 शुक्रोऽनया गृह्यते—MS 1 3. 10

तस्मिन्मनसि प्रत्यक्षीभूतमभिनयेन दर्शयन्निव कस्मैचित् ब्रवीति **अय वेन.** इति । किं करोति । **चोदयति पृश्निगर्भाः** । पृश्नि –आदित्य । प्रकृष्टो ह्यनेन **वर्णः प्राष्टः** प्राप्त । यास्तस्य **गर्भ**त्वमुपगता रश्म्यन्तर्गता परिपक्वा **आपो** मासाष्टकेन सभृता ता वेनश्चोदयति प्रावृषि वर्षभावेन प्रेरयति । किंलक्षण । **ज्योतिः जरायुः** । **ज्योतिः अस्य** विद्युदाख्य कर्मात्मलक्षण **जरायुस्थानीयं** प्रज्ञावत तदधिष्ठातु 5 मध्यमस्य गर्भस्येव परिवेष्टन **भवति** । क्वावस्थितश्चोदयति । **रजसो विमाने** । रज उदक तद्यत्र निर्मीयते तत्रावस्थित । अन्तरिक्षलोके इत्यर्थ । योऽयमेवमादिगुणयुक्तो वेन तम् **इम** वेनम् **अपा च संगमे सूर्यस्य च सगमे** समागमनस्थाने यत्र सूर्यस्य रश्मिभि आप सगच्छन्ते तत्र वर्तमान मध्यस्थाने **विप्राः** मेधाविन स्तोतार **मतिभिः** स्तुतिभि प्रज्ञापूर्विकाभि **शिशुम् न–इव रिहन्ति** । यथा हि 10 शिशुर्नित्य स्तूयते एव स्तूयते । यदेतत् **रिहन्ति** इति एतत् **लिहन्ति** लिहे धातो । **वर्धयन्ति पूजयन्ति वे**त्यर्थ ।

जरायुः कस्मात् । तद्धि **जरया गर्भस्य** भवति । यथा यथा गर्भो भवति तथा तथा तदुत्पद्यते । **जरया यूयते इति वा** । यच्चैतत् जरेति प्रसिद्ध प्रसूताया गो स्त्रिया वा पश्चात् पतति सा जरेत्युच्यते तया च यूयते मिश्र्यते तज्जरायुरित्युच्यते । **शिशु.** 15 कस्मात् । स हि **शसनीयो भवति** । प्रयोजनेऽप्रयोजने वा अर्चन्ति यत्किचनप्रलापेषु । **शिशीतेः वा स्यात्** धातो दानार्थस्य । दीयते हि स पुरुषेण स्त्रियै धारणाय । भवति च वाद स्त्रीणामभिनवगृहीतगर्भाणाम् **अचिरात् लब्धो मे गर्भ. इति** ।

असुनीति. (२५) इति एतत् देवतापदम् । स पुनरयमिन्द्र मध्यम , प्राण ।

---

2 *a d m* add प्राष्टवर्ण after आदित्य , *a d m* आष्ट आप्त , *bi j* प्राष्ट प्राप्त 5 *a d* कर्मत्वलक्षण 7 *bi j* निमीयते, *m* निमायते, *m* योयमादिगुण° 9 *a d* add प्रज्ञा after मेधाविन , *d* सोतार 10 *a* only omits स्तुतिभि , *m* प्रज्ञापूर्वकाभि , *a d m* omit न, *d* omits हि 10–11 *d* यथा शिशुर्नित्य स्तूयते यदेतत् etc 11 *a m* एव स्तुव, *d m* omit इति after रिहन्ति 12 *a d* इत्यर्थवचन for इत्यर्थ 13 *m* जरायु कस्मात् 14 *d* omits वा after इति 15 *d* तया य यूयते, *m* तया यद् यूयते, *bi j* तया च यूयते 16 *a d* प्रयोजने वाप्रयोजनेर्चति, *m* प्रयोजने वाऽप्रयोजने वाऽर्चति, *a d m* यत्किञ्चनप्रलापेषु, *bi j* किञ्चन प्रलापेषु 18 *d* अचिरलब्धो मे etc

---

19 ‘ असुनीति ’—Nigh V 4 25

स पुनर्यदेतस्मात् शरीरादुत्क्रामति, अथेतरान् प्राणान् **असून्** अन्यत्र **नयति**। विज्ञायते हि

"प्राणमनूत्क्रामन्त सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति"

-इति। **तस्य एषा भवति** ॥ ३९ ॥

5 **"असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयुः।**
रारन्धि नः सूर्यस्य सन्दृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥"

असुनीते मनोऽस्मासु धारय। चिरं जीवनाय प्रवर्धय च न आयुः। रन्धय च नः सूर्यस्य सन्दर्शनाय। रध्यतिर्वशगमनेऽपि दृश्यते। "मा रधाम द्विषते सोम राजन्" इत्यपि निगमो भवति। घृतेन त्वमात्मानं
10 **तन्वं वर्धयस्व ॥**

ऋतो व्याख्यातः। तस्यैषा भवति ॥ ४० ॥

असुनीते मनो अस्मासु-इति। श्रुतबन्धोरार्षम्। हे **असुनीते**-प्राण **मनः अस्मासु धारय**। मनःप्रभृतीनेतान् प्राणान् आत्मनोऽवस्थानेनास्मच्छरीर एव धारय। मा त्वमुत्क्रमी त्वदनुत्क्रमेण अवस्थास्यन्ते इति। **जीवातवे चिरम्**
15 अस्माकं **जीवनाय** मनो धारय। **सु प्र तिरा न आयुः**। अमुना प्रकारेण सुष्ठु प्रतिर **प्रकर्षेण वर्धयास्माकमायुः**। किञ्च। **रारन्धि नः** संसाधय। अस्माकं तथा

---

1 *m* स पुनर्यदैतस्मात् 3 *d* reads as प्राणमनूत्क्राम त सर्वे प्राणा स पुनर्यदे तस्मात् etc, *a m b1 j* as text 3 *m* अनुक्रामतीति 7 B1 मनो अस्मासु J मन अस्मासु, B1 ms च and R मनोऽस्मासु, C मनोम्मासु, C चिरजीवनाय, all others चिर जीवनाय 7–8 C R आयू रन्धय 11 B1 J conclude X iv 3 with तस्यैषा भवति 12 *a* marks verse 43, after इति as धारयेति[४३], *d m* read the *pratīka* up to °धारयेति 14 *a d* उत्क्रामी

---

2 विज्ञायते हि—The following quotation is from Bṛh Up 4 4 2
5–6 RS X 59 5
8 रन्धय— Omitted by Durga
8–9 RS X 128 5, AV 5 3 7
11 ऋतो व्याख्यात —See Nir II 25, III 4, IV 9, VI 22

अनुगृह्णाण यथा **सूर्यस्य सदृशि-सदर्शनाय**-सम्यग्दर्शनाय अलं स्याम। दिव्यं न चक्षुरुत्पादय येन सम्यक् सूर्यं पश्येम। सर्वं चैतदन्नप्राचुर्ये सति भवति। यतो ब्रूमः।
घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व। घृतेन-उदकेन **त्वमात्मानं** यथाकालं **वर्धयस्व**। त्वय्युदकं ददति सर्वमिदं भवति। अर्हाविभोक्तादसुनीतेर्घृतमित्युदकनामेत्यत्रोपपद्यते।

रध्यतिः वशगमने अपि दृश्यते। तद्यथा। **मा रंधाम द्विषते** 5
इत्यत्र

"देवीः षडुवीरुरु नः कृणोत विश्वेदेवास इह वीरयध्वम्।
मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोम राजन्॥"

-इति। वैश्वदेवी। विहव्यस्यार्षम्। वैहव्यं सूक्तम्। तत्रैषा दर्शपूर्णमासादिषु हविषामभिमर्शने विनियुज्यते। 10

देवीः षट् द्यौश्च पृथिवी च अहश्च रात्रिश्च आपश्च ओषधयश्चेति। ता उच्यध्वे। हे देव्य उर्व्यः षट्, सर्वमिदम् ऊर्णुवत्य यूयमुच्यध्वे। **उरु**-बहु यद् यद् वयं युष्माभिः बहु क्रियमाणमिच्छाम तत्तत् **उरु** बहु कुरुध्वे। हे **विश्वेदेवासः** विश्वे देवा यूयमपि **इह** एतस्मिन् कर्मणि अस्माकमङ्गभावमुपगता सन्त **वीरयध्वम्** वीरान् पुत्रान् इच्छत दातुम्। अपि च। जातपुत्रा सन्त **मा हास्महि प्रजया**। मा अस्मान् 15 प्रजा कदाचित् अपि हासीत्। कष्टं हि पुत्रमरणम्। **मा तनूभिः वयं स्वाभिः हास्महि**। मास्माकमायुषश्छेदो भूत् युष्मदनुध्यानात्। अपि च। **मा रंधाम द्विषते सोम राजन्**। हे भगवन् **सोम राजन्** विशेषतः त्वमुच्यसे। सर्वस्या अस्या आशिषः त्वदनुध्यानात् **मा रधाम**। मा वशं गच्छेम **द्विषते**। द्विषन्त एवास्माकमर्थसंप्रदानादिना वश्यतामुपयान्तु यतः अनिष्टं हि द्विषतो विधेयत्वमिति। 20 सामर्थ्यादिह **रध्यतिर्वशगमने**॥

---

1 *d* सूर्यस्य दृशि 5–6 *a d m* read द्विषत इत्यत्र and mark verse 44 after it, as इत्यत्र ४४ 7 *d* षलुवी°, *m* षलुवी°, *d m* read the rik up to कृणोत only, *a* marks verse 44 as कृणोतेति ४४ 9 *a* marks section § 40 after इति, here, *a d m* read वैहव for वैहव्य 13 *a d* read बहु उरु कुरुध्वे and omit विश्वेदेवास 19 *d* वश्य for वश of *bi* *j*

---

5 रध्यतिर्वशगमनेऽपि दृश्यते—*Cf* 'रध हिंसासंराद्ध्योः' Dhatup 4 87
9–10 दर्शपूर्ण° विनियुज्यते—The *viniyoga* is not traced

ऋतः (२६) इति एतत् पदम् । तत् **व्याख्यात** निर्वचनत 'ऋतमित्युदकनाम प्रत्यृत भवति' इति । इह त्वभिधेयो मध्यम । **तस्य एषा भवति** ॥ ४० ॥

"**ऋतस्य हि शुरुध. सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति ।**
ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णा बुधानः शुचमान आयो. ॥"

5 **ऋतस्य हि शुरुध. सन्ति पूर्वी. । ऋतस्य प्रज्ञा वर्जनीयानि हन्ति । ऋतस्य श्लोको बधिरस्यापि कर्णावातृणत्ति । बधिरो बद्धश्रोत्रः । कर्णौ बोधयन् दीप्यमानश्चायोरयनस्य मनुष्यस्य । ज्योतिषो वोदकस्य वा ॥**

इन्दुरिन्धे । उनत्तेर्वा । **तस्यैषा भवति** ॥ ४१ ॥

ऋतस्य हि शुरुध -इति । वामदेवस्यार्षम् । सपातसूक्ते निष्केवल्ये पृष्ठ्याभिप्लवयो 10 शस्यते । **ऋतस्य**-मध्यमस्य । किम् इति । **शुरुधः**-आप **सन्ति**-विद्यन्ते । किंलक्षणा । **पूर्वी**'-अनेककालसभृता । यतश्चासाविद्धोऽद्भिरतस्तस्य **ऋतस्य** उदक सप्रदानद्वारेणानाकाल नाशयन्ती **धीति.**-प्रज्ञा सर्वलोकस्य **वृजिनानि**-**वर्जनीयानि**

---

1 *d m* तदेत व्याख्यातम्, *a* only निर्वचनेन 2 *a* concludes section 41 here, while *bi j* and the rest conclude ॥ ३ (४०) ॥ 4 R श्लोकों (the matra of को is obliterated in printing) 5 C D हन्ति ऋतस्य, Bi J हन्त्यृतस्य 6 C बधिरो बद्ध श्रोत्र कर्णौ 7 Bi mss क, ग read दीप्यमानश्चायनस्य and ख reads दीप्यमानश्चायमानस्य 8 Bi J conclude X iv 4 with भवति 9 *a* marks verse 45, after इति, as इति[४५] 11 *a d m* read °सभृता for °सभूता of *bi j*

---

1 'ऋत'—Nigh V 4 26, व्याख्यातम्—Nir II 25, III 4, IV 9, VI 22

3–4 RS IV 23 8, cf Nir VI 16

5 हि—Not explained by Durga

7 आयो —omitted by Bi mss क, ख, ग

7 ज्योतिषो वा उदकस्य वा—Durga explains this as ज्योतिष च उदकस्य च

9–10 सपातसूक्ते ,शस्यते—See Âśva S'rau 9 7,

अयशासि **हन्ति**–नाशयति । अकाले हि क्षुत्परिगृहीतानामयशस्करेषु जिह्वादिषु प्रवृत्ति र्भवति । ददतश्चोदक सर्वलोकवृजिनापघाताय तस्य **ऋतस्य** एवमतिमहान् **श्लोक**.- शब्द स्तनयित्नुलक्षणो भवति य **बधिरस्यापि बद्धश्रोत्रस्य** विधात्रापि निसर्गत अपिहितश्रोत्रस्य **आयोः-अयनस्य-मनुष्यस्य बोधयत्यस्मृत** इति। **कर्णौ** अति दुर्भेदौ **आततर्द-आतृणत्ति**-आभिनात्ति । **शुचमान**.-**दीप्यमान**. **ज्योतिषः** 5
च **उदकस्य** च **श्लोक**. । एव सतत्त्वो ह्यसावृत इति ।

इन्दु. (२७) इति एतत्पदम् । स कस्मात् । **इन्धेः** दीप्त्यर्थस्य । **उनत्तेः वा** क्लेदनार्थस्य उभयमपीन्दौ उपपद्यते चन्द्रमसि । **तस्य एषा भवति** ॥ ४१ ॥

"प्र तद्वोचेय भव्यायेन्दवे हव्यो न य इषवा-
न्मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति । 10
स्वय सो अस्मदानिदो वधैरजेत दुर्मतिम् ।
अव स्रवेदघशसोऽवतरमव क्षुद्रमिव स्रवेत् ॥"

प्रब्रवीमि तद्भव्यायेन्दवे, हवनार्ह इव य इषवानन्नवान् कामवान् वा मननानि च नो रेजयति । रक्षोहा च बलेन रेजयति । स्वय सोऽस्म-दभिनिन्दितार वधैरजेत दुर्मतिम् । अवस्रवेदघशसः । ततश्चावतर 15
क्षुद्रमिवावस्रवेत् ।

---

1 *a d m* and *bi* ms ग read अनाकाले for अकाले, the meaning, however, of both the readings is the same 2 *a d m* सर्वलोकवृ जिनापघाताय, *bi J* सर्वलोकवृजिनाय वाताय 5 *a d m* omit आततर्द 6 *d* लोक for श्लोक, and *a* only reads एव सत्त्वो for एव सतत्त्वो 8 *a d* omit तस्य एषा भवति, by mistake 14 R सोऽस्मदभि°, Bi J सो अस्मदभि°

---

4 बोधयत्यस्मृत इति—This seems to be an interpolation as the preceding word मनुष्यस्य is connected with the following words कर्णौ आततर्द

7 'इन्दु'—Nigh V 4 27

9-12 RS I. 129 6

अभ्यासे भूयासमर्थं मन्यन्ते। यथा। अहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति। तत् परुच्छेपस्य शीलम्। परुच्छेप ऋषिः। पर्ववच्छेपः, परुषि परुषि शेपोऽस्येति वा॥

इतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रान्तानि। सूक्तभाञ्जि 5 हविर्भाञ्जि। तेषामेतान्यहविर्भाञ्जि, वेनोऽसुनीतिर्ऋत इन्दुः॥

प्रजापतिः प्रजानां पाता वा पालयिता वा। तस्यैषा भवति॥४२॥

प्र तद्वोचेयम्-इति। अतिच्छन्दा। पारुच्छेपी। षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते। यद्यदिष्ट तस्येन्दो **तत्** तदह **प्रब्रवीमि** अस्मै **इन्द्वे** प्रीत्यर्थम्। किंलक्षण **यः इन्दु**। **भव्यः** भवनार्ह आत्मवान्। अभिप्रेताना पात्रभूत इत्यर्थ। **भव्यो** भावनार्ह इव। 10 यो हविषा भावनमर्हति न च भाव्यते अहविर्भाक्त्वात्। **हव्यो न** **हवनार्ह इव** यो यज्ञेन च पुनराहूयते अहविर्भाक्त्वादेव। **इषवान्** नित्यम् **अन्नवान्**। **कामवान् वा**। कामिना होतॄणा नित्यमभिमतफलसप्रदानोन्मुख। तत्सप्रदानोन्मुखतया च नित्यमस्माक **मन्म रेजति मननानि**-प्रज्ञानानि **रेजयति**-आकम्पयति। आकम्पितहृदया-नुपकारितया नित्यमस्मान् करोति, कथ नाम एत नित्य स्तुयामेति। अपि च। **रक्षोहा** 15 रक्षासि **बलेन** घ्नन् सुतरामस्माक **मन्म रेजति**। किंच **स्वय सो अस्मदानिदः**।

---

2 Bi mss क, ख, ग do not read पर्ववच्छेप 6 Bi J conclude X iv 5 with भवति 7–8 *a d* omit the words up to यद्यदिष्ट, through mistake and begin the paragraph with तस्येन्दो, *a* reads ब्रवीमि for प्रब्रवीमि and marks verse 46, after it 9 *d* भव्याय for भव्य, and *a d* भावनार्ह for भवनार्ह 10 *d* omits न after हव्यो 11 *a d m* read आहूयते for आह्वयते of *bi g* 12 *a d* स्तोतॄणा for होतॄणा, *a d* read अभिमतफलकामसप्र° and omit तत् after it 13 *d* omits प्रज्ञानानि 14 *m* स्तुयामिति

---

1 अभ्यासे etc cf with this जामि, section § 16, above

2 परुच्छेप ऋषि —For the story of Parucchepa and Nimedha, See TS ii 5 8 3

2 पर्ववच्छेप —omitted by Bi mss क, ख, ग

5 हविर्भाञ्जि—Cf Nir VIII 129

7 मरुत्वतीये शस्यते—See Âsva Srau 8 1

11 यज्ञेन च पुनराहूयते—Is this यज्ञे न च पुनराहूयते ?

स्वयम् आदरवान् भूत्वा **सः** इन्दु **अस्मदानिदः–अस्मदभिनिन्दितारं वधैः**– वज्रप्रहारैरतिदु सहै **अजेत**–जयेत् क्षिपेद्वा **दुर्मति** पापमति योऽस्मान् प्रति। तेन वातिबलवतेन्दुना हन्यमानोऽस्म**दघशसः** अस्माक य पापाना शासिता कथयिता स्वल्पानामपि स्फीतिकर्ता जनपदे असौ **अवस्रवेत्**। अधोगति स्यात्। **अवतरमव क्षुद्रमिव स्रवेत्**। यावच्च प्रथम स्रुत अधोगत **ततोऽवतर** ततोऽप्यवरतरमिति 5 तावत् **स्रवेत् क्षुद्रमिव** द्रव्य किंचित् यावदामूलतो नष्टम् इत्येतदाशास्महे। बलकृतेर्मध्यम इति ॥

इहाभ्यासबाहुल्य दृष्ट्वा **रेजति रेजति, स्रवेत् स्रवेत्** इति प्रतिसमाधत्ते **अभ्यासे भूयासम् अर्थ मन्यन्ते** इति। शब्दाभ्यासे यत्रान्यो विशेषो नास्ति तत्रैव विशेषमाचार्या मन्त्रार्थसतत्त्वविदो मन्यन्ते यदुतार्थभूयस्त्वामिति। न ह्यक-10 स्मात् स एव शब्द पुनरभ्यस्यते। लोकेऽपि चैतद् दृष्ट शब्दाभ्यासेऽर्थभूयस्त्वमिति **यथा अहो दर्शनीय अहो दर्शनीय इति**। गुणातिशये हि क्रिया शब्दाभ्यास । तस्मान्मन्त्रेष्वपि तद्वदेवेति न्याय्यम्। **तत् च** पुनरेतत् **परुच्छेपस्य** मन्त्रदृश **शीलम्**। स हि नित्यमभ्यस्तै शब्दै स्तौति। मन्त्रदृशोऽपि स्वभाव उपेक्ष्य इत्युप-प्रदर्शनायेदमुक्तम्। अथ पुन **परुच्छेपः** कस्मात्। **परुच्छेप ऋषि.**। तस्य हि 15 **पर्ववत्**–महान् **शेप.**–प्रजननम्। **परुषि परुषि शेपोऽस्येति वा**। सर्वाङ्ग सन्धिषु शेप कृतो योगसुखात् किल। तस्य शेपोऽस्येति वा ॥

---

1 *a d m* omit वधै 4 *a d* read स्फीतीकर्ता, and अस्मद् for असौ 5 *a d m* श्रुत, *bi j* स्रुत, *m* omits ततोऽवतर, *a d* ततोऽप्यवतरमिति for ततोऽवतरमिति of *bi j* 9 *m* स्वशब्दाभ्यासे 9–10 Bi mss क, स omit from शब्दाभ्यासे यत्रान्यो to °भूयस्त्वमिति 10 *d* तत्रेव for तत्रैव of *bi j*, *a d* add after °र्थभूयस्त्वमिति, — स्रवेदिति प्रथम स्रुत ततोऽवर ततोऽप्यवरतर मिति तावत्स्रवेत्क्षुद्रमिव द्रव्य किंचिद्यावदामूलतो नष्टमिति एव न ह्यक° 11 *a d* read उच्यते for अभ्यस्यते 12 *d* omits अहो after यथा, *a* appears to read दर्शनीया in both the places and omits हि before क्रिया 17 *a d* °सन्धिशेप कृतो योगमुखात्किल, *bi j* शेपकृतो योग सुखात्किल

---

13 तस्मान्मन्त्रेष्वपि तद्वत्—Cf the *jāmyajāmi* discussion in section X 16, above

17 शेप कृतो योगसुखात् किल etc—This does not yield any clear sense The other readings also are not satisfactory

इति इमानि सप्तविंशतिः देवतानामधेयानि अनुक्रान्तानि । इतिकरण प्रकारवचन । एवमेतानि यथासमाम्नातानि **सप्तविंशतिः** सप्ताधिका विंशति **देवतानामधेयानि** वायु इत्यत आरभ्य यावत् इन्दु इति । तेषा पुन किमर्थमनुकीर्तनम् । विशेषविवक्षया । क पुनरसौ इति । तेषा कानिचित् **सूक्तभाञ्जि** 5 **हविर्भाञ्जि** च । सूक्त च हविश्चोभय भजन्ते । कानिचित् सूक्तमेव न हवि । **तेषाम् एतानि अहविर्भाञ्जि ।** तद्यथा **वेन. असुनीतिः ऋतः इन्दु.** इति । एभ्यो यान्यन्यानि त्रयोविंशति तान्युभय भजन्ते सूक्त हविश्च । देवतास्वभावोपप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् । घृतेन उदकेन त्वमात्मान वर्धयस्वेत्येवमाद्यभिधानार्थ विशेषप्रविभागप्रश्नमये अहविर्भाक्त्वादुदकमत्र घृतमित्येवमादि तद्गतेषु मन्त्रेषु विशेष उपेक्ष्य इति ॥

10 **प्रजापतिः (२८) प्रजानां पाता वा पालयिता वा । तस्य एषा भवति ॥ ४२ ॥**

“ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वय स्याम पतयो रयीणाम् ॥”

प्रजापते न हि त्वदेतान्यन्यः सर्वाणि जातानि तानि परिबभूव । 15 **यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु । वय स्याम पतयो रयीणाम् । इत्याशीः ॥**

अहिर्व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४३ ॥

---

5 *d* omits च after सूक्त 9 *d* reads उपेक्ष्यत इति for उपेक्ष्य इति 11 *a*. concludes section § 43 as ॥ ४२ ॥, here, while *bi j* and others conclude as ॥ ५ (४२) ॥ 12 The mss क, ख, ग of Bi read जातानि पार तानि बभूव 16 Bi ms च reads °मित्याशि° 17 Bi J conclude X iv 6 with भवति

---

10 ‘प्रजापति ’—Nigh V 4 28

12-13 RS X 121 10, AV 7 80 3, VS 10 20, 23 65, TS 1 8 14 2, MS 2 6 12, KS 15 8, SB 1 6 19, TB 2 8 1 2, TAA 10 54, SMB 2 5 8, ApMB 2 22 19, ApG 8 23 9, ŚB 5 4 2 9, TB 2 8 1 2, Brh U 6 3 3, AŚ 2 14 12, AG 1 4 4

14 हि and जातानि—Omitted by Durga

प्रजापते न–इति । प्राजापत्यस्य हिरण्यगर्भस्यार्षम् । पितृयज्ञ उपस्थाने विनियुक्ता । राजसूये च विनियोगो होमे । हे **प्रजापते न त्वत् अन्यः** न कश्चिदपि **एता-एतानि** सर्वदेवतारूपाणि **परिबभूव** परिगृह्य भवति । त्वमेवैतानि **सर्वाणि** सर्वत परिगृह्य सर्वतो भवसि । यत एव त्वा वय सर्वतो विभूत पश्याम सर्वस्येशानम् अतो ब्रूम । **यत्कामाः ते** येन येन युक्ता सन्तो वय तुभ्य **जुहुमः तत् नः अस्तु** । 5 स कामोऽस्माक त्वदनुध्यानात् समृध्यताम् । नित्यमेव च **वय स्याम पतयो रयीणाम्** । **रयीणां**–धनाना **पतयः** । **इति** इयम् अपरा **आशी**· द्वितीया । यत्कामा इति प्रथमा । अथवा । **आशीः** इति आचार्यो दर्शयति । इय मन्त्रगतैव यत्रापि न स्यात् तत्राप्यध्याहार्येति स्तुत्याशिषोर्नित्यसबन्धादिति ॥

अहि· (२९) **व्याख्यातः** निर्वचनत अहिरयनात् इति । इह त्वभिधेयो मध्यम ॥ 10 **तस्य एषा भवति** ॥ ४३ ॥

" अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु सीदन् ॥ "

अप्सुजमुक्थैरहि गृणीषे बुध्ने नदीना रजःसूदकेषु सीदन् । बुध्न-

---

1 *a* marks verse 47, after इति as °न त्वदेतानीति[४७], *d* reads the *pratīka* up to एतानीति, *d* reads प्रजापत्यस्य 2 *d* omits न before त्वत अन्य, *m* omits एता 6 *d* समुद्यताम् for समृध्यताम् 7 *d* इम for इय 11 *a* concludes here section 45, as ॥ ४५ ॥, *bi* *j* and others conclude here ॥ ६ (४३) ॥ 12 R and Bi mss क, ख, ग read रजंस्सु षीदंन्, Bi C रजं सु षीदंन्, J रजं सु सीदंन् 13 Bi J अप्सुजमुक्थै°, Bi mss क, ख, ग read अप्सुजामु°, R रजस्सूदकेषु षीदन्, Bi J रज सु उदकेषु सीदन्, C रज सूदकेषु सीदन्, Bi mss क, ख, ग omit उदकेषु and read as रज सु षीदन् only

---

1 पितृयज्ञे विनियुक्ता—See MS 1 10 19
2 राजसूये च विनियोग —MS 2 6 12
10 'अहि '—Nigh V 4 29, व्याख्यात —Nir II 17
12 RS VII 34 16
13 उदकेषु—Omitted by the Bi, mss, क, ख and ग.

मन्तरिक्षं, बद्धा अस्मिन् धृता आप इति वा। इदमपीतरद् बुध्नमेत स्मादेव, बद्धा अस्मिन् धृताः प्राणा इति ॥

योऽहिः स बुध्न्यो, बुध्नमन्तरिक्ष तन्निवासात्। तस्यैषा भवति ॥ ४४ ॥

5 **अब्जामुक्थैः**–इति। वशिष्ठस्यार्षम्। दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवे विनियोग। हे स्तोत त्वमेतम् **अहिम् अब्जाम्**–अप्सुजम्–उदकजन्मानम् **उक्थैः गृणीषे**–स्तौषि, **बुध्ने नदीना** नदनानाम् अपा बन्धने एतस्मिन्नन्तरिक्षे वर्तमान **रजःसु सीदन् उदकेषु** लब्धव्येषु निमित्तभूतेषु एतास्मिन् कर्मणि अङ्गभाव मुपगच्छन् ॥

10 **बुध्नम्–अन्तरिक्ष, बद्धा अस्मिन् धृता आपः इति। इदम् अपि इतरत्** शरीर बुध्नमित्युच्यते। **बद्धा अस्मिन् धृताः प्राणाः इति। यः अहिः सः बुध्न्यः।** एतावास्तु विशेष **बुध्नम् अन्तरिक्ष तन्निवासात्** अहिर्बुध्न्य (३०)। **तस्य एषा भवति** ॥ ४४ ॥

"मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य स्रिधदृतायोः ॥"

---

1 Bi mss क, ख, ग omit इति वा 1-2 Bi mss क, ख, ग read बुद्धा for बद्धा in both the lines 2 C reads बुद्धा for बद्धा in this place only 3 C योहि 4 Bi J conclude X iv 7 with भवति 5 *a* marks verse 48, after इति, as °रिति ४८, *a d* read वासिष्ठस्य पराशरस्यार्षम् 6 *a d m* omit हे स्तोत and अब्जाम् 9 *m* उपागच्छन् 10-11 *a d* °तरद् बुध्नशरी° 12 *m* बुध्न 14 C मा नोहिर्बु°

---

1 **इति वा**— Bi mss क, ख and ग omit वा It is not wanted as only one etymology is stated Durga, too, does not read **वा** (see line 10, below)

1-2 **एतस्माद् एव**—Not repeated by Durga

5-6 दशरात्रस्य विनियोग —Āśva Śrau 8 8

13 'अहिर्बुध्न्य '—Nigh V 4 30

14. RS VII 34 17, cf RS V 41 16

मा च नोऽहिर्बुध्न्यो रेषणाय धात्। मास्य यज्ञोखा च स्त्रिधद्यज्ञका मस्य ॥

सुपर्णो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ ४५ ॥

मा नोऽहिर्बुध्न्य -इति । पूर्वया समान सर्वमिति । **मा** अस्मान् **अहिर्बुध्न्यः रिषे धात्** मा **रेषणाय**-हिंसनाय कस्मैचित् **धात्** । किच । **मा यज्ञो अस्य** 5 **स्त्रिधदृतायो.** । मा **यज्ञोऽस्य ऋतायो.** अस्य यजमानस्य **यज्ञकामस्य मा स्त्रिधत्** मा सुस्रवत् । नित्यमविनाशेन वर्ततामिति ॥

सुपर्ण. (३१) **व्याख्यात.** सुपतन इति । इह त्वभिधेयो मध्यम । **तस्य एषा भवति** ॥ ४५ ॥

" एकः सुपर्ण. स संमुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवंन वि चंष्टे । 10
तं पाकेंन मनंसापश्यमन्तितस्तं माता रेळ्हि स उं रेळ्हि मातरंम्॥"

एकः सुपर्णः, स समुद्रमाविशाति। स इमानि सर्वाणि भूतान्यभिविपश्यति । त पाकेन मनसापश्यमन्तितः। इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्या-

---

1 C मा नोहिर्बु॰ 3 Bı J conclude X ıv 8 wıth भवति 4 a maıks veıse 49, aftei इति, as इति४९ 5 a d omıt मा after धात and they omit धात् after कस्मैचित् 5-6 a only omıts मा यज्ञो अस्य स्रुधदृतायो 7 a d मा विस्त (स्र ?) वतु for मा सुस्रवत् 11 R रेळ्हि स उं रेळ्हि, Bı mss क, ख, ग—रेळ्हि स उं रेळ्हि, Bı J रेळ्हि स उ रेळ्हि

---

1 च and यज्ञोखा—Durga ın hıs vritti does not repeat these words The vritti reads यज्ञ for यज्ञोखा, the latter therefore does not seem to be the reading of Durga's ms of *Yāskabhasya*

8 'सुपर्ण'—Nıgh V 4 31, व्याख्यात—Nır III 12, IV 3, VII 24

10-11 RS X 144 4, AA ııı 1 6 15

13 अन्तित—Durga renders this by अन्तिकम् इव

13 इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसयुक्ता—Durga explains this by—ऋषिर्दृष्टदेवतासतत्त्व कस्मैचिदाचक्षाणो ब्रवीति

ख्यानसंयुक्ता । त माता रेढि वागेषा माध्यमिका । स उ मातर रेढि ॥

पुरूरवाः । बहुधा रोरूयते । तस्यैषा भवति ॥ ४६ ॥

एकः सुपर्णः–इति । सत्रे घर्मस्य वेयमार्षम् । **एकः** एव अद्वितीय । यस्य पतने गमने प्रतिमानम् अन्यत् द्वितीय नास्ति । **स. सुपर्णः** सुपतनो वायु **समुद्रम्**–
5 अन्तरिक्ष नित्यम् **आविवेश–आविशति** । न कदाचिदप्यनाविष्टस्तत्र । **सः** च पुन सर्वभूतानुप्रवेशी तदाविश्य **विश्व भुवन सर्वाणि इमानि भूतानि विचष्टे**–**अभिविपश्यति** यथा द्रष्टव्यानि । **तम्** एव वर्तमान अह **पाकेन मनसा** विपक्व प्रज्ञानेन सर्वगतमपि सन्तम् अन्तिकम् इव **अपश्यम्** । ऋषिर्दृष्टदेवतासतत्त्व कस्मै-चिदाचक्षाणो ब्रवीति । **त माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम्** ।

10 **माता, माध्यमिका वाक्, तम्** उपजीवति परस्पराश्रयत्वात्तयोर्वृत्तेरध्यात्म-वदिति ॥

पुरूरवा' (३२) मध्यम । विज्ञायते हि 'प्राण एव हि पुरूरवा ' इति । स **बहुधा रोरूयते** स्तनयाति । तेन पुरूरवा । **तस्य एषा भवति** ॥ ४६ ॥

" समस्मिञ्जायमान आसत ग्ना उतेमवर्धन्नद्यः १' स्वगूर्ता' ।

महे यत्त्वा पुरूरवो रणायावर्धयन्दस्युहत्याय देवाः ॥ "

---

1 C त माता रेल्हि स उ मातर रेल्हि, B1 mss क, ख, ग read रेल्हि both in the rik and in the bhâsya here, D has रेळ्हि and B1 J R have रेढि here 2 D पुरुरवा ब°, C पुरूरवा ब°, B1 J conclude X iv 9 with भवति 3 *a* marks verse 50, after इति, *a d* वामदेवस्य for घर्मस्य 4 *a d* प्रतिमानन्यद्द्वितीय नास्ति, *bi j* प्रतिमायानम् अन्य द्वितीय, *m* प्रतिमयानम् 5 *a d m* omit आविवेश 6 *d m* तदाविश्य for तदाविपश्य of *bi j*, *a d m* omit विचष्टे 8 *a d* अतिक इव 9 रेळ्हि 10 *d* omits वाक् and reads ताम् for तम् 13 R नद्य १ स्वगूर्ता

---

1 एषा—not repeated by Durga

10 वृत्तेरध्यात्मवत्—This is not very clear

11 'पुरूरवा '—Nigh V 4 32

11 विज्ञायते हि—The following quotation is not traced *Cf* 'पुरूरवा असीति प्राण एव तत् '—MS 3 9 5

13-14 RS X 95 7

समासतास्मिञ्जायमाने ग्रा गमनादापो, देवपत्न्यो वा। अपि चैनमवर्धयन्नद्यः स्वगूर्ताः स्वयगामिन्यो महते च यत्त्वा पुरूरवो रणाय रमणियाय सग्रामायावर्धयन्, दस्युहत्याय च, देवा देवाः ॥ ४७ ॥

समस्मिञ् जायमान•–इति । उर्वश्या आर्षम् । **अस्मिन्**–एतस्मिन् पुरूरवसि **जायमाने** वर्षकर्मणि आत्मान प्रतिलभमाने प्रावृट्काले। 'कर्मजन्मान' इति ह्युक्तम् । 5 **समासत ग्रा । आपः** समागम्य त परिवार्य तद्विधेयतामुपगम्य **आसते**–तिष्ठन्ति । **उत** अपि च यथा यथैवमृतुवशात् वर्षासु नद आरोहति तथा तथैन ता **नद्यः** नदना आप **स्वगूर्ता•–स्वयगामिन्यः** भूत्वा सुतरा तद्विधेयतामुपगच्छन्त्य तदधिकारो द्भवेन **ईम्–एनम् अवर्धन्**–वर्धयन्ति। अत पर स्तूयमान प्रत्यक्षीभूत । प्रत्यक्षकृत उत्तरोऽर्धर्चे । हे **पुरूरवः यत् त्वा महे रणाय** यस्मात् त्वा **महते रणाय** 10 मेघेन सह **रमणीयाय सग्रामाय अवर्धयन्**–वर्धयन्ति माध्यमिका **देवा•** **दस्युहत्याय**–मेघवधाय **चे**ति तस्मात् त्वामवश्य ग्रा समागम्यासते वर्धयन्ति च नद्य । सर्वथापि महानुभाव त्व सर्वमेव त्वय्युपपद्यते इति ॥

---

1 C जायमानेऽग्रा गमना° 2 B1 J C स्वगूर्त्ता, the mss क, ख, ग of B1 do not read स्वगूर्ता 3 D adds च after रमणीयाय, C as text, B1 ms च and others, and R read देवा once only, B1 J C read as देवा देवा, B1 J conclude X iv 10, ॥ १० (४७) ॥ with देवा With देवा ends the fourth pâda of the tenth adhyâya, B1 J conclude as **इति दशमाध्यायस्य चतुर्थ पाद** ॥ १०, ४ ॥, R **इति दशमोऽध्याय**, C D have ॥ ४७ ॥, they do not mark the pâda, but have the chain immediately after this and then conclude the adhyaya as —C इति चतुर्थोध्याय, D इति नेरुक्ते उत्तरषट्के चतुर्थोध्याय 4 *a* marks verse 51, after इति, *a d m* omit अस्मिन् 6 *a d* add after ग्रा,—समासतास्मिन् क्रि (*d* क्र) यमाण य आप 7 *d* यथायथितमृतुवशात्? 9 *a d m* omit ईम् and अवर्धन्, *bi* mss क, ख, ग and *m* omit प्रत्यक्षीभूत 10 *d* omits यत् त्वा महे रणाय and reads यस्त्वा महते रणाय? for यस्मात् त्वा etc 12 *a d* add च before मेघवधाय

---

1 ग्रा **गमनात्**—Durga does not give this derivation

2 **स्वगूर्ता**—omitted by B1 mss क, ख, ग

2 महते **च**—The च after महते is omitted by Durga

5 उक्तम्—See Nir VII 5

देवपत्न्यः वा इति पृथक्त्वेन दर्शयति। तथापि योज्यते। समागम्यैतस्मिन्नैडे पुरूरवसि **आसत ग्नाः** सर्वा देवपत्न्य। स हि स्त्रीणा स्वभावो यत् प्रजायमाना स्त्रिय परिवार्यासते। **उत ईम् अवर्धन्। अपि चैतमवर्धयन्।** नदना ग्ना स्तुतिपरा तस्य। **स्वगूर्ताः-स्वयगामिन्यः** अपरप्रणेया ईश्वरा। अपि च। सर्वमेतदुपप
5 द्यते पुरूरवस्त्वयि यस्मात् तस्मात् **महते रणाय रमणीयाय सग्रामाय** असुरै सह **दस्युहत्याय** शत्रुवधाय अवर्धयन्। स्वैर्महिमभि त्व न असुरान् जेष्यसीति पुरश्चक्रुर्देवा इति॥ द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तौ यस्माल्लक्ष्यते समाप्तम्॥ ४७॥

इति श्रीजम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ

ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ

10 दशमोऽध्याय परिसमाप्त॥ १०॥

**([१]अथातो मध्यस्थाना [२]वायवा [३]याह्यासस्त्राणासो [४]नीचीनबार [५]तमू-ष्विमा [६]रुद्राय [७]या ते [८]दिद्युज्जराबोधादर्दुद्यो [९]जात [१०]एव [११]वि [१२]वृक्षानश्चा पिनद्धमश्[१३]यास्य [१४]क्षेत्रस्य पतिः [१५]क्षेत्रस्य पतिना [१६]क्षेत्रस्य [१७]पतेऽमीवहा [१८]पुनरेहि [१९]यो अनिध्मो [२०]परेयिवास [२१]सेनेव [२२]मित्रो [२३]हिरण्यगर्भो [२४]ये
15 ते [२५]विश्वकर्मा सर्वस्य [२६]विश्वकर्मा विमना [२७]विश्वकर्मन् [२८]त्यमू षु**

1 *d* दर्शयन्ति for दर्शयति 3 *d* उतेम वर्धन्ता चेनमवर्धयन् etc, *d* नदनास्ता स्तु° for नदना ग्ना स्तु° 5 *a d* यस्मात् तस्मात् महते, *bi j* यस्मात् महते 7 *d* यस्मात्तल्लक्ष्यते, *a* concludes here after समाप्तम् as॥ ४६॥ section 46, *bi j* read after समाप्तम्॥ १० (४७)॥ इति ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तो पञ्चदशस्य (दशमस्य) अध्यायस्य चतुर्थ पाद॥ १०।४॥, *a d* read as श्रीऋज्वर्थाया निरुक्तपद्धतौ पचदशोऽध्याय समाप्त॥ स्वस्ति॥ खड ४६? पाद ४ मत्र ५१ स ७०० पान २९, *m* इति श्रीमज्जम्बू° as text 10 *bi* पञ्चदशोऽध्याय (दशमोऽध्याय) परिसमाप्त॥१०॥ 11 Bi mss क, ख, ग do not have the खण्डशृङ्खला which begins with अथातो 12-15 C D °[८]जरा[९]बोधा[१०]दर्दुर्या [११]जातो वि [१३]वृक्षा°, °मश्मास्यमवत, यो [१९]अनिध्म, [२१]सेनेव सृष्टा, [२२]मित्रो जनान्, [२४]ये ते सरस्व, [२५]विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता विश्व°, [२७]विश्वकर्मन्हविषा

6 न असुरान्—The न has no meaning

२९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४
सद्यश्चिद्यस्त्वया मन्यवा दधिक्राः सविता यन्त्रैर्हिरण्यस्तूपो देव-
३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४०
स्त्वष्टा वात आ वातु प्रति त्यमभि त्वा वेनो वेनतेरय वेनोऽसुनीत
४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६
ऋतस्य हि प्र तद्वोचेयं प्रजापतेऽज्जामुक्थैर्मा नोऽहिरेकः सुपर्णः
४७
समस्मिन् सप्तचत्वारिंशत् ॥)

इति निरुक्ते (उत्तरषट्के) दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥ 5

---

२९ ३० ३१ ३२ ३३ ४० ४१ ४३ ४४
1-1 C D सद्यश्चित्त्वया मन्यो आदधिक्रा सविताहिरण्य, सुनीते ऋतस्य, प्रजापतेब्जा-मुक्थैर्मा नोहिरेके 5 C D इति चतुर्थोऽध्याय

अथ एकादशोऽध्यायः।

श्येनो व्याख्यातः। तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

श्येनः (१) व्याख्यात.। 'श्येन शसनीय गच्छति'–इति। इह त्वभिवेयो म यम। तस्य एषा भवति ॥ १ ॥

5 "आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च साकम्।
अत्रा पुरंन्धिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥"

आदाय श्येनोऽहरत्सोमम्। सहस्र सवानयुत च सह। सहस्र सहस्र-साव्यमभिप्रेत्य। तत्रायुत सोमभक्षा.। तत्सबन्धेनायुत दक्षिणा इति वा। तत्र पुरन्धिरजहादमित्रान्। अदानानिति वा। मदे सोमस्य मूरा 10 अमूर इति। ऐन्द्रे च सूक्ते सोमपानेन च स्तुत.। तस्मादिन्द्र मन्यन्ते॥

ओषधि. सोमः सुनोते.। यदेनमभिषुण्वन्ति। बहुलमस्य नैघण्टुक वृत्तम्। आश्चर्यमिव प्राधान्येन। तस्य पावमानीषु निदर्शनायोदाहरिष्याम.॥ २ ॥

---

2 D हरि ॐ म्। श्ये°, Bi J ॐ३म्। श्ये°, C R do not have ॐ, Bi J conclude XI 1 1 with भवति 3 *m* begins the commentary as अथ निरुक्तवृत्तौ षोडशोऽध्याय ॥ श्रीगणेशायनम ॥ श्येनो व्या°, *Bi J* ॥ श्री ॥ श्ये° 6 Bi J R अमूर, D अमूंर 9 Bi mss क, ख, ग read °दानानीति वा 9–10 Bi ms च and C D read अमूर इत्यैन्द्रे, R अमूर इति। ऐन्द्रे, Bi J अमूर। ऐन्द्रे 11 C बहुळमस्य 13 Bi J conclude XI 1 2 with °दाहरिष्याम

---

3 'श्यैन'—Nigh V 5 1, व्याख्यात—Nir IV 24

5–6 RS IV 26 7

7 अहरत्—Yaska renders अभरत् in the *Rk* by अहरत्, Durga by आपिबत्

7–8 सहस्र सहस्रसाव्यम्—Durga omits सहस्र

8 तत्रायुत सोमभक्षा—omitted by Durga

10 इति—omitted by Durga

10 ऐन्द्रे च सूक्ते मन्यन्ते.—Durga omits this sentence He does not comment on it also

आदायं श्येनः—इति । वामदेवस्यार्षम् । श्येनाजिरादिषु मरुत्वतीये शस्यते । ऋत्विग्भिर्विधानत प्रत्त **श्येनः**-इन्द्र **सोमम् आदाय अभरत्**—अपिबत् । क्व । **सहस्र सवान्** सहस्र सुत्याना यत्र कुर्वन्ति, **अयुत च दक्षिणाः** प्राप्नुवन्ति, नतु दीयन्ते सत्रत्वात् । पृष्ठ्यशमनाभिप्राय वा दक्षिणादान स्यात्, **सहस्रसाव्ये** सत्रे तेषा **तत्सबन्धात्** । **अत्रा पुरन्धि.** अत्र—अस्मिन् सहस्रसाव्ये सत्रे स श्येन **पुरन्धि.** 5 बहुनो धनस्य दाता **मदे सोमस्य** तृप्तौ सोमस्य प्राप्तायाम् **अजहात् अरातीः**—असुरान**मित्रान्** पृथक्त्वपक्षे अभ्यजयत् प्राणैर्मूढान्—अप्रतिपत्तिकान् कृत्वा विषाद-मुपनीय अमूढो-नि साध्वस । त्रित्वपक्षे तु **अदानान् इति वा ।** रातिर्दानार्थ । तत्प्रतिषेधेनाराति । प्राक् सोमपानमदप्राप्ते अदानानिति न दास्यामीत्येवविध **मूरा.**—मूढमतय कार्पण्यसयुक्ता ये आसन् तान् प्रति **सोमस्य मदे** प्राप्ते **अमूर.**—अमूढ 10 अकृपणो भूत्वा **अजहात्**—अत्यजत् । दाता सपेदे ।

सहस्रसाव्यमभिप्रेत्य तत्सबन्धेनायुत दक्षिणा इति वा । इति वा-शब्देन कि विकल्प्यते । **सहस्रसाव्य** वा सत्र यत पठन्ति याज्ञिका । तद्यथा । अतिरात्रयोर्मध्ये सहस्रमहानि शतकृत्वो दशरात्रस्यावृत्तिरग्ने सहस्रसाव्यमिति । तदह्ना सहस्र दशभिश्चमसैर्गुणित चमसपरिसख्ययोपलक्ष्यमाण**मयुत सोमभक्षाणा** सपद्यते ।15 सोमभक्षनिष्क्रयणश्रुतिश्च दक्षिणानामस्ति ।

"या सदस्येभ्यो ददाति सोमपीथ तया निष्क्रीणीते"

—इति । न चासति प्रश्लेषे रूढिबाधो न्याय्य इति । असत्यपि ऋत्विग्दक्षिणादानसबन्धे

---

1 *a* marks verse 1 after इति, as इति' 2 *a d m* प्रत्न, *bi*) प्रत्त 3 *a d* omit सहस्र सवान्, *bi*) सुत्याना, *m* सुत्याया 4 *a d* and *bi* mss क, ख read पृष्ठ्यशमनीयाभिप्रायेण वा etc 7 *a d* पृथक्पक्षे 8 *m* adds इति again after वा 9 *a d* omit मूरा 10 *a d* read कर्मण्यभिसयुक्ता for कार्पण्यसयुक्ता, *d* omits ये, *a d* omit अमूर 16 *a d* [illegible] 17–18 *a d* नि क्रीत इति for निष्क्रीणीत इति 18 *a d* दक्षिणादानसबधे for ऋत्विग्दक्षिणा etc

---

1 शस्यते—See Âśva Śrau 9 7

13–14 अतिरात्रयोर्मध्ये सहस्रसाव्यमिति—See Âśva Śrau 12 5.

17 The quotation is from MS 4 8 3

सहस्रसाध्यमेव सत्राणाम्। प्रासर्पकाभिप्राय वा अयुतम्। अथवा। सहस्रमिति बहु नाम। **सहस्र सवान्**। अभिषवा बहव प्रतिसवनमभिषवमभिप्रेत्य। यस्मिन् कस्मिंश्चिद्दक्षिणावति सोमे **अयुत च दक्षिणाः** बह्वय इत्यर्थ। अस्ति हि प्राप्ति। विशेषशब्दा सामान्येषु भवन्तीति। तद्यथा। हिमेनोदकेनेति। अदक्षिणत्वात् सत्राणा
5 मेव वेत्यभिप्रेत्य **वा**–शब्द चकार ॥

सोम• (२) इति वक्तव्यम्। स पुनरेष **ओषधिः सोमः**। हैमवतो मौजवतो वा। स कस्मात्। **सुनोतेः**। 'षुञ् अभिषवे' इत्यस्य। अभिषूयते ह्यसौ यज्ञे। **यदेनमभिषुण्वन्ति** इति कर्मकारक दर्शयति। स कथ मध्यमस्थान। भवति हि तमधिकृत्य

10 "यत्ते सोम दिवि ज्योति"

–इति।

"सोमो वै वाजस्तस्य चन्द्रमास्तृतीयमय य पवते स तृतीयमिति स तनूकरणे त सर्व स्वतनूभूतमाप्याययति"

–इति। तस्मादस्यैव स्वा तनूर्यच्चन्द्रमा रसात्मकत्वात्। वायुर्वा सोममेवमात्मान
15 मापाद्याभिषूयत इति भवति स मध्यम। **बहुलमस्य नैघण्टुक वृत्तम्**। अस्वार्था स्तुति परार्था। तद्यथा। प्राय पावमान मण्डलम्। **आश्चर्यमिव प्राधान्येन**। स्वप्रधाना स्तुति क्वचिदाश्चर्यं चित्रत स्तुति स्यात्। **तस्य पावमानीषु** ऋक्षु **निदर्शनाय** उभयम् **उदाहरिष्यामः** परार्थत्व स्तुते स्वार्थत्व च। परार्थ तावदुदाह्रियते। तद्यथा ॥ २ ॥

---

2 *m* अभिपवावहत for अभिषवा बहव of others *a d* omit अभिषव after प्रतिसवन 8 *a d m* मध्यस्थान 12 *d* पवते, *d* तनुकरणे 13 *d* सुतनूभूत for स्वतनू° 14 *d m* अस्यैषैव स्वा, *a d* सोममेतमा°, *bi g m* सोऽयमेवमा°

---

1 प्रासर्पक —प्रसर्पका नाम ऋत्विग्विशेषा। ते सोमयागे ब्रह्माणमनु प्रसर्पन्ति। तेभ्यो दीयमान सोम प्रासर्पक (Ās'va Śrau 5 3)

1 हिमेनोदकेनेति—See Nir VI 36

6 'सोम'—Nigh V 5 2

7 'षुञ् अभिषवे'—Dhatup 5 1

10 यत्ते सोम दिवि ज्योति —MS 1 3 3, VS 6 33

12 सोमो वै वाज etc.—Cf. MS 4 5 4, ŚB 3 9 4 12

" स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया ।
इन्द्राय पातवे सुतः ॥ "

इति सा निगदव्याख्याता । अथैषापरा भवति चन्द्रमसो वैतस्य वा ॥ ३ ॥

स्वादिष्ठया मदिष्ठया–इति । मधुच्छन्दस आर्षम् । ग्रावस्तोत्रे विनियोग । हे 5 **सोम स्वादिष्ठया**–स्वादुतमया **मदिष्ठया**–मादयितृतमया च त्व **धारया पवस्व**–प्रक्षर । किमर्थम् । **इन्द्राय**–इन्द्रार्थं **पातवे**–पानाय **सुतः**–अभिषुत । इन्द्रार्थं पवस्वे त्यस्वार्थता लक्ष्यते ।

अथ एषा अपरा भवति चन्द्रमसो वा एतस्य वा इति । **अथ**–शब्देन विशेषाधिकारवाचिना स्वप्रधानता स्तुतेरधिकरोति । चन्द्रमसो वेति चन्द्रत्वमापन्नस्या 10 प्यौषधिसोमस्य वा । यथोक्त ' स तनूकरणे ' । इतरथा ह्यप्राकृतप्रक्रिया स्यादनधिकारा- दस्मिन् प्रक्रमे चन्द्रमस । चन्द्रमसो वाधिदैवमापन्नस्य । ओषधिसोमस्य वाधियज्ञमाप न्नस्य । तदेतदुभयथा प्रदर्शयति ॥ ३ ॥

" सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिषन्त्योषधिम् ।
सोम य ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥" 15

---

4 Bı J conclude XI ı 3 with वैतस्य वा 5 *a* marks verse 2, after इति, as इति², *m* मधुछ्दस आर्ष, *a d* omit विनियोग 6 *a d m* मदयितृतमया ? 9 *a d m* omit इति 10 *m* स्वप्रधानता, *bı ȷ* स्वप्रधानता 10-11 *a d* आपन्नस्याप्योषधिसोमस्य । य°, *bı ȷ* °औषधिसोमस्य वा । य° 11 *d* °प्रक्रियास्मादनधिकारात् etc 12 *m* औषधिसो°, *bı ȷ* ओषधिसो° 13 *d* दर्शयति for प्रदर्श° of *bı ȷ*

1-2 RS IX 1 1, SV 1 468, 2 39, VS 26 25
3 इति सा निगदव्याख्याता—Not noticed by Durga
5 ग्रावस्तोत्रे विनियोग —See Âśva S'rau 5 12
11 स तनूकरणे—See last page, line 12
14-15 RS X 85 3, AV 14 1 3, GB 1 2 9

सोमं मन्यते पपिवान् यत्सपिषन्त्योषधिम्। इति वृथासुतम सोममाह। सोम यं ब्रह्माणो विदुरिति न तस्याश्नाति कश्चनायज्वेत्य धियज्ञम्।

अथाधिदैवतम् । सोमं मन्यते पपिवान् यत् सपिषन्त्योषधिमिति 5 यजु सुतमसोममाह। सोम यं ब्रह्माणो विदुश्चन्द्रमसम्। न तस्याश्नाति कश्चनादेव इति ॥

अथैषापरा भवति चन्द्रमसो वा। एतस्य वा ॥ ४ ॥

सोम मन्यते–इति । सूर्याया आर्षम् । विवाहे विनियोग । **यत् संपिषन्ति**–सचूर्णयन्ति अभिषुत्य पिबन्ति सोमम् **ओषधि** केचिद्रासायनिका । ते **मन्यन्ते सोम** 10 **पपिवास** सोममपास्म इति । न च पुनस्ते सोमपा । वृथासोम स इति । अनेन तावदर्चेनाय मन्त्र एव **वृथासुतमसोममाह** पातृश्च । अथ क सोम के च सोमपा । यतो ब्रवीति । **सोम य ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन** । य ब्राह्मणा **सोम विदु** अधियज्ञे अङ्गभूत **न तस्य अश्नाति कश्चन अयज्वा** अनधिकृतो यजमानत्वेन । **इति अधियज्ञम्** इति विषयमुपप्रदर्शयति ।

15 **अथाधिदैवतम्** इति विषयान्तरमाविकरोति । उक्त हि 'चन्द्रमसो वा' इति । तदुपप्रदर्शनार्थमाह । **सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिषन्त्योषधिम् इति यजु सुतम्** अधियज्ञ चन्द्रमसमपेक्ष्य **असोममाह** । यथा पूर्वस्मिन् रासायनिकसामस्यासोमत्वमधियज्ञमपेक्ष्य, एवमिहाप्यधियज्ञसोमस्यासोमत्वमाधिदैवसोम चन्द्रमसम

---

7 Bi J conclude XI 1 4 with वैतस्य वा 8 *a* marks verse 3 after इति, as इति ३ and reads the *pratika* up to पपिवानिति, *m* यत्सपिंषति ? 10 *a d* and *bi* mss क, ख read सोममपास्म इति, *bi j* सोममपास्यमिति, *m* सोममपास्य इति 11 *d* omits च after के 12 *m* य ब्राह्मणा 17 *a d* °मुपेक्ष्य । सोममाह ?

---

8 विवाहे विनियोग —Âsva Gr 1 8 13 For the story of the marriage of Sûrya with Soma, see AB 4 1 7 (प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितर प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम्)

15 उक्त हि—Nir XI 3

पेक्ष्य । एव कृत्वा **सोम य ब्रह्माणः विदुः चन्द्रमस न तस्य अश्नाति कश्चन अदेवः इति** । देवाना हि भक्ष्यत्वेन विपरिणतश्चन्द्रमा ।

" सोमो नूनमेष तद्देवानामन्नम् "

–इति ह विज्ञायते । एवमस्य स्वप्रधाना सोमस्य स्तुति ॥

अथ एषा अपरा भवति चन्द्रमसो वा एतस्य वा । सा किमर्थम् । 5 'आश्चर्यमिव प्राधान्येन' इत्युक्तम् । तथा चेयम् **अपरा** अन्या स्वार्थप्राधान्या स्तुतिरप्यस्ति सोमस्येत्युपप्रदर्शनार्थमाह ॥ ४ ॥

" यत्त्वा देव प्र पिबन्ति तत आ प्यायसे पुनः ।

वायुः सोमस्य रक्षिता समाना मास आकृतिः ॥"

यत् त्वा देव प्रपिबन्ति तत आप्यायसे पुनरिति नाराशंसानभि- 10 **प्रेत्य । पूर्वपक्षापरपक्षाविति वा । वायुः सोमस्य रक्षिता । वायुमस्य रक्षितारमाह । साहचर्याद्रसहरणाद्वा । समाना संवत्सराणा मास आकृतिः, सोमो रूपविशेषैरोषधिश्चन्द्रमा वा ।**

चन्द्रमाः । चायन् द्रमति । चन्द्रो माता । चान्द्र मानमस्येति वा । चन्द्रश्चन्दतेः कान्तिकर्मणः । चन्दनमित्यप्यस्य भवति । चारु द्रमति । 15 **चिरं द्रमति । चमेर्वा पूर्वम् । चारु रुचेर्विपरीतस्य । तस्यैषा भवति ॥ ५ ॥**

यत्त्वा देव–इति । यदा त्वा हे **देव**–सोम **प्रपिबन्ति** प्रारभन्ते पातुमृत्विग्यज

---

1 *d* omits य 4 *a d* सोमस्तुति 6 *a d* प्रधानस्तुतिर°, *bi j* स्वार्थ प्राधान्या स्तुतिर°, *m* स्वार्थप्राधान्यस्तुतिर° 15 Mss क, ख, ग of Bi read चारु द्रवति 17 Bi J conclude XI 1 5 with भवति 18 *a* marks verse 4 after इति, as इति४, *d* reads the *pratîka* up to प्रपिबन्तीति, *d* पिबन्ति for प्रपिबन्ति, *bi j* add सोम after प्रारभन्ते, *m* omits it

---

4 इति ह विज्ञायते—*Cf* 'एष वै सोमो राजा देवानामन्न यच्चन्द्रमा '—ŚB 1 6 4 5, 'एष सोमो राजा तद्देवानामन्न त देवा भक्षयन्ति—Chând Up 5 10 4

6 उक्तम्—Nir XI 2

8-9 RS X 85 5, AV 14 1 4

10-11 Durga omits इति नाराशसानभिप्रेत्य । पूर्वपक्षापरपक्षाविति वा ।

माना त्रिषु सवनमुख्येषु तदा किमिति। **तत आ प्यायसे पुनः।** **ततः**–अनन्तर **पुनः आप्यायसे**। तदुक्तमधियज्ञे

"आप्यायनमाप्यायस्व 'स ते पयांसि' इति भक्ष्यशेषान्"

–इति। **वायुः सोमस्य रक्षिता** इति। वायव्येष्वसौ पात्रेषु गृहीतो रक्ष्यत
5 इति **वायुमस्य रक्षितारमाह** मन्त्रदृक्। **साहचर्यात् रसहरणात् वा।** वायुसहचरितो ह्यसौ। तेन नित्य सहचरणादविनाभावात्कर्मण। रसहरणात् वा सर्वरसापहारी वायु समर्थ सन् यन्न शोषयति सोम, तेन सोमो रक्षितो भवति। **समानां मास आकृतिः।** समाना सवत्सराणा **मासः–माता**–निर्माता **सोम ओषधिः।** सर्वस्य किलौषधिसोमस्य चन्द्रमस कलोपचयमनु प्रत्यहमेकैकश्येन कला इव चन्द्रमस
10 पर्णान्युपचीयन्ते। स पौर्णमास्या पञ्चदशपर्ण सपद्यते। पौर्णमास्या पुन परत कलाहानौ चन्द्रमस इव एकैक पर्णमपचीयते इति ओषधे सोमस्य चन्द्रमस सपद्यते। तदायुर्वेदविद सोमलक्षण रसायनतन्त्रे स्मरन्ति। अमुना प्रकारेणोपचयापचयाभ्या पर्णाना मासोपलक्षणद्वारेण **समाना–सवत्सराणाम् आकृति**–आकर्ता भवति **सोमः रूपविशेषैः।** तदेव पर्णानामुपचयापचयाभ्यामन्यदन्यद्रूप प्रतिपद्यते।
15 एवमधियज्ञेऽपि स एव ओषधि सोम।

---

1 *m* सवनमुखेषु 3 *a d* omit आप्यायस्व, *d* adds इति once more after इति 4–5 *a* रक्षत इति 6 *d* वायु सहचरितो etc, *a* omits from वायुसहचरितो etc to रसहरणाद्वा 7 *d* omits सोम and reads सोमरक्षितो for सोमो रक्षितो, 7–8 *a d* समाना सवत्सराणा for समाना मास आकृति, *m* omits the *pratika*—समाना मास आकृति and adds समाना सवत्सराणा before मासो माता, *bi j* do not have समाना सवत्सराणा before मासो माता 9 *bi j* किलौषधि। सोमस्य चन्द्रमस, *d* किलौषधिसोमस्य 11 *m* चन्द्रमस एव, *bi j* चन्द्रमस इव 12 *d* सोमलक्षण रसायन तत्रै स्मरान्ति 13 *a d* मासोपलक्षणद्वारेण *bi j m* सोमलक्षणद्वारेण 15 *d* ओषधिसोम

---

3 स ते पयांसि—See RS I 91 18, VS 12 113

3 Cf 'आप्यायस्व स ते पयासीति भक्षशेषान्' (आप्याययन्ति)—Manava S'rau 2 4 1 46, Âśva S'rau 1 10, 5 6

12 तदायुर्वेदविद ... स्मरन्ति—See Susruta XXIX 20–22.

अथाधिदैवे। **यत्त्वा देव प्र पिबन्ति** इति अपरपक्षेषु पीयते रश्मिभि । तदुक्त 'यमक्षितिमाक्षितय पिबन्ति' इति। **तत आ प्यायसे पुन**। त पूर्वपक्ष आप्यायय न्तीति। तदप्युक्तम्। 'यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति' इति। वायु सोमस्य चन्द्रमसो रक्षितारमाह। एष ह्येन सूक्ष्मया रश्मिनाड्या सुषुम्नाख्यया पुनर्यथाकालमापूरयति। **समाना-सवत्सराणा मास**। चन्द्रमा -सोम, लक्षणत्वात् मास। द्वादशकृत्वो 5 मासभूतमात्मानमावर्तयन् सवत्सराणा कर्ता भवति। **रूपविशेषे** इति कलानामुपच यापचयविशेषाभ्या रूपविशेषाश्चन्द्रमस प्रतितिथि भवन्ति।

'स्वादिष्ठया मदिष्ठया' इत्यस्यामपि केचित् अधिदैवमर्थ व्याचक्षते। तन्मतेनोच्यते। हे भगवन् सोम चन्द्र स्वादिष्ठया अतिशयेन स्वादुतमया मदिष्ठया अतिशयेन मदयितृत मया पवस्व प्रक्षर धारया प्रत्यहमेकैकया कलया इन्द्राय सूर्याय पातवे सुत आपूरित 10 सुषुम्नेन रश्मिना॥

चन्द्रमा(३) कस्मात्। स हि **चायन्**-पश्यन् सर्वभूतानि उपर्यवस्थित **द्रमति**-गच्छति। चायते पूर्वपद, द्रमतेरुत्तरपदम्। अथवा। **चन्द्रो माता**। चन्द्रश्चासौ माता च निर्माता सर्वस्येति चन्द्रमा। चन्द्र पूर्वपद, मातोत्तरपदम्। **चान्द्र मानमस्य इति वा**। चन्द्रमा चन्द्र पूर्वपद, तदेवोत्तरपदम्। केवल तु समानाधिकरण पूर्व 15 बहुव्रीहिरुत्तर।

अथ **चन्द्रः** कस्मात्। **चन्दते कान्तिकर्मण**। नित्यकान्तो ह्यसौ। **चन्दनम् इत्यप्यस्यैव** चन्दतेर्भवति। तदपि हि कान्तम्। अथवा। **चारु द्रमति**।

---

1 *d m* read the *pratika* up to तत आ प्यायसे पुन 2-3 *a d m* read त पूर्वपक्ष आप्याययन्ति and omit इति after it, *bi j* त पूर्वपक्षमाप्याययन्तीति 8 *d* इत्यस्यापि, *bi j* इत्यस्यामपि, *a d* अधिदेवतमर्थ, *bi j* अधिदैवमर्थ 10 *d* क्षरस्व, *bi j* प्रक्षर, *a d* प्रत्येक, *bi j* प्रत्यह, *bi j* एकेककलया, *m* एकैकया कलया 11 *d* सुषु पश्यन् रश्मिना, *bi j* सुषुम्नेन रश्मिना 19 *a d* चायन् पश्यन् सर्वभूतानि etc, *bi* य ण्यन्, पण्यन् 15 *a d* omit च द्रमा चन्द्र पूर्वपद 17 *a* only reads चदते, *m* चन्द्रते

---

1 पीयते रश्मिभि —*Cf* चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नम VS

1 तदुक्त—See Nir V 11

3 तदप्युक्तम्—See Nir V 11

12 'चन्द्रमा'—Nigh V 5 3

12-13 द्रमति गच्छति—Dhatup I. 467 'द्रम गतौ'

चारुशब्दात्पूर्वपद, द्रमते उत्तरपदम्। चार्विति द्रमतिक्रियाविशेषणम्। अथवा। **चिर द्रमति**। तदेवोत्तरपद चिरशब्दात्पूर्वपदम्। **चमेर्वा पूर्व,** द्रमतेरेवोत्तरपदम्। कोऽर्थ। चम्यमानो भक्ष्यमाणो देवैरसौ द्रवतीति चन्द्रमा।

अथ **चारु** कस्मात्। **रुचेः** आद्यन्त**विपरीतस्य** दीप्तिकर्मण। **तस्य एषा**
5 **भवति** ॥ ५ ॥

"नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम्।

भाग देवेभ्यो वि दधात्यायन् प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायु॥"

नवो नवो भवति जायमान इति पूर्वपक्षादिमभिप्रेत्य। अह्ना केतुरुषसामेत्यग्रमित्यपरपक्षान्तमभिप्रेत्य। आदित्यदैवतो द्वितीयः
10 **पाद इत्येके। भाग देवेभ्यो विदधात्यायन्नित्यर्धमासेज्यामभिप्रेत्य। प्रवर्धयते चन्द्रमा दीर्घमायु॥**

मृत्युर्मारयतीति सतः। मृतं च्यावयतीति वा शतबलाक्षो मौद्गल्य। तस्यैषा भवति ॥ ६ ॥

नवोनवो भवति-इति। सूर्याया आर्षम्। दूणाशे चान्द्रमसे चरौ विनियोगो
15 राजयक्ष्मगृहीतेष्टौ च। **नवो नवो भवति जायमान**। चन्द्रमा प्रतीच्या दिशि **पूर्वपक्षाद्यु**पक्रम्य उपक्रान्तवृद्धि अस्त गते आदित्ये पश्चादादित्यस्य प्रतिमास जायमाना

1-2 *m* चिर द्रमिति 4 *d* अथवा for अथ 12 The mss क, ख, ग of Bi omit वा after च्यावयतीति 13 Bi J conclude XI 1 6 with भवति 14 *a m* mark verse 5, after इति, *d* reads the *pratīka* up to जायमान इति, *a d* द्रूणाशे for दूणाशे, *d* चन्द्रमसे

6-7 RS X 85 19, AV 7 81 2, TS 2 3 5 3, 4 14 1, MS 4 12 2, 181 5, KS 10 12, TB 3 1 3 1, AS' 9 8 3, HG 1 16 1

10 इत्यर्धमासेज्यामभिप्रेत्य—Not explained by Durga

12 वा—Omitted by the Bi mss क, ख, ग

14 विनियोग —See Âsva Śrau 9 8

15 राजयक्ष्मगृहीतेष्टौ—See Mânav Śrau 2 2 7

नवो नवो भवति । **अह्ना केतुरुषसामेत्यग्रम् इति अपरपक्षान्तमभिप्रेत्य ।** अपरपक्षान्तेषु प्राच्या दिशि प्रक्षीण कलामात्रावशेष **अह्ना केतुः**–लक्षणम् । तत्कलो पचयापचयाभ्या हि प्रतिपत्प्रभृतीन्यहानि लक्ष्यन्ते । अथवा **अह्ना केतु** –कर्ता स्वगति विशेषै । **उषसामेत्यग्रम्** इति । उषसो य प्रकाश तस्य प्रान्ते, पुरस्तात् उद्यत सूर्यस्य दृश्यते । स पुनरेष एव पर्यायेण प्रतीचीप्राच्यौ दिशौ **आयन्** पूर्वपक्षापरपक्ष 5 एकैकशोऽपि पूर्णमास्यमावास्ययो आगत्य कालौ भिन्दन् हविर्भाग वा विभागेन यथा विभाग **देवेभ्यो भाग विदधाति ।** एककर्मेऽपि पूर्वपक्षात् पौर्णमास्यमावास्ययो स्वगत्या काले तिथि विभज्य देवेभ्यो ददाति । विभागदाने हेतुर्भवति ।

" पूर्णे चन्द्रमसि उपचये पौर्णमास्यदर्शनेऽमावास्यायाम् "

इति ह विज्ञायते । य एव करोति **चन्द्रमा॰** स **प्रतिरते–प्रवर्धयते** ईजानाना 10 **दीर्घम् आयुः ।** वयमपि च यजामहे तमनेन हविषा । अत सोऽस्माकमप्येतत् करोतु इत्येतदाशास्महे ।

आदित्यदैवतो द्वितीय॰ पाद इत्येके ।

" पूर्वापर चरतो माययैतौ "

इत्यतोऽनन्तरमेवेयम् । मैत्रावरुणीये समाने हविषि विनियोग इत्यपेक्ष्येयमपि सौर्याचन्द्र 15 मसीति अह्ना केतुरित्यतो विशेषलिङ्गात् ब्रवीति **आदित्यदैवतो द्वितीय॰ पाद** इति । तदर्थयोजना । य **चन्द्रमाः नवो नवो भवति जायमानः** यश्च **भाग**

---

3 *a d* omit हि before प्रतिपत्, *bi j m* have it 4 *a d* तस्या ते for तस्य प्रान्ते 5 *a d* एव for एव 5–7 *a d* read पूर्वपक्षापरपक्षविभागेन यथाविभाग देवेभ्यो विदधाति and omit the middle portion, *d* omits भाग after देवेभ्यो 6 *m* and *bi* ms क omit एकैकशोऽपि पूर्णमास्यमावस्ययो आगत्य कालो भिन्दन् हविभाग वा 9–10 *a d* पूर्णे चन्द्रमसि उपवासात् पोर्णमासीमेवम दर्शने अमावास्याम् इति ह विज्ञायते etc , *m* पोणमास्यादर्शने 10 *a d m* य एतत् for य एव 11–15 *a m* °येतो इत्यतो°, *bi j* °येतो–इति । इत्यतो° 15 *a d m* मेत्रायणीये समाने for मेत्रावरुणीये समाने

---

9 For the quotation 'पूर्णे च द्रमस्युपवसेत्पोर्णमासीमदर्शनेऽमावास्यायाम्' *cf* Mânav S'rau 1 4 1 1

14 RS X 85 18

15 समाने हविषि विनियोग —MS 2 2 7, 4 12 2

देवेभ्यो विदधात्यायन् यश्च **प्रतिरते दीर्घमायुः** सोऽस्माकमप्येतत् करोतु। अथ यश्च सूर्य **अह्ना केतुः**—कर्ता उदयास्तमयाभ्याम् **उषसा च अग्रम् एति** मुख्यत्वमागच्छति तत्कृतत्वादुषसो जन्मन। तद्रश्मिप्रान्तप्रोत्सार्यमाणे हि तमस्युषसो जायन्तेऽत स तासा जनयितेति मुख्य। अत सोऽस्माकमेतदेव करोतु इत्येतदाशा 5 स्महे।

इह कथ चन्द्रमा मध्यस्थान। ननु सूर्यात् परत शतसहस्रे योजनाना चन्द्रमस स्थानमिति पौराणिका स्मरन्ति। सत्य स्मरन्ति। कर्मसयोगेन तु, द्युस्थानत्वे सति सर्व देवताना, विशेषस्थाननियमो विवक्षित। तदेतदैन्द्र कर्म रसानुप्रदान वृत्रवधो बलकृति रिति। तथा बाहुल्येनैन्द्रेषु दृष्टत्वात्। बलकृतिश्च चन्द्रे दृष्टा। यथा 'वधैरंजेत दुर्मतिम्।' 10 प्रसिद्ध चेदम् इन्दु चन्द्र इति। रसात्मकत्वाच्चन्द्रमसो रसानुप्रदानसबन्ध। एव चेदिन्द्रश्चन्द्रमा। तस्य मेघवधाधिकारसबन्धात्कर्तृत्वेन सूर्यादर्वागिति युक्त मध्यस्थान श्चन्द्रमा। अपि च। ओषधिसोमश्चन्द्रमा भवति अवियज्ञमापन्न। स चेन्द्रस्यान्नम्। अन्न चान्नादस्यात्मसाद्भवति अद्यमानस्यानन्यत्वेनावस्थानात् इत्यतो युक्त मध्यस्थान इति। यथा च सर्वगतो वायुर्विशेषतो मध्यस्थान इति। एवम्। इत्यतोऽदोष॥

15 **मृत्यु** (४) इति वक्तव्यम्। स कस्मात्। **मारयतीति सतः**। मध्यमो हि प्राणो मृत्यु। उत्क्रामञ् शरीरादितरै प्राणै प्राणिनो वियोजयति। एव मारयति। विज्ञायते हि।

---

2 *a d m* omit केतु before कर्ता, *a d* read वा for च after उषसा 4 *a d* omit अत before स तासा 6 *a d* इह तु कथ, *bi j* इह कथ, *a d* शतसहस्र for °सहस्रे 7 *a d* omit सत्य स्मरन्ति 8 *a d* विशेषस्थाननियमो, *bi j* विशेषत स्थाननियमो 9 *d* reads तथा for यथा and adds इति after दुर्मति 10 *a d m* चन्द्रमा for चन्द्र 11 *a d* मेघवधाधिकारसबधाकर्तत्वेन ? *bi j m* तस्य मेघवधाधिकारसबन्ध कर्तृत्वेन, *d* मध्यमस्थान 13 *d* अविद्यमान स्थानन्यत्वेनादित्यतो युक्त मध्यस्थान इति 14 *bi j* वायुविशेषतो, *m* वायुर्विशेषतो 16 *m* omits एव मारयति 17 *a d* omit हि after विज्ञायते

---

7 इति पौराणिका स्मरन्ति—Cf भूमेर्योजनलक्षे तु सौर विप्रास्तु मण्डलम्। लक्षे दिवाकराच्चापि मण्डल शशिन स्मृतम्॥ Brahmapurana 23 5

9 See Nir X 42

15 'मृत्यु'—Nigh V. 5 4

" प्राणमनूत्क्रामन्त सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति "

इति । अथवा । **मृत च्यावयति** । य एवोपक्षीणायुर्भवति उपक्षीणकर्मा तमेवासाव पगमनेन प्रच्यावयति । **शतबलाक्षो मौद्गल्यः** आचार्यो मन्यते । बहुबलानि अक्षाणि इन्द्रियाणि यस्य स शतबलाक्ष बहिन्द्रिय । मुद्गलस्यापत्य मौद्गल्य ।

तस्य मृत्यो **एषा भवति** ॥ ६ ॥ 5

" पर मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् ॥ "

(पर मृत्यो, ध्रुव मृत्यो, ध्रुव परेहि मृत्यो । कथितं तेन मृत्यो ।
मृत च्यावयते भवति मृत्यो । मदेर्वा मुदेर्वा । तेषामेषा भवति ॥ ७ ॥

" त्वेषमित्था समरंण शिमीवतोरिन्द्राविष्णू सुतपा वामुरुष्यति । 10
या मर्त्याय प्रतिधीयमानमित् कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥")

2-3 *d* उपक्षीणकमानामवापसावाच्यापगमनेन च्यावयति etc 3 *m* च्यावयतीति । for प्रच्यावयति । of *bi j* 8 C D R ध्रुव परेहि for ध्रुव परेहि 9 Bi J conclude XI 1 7 with तेषामेषा भवति

---

1 The quotation is from Brh Up 4 4 2

6-7 पर मृत्यो—RS X 18 1, AV 12 2 21, VS 35 7, ŚB 13 8 3 4, TB 3 7 14 5, TA 3 15 2, 6 7 3, TAA 10 46, APS' 21 4 1, SMB 1 1 15, MG 2 18 2

8-9 **पर मृत्यो ध्रुव मृत्यो तेषामेषा भवति**—This prose passage and the following *rik* **त्वेषमित्था** are regarded as spurious by Roth Durga does not comment on them and it is possible that they were not in the *niruktapâtha* of Durga They are given however by all our Mss Cf Roth, *op cit*, page 147

10-11 **त्वेषमित्था**—RS I 155 2

इति सा निगदव्याख्याता ॥

विश्वानरो व्याख्यात.। तस्यैषा भवति ८॥

परं मृत्यो अनु परेहि—इति। सङ्कुसुको नाम। तस्यार्षम्। आज्यहोमे पुत्रकामक कर्मणि स्थालीपाकविधाने षडाहुति। हे **मृत्यो परम्**—अन्यम् **अनुपरेहि**—अनुपरा
5 गच्छ त्व **पन्थाम्**—पन्थान **य ते स्वः**। कतम स। **इतरो देवयानात्**। यस्मात् देवयाने पथि वय स्थिता अनावृष्या तव। पितृयान पन्थानम् अनुपरेहि त्वम्। अपि च। **चक्षुष्मते शृण्वते च ते**—तुभ्य **ब्रवीमि**। **मा त्वम् न.**—अस्माक **प्रजा**—पुत्रान् पौत्राश्च **रीरिष.**—हिंसी। **मा उत वीरान्** अन्यानपि, येऽस्मदाश्रया पुरुषास्तानपि मा हिंसीरिति॥

10 **विश्वानरः** (५) **व्याख्यातः** अभिधानतोऽभिधेयतश्च। **तस्य एषा भवति** ॥ ७, ८ ॥

"प्र वो महे मन्दमानायान्धसोऽर्चा विश्वानराय विश्वाभुवे।
इन्द्रस्य यस्य सुमख सहो महि श्रवो नृम्ण च रोदसी सपर्यत. ॥"

---

2 Bı J conclude XI 1 8 with तस्यैषा भवति 3 *a* marks verse 6 after इति, *d* reads the *pratīka* up to पन्थाम् इति, *a d m* आज्यहोम for आज्यहोमे 5 *m* omits पन्थाम्, *a d* omit पन्थान 7 *a d m* omit ते and न 8 *a d* omit पौत्रान्, *bı ȷ m* read पुत्रान् पौत्राश्च 9 *a* concludes after हिंसीरिति section 7 as ॥ ७ ॥ and then adds त्वेषमित्येति। 11 *a* concludes sect 8, as ॥ ८ ॥, after भवति

---

1 इति सा निगदव्याख्याता—This sentence is misplaced It should come immediately after the *ṛk* पर मृत्यो which is too easy to require any explanation The stanza त्वेषमित्था, after which this sentence is placed, is inexplicable

4 षडाहुति—See Mânav Gr 2 18 2

10 'विश्वानर'—Nigh V 5 5, व्याख्यात—Nir VII 21

12-13 RS X 50 1, VS 33 23

प्रार्चत यूय स्तुति महते, ऽन्धसोऽन्नस्य दात्रे, मन्दमानाय मोदमानाय, स्तूयमानाय शब्दायमानायेति वा, विश्वानराय सर्व विभूताय । इन्द्रस्य यस्य प्रीतौ सुमहद् बल, महच्च श्रवणीय यशो, नृम्ण च बल नून्नतम् । द्यावापृथिव्यौ वः परिचरत इति । कमन्य मध्यमादेवमवक्ष्यत् । तस्यैषापरा भवति ॥ ९ ॥ 5

प्र वो महे—इति । वैकुण्ठस्यार्षम् । जगती । महाव्रते विनियोग । हे स्तोतार प्र अर्च प्रार्चत—प्रोच्चारयत स्तुतिम्, उच्चार्यमाणा चान्यै प्रपूजयत । कस्मै । विश्वानराय । किलक्षणाय विश्वानराय । महे—महते अन्धस.—अन्नस्य दात्रे मन्दमानाय—हृष्यमाणाय । अथवा शब्दाय्यमानाय स्तोतृभि । विश्वाभुवे—सर्वप्रकारविभूतियुक्ताय । इन्द्रस्य ईश्वरस्य यस्य विश्वानरस्य सुमख सहः, सुमहद् 10 बल, महि श्रवः महच्च श्रवणीय यश. बलमायतिर्महती, नृम्ण च नॄन्—मनुष्यान् प्रति यद् नत बलं तच्च यस्य महत् । अपि चैता वः स्तुति यस्य विश्वानरस्य प्रोच्यमाना द्यावापृथिव्यौ परिचरत.—पूजयत—अभिनन्दत । सर्वभूतानामियमभिमता स्तुतिरस्त्वित्याभिप्राय ।

तस्य एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । द्युस्थानोऽपि हि विश्वानर 15

---

2 C D शब्दाय्यमानायेति वा, B1 J R शब्दायमानायेति वा, D सर्वविभूताय, C as text 5 B1 J conclude XI 1 9 with अपरा भवति 6 *a* marks verse 7, after इति 6–7 *a d m* omit प्र अर्च 7 *a d m* उच्चार्यमाणा, *b1 j* उच्चायमाण 9 *a d m* शब्दाय्यमानाय, *b1 j* शब्दायमानाय 11 *m* वल for बल, *d m* omit श्रव, *b1* ms ग does not read बलमायतिर्महती, *m* वलमायति° 12 *m* यद् विशेषतो नत for यद् नत, *a d* स्तुतिमस्य, *b1 j* स्तुति यस्य 15 *a d* द्युस्थानेऽपि, *b1 j* द्युस्थानोऽपि

---

1 यूय—Omitted by B1 mss क, ख, ग

2–3 Durga omits **मोदमानाय स्तूयमानाय, सर्व विभूताय**, and **प्रीतौ**

4–5 कमन्य मध्यमादेवमवक्ष्यत्—Durga does not comment on this line in this *Khanda* but he takes it up in the next section, see page 1046, line 11

7 विनियोग —Ait Âran 5 3 1

15 द्युस्थानोऽपि हि विश्वानर समाम्नात —Nigh V 6 12

समाम्नात । अस्या तु परस्या व्यपदेशादुत्तमेन ज्योतिषा, विश्वानरस्यासन्नाय मध्यमत्व मित्येवमुदाह्रियते ॥ ९ ॥

" उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्रेत् ॥ "

उदशिश्रियज्ज्योतिरमृतं सर्वजन्य विश्वानरः सविता देव इति ॥
5 **धाता सर्वस्य विधाता । तस्यैषा भवति ॥ १० ॥**

उदु ज्योतिः–इति । वसिष्ठस्यार्षम् । प्रातरनुवाके विनियोग । **उत् अश्रेत्** उच्छ्रयति ऊर्ध्वम् उपनयति **विश्वानर**. मध्यमो वायु । **सविता** । किम् एतत् **ज्योति**. **अमृतं** सूर्याख्यम् । सर्वगन्तृणा वायुपूर्वकत्वाद् गमनस्योपपद्यते । **विश्वजन्य**–सर्व लोकहितम् ॥

10 एवमत्र विश्वानरो ज्योतिरुच्छ्रयतीति व्यपदेशान्मध्यमो विश्वानर । एव चाभिप्रेत्योक्त **' कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत् '** इति ।

ओषस्योऽर्धर्च उत्तर –

" क्रत्वा देवानामजनिष्ट चक्षुराविरकर्भुवन विश्वमुषा "

2 *a d* omit इति before एवम् 4 Bi mss क, ख, ग read उदशिश्रयत् for उदशिश्रियत् 5 Bi J conclude XI 1 10 with तस्यैषा भवति 6 *a* marks verse 8, after इति, *m* omits उत् अश्रेत् 7 *a d* omit सविता 8 *a d* वायुपूर्वत्वाद् 10 Bi mss क, ख read व्यपदेशान्मध्यन्दिनो 13 *d* omits from क्रत्वा etc to इति (line 1, next page)

3 RS VII 76 1, AV 7 17 2, TS 3 3 11 3, MS 4 12 6, 195, 12-13, AS' 6 14 16, ŚS 9 28 3, ŚG 1 22 7, AG 1 14 3

4 उदशिश्रियत्—This is grammatically a wrong form The other reading उदशिश्रयत् is correct

4 **उदशिश्रियत्** and **सविता देव इति**—not noticed by Durga

6 विनियोग —Âśva S'rau 4 14

11 कमन्य etc —Nir XI 9, see last page, lines 4-5 and the foot-note thereon

13 क्रत्वा देवानां—This is the second half of RS VII 76 1, the *rik* quoted in this section

इति भाष्यकारो नाधिजगे । प्रसङ्गतस्तु निर्ब्रूम । यदा तत् ज्योति द्युस्थानमुपनीयते विश्वानरेणाथ तदा कृत्वा तत्कर्मणा देवाना रश्मीना चक्षु ख्यान प्रकाश अजनिष्ट जायते उषा । सा च पुन जाता आविरक भुवन विश्व सर्वमावि करोति भूतजातमित्यर्थ ॥

धाता (६) कस्मात् । स हि **सर्वस्य विधाता** स्रष्टा । उदकपूर्वकत्वात् सर्वविधानस्य मध्यम । **तस्य एषा भवति** ॥ १० ॥ 5

"धाता ददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षिताम् ।
वय देवस्य धीमहि सुमति सत्यधर्मण. ॥"

धाता ददातु दत्तवते प्रवृद्धां जीविकामनुपक्षीणाम् । वय देवस्य धीमहि सुमति, कल्याणी मति सत्यधर्मण. ॥

विधाता धात्रा व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवति बहुदेवताया- 10 **मृचि ॥ ११ ॥**

धाता ददातु–इति । वामदेवस्यार्षम् । दविकासु धात्रे हविषि विनियोग । य एक कश्चित् धात्रे दत्तवान् हविर्भवति तस्मै **दाशुषे** स ददाति । कि ददाति । **प्राचीं जीवातुमक्षिताम्** । **प्राची**–**प्रवृद्धा** महतीं **जीवातुं**–**जीविकाम्**

---

1 *a d* add उदय before उपनीयते, *bı ȷ* तज्ज्योति द्युस्थानमुपनीयते 2 *a d* omıt रश्मीना, *d* ख्यात, *bı ȷ* ख्यान 3 *a d* read सा च पुन, *bı ȷ* सा न पुन 6 Bı mss क, ख, ग read °मक्षितिम् 8 Bı mss क, ख, ग have जीविताम्, Bı J जीविकाम् 11 Bı J conclude XI ı 11 wtıh देवतायामृचि 12 *a* maıks veıse 9, afteı इति, *d m* ıead the *pratīka* up to दाशुष इति 12-13 *a d m* य एव क° for य एक क° of *bı ȷ* 13 *a d* omıt किं ददाति

---

4 'धाता'—Nıgh V 5 6
6-7 Cf AV VII 17 2, MS 4 12 6, TS 3 3 11, AS' 6 14
14 The AV reads दधातु for ददातु and विश्वराधस for सत्यधर्मण
12 विनियोग—MS 4 3 5
13 ददाति—Duıga ıeads ददाति foı ददातु of the text

अक्षिताम्-**अनुपक्षीणाम्** । यत एवमतो ब्रूम । **वय देवस्य** धातु **धीमहि**-धारयामहे **सुमति कल्याणी मति** नित्य हविर्दानयुक्ता **सत्यधर्मण**, नित्यमवितथार्थकारिण ।

विधाता (७) धात्रा व्याख्यातः । धातैव विधाता ।

5 **तस्य एष निपातो भवति** स्तुतिसाधारण्येन **बहुदेवतायामृचि** ॥ ११ ॥

" सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या उ शर्मणि ।
तवाहमद्य मघवन्नुपस्तुतौ धातर्विधातः कलशाँ अभक्षयम् ॥ "

इत्येताभिर्देवताभिरभिप्रसूतः सोमकलशानभक्षयमिति । कलशः कस्मात् । कला अस्मिञ्छेरते मात्राः । कलिश्च कलाश्च किरतेर्विकीर्ण-
10 **मात्राः ॥ १२ ॥**

सोमस्य राज्ञ.-इति । विश्वामित्रस्यार्षम् । **सोमस्य राज्ञ**. **धर्मणि**-कर्मणि यत्र सोम इज्यते तस्योपस्तुतौ प्रवर्तमान तेन **प्रसूतः कलशान्**-**सोमकलशान्** **अभक्षयम्** । **वरुणस्य** च एवमेव । **बृहस्पतेः** च **अनुमत्या**. च **शर्मणि**-शरणे-आश्रये वर्तमान ताभ्याम् **अभिप्रसूतः** । **तव अह हे मघवन् अद्य**
15 **उपस्तुतौ** युवयोश्च हे **धात**. हे **विधात** सर्वैर्भवद्भिरनुज्ञात एतान् **सोमकलशान्** **अभक्षयम् इति** ।

1 *a d m* अक्षिता अक्षीणा, *bi j* अक्षिताम् अनुपक्षीणा 2 *a d* read साम for नित्य after सत्यधर्मण 9 Bi mss क, ख, ग omit कस्मात् 9-10 Bi mss क, ख, ग, C and D read किरतेर्विकीर्णा मात्रा ॥ १२ ॥, and do not mark the pada 10 With विकीर्णमात्रा, Bi J conclude XI 1 12 Here ends the *first pāda* of the eleventh adhyaya, Bi J read **इत्येकादशाध्यायस्य प्रथम पाद** ॥ ११,१ ॥ 11 *a* marks verse 10, after इति 12 *a d* वर्तमान for प्रवर्तमान, *a d m* omit कलशान् 14-15 *a* तवाहमद्य मघवन्नुपस्तुतौ

1 अनुपक्षीणाम्--Mss *a d m* of the *Durgavritti* read **अक्षीणाम्** for अनुपक्षीणाम्

4. 'विधाता'—Nigh V 5 7, व्याख्यात —Nir. XI 10, above

6-7 RS X 167 3

9 **कस्मात्**—Omitted by Bi mss क, ख, ग

कलशः कस्मात् । कलाः अस्मिन् शेरते मात्राः । कलाः अवयवा सोमसमुदायात् केचित् पृथक्कृता । ते **शेरते** आसते **अस्मिन्** । कलाशब्दात् पूर्वपद, शीङ उत्तरपदम् । अथ कला कस्मात् । अत आह कलानिर्वचनप्रसङ्गेन ।

कलिश्च कलाश्च किरतेर्विकीर्णमात्राः ।

"कॄ विक्षेपे" इत्यस्य । कलौ वचांसि परस्पर विक्षिप्यन्ते । कला अपि विक्षिप्ता 5 भवन्ति कुतश्चित् समुदायादिति ॥ १२ ॥

अथातो मध्यस्थाना देवगणाः । तेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवन्ति । मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा, महद् द्रवन्तीति वा । तेषामेषा भवति ॥ १३ ॥

अथातो मध्यस्थाना देवगणा । अथात शब्दावुक्तार्थौ । तयो पुनरुपन्यासो 10 बहुवचनविशिष्टोऽयमपरोऽधिकार इति । मध्यस्थाना देवगणा इतीदमपि प्रसिद्धमेव ।

तेषां मरुत (८) **प्रथमागामिनः भवन्ति** । कस्मात् । वायुरेव हि भेदेनापेक्ष्यमाणो मरुदभिधानो बहुवचनभाग् भवति । तेषा प्राथम्य वायुना व्याख्यातम् । एतावांस्तु विशेष । बहुसाध्ये कर्मणि बहुधा मध्यमो भवति । पृथक्त्वेन तु विज्ञाता मरुत शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्चेत्येवमादय सप्तसप्तका देवगणा मारुतेषु 15

---

2 *a* यते for शेरते 3 *a* कलानिर्वचनप्रसङ्गेन, *bi j m* कलानिर्वचनानिर्वचनप्र° 4 *m* किरतेर्विकाणांमात्रा 6 *a m* conclude after समुदायादिति ॥ १२ ॥, as **षोडशाध्यायस्य प्रथम पाद** ॥ ११,१ ॥, *bi j* इति ऋज्वथाया निरुक्तवृत्तौ षोडशस्य (एकादशस्य) अध्यायस्य प्रथम पाद ॥ ११, १ ॥ 7 Bi J read **द्वितीय पाद** ॥, before अथातो म'य°, R प्रथमगामिनो, others प्रथमागा° 8 C R महद्रवन्तीति वा 9 Bi J conclude XI ii 1 with भवति 10 *m* °शब्दा उक्तार्थौ 13 Bi ms ग reads मन्दनापेक्षमाणो for भेदेनापेक्ष्यमाणो of *bi j*

---

5 कॄ विक्षेपे—Dhâtup VI 128

8 Durga gives **अमितराविणो** and **अमितरोचिनो** as variants for मितराविणो and मितरोचिनो

8 Sayana reads **महद् द्रवन्ति** Roth's and *m*'s reading is **महद् रवन्ति**

12 'मरुत '—Nigh V 5 8

गणेषु सप्तकपालेषु । अग्नौ पुराणे चैत एव प्रसिद्धा सप्तधा वायुविचारिण मारीचात् कश्यपाददित्या ये जज्ञिरे । नैरुक्तसमयस्तु सर्व एव गणा मरुत । उक्त च वार्तिके

" मध्यमा वाक् स्त्रिय सर्वा पुमान् सर्वश्च मध्यम ।
गणाश्च सर्वे मरुतो गणभेदा पृथक्कृते ॥ "

5 इति ।

अथ **मरुतः** (८) कस्मात् । **मितराविणो वा** । मित नाम सुश्लिष्टम् । यथा तेषा योग्य रवितु तथा रुवन्ति–स्तनयन्ति । अथवा । **मितरोचिनः** । तथैव सुश्लिष्ट रोचन्ते । **अमितराविणः** इति केचिदिच्छन्ति **मरुतोमितराविणः** इति समानसहितत्वात् भाष्यस्य तेषाम् । बहुप्रकार च ते रुवन्तीत्यर्थ । **अमितरोचिनः**
10 इत्यत्राप्येवमेव । **महद् द्रवन्ति इति वा** । इह शब्दमहत्ताभिप्रेता । पूर्वत्र बाहुल्य बहुप्रकारता च । **तेषाम् एषा भवति** ॥ १३ ॥

" आ विद्युन्मद्भिर्मरुत स्वर्कै रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णै. ।
आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पप्तता सुमाया. ॥ "

---

1 *d* चैन एव, *bι ȝ* चेत एव, Bι mss क, ख and *d* सप्तस्क धवायुविचारिण, *bι ȝ m* सप्तधा पुत्रत्वविचारिण, *a* सप्तधा वायुविचारिण 3 *d* माध्यमा वाक् 4 *a d* गणभेदात्पृथक् कुरुते ? 6 *d* अथा for यथा 9 *d* मितरोचिन, *bι ȝ* अमितरो° 10 *a d* महद्रुवतीति वा, *m* महद्रवतीति वा, *m* इति शब्दमहत्ताभिप्रेता

3-4 The present *Bṛhaddevatâ* reads this verse differently from Durga as —

" मध्यमा वाक् स्त्रिय सर्वा पुमान्सार्ध च मध्यम ।
गणाश्च सर्वे मरुतो गुणभेदात्पृथक्पृथक् ॥ "

Bṛh D 5 48

The reading of one of the mss of Nirukta, written in the margin, and also of Sâyanabhâṣya is —

" सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान्वायुश्च सर्वग ।
गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनम् ॥"

6 'मरुत '—Nigh V 5 8

7 वा—Durga omits the वा after मितरोचिनो

12-13 RS I 88 1

विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः । स्वश्वैरिति वा । स्वर्चनैरिति वा । स्वर्चिभिरिति वा । रथैरायात । ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैरश्वपतनैः । वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत । सुमायाः कल्याणकर्माणो वा । कल्याणप्रज्ञा वा ॥

रुद्रा व्याख्याता. । तेषामेषा भवति ॥ १४ ॥ 5

आ विद्युन्मद्भिः–इति । गोतमस्यार्षम् । आस्तारपङ्क्ति । हे **मरुतः आयात** यूयम् । केन कीदृशेन वा । **विद्युन्मद्भिः** विद्योतन विद्युत्, विशिष्टदीप्तियुक्तै । **स्वर्कैः रथैभि** रहणै मेघै **स्वश्वै.**–सुगमनै । यद्वा, **स्वर्चनैः** शोभनमर्चन येषा तै । सुष्ठु पूजितै । अथवा, **स्वर्चिभि.**–अनुपरतविद्युत्सपातै । **ऋष्टिमद्भिः**–रेषणवद्भि अनाकालस्य नाशनै । पृथवत्वे । विद्युन्मद्भिरिव ऋष्टिमद्भि –आयुधोपेतै । अशनपतनै 10 आप्लुवन्तो ये अन्तरिक्षे मेघा पतन्ति । पृथक्त्वे । सम समेता अश्वयुग्भिरिति । अपि च । किमेवमेव यथाकथचिदागच्छतेत्यागमनमात्रे वयमर्थिन । न इत्युच्यते । **आ वर्षिष्ठया०—०सुमाया** । हे **सुमायाः**–**सुकर्माण.**–**सुप्रज्ञा.** वा **आपप्तत**–**आपतत**–आगच्छतेत्यर्थ । कथम् । **वर्षिष्ठया इषा–अन्नेन** अस्मत्प्रदेयेन सयुक्ता । कि शनकै आपतत । न इत्युच्यते । **वयः न वय इव** पक्षिण इव 15 शीघ्रमापतत इत्येतदाशास्महे ।

रुद्राः (९) **व्याख्याताः । तेषाम् एषा भवति** ॥ १४ ॥

"आ रुद्रास इन्द्रवन्त. सजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तन ।
इय वो अस्मत्प्रति हर्यते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥"

---

5 Bı J conclude XI ıı 2, wıth भवति 6 *a* maıks verse 11, after इति 7 *a d* omıt विद्योतन विद्युत् विशिष्टदीप्तियुक्तै, *m* reads °विशिष्टदीप्ति-र्युक्ते 8 *d* रकौहणै foı रहणै 9 *m* सुष्टु पूजितै 11 *a d m* व्याप्नुवन्तो 14 *d* omıts आपतत, *a d* omıt आगच्छतेत्यर्थ, *a* वर्षया for वर्षिष्ठया, *d* वर्षष्ठया foı वर्षिष्ठया heıe, as also ın the text above

---

1–4 इति वा, अश्वपतन, and the word कल्याण ın कल्याणकर्माणो and कल्याणप्रज्ञा —These aıe omıtted by Duıga

17 'रुद्रा'—Nıgh V 5 9, व्याख्याता —Nır X 5

18–19 RS V 57 1

आगच्छत रुद्रा इन्द्रेण सहजोषणाः सुविताय कर्मणे। इयं वोऽस्मदपि प्रतिकामयते मतिस्तृष्णज इव दिव उत्सा उदन्यवे इति। तृष्णक् तृष्यतेरुदन्युरुदन्यतेः॥

ऋभव उरु भान्तीति वर्तेन भान्तीति वर्तेन भवन्तीति वा। तेषा-
5 **मेषा भवति॥ १५॥**

आ रुद्रास इन्द्रवन्तः–इति। श्यावाश्वस्यार्षम्। जगती। आग्निमारुते शस्यते। हे **रुद्राः आगच्छत** यूयम्। **इन्द्रवन्त**। "इदि परमैश्वर्ये"। **सजोषसः** परमैश्वर्येण नित्यमासेविता। पृथक्त्वपक्षे तूपपद्यत एव **इन्द्रेण** सह प्रीयमाणा इति। **हिरण्यरथाः** उदकहरणार्थे रंहणा। पृथक्त्वपक्षे तु हिरण्यविकृतरथा।
10 **सुवितायैतस्मै कर्मणे** सुष्ठु सगुणाय यथाशास्त्र क्रियमाणाय प्राप्त्यर्थम्। किमिति आगच्छत। **वः**–युष्मान् **इयम् अस्मन्मतिः प्रतिहर्यते**–प्रतिकामयते। युष्मद्विनाकृतमिदं कर्म गुणवदप्येतैरङ्गैर्मा भूद् विगुणमित्येवमर्थं प्रतिहर्यते। अपि च। हवि पूर्वं देवता प्रेप्सन्ति ब्राह्मणा इवोपनिमन्त्रणम्। ततो यजमान संस्कृते हविषि तद् व्यापत्तये यागकालानतिक्रमणाय चान्नपतिरिवान्ने संस्कृते तद्व्यापत्तये भोजनकालानति
15 क्रमणाय च देवता प्रतिप्रेप्सति। विज्ञायते हि।

1–2 Bi ms ख has वो अस्मदभि, Bi J वो अस्मदपि, Bi ms च and others वोऽस्मदपि 2 All mss, except ख of Bi, omit इति after उदन्यवे, Bi J R have इति 5 Bi J conclude XI ii 3 with भवति 6 *a* marks verse 12, after इति 7 *a* only reads इदि for इदि 9 *a d* °हरणार्थं for °हरणार्थे 10 *a d* सुवितायेतस्मिन्कर्मणि सुष्ठ सुग(*d* गु)णाय, *m* सुवितायेतस्मे कर्मणे। सुष्टु सगणाय, *bi* ms ग reads सुष्ठु सगणाय 11 *a d* read after आगच्छत,—युष्माभियस्मिन्मति प्रतिहर्यते। अपि च etc, *m* omits व 12 *a d* अन्ये for एते

---

1 **सहजोषणा**—Omitted by Durga

2 **इति**—Durga, C and D omit **इति** after उदन्यवे

2–3 **तृष्णक् तृष्यते। उदन्यु उदन्यते**—These etymologies are not given by Durga

7 इदि परमैश्वर्ये—Dhatup I 63

7 सजोषस—Cf 'जुषी प्रीतिसेवनयो' Dhatup 6 8

9 हिरण्यरथा—Yâska takes no notice of this word

"देवता वै सर्वा आशसन्ति ग्रहे गृह्यमाणे मह्य ग्रह गृह्णाति"

इति । अत इदमुक्तम् **इय वो अस्मत्प्रति हर्यते मतिः**–इति । कथ पुन प्रतिहर्यते । **तृष्णजे न तृष्णजे इव** । तृड्डपजायते यस्मिन् विशेषत काले स तृड्डपज कालो घर्मान्त । तस्मिन् यथा **दिव. उत्सा.** द्युलोकात् उत्सा उत्सप्रभवा मेघ्या आप **उदन्यवे** उदकमिच्छते लोकाय आगच्छन्ति प्रावृषि तथास्मन्मत्या प्रतिहर्यमाणा 5 आगच्छतेति । **उदन्यु**श्चातक इति केचित् । तस्य प्रेप्सतो यथा दिव उत्सा मेघा आगच्छन्ति तथास्माकमागच्छतेति एव तेषा योजना ।

ऋभवः (१०) कस्मात् । **उरु भान्ति इति वा** । ते हि बहु भान्ति दीप्यन्ते । उरुशब्दात्पूर्वपद भातेरुत्तरपदम् । **ऋतेन भान्ति इति वा** । यज्ञेन सत्येन वा भान्ति । तदेवोत्तरपदम् । पूर्वपदे विकल्प । **ऋतेन भवन्ति इति वा** भवतेर्वोत्तरपदम् । 10 ते हि ऋतेन सत्येन वा भवन्ति यज्ञेन वा भवन्ति । भूत्या देवत्वेन सर्वे युज्यन्ते । **तेषाम् एषा भवति** ॥ १५ ॥

"विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः ।
सौधन्वना ऋभव. सूरचक्षस. सवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥"

कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो वा । मर्तास. सन्तो 15 **ऽमृतत्वमानशिरे सौधन्वना ऋभव । सूरख्याना वा, सूरप्रज्ञा वा । सवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभि. ।**

---

1 *a d m* add ग्रह after मह्य, *m* has गृह for ग्रह, *bi j* do not have it 5 *m* प्रतिहर्पमाणा for प्रतिहर्यमाणा 11 *a m* भूत्या for भूत्वा of *bi j* 15 Bi mss क, ख, ग read वोल्हारो, Bi J R and C वोढारो 15-16 Bi J सन्तो अमृत°, C R Bi mss च and others सन्तोऽमृत° 17 The mss क, ख, ग of Bi omit धीतिभि

---

1 देवता वे सर्वा—MS 4 8 7

8 'ऋभव'—Nigh V 5 10

13-14 RS I 110 1

16 सूरप्रज्ञा—Durga does not repeat this word in his *vritti*, but he explains it

17 धीतिभि.—omitted by Bi mss क, ख, ग.

ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवु.। तेषा प्रथमोत्तमाभ्या बहुवन्निगमा भवन्ति, न मध्यमेन। तदेतदृभोश्च बहुवचनेन चमसस्य च सस्तवेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति। आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते।

5 "अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तदद्येदमृभवो नानु गच्छथ ॥"

अगोह्य आदित्योऽगूहनीयस्तस्य यदस्वपथ गृहे। यावत्तत्र भवथ न तावदिह भवथेति ॥

अङ्गिरसो व्याख्याता.। तेषामेषा भवति ॥ १६ ॥

विष्ट्वी शमी–इति। कुत्सस्येयमार्षम्। आर्भवे विनियोग। **विष्ट्वी शमी** 10 इति द्वे अपि कर्मनामनी। यतोऽजामितायै भाष्यकार पूर्वं तावत् निराह **कृत्वा** इति। किं कृत्वा। **शमी–कर्माणि**। कथम्। **तरणित्वेन–क्षिप्रत्वेन**–क्षिप्रकारित्वेन सर्वयज्ञसपद्दर्शनेन। **वाघत.–वोढार.** यज्ञस्यानुष्ठातार **मेधाविनो वा**। न ह्यमेधाविन सवत्सरेण सकल कर्म समापयितु शक्ता। ते तु सवत्सरेऽखिल कृत्वा **मर्तासः**–मनुष्या **सन्त. अमृतत्वम्** अमृतभाव देवत्वम् **आनशु.–आनशिरे** 15 प्राप्तवन्त। के पुनस्ते। **सौधन्वना.** सुधन्वन पुत्रा **ऋभव.**। **सूरचक्षसः**–

---

2 C प्रथमोत्तमोत्तमाभ्या 6 C आदित्योगूहनीय°, B1 J आदित्योऽगूह°, B1 mss ख, ग read यदस्वपत 8 B1 J conclude XI 11 4 with भवति 9 *a* marks verse 13 after इति 10 *m* अजामित्वाये for °मितायै 11 *a d m* omit क्षिप्रत्वेन 12 B1 ms ग does not read वा after मेधाविनो 14 *a d m* मर्ता for मर्तास, *m* omits मर्तास, *m* अमृतत्वभाव for अमृतभाव, *a d m* omit आनशु 15 *m* सुधन्व पुत्रा

---

1 सुधन्वन आङ्गिरसस्य—Rgveda does not mention that Sudhanva belonged to the *angiras* family

5 अगोह्यस्य etc —RS I 161 11 (the second half)

6 यदस्वपथ गृहे—omitted by Durga

9 विनियोग —Âśva S'rau 7 7

10 कर्मनामनी—See Nigh II 1

सूरख्यानाः–सूर्यविख्याता –सूर्यसमानदर्शना सूर्यसमानप्रज्ञा **वा** । यत ईदृशास्ते अत **संवत्सरे** सवत्सरावयवे वसन्तादिकाले **समपृच्यन्त**–समयुज्यन्त **धीतिभिः**–**कर्मभिः** । अतश्च देवा अभवन्निति ।

ऋभुः विभ्वा वाजः इति सुधन्वन' आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्राः बभूवुः इति । आर्भवाणा मन्त्राणा स्वभावोपप्रदर्शनार्थमाह । तेषा **प्रथमोत्तमाभ्याम्** ऋभुणा वाजेन च **बहुवन्निगमा भवन्ति । न मध्यमेन** विभ्वा । स हि आर्भवाणा मन्त्राणा स्वभाव । **तदेतत्** उच्यते **ऋभोश्च बहुवचनेन चमसस्य च सस्तवेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति** । तद्यथा

"इद तृतीय सवन कवीनामृतेन ये चमसमैरयन्त"

–इति ।

आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते–इति । अभिधेयव्यभिचारमुपप्रदर्शयति । क च पुनस्ते उच्यन्ते । यत पठति । **अगोह्यस्य यदसस्तना** इति ।

"उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना तृण निवत्स्वप स्वपस्यया नर ॥"

इति । दीर्घतमस आर्षम् । जगती । उद्वत्सु ये उन्नता प्रदेशा भुव अद्भिरनाक्रान्ता तेषु अस्मै लोकाय उपकरिष्यन्तो यूयम् ऋभव अकृणोतन प्रतिसवत्सर कुरुध्वे तृणकुशादि वर्षेणादित्यमण्डलादौ वर्तमाना । निवत्सु पुनर्निम्नेषु भुव प्रदेशेषु अप उदक कुरुध्वे स्वपस्यया लोकानुग्रहप्रवृत्तया वर्षक्रियया हे नर । किंच । **अगोह्यस्य** । योऽयम् **अगोह्यः आदित्य· अगूहनीयः** न गूहितु शक्य केनचिदपि

---

1 *a d m* omit सूरख्याना, *a d* read सूर्यविख्याना for सूर्यविख्याता, *a d* सूर्यसमानसख्या वा for सूर्यसमानप्रज्ञा वा 2 *a d* omit सवत्सरावयवे वसतादिकाले, *a d* समयुज्यताम् 2–4 *m* omits the words from धीतिभि to त्रय (inclusive) 5 *m* आर्भवाना 9 *a d* read ऐरयति for ऐरयत and omit इति after it 12 *a* marks verse 14 after पठति, *a d* omit अगोह्यस्य यदसस्तना इति । 13 *d m* read the *pratīka* up to अकृणोतनेति 16 *m* तृणकुशादित्यमण्डलादावर्तमाना, *a d* °आदित्यमडलादावर्तमाना

9 The quotation is from TS 3 19

13 उद्वत्स्वस्मा etc —This is the first half of RS I 161 11, quoted above in the text (page 1054, line 5)

यस्य यदसस्तना गृहे यावदस्य मण्डले सुप्ता इव निगूढा भवथ । **तदद्येदमृभवो नानुगच्छथ** । हे ऋभव **यावत् तत्र** निगूढा **भवथ** रात्रौ **न तावदिह भवथ** । ततश्च युष्मद्विनाभावे निरालोकोऽयं लोकः संपद्यते । एतद् वो माहाभाग्यं महमनुकीर्तयामि । ते यूयमिदं नामास्माकं कुरुतेति ॥

अङ्गिरसः (११) **व्याख्याताः** एकवचनेन 'अङ्गारेष्वङ्गिरा'–इति । **तेषाम् एषा भवति** ॥ १६ ॥

"विरूपास इदृषयस्त इद्गम्भीरवेपसः ।
ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे ॥"

बहुरूपा ऋषयः । ते गम्भीरकर्माणो वा गम्भीरप्रज्ञा वा । तेऽङ्गि-
10 **रसः पुत्राः । तेऽग्नेरधिजज्ञिर इत्यग्निजन्म ॥**

पितरो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ १७ ॥

विरूपासः–इति । नाभानेदिष्ठस्यार्षम् । अनुष्टुप् । पार्ष्टिके षष्ठेऽहनि विनियोगः । **विरूपाः**–नानारूपाः । के पुनस्ते इति । **ऋषयः** अवितथस्य ब्रह्मणो द्रष्टारः । न केवलं पश्यन्ति, अपि च **गम्भीरवेपसः** अप्रमेयकर्माणः अप्रमेयबुद्धयो वा ।
15 ऋष्यनेकत्वे कतमास्ते इति । **ते अङ्गिरसः सूनवः** । येऽङ्गिरसः सूनवस्त एते

1 *a d m* अस्य यदसस्तना गृहे, *bi j* यस्य य°, *d* निरूढा भवथ for निगूढा भवथ 2 *a* only reads अनुगच्छथ, *d* adds भवथ after यावत्तत्र, *d* निरूढा for निगूढा 3 *m* भवथा for भवथ, *d* महाभाग्य 4 *d* omits अह 9–10 Bi ms च and others have तेऽङ्गिरस पुत्रास्तेऽग्ने°, Bi J ते अङ्गिरस पुत्रास्ते अग्ने° 11 Bi J conclude XI ii 5 with भवति 12 *a* marks verse 15 after इति, *m* नाभावेदिष्ठस्य, *bi j* नाभाने°, *m* पार्ष्टिके 15 *a d* omit ते after कतमा, *a d* omit ते before अङ्गिरस

5 'अङ्गिरस'—Nigh V 5 11, व्याख्याता—Nir III 17

7–8 RS X 62 5

9 Durga reads **नानारूपा** for बहुरूपा, **अप्रमेयकर्माणः** for गम्भीरकर्माण, and **अप्रमेयबुद्धय** for गम्भीरप्रज्ञा

10 **इत्यग्निजन्म**—Durga omits this

12 विनियोग—Âśva Śrau. 8 1.

विवक्षिता । कदा पुनस्ते अङ्गिरसो जज्ञिरे । अत आह, **ते अग्नेः परिजज्ञिरे** इति । अग्नित्वमापन्नस्याङ्गिरसोऽधि सकाशात् ये जज्ञिरे ते एते विरूपा गम्भीरवेपसश्च ममेद नाम कुर्वन्त्विति ॥

पितरः (१२) व्याख्याताः 'द्यौर्मे पिता'-इत्यत्र । तेषाम् एषा भवति ॥ १७ ॥ 5

"उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥"

उदीरतामवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्या, सोमसपादिनस्तेऽसुं ये प्राणमन्वीयुः । अवृका अनमित्राः, सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा । ते न आगच्छन्तु पितरो ह्वानेषु । 10

माध्यमिको यम इत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान् पितॄन्मन्यन्ते ।

अङ्गिरसो व्याख्याताः । पितरो व्याख्याताः । भृगवो व्याख्याताः । अथर्वाणोऽथनवन्तः । थर्वतिश्चरतिकर्मा, तत्प्रतिषेधः । तेषामेषा साधारणा भवति ॥ १८ ॥

---

1 *a d* यत आह 2 *a* गभीरवेपसश्च, *m* गभीरवेयसश्च 3 *a d* कुरुध्व for कुर्वन्तु 7 Bi mss क, ख, ग read असु य इयु° 9 Bi mss ख, ग have प्राणमुन्नीयुरवृका 11 Bi mss क, ख, ग read माध्यमको, Bi mss क, ख, ग—माध्यमकान् 14 Bi J conclude XI ii 6 with साधारणा भवति

---

1 ते अग्ने परिजज्ञिरे—Cf येऽङ्गारा आसन् तेऽङ्गिरसोऽभवन्—AB 3 3 10
4 'पितर'—Nigh V 5 12, व्याख्याता—Nir IV 21
6-7 RS X 15 1, AV 18 1 44, VS 19 49
9-10 **प्राणमन्वीयु** and **सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा**—omitted by Durga
10 ह्वानेषु—Durga reads आह्वानेषु for ह्वानेषु
12-13 भृगवो व्याख्याता । अथर्वाणोऽथनवन्त—In Nighantu the word *atharvāṇas* comes before *bhṛgavas* The order there is—अङ्गिरस, पितर, अथर्वाण, भृगव

उदीरतामवरे-इति। शङ्खस्यार्षम्। पितृमेधे विनियोग। ये तावत् **अवरे पितरः** पृथिवीमाश्रिता ते तावत् **उदीरताम्** ऊर्ध्वं गच्छन्तु। अथ पुनर्ये **परासः**-**परे** द्युलोकमाश्रिता तेऽप्युदीरताम्। तेषामप्यप्रच्युतिरस्तु। मुच्यन्ता वा तदधिकार प्रक्षये। **उन्मध्यमाः पितरो** येऽपि **मध्यमाः**-मध्यस्थानाश्रया तेऽप्युदीरताम्
5 उत्तम लोकमाश्रयन्ताम्। **सोम्यासः**-**सोमसंपादिनः** कर्मण्यङ्गभावमुपगच्छन्तो ये सोम सपादयन्ति। किंप्रकारा। **असुं य ईयुः** प्राणमात्रमूर्तय अस्थूलविग्रहा। **अवृका**-**अनमित्राः** पर साम्यमुपगता। **ऋतज्ञा** यथावत् सत्यवेदितार यज्ञस्य वा। य एवमादिगुणयुक्ता **पितरः ते नः**-अस्माकम् **अवन्तु** नित्यम् **आगच्छन्तु हवेषु**-**आह्वानेषु** इत्येतदाशास्महे।

10 **माध्यमिको यम इत्याहु** नैरुक्ता। **तस्मात् पितॄन् माध्यमिकान् मन्यन्ते** स हि तेषा राजेति। अत उत्तरे **अथर्वाणः** (१३), **भृगवः** (१४) इत्येते पदे समाम्नाते। न चैतयो समस्तयो प्रत्येक वा स्तुतिरस्ति। अस्ति तु पित्रङ्गिरो भृगुभि साधारणस्तुति। यतस्ताद्दङ्निर्वचनाय प्रसङ्क्ष्यमाणानभिप्रेत्याथर्वशब्दनिर्वचन प्रसङ्गात् ब्रवीति। **अङ्गिरसः व्याख्याताः** येऽस्यामृचि वक्ष्यमाणा। **पितर**
15 **व्याख्याताः। भृगव व्याख्याताः।**

अथर्वाणः कस्मात्। ते ह्येते **अथनवन्तः**। किमिदमथन येन ते तद्वन्त।

---

1 *a* marks verse 16 after इति, *d* शषस्य for शखस्य 2 *a d m* omit परास 4 *d* पितरोपि मध्यमा 5 *d* आश्रियता, *m* आश्रयताम् 7 *d* सौम्य for साम्य, *a d* सत्यस्य वेदितार 8 *a d m* omit न 10 *m* यममित्याहु 11 *a d* omit स हि, *a* only reads अथ for अत 12 न वेतयो, *a d* अस्ति पितुभृग्वङ्गिरोभि साधारणा स्तुति, *bi j* अस्ति तु पित्रङ्गि° साधारण स्तुति 13 *a* only reads यतस्त ईद्दङ्निर्वचनाय प्रसक्षमाणामभिप्रेत्य etc, *bi j m* यतस्तद्दङ्निर्वचनाय प्रसङ्क्षमाणानभि° 14-16 *a d* वक्ष्यमाणा पितरो व्याख्याता अथर्वाण कस्मात् etc, *m* वक्ष्यमाणा या पि°, *bi j* वक्ष्यमाणायाम्,—पितर व्याख्याता भृगव व्याख्याता ॥ अथर्वाण कस्मात् 15 *m* omits भृगव व्याख्याता

---

1 विनियोग —Âśva S'rau 2 19
11 'अथर्वाण'—Nigh V 5 13, 'भृगव'—Nigh V 5 14
14-15 अङ्गिरस व्याख्याता —Nir III 17, पितर व्याख्याता —Nir IV 21, भृगव व्याख्याता —Nir III. 17

ह । थर्वतिः चरतिकर्मा गच्छत्यर्थं । तत किम् । तत्प्रतिषेधः ।
कार । न थर्वन्ति इति अथर्वाण । स्थिरप्रकृतयो हि ते । तेषाम् एषा
ऽणा भवति अङ्गिर प्रभृतीनाम् ॥ १८ ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां वय सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥" 5

ङ्गिरसो नः पितरो नवगतयो, नवनीतगतयो वा । अथर्वाणो
सोम्या., सोमसंपादिनः । तेषा वयं सुमतौ कल्याण्यां मतौ
ानाम् । अपि चैषां भद्रे भन्दनीये भाजनवति वा कल्याणे मनसि
ति । माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः । पितर इत्याख्यानम् ।
घृषयः स्तूयन्ते ॥ १९ ॥ 10

ङ्गिरसो नः पितरः–इति । यमस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । अङ्गिरसः नः–अस्माक
ासः–सोमसपादिनः नित्य सुमतौ कल्याण्या मतौ वर्तन्ते । पितर·
ग्वाः–नवगतयः पितृयज्ञानागन्तु येषा प्रतिमास नवा गतिर्भवति । नवनीत-
ा वा । नवनीत प्रति येषा मनसो गतिरिदमस्माकामिति ते नवग्वा । विज्ञायते हि ।

"स्वय विलीन पितॄणाम्" 15

। पितरश्चैवलक्षणा अथर्वाण. च भृगवः च य एते सोमसपादिनः ।
ः कल्याण्या मतौ वयम् अपि तेषां सुमतौ कल्याण्यां मतौ उपकार
ना यज्ञियाना–यज्ञसपादिना स्याम । अपि च । तेषां भद्रे–भन्दनीये–

d m यत आह, *m* आथर्वति, *bi j* थर्वति, *d* गच्छतीत्यर्थं 7–8 B1 क, ख, ग have कल्याण्या मतौ सुमतौ यज्ञियानाम् 9 B1 mss क, ख, ग read को देवगण 10 B1 J conclude XI 11 7, with स्तूयन्ते 11 *a* s verse 17, after इति 11–12 *a d m* omit न, सोम्यास and 14 *d* मनसा, *bi j* मनसो 15 *d* बलीन, *bi j* विलीन 16 *d* ावल°

–5 RS X 14 6, AV 18 1 58
The quotation is from MS 3 6 2
Durga reads अपि च तेषाम् for अपि चेषा

स्तुत्ये **सौमनसे कल्याणे मनसि स्याम। भाजनवति वा।** येन मनसा भाजयन्ति अभिमतैरर्थैं स्तोतॄस्तस्मिन् शोभने च सकल्पे शोभने वा अध्यवसाये स्याम इत्यर्थ ।

माध्यमिको देवगण. इति नैरुक्ताः। ऋभव अङ्गिरस भृगव अथर्वाण 5 इति स्तुत्युपपत्ते देवतापदमध्ये समाम्नानादेकैक एषा देवगण इति नैरुक्ता मन्य ते। **पितर इत्याख्यानम्।** को विशेष । अग्न्यादिदेवताविपर्ययस्तद्धर्मदेवताप्रकार एवाय य एते पितरो नाम। त एव ऋभुसनत्कुमाराद्य इत्याख्यानविद स्मरन्ति। असावपि मन्त्राणा विषय इत्युपेक्ष्य । अपि च। देवगणा एते उत पितर इति। कुतो विचार । ऋभव अङ्गिरस भृगव इत्येवमादीनामभिधानानामृषिषु प्रसिद्धे । 10 **अथापि** इदमपर कारणमृषय एवैत इति। यतोऽन्येऽपि **ऋषयः स्तूयन्ते**। तद्यथा। वसिष्ठा ॥ १९ ॥

"सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गंभीरः।
वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः॥"

इति यथा॥

15 **आस्या आप्नोतेः। तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्र्यामृचि॥ २०॥**

सूर्यस्येव वक्षथः-इति। इन्द्रस्यार्षम्। **सूर्यस्येव ज्योति** यथा सूर्यस्य दीप्तिरवभासिकार्थानाम् एवम् **एषाम्** वसिष्ठाना **वक्षथ.** वचनस्य दीप्ति अधिदेवादि

5 *bi j m* °देकैकश एषा देवगण इति, *a d* °देवकैक एषा देवगणा इति 6-7 *bi j m* अग्न्यादिदेवतापदविपर्ययस्तद्धर्म°, *bi* ms क reads अग्न्यादिदेवताविपर्ययधर्म देवताप्रकार एवाय 10 *a m* add हि after ऋषय 14-15 Bi ms ग—इति। यथास्या 15 Bi J conclude XI ii 8 with ऋचि 16 *a* marks verse 18, after इति, *a d m* omit सूर्यस्येव ज्योति 17 *a d* omit एव, *a d* अधिदैवादि°

12-13 RS VII 33 8 Yâska writes no comment (bhâsya) on this rik

16 इन्द्रस्यार्षम्—The ṛṣi of this Sûkta is not Indra but Vasiṣtha Cf Sâyana on this —"आदितो नवाना वसिष्ठ ऋषि । वसिष्ठपुत्राणा स्तूयमानत्वात् त एव देवता "

गतानामर्थानामसदेहेनावभासिका वाच्येऽर्थे । अपि च । न केवलमेषामसदिग्धार्थानि वचासि गम्भीराणि च महार्थवन्ति गम्भीरार्थतया दुरवगाहानि । यत आह । **समुद्रस्येव महिमा गंभीरः** । यथा उदकमपरिमेय समुद्रे एवमपरिमेयार्थानि । सत्यपि च महार्थत्वे नैते विलम्बितस्तुतय । किं तर्हि । **वातस्येव प्रजवः** । प्रकृष्टो जव आशुप्रतिपात्ति । तुष्टूषता वर्णपदवाक्येषु निर्मलमनोवाग्वृत्ती शब्दार्थावसङ्गेन प्रतिपद्येते । 5
अपि चैवमतिमहानुभावा एते नैतेषामन्यस्तोता वचनपदवीमनुगन्तु शक्त । यतो ब्रवीमि । **नान्येन** केनचित् स्तोत्रा हे **वसिष्ठाः** । प्रत्यक्षीकृत्योत्तरेण पादेन ब्रवीति । एष **स्तोमः** इय स्तुति भावत्की असदिग्धार्था गम्भीरा अविलम्बिता च **न अन्येन अन्वेतवे** नानुगन्तुमन्येन शक्या । क एनामनुकरिष्यतीति स्तुतिपरितुष्ट इन्द्रो वसिष्ठानस्तौत् । 10

एवमृषयोऽपि स्तूयन्ते इति प्रदर्शयति अयमप्यस्तीति मन्त्राणा विषय इति ।

अपरे पुन । **सूर्यस्येव वक्षथः** सूर्यतेज समानदीप्तोरस एते वसिष्ठा तेजस्विन समुद्रोपमगम्भीरस्वभावाश्च शीघ्रगतयश्च सर्वत्राप्रतिहतजवा । नैतेषामन्येन गतिरनुगन्तु शक्येति वर्णयन्ति ॥

आप्त्याः (१५) अपीन्द्रसहचारिण ऋषय एकतद्वितत्रिता । 15

" ते इन्द्रेण सह चेरु "

इति विज्ञायते । ऋभ्वादयोऽप्येतस्मादेव दर्शनाद्दापिपक्षे मध्यस्थाना । ते कस्मात् । **आप्नोते**· । आप्नुवन्ति हि ते स्तुतिभि स्तुत्यान् ।

तेषाम् एष· निपातः भवति ऐन्द्र्याम् ऋचि । इन्द्रो यस्या स्तूयते तस्यामृचि ॥ २० ॥ 20

" स्तुषेय्यं पुरुवर्पसमृभ्वंमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम् ।
आ दर्षते शवसा सप्त दानून् प्र साक्षते प्रतिमानानि भूरि ॥ "

---

1 *d* °सदेहेनाभासिका 3 *m* यथोदकमपरिमेयार्थानि मत्य° 5 *d* निर्मलोमनोवाग्वृत्ति, *b1 g* निर्मलमनोवा° 6 *a d* omit यतो 11 *a d m* and *b1* ms k read इति प्रदर्शयति अयमप्यस्तीति (*a* °स्ति म°) मत्राणा, *b1 g* प्रदर्शनमप्यस्तीति मन्त्राणा 17 *a d* मध्यमस्थाना

---

15 आप्त्या —Nigh V 5 15
16 The quotation is from ŚB 1 2 3 2
21–22 RS X 120 6, AV 20 107 9, 5 2 7

स्तोतव्यं बहुरूपमुरुभूतमीश्वरतममाप्तव्यमाप्तव्यानाम् । आद्दणाति य॰ शवसा बलेन सप्त दातृनिति वा । सप्त दानवानिति वा । प्रसाक्षते प्रतिमानानि बहूनि । साक्षतिराप्नोतिकर्मा ॥ २१ ॥

स्तुषेय्यं पुरुवर्पसम्–इति । बृहद्दिवस्यार्षम् । महाव्रते विनियोग । **स्तुषेय्य-**
5 **स्तोतव्यम्** अह स्तौमि इन्द्रम् । किंलक्षणम् । **पुरुवर्पस–बहुरूपम् ऋभ्वम्–उरुभूतम् इनतमम्–ईश्वरतमम् आप्त्यम् आप्त्यानाम्** ऋषीणा स्तुतिभि अतिशयेन **आप्तव्यम् । आदर्षते–आद्दणाति यः शवसा–बलेन** आदारयति । किम् । **सप्त दानून् । सप्त दातृन्** मेघान् । असुरान् वा **दानवान्** । नमुचिप्रभृतीन् पृथक्त्वपक्षे । केन । **शवसा**–बलेन आदारयति । **प्रसाक्षते** च य आप्नोति–
10 अभिभवति च **प्रतिमानानि भूरि–बहूनि** अपि । तदुक्तम् । 'यैरेन प्रतिमिमते नैन तानि दभ्नुवन्ति' इति ।

"न त्वा केता आ दभ्नुवन्ति भूर्णय"

इति च । **साक्षतिः आप्नोतिकर्मा** ॥ २१ ॥

अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियः । तासामदितिः प्रथमागामिनी भवति ।
15 **अदितिर्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २२ ॥**

---

3 Bi J conclude XI ii 9, as साक्षतिराप्नोतिकर्मा ॥ ९ (२१) ॥ इति **एकादशाध्यायस्य द्वितीय पाद ॥ ११, २ ॥**, C D as usual mark the section (khanda) only as ॥ २१ ॥, and do not mark the *pâda* 4 *a* marks verse 19, after इति 6 *d* आप्त्या for आप्त्य 8 *a* omits सप्त दानून्, *d* reads सप्तदा उदक instead, *a d* omit वा after असुरान् 9 *a d m* पृथक्पक्षे, *a d m* omit आदारयति 12-13 *a d m* omit from न त्वा etc to इति च (inclusive) 13 After साक्षति आप्नोतिकर्मा ॥ ९ (२१) ॥, *bi j* read as इति ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ **षोडशस्य** (एकादशस्य) **अध्यायस्य द्वितीय पाद॰ ॥ ११, २ ॥**, *a d* षोडशस्य द्वितीय पाद, *m* षोडशाध्यायस्य द्वि॰ 14 *a d bi j* read **तृतीय पाद** । before अथातो, C R मध्यस्थाना स्त्रिय, Bi J and others मध्यस्थाना स्त्रिय 15 Bi J conclude XI iii 1 with भवति

---

1 आप्तव्यानाम् is omitted by Durga
4 महाव्रते विनियोग —Ait Br 5 1 6
10-11 यैरेन etc —Nir V 12
12 न त्वा केता—See RS I 55 7.

अथ अत मध्यस्थानाः स्त्रिय. । बहुवचनविशिष्टस्य मध्यमस्य गणशोऽव-स्थितस्य विभवो व्याख्यात । लिङ्गविशिष्टस्येदानी यथासमाम्नायमेव व्याख्यातव्य । तदर्थं पुनर्विशेषतोऽविकारवचनम् **अथात.** इति । मध्यमासा स्थानमिति **मध्य स्थानाः** इति । का पुन ता । **स्त्रिय'** इति । वक्ष्यन्ते इति शेष । **तासाम् अदितिः** (१६) **प्रथमागामिनी भवति** । सा कस्मात् । उक्त हि 'अदीना 5 देवमाता' इति । **तस्या एषा भवति** ॥ २२ ॥

"दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते राजाना मित्रावरुणा विवाससि ।
अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमा सप्तहोता विषुरूपेषु जन्मसु ॥"

दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते कर्मणि राजानौ मित्रावरुणौ परि चरसि । विवासति. परिचर्यायाम् । 10

"हविष्मॉ आ विवासति"

इति । आशास्तेर्वा । अतूर्तपन्था अत्वरमाणपन्थाः । बहुरथोऽर्य-मादित्योऽरीन्नियच्छति । सप्तहोता, सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसनाम यन्ति । सप्तैनमृषय. स्तुवन्तीति वा । विषमरूपेषु जन्मसु कर्मसूदयेषु ।

---

2 *d* व्याख्यात for व्याख्याना of *Bi*), *d* यथासमाम्नानायमेव etc 3 *a* only reads अधिकारवचने अथात इति 4 *d* स्त्रियत इति for स्त्रिय इति 9 Bi mss क, ख, ग have जन्मनि कर्माणि व्रते 11 R and Bi ms ङ read हविष्माना विवासति 12–13 Bi J बहुरथो अर्यमादित्यो, Bi ms च—बहुरथोऽर्यमादित्यो 14 R ऋषय स्तुवन्तीति

---

5 'अदिति'—Nigh V 5 16

5–6 उक्त हि 'अदीना देवमाता'—Nir IV 22

7–8 RS X 64 5

11 हविष्मॉ आविवासति—This is a part of RS I 12 9, SV 2 196, VS 6 23 which is quoted below (page 1065, lines 9–10) by Durga

12 आशास्तेर्वा—आशास्ते should have been आशास्तो to correspond with परिचर्यायाम् going before आशास्तेर्वा appears to be a later insertion

9–14 The following words in this section are not repeated by Durga in his *vritti* व्रते कर्माणि (line 9), आशास्तेर्वा (12), बहुरथ (12), अरीन्नियच्छति (13), and जन्मसु कर्मसूदयेषु (14)

आदित्यो दक्ष इत्याहुरादित्यमध्ये च स्तुतः । अदितिर्दाक्षायणी ।

"अदि॑ते॒र्दक्षो॑ अजायत॒ दक्षा॒द्वदि॑ति॒ परि॑"

इति च । तत्कथमुपपद्येत समानजन्मानौ स्यातामिति । अपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृती । अग्निरप्यदितिरु-
5 **च्यते । तस्यैषा भवति ॥ २३ ॥**

दक्ष॑स्य वादि॒ते–इति । गयस्यार्षम् । वैश्वदेवे शस्यते । अहोरात्रे मित्रावरुणौ । तयो र्या सन्धिवेला तस्या प्रथममवश्यायरसानुप्रदानसबन्धात्ता मध्यमामदितिमभिप्रेत्योच्यते । **दक्ष॑स्य वादि॒ते** इति । **वा**–शब्द किमर्थं । यदा दक्ष आदित्य त्वत्तो जात , त्व वा आदित्यात् । सन्धिवेलानन्तर ह्यादित्यस्योदयो जन्म । तदेवास्य व्रत कर्म । तदु
10 क्तम् । ' कर्मजन्मान ' इति । अथ तदेव **दक्षस्य जन्मनि**–उदये चार्धवर्तिन्यादित्ये यतो वा लब्धात्मिका त्वम् अप्यहोरात्रे उभे **विवाससि**–परिचरसि सर्वतो व्याप्नोषि । अर्धेनाह्व्याप्नोषि मित्रम्, अर्धेन च रात्रिं वरुणम् । **राजानौ** सर्वलोकेश्वरौ स्वाधि कारयुक्तास्वितिकर्तव्यतासु तदधीनत्वात् प्रवृत्तेरिति । किलक्षणो यो दक्ष तस्य जन्मनि इति । यत आह । **अतूर्तपन्था** योऽयमादित्य **अत्वरमाणपन्था** अत्वरमाण
15 पथि वर्तते नियतगति प्रतिमुहूर्तं प्रत्यह च । **पुरुरथ**–बहुरहण **अर्यमा** अरीणा तमसा नियन्ता । **सप्तहोता** । **सप्तास्मै रश्मय रसानभिसनामयन्ति** । तदस्य सप्तहोतृत्वम् । **सप्तैनमृषय** आह्वयन्ति नमन्ति–**स्तुवन्ति** वसिष्ठाद्या तद्वास्य सप्तहोतृत्वम् । **विषुरूपेषु जन्मसु । विषमरूपेषु** । अन्यस्मिश्चान्यस्मिश्च नभस प्रदेशे अयमुदेति मण्डलान्तर मण्डलान्तर हित्वा दक्षिणोत्तरायणयो । तदस्य विषम

1 D °रादित्यमध्यमे च, C as text 5 Bi J conclude XI iii 2 with भवति 6 *a* marks verse 20, after इति 7 *a d* तस्या प्रथमस्यायरसा' 18 *a d* विषमरूपेपु for विपुरूपेपु 19 *a d m* omit one मण्डलान्तर

2 अदि॑ते॒र्दक्षो॑—RS X 72 4, quoted below, page 1066, lines 3-4

4 इतरेतरजन्मानौ—Cf Nir VII 4 (इतरेतरजन्मानो भवन्ति), also ŚB iii 1 3 3

6 वैश्वदेवे शस्यते—The reference is not traced

10 कर्मजन्मान —Nir VII 5

रूपत्व विषमजन्मता । ततो लब्धात्मिका त वा जनयन्ती या त्वमेतौ **मित्रावरुणौ परिचरसि** सा त्वमिद नामास्माक कुरुष्वेत्येतदाशास्महे इति समस्तार्थ ।

अथवा । **दक्षस्य वा** । यदा दक्षस्त्वत्तो जात **व्रते च कर्मणि** प्रवृत्त स्वाधिकारयुक्तोऽयम् **अतूर्तपन्थाः पुरुरथो॰—॰जन्मसु** । य एष वर्तते भगवानादित्य अथ तदा **मित्रावरुणौ विवासस्याशास्से** ममैतावपि पुत्रत्वे लोकोपकारित्वेन सम्यग्वर्तेयाताम् यथैष दक्ष इत्यैतिहासिकपक्षे योजना ।

विवासतिः परिचर्यायाम् इत्यत्र निगम **हविष्माँ आ विवासति**— इति ।

"यो अग्निं देववीतये हविष्माँ आ विवासति ।
तस्मै पावक मृडय ॥" 10

मेधातिथेरार्षम् । गार्हपत्यानुगमने पूर्णाहुतिरनया हूयते । हे पावक—अग्ने देववीतये—देवभोजनाय हविष्मान्—हवि सप्रयुक्तो यस्त्वाम् आविवासति—परिचरति तस्मै मृडय उपदया रक्षा कुर्वित्येतदाशास्महे ।

आदित्यो दक्ष इत्याहुः देवतासतत्त्वविद । केन दर्शनेन **आदित्यमध्ये च स्तुत.** । चशब्दो हेत्वर्थ । यस्मादादित्यमध्ये स्तुत । स्तुतिप्रामाणिका हि ते देवता- 15 सतत्त्वचिन्ता प्रति । कथमादित्यमध्ये स्तुत इति । "इमा गिरं" इत्युपक्रम्य ब्रवीति

"तुविजातो वरुणो दक्षो अंशं"

इति आदित्यमध्ये स्तुते आदित्य एवासौ इति ।

---

6 *d* लोकोपकारत्वेन, *a d* read up to इत्यैतिहासिक°, and omit from the word पक्षे, all that follows to the end of ब्रवीति (page 1066 line 9), through mistake This portion is found in them afterwards in a wrong place That *a* and *d* both commit the same mistake here shows that they are both from the same arche-type 8 *m* omits इति 9–10 *a* marks this verse, as verse 25 10, 12 *m* मृलय 14 *m* °सतत्वविद

9–10 RS I 12 9
11 हूयते—Âsva Śrau 3 13
16–17 इमा गिरं—RS II 27 1

यद्येव नन्विदमपर विरुध्यते यदैतिहासिका आहु **अदितिर्दाक्षायणी** इति । उभयमपि चैतस्मिन्निगमे श्रूयते आदित्यो दक्षो दाक्षायण्यदितिरिति । तद्यथा ।

" अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदिति परि ।

भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त "

-इति । आदितेर्दाक्षायण्या आर्षम् । उत्तानपाद्राजा कश्चिच्च पुराणेऽपि स्मर्यते । ततस्ता वद्भूर्नाम कश्चिज्जज्ञे । ततोऽपि भुव आशा दिशो अजायन्त । दिक्प्रजननभावमसौ कथमपि बिभर्ति देवताजन्मप्रतिक्रियया वा । **अदितेर्दक्ष. अजायत**-प्रादुर्बभूव । **दक्षात् उ च परि** अधि सकाशात् **अदिति.** प्रादुर्बभूव ।

तत् इतरेतरविरुद्ध **कथमुपपद्येत** । यत प्रतिसमाधान ब्रवीति । **समान** 10 **जन्मानौ स्यातामिति** । समनन्तरजन्मानौ समानजन्मानौ यथोपवर्णित मन्त्रे **दक्षस्य वादिते** इत्यत्र । **अपि वा देवधर्मेण** । महदात्मना अदितिमपेक्ष्य तस्या कारणत्व च कार्यत्व च दक्षस्य । अथवा महदात्मना दक्षमपेक्ष्यादिते कार्यत्वम् । ए[...] कृत्वोक्तम् **इतरेतरजन्मानौ इतरेतरप्रकृती** इति ।

अधुना व्यभिचार दर्शयति । **अग्निरप्यदितिरुच्यते** इति । **तस्य** अग्नेरदिति 15 शब्दवाच्यत्वे **एषा भवति** ॥ २३ ॥

" यस्मै त्व सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।

य भद्रेण शवसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥ "

यस्मै त्व सुद्रविणो ददास्यनागास्त्वमनपराधत्वमदिते सर्वा[...]

---

1 *m* omits नन्वि॰, *d* तदैतिहासिका for यदैति॰ 2 *a d* चेतन्निगमे श्रूय 3-4 *a* marks this verse in the middle as verse 26—परि[२६] ॥ २ 5 *d* omits इति 5-6 *m* omits from इति अदितेर्दाक्षायण्या आर्षम् to कश्चिज्ज (inclusive) 8 *a d* दक्षादुपरि अधि, *m* दक्षाच्च परि 13 *d* ॰प्रकृती त इ 16 Mss क, ख, ग of Br read ददाशोऽनागास्त्वमनपराधित्वम्, ङ rea[d] ददास्यना॰

3-4 RS X 72 4

16-17 RS I 94 15,

कर्मततिषु । आग आङ्पूर्वाद्गमेः । एन एतेः । किल्बिष किल्भिद्, सुकृतकर्मणो भयम् । कीर्तिमस्य भिनत्तीति वा । य भद्रेण शवसा बलेन चोदयसि, प्रजावता च राधसा धनेन, ते वयमिह स्यामेति ॥

सरमा सरणात् । तस्या एषा भवति ॥ २४ ॥

यस्मै त्व सुद्रविण॰–इति । कुत्सस्यार्षम् । प्रातरनुवाके विनियोग । हे 5 **सुद्रविण॰**–सुधन **अदिते**–अग्ने **यस्मै त्व ददाशः–ददासि** । किम् इति । **अनागास्त्वम्–अनपराधत्व सर्वताता सर्वासु कर्मततिषु** इष्टिपशुसोम लक्षणासु अवैगुण्य करोषि । **य** च **भद्रेण शवसा–बलेन** स्वजात्यविरोधिना **प्रजावता च राधसा,** प्रजासयुक्तेन च **धनेन,** त्व **चोदयासि चोदयसि**– अनुगृह्णासि । **ते वयमेवानुग्राह्यास्तव स्याम** इत्येतदाशास्महे ॥ 10

आग॰ आङ्पूर्वात् गमे । अवश्यमेवैतदागच्छति कर्तारमित्याग । प्रसङ्गादाह । **एन॰ एते॰** । तदप्येवमेवावश्यमेवैति । यदेतत् **किल्बिषम्** एतत् **कीर्ति भिनत्ति** ॥

सरमा (१७) देवशुनीत्यैतिहासिकपक्षेण । माध्यमिका वाक् नैरुक्तपक्षेण । सा कस्मात् । **सरणात्** गमनात् । **तस्या एषा भवति** ॥ २४ ॥

---

1 Bı J R किल्विष, C किल्बिष, D ıeads किल्मिष foı किल्भिद of C, Bı J and otheıs 2 Bı ms छ ıeads सुकृतकर्माणो 3 Bı mss क, ख, ग omıt धनेन 4 Bı J conclude XI ııı 3 with भवति 5 *a* ıeads the *pratīka* up to यस्मै त्वमिति, *a* maıks veıse 21, afteı इति 6 *d* अस्मै foı यस्मे 7 *a d* अनागस्त्वम् 8 *a d* omıt च after य 9 *a d* ıead य foı त्व, *bı* ms च omıts त्व, *a d m* omıt चोदयासि

1–2 Duıgı omıts **किल्भिद, सुकृतकर्मणो भयम्, अस्य,** and **इति वा,** so that hıs ıeadıng of the *niruktabhāsya* seems to be किल्बिष कीर्ति भिनत्ति

3 धनेन—Omıtted by the Bı ms क, ख, ग

5 विनियोग —Âs'va Śrau 4 13

13 ‘सरमा’—Nigh V 5 17

"किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानड् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।
कास्मेहितिः का परितक्म्यासीत् कथं रसाया अतरः पयांसि ॥"

किमिच्छन्ती सरमेद प्रानट् । दूरे ह्यध्वा । जगुरिर्जङ्गम्यतेः । पराञ्चैरञ्चितः । का तेऽस्मास्वर्थहितिरासीत् । किं परितकनम् । परितक्म्या रात्रिः, परित एना तक्म । तक्मेत्युष्णनाम, तकत इति सतः । कथं रसाया अतरः पयांसीति । रसा नदी, रसतेः शब्दकर्मणः । कथं रसानि तान्युदकानीति वा ।

देवशुनीन्द्रेण प्रहिता पणिभिरसुरैः समूद इत्याख्यानम् ॥

सरस्वती व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २५ ॥

10 **किमिच्छन्तीं**-इति । देवपणय किलासुरा देवगवीरपजह्नु । तत किलेन्द्रस्तदन्वेषणाय तदालय सरमा प्राहिणोत् । ते च देवपणय ता दृष्ट्वा पप्रच्छुरनयर्चा **किमि-**

1 Br ms ख reads °मानड्भिरेह्यध्वा ? 2 Br ms च and R पयाँसि 3 Br mss क, ख, ग read प्रापद् for प्रानड् 6 Br ms च and R पयाँसीति 8 Br mss क, ख, ग read समुद° for समूद° 9 Br J conclude XI iii 4 with भवति 10 *a* marks verse 22 after इति 10–11 *m* omits from देवपणय to ते च (inclusive)

1–2 RS X 108 1

3 जगुरिर्जङ्गम्यते —Durga does not give this etymology in his *vrtti* It is also not very clear how we can derive जगुरि from जङ्गम्

4–5 परितक्म्या—See Nigh IV 1 27

5–7 परित एना तक्म, इति सत , इति in पयासीति, इति वा after उदकानि, and पणिभि असुर —Durga does not repeat these words in his *vrtti*

5 तकत इति सत —Cf 'तक हसने' Dhâtup 1 117, 'ताकि कृच्छ्रजीवने' Dhatup 1 118 Durga reads तकतेर्गत्यर्थस्य for तकत इति सत (see page 1069, line 9 below)

6 रसा = नदी Cf 'रस शब्दे' Dhatup 1 714

6 रसते शब्दकर्मण —Not explained by Durga

9 व्याख्याता—See Nir II 23

च्छन्तीं सरमा इति। **इदम्** अस्मन्निवासस्थान **सरमा किमिच्छन्ती** किमस्मत्त प्रार्थयन्ती **प्रानट्**–प्राप्तवती कदाचिदप्यनागतपूर्वेति। अपि च। **दूरे ह्यध्वा**। महद्देतदध्वान न यदृच्छया शक्यमागन्तुम्। य एव **जगुरिः** स्यात् भृश गन्ता, स एव शक्त आगन्तुम्। **पराचैः–पराञ्चनैरचित**. पराङ्मुखै अञ्चनैर्गमनै अचितो गत विप्रकृष्टो देवनिवासात्। यतो ब्रूम। हे सरमे **कास्मेहितिः का** तव **अस्मा- 5
स्वर्थहिति**. अर्थस्याधानम्। कोऽस्मत्तोऽर्थस्तव प्राप्तव्योऽभिप्रेत **आसीद्** येनायमति- महानध्वा व्यवसित आगन्तुम्। अपि च **का परितक्म्यासीत्**। **किं परितक- नम्**। अपि नाम सुखा रात्रि अनन्तरा तवासीत्। **परितक्म्या रात्रि**.। **तकमे- त्युषणनाम तकतेर्ग**त्यर्थस्य। सर्वतो हि तद् गत भवति। तदेनामुभयत परिगृह्य वर्तते इति परितक्म्या रात्रि। अपि च। **कथ रसायां अतरः पयांसि**। **रसा** 10
नाम **नदी** अध्यर्धयोजनविस्तारा। तस्या **पयास्य**तिदुस्तराणि कथ**मतर**. **कथ** तीर्णवत्यसि। अथवा। **कथरसानि तान्युदकानि**। अपि नाम स्वादूनि। अपि श्रान्तायास्तवान्तरा वासा केष्वासन्निति।

देवशुनीन्द्रेण प्रहिता इति निदानप्रख्यापन मन्त्रार्थाभिव्यक्तये। **समूदे** सवाद कृतवतीत्यर्थ। **इत्याख्यान**विद एव मन्यन्ते। 15

वाक्पक्षे तु चिरकालीनवृष्टिव्युपरमे कदाचिदभिनवमेघसप्लवे सहसैव स्तनयित्नुमुपश्रुत्य कुत इय माध्यमिका वाक् चिरेणागतेति विस्मितस्तामसूयन्निव ब्रवीति **किमिच्छन्तीं सरमा** इति। **इदमस्म**च्छ्रोत्र चिरमनागम्य **सरमा** मा यमिका वाक् **किमिच्छन्ती प्रानट्** प्राप्तवती। अपि च। **दूरे हि अध्वा**। चिरकालश्रुतेयमस्माभि। **जगुरि**. भृश यो गन्ता स्यात्स चिरविच्छिन्नमेतद्वर्षवर्त्म पुनरागच्छेत्सतनुयात् **पराचैः** 20
पराङ्मुखै एतदचिन्त्यम्। चिरनष्टमित्यर्थ। अपि च। **कास्मेहिति**.।

---

6 *a d* अर्थस्याधानम्, *bi m* अर्थस्याभिधानम्, *a* प्राप्तये व्यवसित आ°, *d* प्राप्तयेभिप्रेत आसीत् 7 *a d* omit अपि च before का परितक्म्या 8 *d* अपि सुखा for अपि नाम सुखा, *a d* अन्तरा for अन तरा of *bi j* 17 *a d m* विस्मित, *bi j* स्मित 20 *a d* स्यान्नाचिरविच्छि(*d* च्छ)न्नमे° etc, *bi j* स्यात्, सचिरविच्छिन्नमे,° *d* सतनुयात्, *bi j* सतनुयात् 21 *a d* प्राङ्मुखै for पराङ्मुखे

---

3 महद्देतदध्वानम्—This should be महान्तमेतमध्वानम्

5–6 का तव अस्मास्वर्थहिति —Yaska has का तेऽस्मास्वर्थहिति

किमस्मास्वर्थाभिधानमासीत् पूर्वं तव हे सरमे येनागमः । किं वा न जातं येनापुनरागमः । अपि च । चिरप्रोषितायास्तव **किं परितकनमासीत्** । अन्तरिक्षनद्या अपि महत्या **रसायाः** कथमतरः पयांसि । कथमतिबहून्युदकानि सक्षोभ्यात्मानं प्रतिलब्धवत्यसि इति वा ।

5 " वाग्वै सरमा "

–इति हि विज्ञायते ।

सरस्वती (१८) **व्याख्याता** 'नदीवत्' इति । 'तद्यद्देवतावत्' इत्युक्तमिदं तत् । **तस्या एषा भवति** ॥ २५ ॥

" **पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।**

10 **यज्ञं वष्टु धियावसुः** ॥ "

पावका नः सरस्वती । अन्नैरन्नवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः । तस्या एषापरा भवति ॥ २६ ॥

पावका नः सरस्वती–इति । मधुच्छन्दस आर्षम् । प्रउगे विनियोगः । सारस्वते च हविषि । **पावका** प्रक्षालयन्त्युदकेन । का पुनरसौ इति । **सरस्वती**
15 माध्यमिका वाक् । **वाजेभिर्वाजिनीवती** । अन्नेन हविषोदकेन वा तद्वती । **यज्ञम्** एतमस्माकं **वाजेभिः**–**अन्नैः** युक्तं **वष्टु**–कामयताम् । अथवा । ऋगादिभावमापन्ना

1 *a d* किमस्मत्स्वार्थाभिधान, *m* omits तव, *d* येन पुनरागम 1 *a d* omit इति वा 7 *d* तद्देव तावत् for तद्यद्देवतावत् 11 C कर्मवसु तस्या 12 Br J conclude XI iii 5 with अपरा भवति 13 *a* marks verse 23, after इति 14 *a d* सारस्वते हविषि च, *d* सरस्वते

5 वाग्वै सरमा—The quotation is from MS 4 6 4

7 'सरस्वती'—Nigh V 5 18 व्याख्याता नदीवत् इति i e in Nir IX 26 उक्तम्—In Nir II 23

9-10 RS I 3 10, SV 1 189, VS 20 84

11 अन्नवती, कर्मवसु —Not repeated by Durga

13 विनियोग —Âśv1 Śrau 2 8

14 सारस्वते च हविषि—MS 2 1 7, 2 5 2, 2 5 4, 4 7 8

देवान् प्रति वहतु । वक्ष्यति हि 'ता विश्वरूपा पशवो वदन्ति'–इति । **धियावसुः**–कर्मवना । **तस्या एषा अपरा भवति** स्फुटतरोदकलिङ्गा ॥ २६ ॥

"महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना ।
धियो विश्वा वि राजति ॥"

महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया 5
वा । इमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । वागर्थेषु विधीयते, तस्मान्माध्यमिका वाच मन्यन्ते ॥

वाग्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ २७ ॥

महो अर्ण. सरस्वती–इति । पूर्ववदार्षं विनियोगश्च । **महो अर्ण.** **महदुदक** **सरस्वती** माध्यमिका वाक् । कि करोति । **प्रचेतयति–प्रज्ञापयति**–आवि करोति 10 वर्षभावेन । केन पुनरावि करोति । **केतुना** स्वेन **कर्मणा प्रज्ञया वा** । न ह्यप्रज्ञानवत्यबलिष्ठा चैतच्छक्ता कर्तुम् । एव चोदकमावि कुर्वती **धियो विश्वा वि राजति** । **सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति** । कथम् । उदकादन्नम् अन्नात्प्रज्ञानमित्येव सर्वप्रज्ञानानामसावीष्ट इति ।

वाक् अर्थेषु विधीयते इत्युपपत्तिवचनम् । के पुनर्वाचोऽर्थाः । चतस्र ऊर्जं 15 दुदुहे पयांसि–इत्येवमादय उदकाविकारलक्षणा । तेष्वियमपि सरस्वती विधीयते **महो अर्ण** इत्येवमादिषु । **तस्मान्माध्यमिका वाच मन्यन्ते** नैरुक्ता ॥

6 Bi mss क, ख, ग read सर्वाणि भूतान्यभि° 8 Bi J conclude XI iii 6 with भवति 9 *a* marks verse 24, after इति 13 *a d* read here the portion dropped through mistake from line 6 page 1065 onwards, as उदकादन्न—पक्षे योजना etc , *d* reads up to °जन्मानो स्यातामिति (page 1066, line 10) and then begins as मन्नात्प्रज्ञान etc

1 वक्ष्यति हि—Nir XI 29
3-4 RS I 3 12 VS 20 86
6 इमानि च—Omitted by Durga
15 चतस्र ऊर्जं etc —RS VIII 100 10, quoted in Nir XI 28 next section

वाग् (१९) वक्तव्या। सा पुन व्याख्याता वचे इति। **तस्या एषा भवति ॥ २७ ॥**

"यद्वाग् वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा।
चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगाम ॥"

5 **यद् वाग् वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्री देवाना निषसाद मन्द्रा मदना चतस्रोऽनु दिश ऊर्जं दुदुहे पयासि। क्व स्विदस्याः परम जगामेति। यत् पृथिवी गच्छतीति वा, यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा। तस्या एषापरा भवति ॥ २८ ॥**

यद्वाग् वदन्ती-इति। नेमस्यार्षम्। सारस्वते पशौ विनियोग। यदा माध्यमिका 10 **वाग् वदन्ती**-निर्वचयन्ती। कानि। **अविचेतनानि-अविज्ञातानि** शब्द रूपाणि स्तनयित्नुलक्षणानि। **राष्ट्री**-ईश्वरा माध्यमिकाना देवतानाम्। **निषसाद**-निषीदति व्याप्नोति आत्मान वर्षकर्मणि। **मन्द्रा-मदना** हर्षकरी तर्पयित्री वा लोकस्य। अथ तदा किम् इति। **चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि। चतस्रः** दिश प्रति **अनुदिशश्च दुदुहे**-दुग्धे प्रक्षरति **ऊर्जम्**-अन्न **पयासि**-उदकानि। तेषा च 15 पयसा **क्व स्विदस्याः परमं जगाम**। क्वैतानि निष्पाद्यौषधीर्गच्छन्ति। कुतो वा प्रतिसवत्सर पुनरागच्छन्तीति। कस्तत्त्व **जगाम**-जजान यानि पृथिव्यामवतिष्ठन्ते यानि **चादित्यरश्मयो हरन्तीति** एवमनुपक्षीणपयस्केयमिति श्रूयते।

---

1 Bi ms च reads पर्यांसि 5 Mss क, ख, ग of Bi do not read मन्द्रा 6 Bi mss क, ख, ग read चतस्रोऽनुदिश, C चतस्रोनुदिश, Bi J चतस्रोऽनु दिश, Bi ms ग has पयासि 8 Bi J conclude XI iii 7 with अपरा भवति 9 *a* marks verse 27, after इति 10 *a d* निर्वचती, *bi* निर्वचयन्ती, *m* निर्वचयन्ति 11 *a d* add या before माध्यमिकाना, *a d* read देवाना 14 *d* प्रत्यक्षरति ?, *a d* omit ऊर्ज अन्न 16 *m* drops इति after आगच्छन्ति, *a d* add जानाति after तत्त्व, *a d* omit जजान 17 *d* यानि वादित्यरश्मयो

---

1 'वाक्'—Nigh V 5 19, व्याख्याता in Nir II 23
3-4 RS VIII 100 10
5 मन्द्रा—Omitted by the Bi mss क, ख, ग
9. विनियोग —Âśva S'rau 3. 8

तस्या एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । इयमेव वाक् सर्वप्राण्यन्तर्गता माध्यमिकी सर्वार्थाभिवादिनी भवतीति विभूत्युपप्रदर्शनार्थम् ॥ २८ ॥

"देवी वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।
सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु ॥"

देवी वाचमजनयन्त देवा । ता सर्वरूपा॰ पशवो वदन्ति । व्यक्त- 5
वाचश्चाव्यक्तवाचश्च । सा नो मदनान्न च रस च दुहाना धेनुर्वाग
स्मानुपैतु सुष्टुता ॥

अनुमती राकेति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः । पौर्णमास्याविति याज्ञिका॰ ।

"या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राका ।" 10

–इति विज्ञायते ॥

अनुमतिरनुमननात् । तस्या एषा भवति ॥ २९ ॥

देवी वाचमजनयन्त–इति । तदेवार्षम् । देवी–दात्रीमुदकाना या वाचम् अजनयन्त माध्यमिका देवा॰ ताम् एवैता यथाभिमतार्थाभिधायिका विश्वरूपा॰–सर्वरूपाः पशवो वदन्ति तत्पूर्वकत्वाद्वाक्प्रवृत्ते , व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च । 15 व्यक्तवाचो मनुष्यादय अव्यक्तवाचो गवादय । यैव सर्वपशुभिरुच्यते सा नः सास्माक मन्द्रा–मदना इषम्–अन्न पयोघृतादिरूप रस च ऊर्जं च दुहाना–प्रक्षरन्ती धेनुः–तर्पयित्री वाग् अस्मानुपैतु सुष्टुता सुष्ठु स्तुता इत्येतदाशास्महे ॥

2 *a* only reads माध्यमिका 6 Bı mss क, ख, ग—सा नो मननान्न च 7–8 D उप सुष्टुतानुमती for उपेतु सुष्टुता° of C and text 10–11 Bı J विज्ञायतेऽनुमति°, C विज्ञायतेनुमति° 12 Bı J conclude XI ııı 8 with भवति 13 *a* marks verse 28, after इति 14 *m* °मेवेस्ता यथामतार्था° 15 *a d* omit तत्पूर्वकत्वाद्वाक्प्रवृत्ते 17–18 *a d* read मदना इष चोर्जं च दुहाना प्रक्षरन्ती etc 18 *m* omits सुष्टुता, *a d* omit सुष्ठु स्तुता

3–4 RS VIII 100 11, TB 2 4 6 10, PG 1 19 2, AS' 3 8 1, AG 3 10 9 AB 7 11 2, Sad B IV 6, GB 2 1 10
10 इति विज्ञायते—MS 4 3 5, Ait Brah 32 9

अनुमतिः राका इति देवपत्न्यौ इति नैरुक्ताः । सहपदयोरुपन्यास स्तुल्ययोऽनयोरभिधेयाविचार इति । मध्यस्थाने देवपत्न्याविति निर्ज्ञाते तदभिधाने इति नैरुक्ता । **पौर्णमास्यौ इति याज्ञिकाः ।** ते च ब्राह्मणमुदाहरन्ति **"या पूर्वा पौर्णमासी"**–इत्येवमादि । कालाधिदैवते चन्द्रसहचारिण्याविति मध्यस्थाने । पौर्णमास्य
5 मावास्ययोर्नक्षत्रेष्टकाम य उपधानान्नक्षत्रत्वम् । अतश्च दर्शनात् सर्व एवाय ज्योतिर्गणो ग्रहनक्षत्रतारकारूपो रसप्रायो मूर्तिमाप्नुवन्मध्यस्थान एवेति लक्ष्यते ॥

अनुमतिः (२०) अनुमननात् । अनुमता किलेयमृषिभिर्देवैश्च चतुर्दशके पक्षे अस्त्विय पौर्णमासीति । **तस्या एषा भवति** ॥ २९ ॥

" अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि ।

10 **क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्र ण आयूंषि तारिषः ॥ "**

3 *d* ते च ब्रह्मसुदाहरति 4 *a d* काल्माधिदेवते 5 *d m* प्रदर्शनात् 7 *a d m* देवेश्च चतुर्दशके 10 C आयूषि

3 ब्राह्मणम्—Ait Brah 32 9

5 नक्षत्रेष्टकाम ये उपधानात्—See MS 2 13 29, TS 3 5 1, 4 4 10

5 दर्शनात्—By *darśana*, Durga refers to the *brāhmaṇavākya* quoted above

7 'अनुमति'—Nigh V 5 20

9–10 MS 3 16 4 *KS 13 16* VS 34 8, TS 3 3 11 3, AV 7 20 2 AŚ 4 12 2, ŚS' 9 27 2 TB 3 1 3 3, TA 4 11 2 cf also RS 9 36 3c

10 क्रत्वे दक्षाय नो हिनु—This is the reading of all our Mss of the text The Maitrayanî, the Taittiriya and the Vajasaneyi Samhitas also have the same reading The Kathaka Samhitâ, however, reads this third *pada* as **इष तोकाय नो दध** Yaska's *bhasya* and Durga's *vritti* both explain the Kathaka reading only It is obvious therefore that the Maitrâyaniya reading was not the original one and was substituted for the Kâthaka after the time of Durga by one who overlooked the Nirukta and the vritti

The *rk* is quoted in support of the meaning पौर्णमासी But there is no word or sentence in the verse which indicates that अनुमति means पौर्णमासी

अनुमन्यस्वानुमते त्वम् । सुख च नः कुर्वन्नं च नोऽपत्याय धेहि, प्रवर्धय च न आयुः ॥

राका रातेर्दानकर्मणः । तस्या एषा भवति ॥ ३० ॥

अन्विदनुमते–इति । वामदेवस्यार्षम् । देविकासु विनियोग । हे **अनुमते त्वम् अनुमन्यासै–अनुमन्यस्व** अस्माक यदनुमन्तव्य त्वया । **श च नस्कृधि । सुखं** च अस्माक **कुरु** । **इषम्–अन्न च** अस्माक **तोकाय–अपत्याय धेहि । आयूषि च न. प्रतारिषः** प्रतीर्णानि कुरु **प्रवर्धय** इत्येतदाशास्महे ॥ 5

सैव पौर्णमासी पञ्चदशके पक्षे **राका** (२१) इत्युच्यते । सा पुन कस्मात् । **रातेः दानकर्मण.** । हविर्दाननिमित्त हि सा भवति ॥ **तस्या एषा भवति** ॥ ३० ॥

"**राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मनां । सीव्यत्वपं. सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥**" 10

राकामह सुह्वानां सुष्टुत्या ह्वये । शृणोतु नः सुभगा । बोधत्वात्मना । सीव्यत्वप. प्रजननकर्म, सूच्याच्छिद्यमानया । सूची सीव्यते. । ददातु वीर शतप्रदमुक्थ्य वक्तव्यप्रशसम् ॥

सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः । अमावास्ये इति याज्ञिकाः । 15

---

1 Bi mss क, ख, ग read कुवन्तञ्च ? 2–3 C आयू राका, C तस्येषा, Bi J conclude XI iii 9 with भवति 4 *a* marks verse 29, after इति 6 *m* इषम्, *bi j* इयम् ? 7 *a d* पुन for न , *a d* omit प्रवर्द्धय, *m* reads वर्धय for प्रवर्धय 8 *d* राके इत्युच्यते ?

---

8 'राका'—Nigh V 5 21

9 हविर्दाननिमित्त हि सा भवति—Cf AB iii 5 3

10–11 RS II 32 4, AV 7 48 1, TS 3 3 11 5, MS 4 12 6, 194 16 KS 13 16, SMB 1 5 3, ApMB 2 11 10, ApG 6 14 3

13 सूची सीव्यते —Omitted by Durga, cf 'षिवु तन्तुसताने' Dhâtup 1 2

"या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली, योत्तरा सा कुहूः।"

–इति विज्ञायते।

सिनीवाली। सिनमन्नं भवति, सिनाति भूतानि। वालं पर्व वृणोतेस्तस्मिन्नन्नवती। वालिनी वा। वालेनेवास्यामणुत्वाच्चन्द्रमाः सेवि5तव्यो भवतीति वा। तस्या एषा भवति॥ ३१॥

राकामहं सुहवाम्–इति गृत्समदस्यार्षम्। देविकासु विनियोगः। **राकाम् अहं सुहवा स्वाह्वाना** यस्याः शोभनमाह्वानं ताम् **सुष्टुती–सुष्टुत्या** शोभनया स्तुत्या **हुवे–आह्वये**। सा च पुनः **सुभगा**–सुधनाऽस्माभिराहूयमाना **शृणोतु**। श्रुत्वा च **बोधतु**। कर्तव्यतया तदवगच्छतु। यदपि च न ब्रूमहे तदपि **त्मना–आत्मना** 10एव बुध्यताम्। अपि चेदमुच्यते। एवं **सीव्यतु अपः**। **सतनोतु प्रजननकर्म** अस्माकम्। **सूच्या अच्छिद्यमानया** अविच्छिन्नेन प्रजासंतानेन। न च पुनः प्रजामात्रमर्थयामहे। किं तर्हि। **ददातु वीरं** पुत्रम्। किंलक्षणम्। **शतदायं बहुप्रदम्**। **उक्थ्यं–वक्तव्यप्रशंसम्** अपरिसमाप्तस्तुतिम्॥

सिनीवाली, कुहूः इति पूर्ववदुपन्यासः। **अमावास्ये इति याज्ञिकाः**। 15तथैव ब्राह्मणमपि चोदाहरन्ति।

"तथैव पूर्वा सिनीवाली उत्तरा कुहूः।"

---

4 C R and B1 mss च have वालेनैवास्या° 4–5 B1 J R सेवितव्यो, B1 mss क, ख, ग—सेतव्यो 5 B1 J conclude XI iii 10 with भवति 6 *a* marks verse 30 after इति 7 *bi j* शोभनमाह्वाना, *a d m* omit सुष्टुती 8 *a d m* omit हुवे, *a d* omit च after सा 9 *a d* नो for न, *a d m* omit त्मना 10 *m* उच्यत एव। सीव्यतु 13 *a d* add च after °प्रशसम् 14 *m* कुहुरिति 15 *a d* omit ब्राह्मणमपि चोदाहरन्ति and *d* omits तथैव also before that 16 *m* omits from उत्तरा कुहू to इति सिनीवाली (next page 1077, line 4)

---

2 इति विज्ञायते—MS 4 3 5, AB 32 9

6 विनियोग—See MS 2 6 4

8 आह्वये—Durga's *niruktapātha* seems to be सुष्टुत्याह्वये instead of सुष्टुत्या ह्वये

15 ब्राह्मणमपि चोदाहरन्ति—AB 32 9, MS 4 3 5

सिनीवाली (२२) कस्मात् । **सिनमन्न भवति** । तत् कस्मात् । **सिनाति**–बध्नाति **भूतानि** रसादिभि धातुभि । **वाल** किमुच्यते । **पर्व** । तत्कस्मात् । **वृणोतेः** । वृण्वन्ति देवास्तत्र हवींषि । **तस्मिन्** पर्वणि असौ सिनिनी **अन्नवती** इति सिनीवाली । अथवोत्तरपदे विकल्प । **वालिनी** वालैस्तद्वती । सिनिनी च सा वालिनी चेति सिनीवाली । औपमिक वा । कथम् इति । **वालेनेवास्यामणुत्वा- 5 च्चन्द्रमा॰ सेवितव्य** –बोद्धव्यो **भवति** । एवमणुरसौ चन्द्रमा भवत्यस्या येन ज्ञायते वालेनाप्यय सीयेत बोध्येतेति ॥ **तस्या एषा भवति** ॥ ३१ ॥

" सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।
जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजा देवि दिदिड्ढि नः ॥ "

सिनीवालि पृथुजघने । स्तुकः स्त्यायतेः, संघातः । पृथुकेशस्तुके, 10 **पृथुष्टुते वा । या त्व देवानामसि स्वसा । स्वसा सु असा । स्वेषु सीदतीति वा । जुषस्व हव्यमदनम् । प्रजा च देवि दिश न॰ ॥**

कुहूर्गूहतेः । क्वाभूदिति वा । क्व सती हूयत इति वा । क्वाहुत हविर्जुहोतीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ३२ ॥

---

2 Bi ms क omits धातुभि 3 *d* तास्मिन्पर्वण्यसिनी अन्नवती 4 *d* बाले for वाले 5 *a d* वालेनेवा 6 *m* सेतव्यो बोद्धव्यो भवति, *bi j* सेवितव्य बोद्धव्यो भवति, *a* only omits बोद्धव्यो 7 *a d* बध्येतेति for बोध्येतेति of *bi j* 10 Bi J स्तुकस्त्यायते, R स्तुक स्त्यायते 10-11 Bi mss क, ख, ग read पृथुकेशस्तुका पृथुष्टुतिर्वा, Bi J पृथुकेशस्तुके पृथुष्टुते वा, R C D and Bi ms च— पृथुकेशस्तुके पृथुस्तुके वा 11 Bi mss क, ख, ग do not read त्व 12 Bi mss क, ख, ग read हव्यमाहुत for हव्यमदन 14 Bi J conclude XI iii 11 with एषा भवति

---

1 'सिनीवाली'—Nigh V 5 2 2

8-9 RS II 32 6, AV 7 46 1, VS 34 10

10-11 **पृथुजघने** and **असि**—These words are not repeated by Durga though they are explained by him

10, 11, 13 **स्तुक॰ स्त्यायते सघात , सु असा स्वेषु सीदतीति वा, क्वाहुत हविर्जुहोतीति वा**—These are omitted by Durga and also not explained

10 **स्त्यायते**—Cf 'स्त्यै शब्दसघातयो ' Dhâtup 1 935

सिनीवालि पृथुष्टुके–इति । गृत्समदस्यार्षम् । देविकासु विनियोग । हे **सिनीवालि पृथुष्टुके**–विस्तीर्णजघने । अथवा । **पृथुष्टुके–पृथुकेशस्तुके**–पृथुकेशकलापे । अथवा । **पृथुष्टुते । या त्व देवाना स्वसा**–भगिनी माध्यमकाना सा त्व आसेवस्व एतत् **हव्यम् आहुतम्** मर्यादया विधानतो हुतमस्माभि । आसेव्य 5 च **प्रजां देवि दिदिड्ढि नः प्रजा**मस्माक **दिश**–अतिसृज देहि इत्याशास्महे ॥

कुहूः (३३) **गूहतेः** । निगूहत्यसौ चन्द्रमसम् । **क्वाभूत् इति वा** । तस्याम प्रत्यक्षत्वात् वितर्क्यश्चन्द्रमा भवति क्वासावभूदद्येति । **क्व सती हूयते इति वा** । सैवात्मना देवताभावादप्रत्यक्षा न ज्ञायते क्वापि सत्याहूयते इति । अतो वितर्क्या भवति । **तस्या एषा भवति** ॥ ३२ ॥

10 "**कुहूमहं सुवृतं विद्मनापसमस्मिन्यज्ञे सुहवा जोहवीमि ।**
सा नो ददातु श्रवणं पितॄणा तस्यै ते देवि हविषा विधेम ॥"

कुहूमह सुकृत विदितकर्माणमस्मिन् यज्ञे सुह्वानामाह्वये । सा नो ददातु श्रवण पितॄणाम् । पित्र्यं धनमिति वा । पित्र्य यश इति वा । तस्यै ते देवि हविषा विधेमेति व्याख्यातम् ॥

15 **यमी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३३ ॥**

1 *m* सिनीवाली पृ॰, *a* marks verse 31 after इति 2 *m* सिनीवाली 4 *a d m* add जुषस्व before आसेवस्व, *d* आसेव्य for आसेव्य 5 *a d* omit प्रजा देवि दिदिड्ढि न 7 *bi j* and others °दस्येति, *d* °दद्येति 8 *a d* अप्रत्यक्षान्न ज्ञायते, *m* अप्रत्यक्षा न ज्ञा° 9 *a d* omit तस्या 12 Bi mss च and ख and R read सुवृत for सुकृत of C and Bi J 15 Bi J conclude XI iii 12 with भवति

1 विनियोग—MS 2 6 4
6 कुहू—Nigh V 5 23
10 AV, MS, and KS read सुकृत for सुवृत
10-11 MS 4 12 6, 195 8-9 TS 3 3 11 5, AV 7 47 1, KS 13 16, AŚ 1 10 8, ŚŚ 9 28 3
12 सुकृत—The *mantra* reads सुवृत
12 विदितकर्माणम्—Omitted by Durga

कुहूमह सुवृतम्–इति। देविकासु विनियोग। **कुहूम् अह सुवृत–सुकृत** शोभनाना कर्मणा कर्त्री **विद्मनापस** सर्वत्र प्रत्यक्षकर्माणम् **अस्मिन् यज्ञे सुहवा स्वाह्वाना** शोभनमाह्वान यस्या ता **जोहवीमि–आह्वये** आह्वयामि। **सा** अस्माभिराहूतास्मिन्यज्ञे एत्य हविर्भुक्त्वा **नः** अस्माक **ददातु श्रवण पितृणाम्** पित्र्य **धनमिति वा पित्र्य वा यश.**। कुलोचितमित्यर्थ। प्रत्यक्षीकृत्योत्तरेण पादेना 5 स्तौत्। या त्वमस्माकमेतत् करोषि **तस्यै ते** तुभ्य हे **देवि** कुहु **हविषा विधेम**। हविर्दद्म इत्यर्थ। अथवा। ता त्वा हविषा परिचरेम इति।

यमी (२४) व्याख्याता यमेन। लिङ्गमात्रविशेष। **तस्या एषा भवति** ॥ ३३ ॥

"अन्यमू षु त्व यम्यन्य उ त्वा परि ष्वजाते लिबुंजेव वृक्षम्। 10
तस्यं वा त्व मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविद् सुभंद्राम् ॥"

अन्यमेव हि त्व यम्यन्यस्त्वा परिष्वङ्क्ष्यते लिबुजेव वृक्षम्। तस्य वा त्व मन इच्छ, स वा तव। अधानेन कुरुष्व संविद, सुभद्रा कल्याणभद्राम्। यमी यम चकमे ता प्रत्याचचक्षेत्याख्यानम् ॥ ३४ ॥

---

1 *d* कुहूमह सुकृत for कुहूमह सुवृत of *bi j*, *a* marks verse 32, after इति, *a d m* omit सुवृत before सुकृत 2 *a d* सर्वप्रत्यक्षकर्माणम 3 *a d m* जोहवीमि, *bi j* जोहविमि, *a d m* omit आह्वये 4 *a d m* omit न 5 *a d* omit इति after धनम्, *d* omits वा before यश 6 *d* reads मा for या ?, *a d m* omit ते 7 *a d* omit हवि before दद्म, and ता before त्वा, *m* परिचराम for परिचरेम of *bi j* 14 Bi ms ख does not read कल्याणभद्रा, C D R and Bi ms च—प्रत्याचचक्ष इत्याख्यानम्, Bi ms क—प्रत्याचक्ष इत्याख्यानम्, Bi J प्रत्याचचक्षेत्याख्यानम्, Bi J conclude XI iii 13, as °त्याख्यानम् ॥ १३ (३४) ॥ इत्येकादशे तृतीय पाद ॥ ११,३ ॥

---

1 विनियोग —MS 2 6 4
8 'यमी'—Nigh V 5 24, व्याख्याता—Nir X 19
10–11 RS X 10 14, AV 18 1 16, also RS 10 10 13*d*, AV 18 1 15*d*
12, 14 परिष्वङ्क्ष्यते, प्रत्याचचक्षेत्याख्यानम्—Not repeated by Durga

अन्यमू षु त्व यम्यन्य'-इति । यमी किल यम चकमे भ्रातरम् । ता किल यमोऽनयर्चा प्रत्याचचक्षे । कथम् । हे यमि अन्यम् ऊ षु त्व अन्यमेव हि त्वं परिष्वजस्व मैथुनाभिप्रायेण । लिबुजेव वृक्ष वल्लीव काचिद्गाढ समीपज वृक्षम् । अन्य एव त्वा परिष्वजता यस्य योग्या त्वमनेनाभिप्रायेण परिष्वक्तुम् । तस्य वा 5 त्वं मनं इच्छा । तस्य च त्व मन. प्रवेष्टुमिच्छ । स वा तव । अधा- अथैवमैकचित्यमुपगम्यमानेन समानेन सह कृणुष्व सविद सजल्पादिमैथुनकार्यम् । सुभद्रा-कल्याणभद्राम् । सविदमुभयलोकाविरोधिनीमित्यभिप्राय ।

त्रित्वपक्ष तु माध्यमिको यमो माध्यमिका वाचमुषसमात्मन प्रविभक्तामिव कृत्वोभयस्थाना ता ब्रवीति । हे यमि अतीतस्तेऽस्मत्परिष्वङ्गसमय । प्रभातमिदानीम् । 10 लिबुजेव वृक्ष-द्युस्थान परिष्वक्तुमिच्छ । तस्य च त्व मनः-प्रकाशमनुप्रवेष्टु मिच्छ । स च तव प्रकाशमनुप्रविशतु । अथैवमितरेतरसपर्कात् तेन सहैकीभूता लोकोपकाराय कुरुष्व परस्पर सविद् सवित्साधन प्रकाशमिति ॥ ३४ ॥

उर्वशी व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ३५ ॥

उर्वशी (२५) वक्तव्या । सा पुन व्याख्याता । तदिहापि देवताया योज्यम् । 15 'उवभ्यश्नुते' । बहूदक व्याप्नोति । 'उरुर्वा वशोऽस्या' । महानस्या काम उदके । तस्या एषा भवति ॥ ३५ ॥

---

1 *a* marks verse 33, after इति 2 *a d* प्रत्याचचक्ष, *m* प्रत्याचचक्षे, *bi j* प्रत्याचक्षे, *a d m* omit हि after अन्यमेव 3 *m* omits from परिष्वजस्व to एव त्वा, next line 5 *a d m* omit अधा 6 Bi ms क omits समानेन, *a d* सकल्पादि°, *bi j* सजल्पादि° 7 Bi ms ख does not read कल्याणभद्राम्, *a d m* उभयलोकाविरोधिनी etc , *bi j* उभयलोकविरो° 8 *a d m* omit तु, *a d m* माध्यमको 9 *a d* अस्मिन् for अस्मत् 12 *m* परस्परसविद With प्रकाशमिति ends the *vritti* on the *third pâda* of the eleventh adhyaya— मिति ॥ १३(३४) ॥ इति ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ षोडशस्य (एकादशस्य) अध्यायस्य तृतीय पाद ॥ ११, ३ ॥ 13 Bi J read चतुर्थ पाद । before उर्वशी व्याख्याता, Bi J conclude XI iv 1 with भवति 14 *d* adds उर्वशी व्याख्याता । before उर्वशी वक्तव्या, *bi j* do not have it

---

14 'उवशी'—Nigh V 5 25, व्याख्याता, *i e* in Nir V 13
15 'उर्वभ्यश्नुते', 'उरुर्वा वशोऽस्या'—See Nir V. 13

"विद्युन्न या पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि।
जनिष्टो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः॥"

विद्युदिव या पतन्त्यद्योतत हरन्ती मे अप्या काम्यान्युदकान्यन्तरिक्षलोकस्य। यदा नूनमय जायेताद्भ्योऽध्यप इति। नर्यो मनुष्यो नृभ्यो हितो, नरापत्यमिति वा। सुजातः सुजाततरः। अथोर्वशी प्रवर्धयते दीर्घमायुः॥ 5

पृथिवी व्याख्याता। तस्या एषा भवति॥ ३६॥

विद्युन्न या पतन्ती–इति। मध्यम पुरूरवा त्रित्वपक्षे ब्रवीति। आत्मनो ज्योतिष शब्दस्य च विभागमिव कृत्वा। **विद्युन्न विद्युदिव**। सप्रत्यर्थे वा नकार। किम् इति। **या पतन्ती** गच्छन्त्यन्तरिक्षे मेघोदरेषु **दविद्योत्** पुन पुनर्द्योतते 10 पुन पुनरात्मान प्रति लभते। कथम् **भरन्ती–हरन्ती मे** मम स्वभूतानि **अप्या**–अप्यानि **काम्यानि उदकानि** अन्तरिक्षरमाणानि **अन्तरिक्षलोकस्य** अविपत्नी या उर्वशी सा **यदैव**मुदकानि हरन्ती मेघेभ्य पतन्ती भृश स्वय विद्योतते **नून** निश्चयेन तदा **जनिष्ठ**. **अपः–अध्यप**. आधिक उदकोर्मिर्जायते य सर्वमिदमाच्छादयति **नर्यं नृभ्यो हित**. सस्यसपत्कर। **नरापत्यमिति वा** इत्यैतिहासिकपक्ष द्योतयति। 15 **सुजातः–सुजाततर** शोभनादपि शोभनतर उदकोर्मि। **अथ** तेन महतोदको

7 Bı J conclude XI ıv 2 with भवति, C wıongly maıks the section as ॥३५॥, D ııghtly as ॥३६॥ 8 *a* maıks veıse 34, afteı इति 10 *a d m* द्योतते, *bı ɟ* द्योतिते 11 *d* ल्भन्ते foı लभते 11–12 *d* स्वभूतानि अप्यानि, *m* स्वभू° अप्या अप्यानि, *bı ɟ* स्वभूतानि अप्या आप्यानि 12 *a d* अन्तरिक्षरमाणानि, *bı ɟ* अक्षरमाणानि 13 *d* यदेव, *bı ɟ* यदैव 14 *d* आप मध्यम foı अप अध्यप of the text 15 *a d* add पथ्य afteı हित 16 *d* सुज्ञातनर and शोभननर foı सुजाततर and शोभनतर

1–2 RS X 95 10

4 यदा नूनमयम्—These woıds aıe not ın the *ṛk* Yâska undeı stands them

4 अद्भ्य, इति—Duıga omıts these woıds

4 नर्य =मनुष्य (Yaska) Durga does not notıce thıs sense

र्मिणा सस्यमभिनिष्पाद्य लोकस्यान्नसप्रदानद्वारेण **प्रोर्वशी तिरते** प्रतिरते **प्रवर्धयते दीर्घमायुः** ।

ऐतिहासिकपक्षे त्वैल पुरूरवा उर्वश्या अप्सरसा वियुक्तो ब्रवीति । **विद्युदिव या पतन्ती अद्योतत** भृश वपुष्मत्तया **भरन्ती**–धारयन्ती अनेकानि स्त्रीगतानि 5 हावभावादीनि **काम्यानि** वस्तूनि **मे** मम **अप्या** नित्यमाप्तव्या प्रिया । सा च पुनराहितगर्भा यत अतो ब्रवीमि । **जनिष्ठो अपः** निश्चयेन जनिष्यते **अध्यप**'– आविककर्मा **नर्य. नृभ्यो हितः** सम्यक् परिपालयिता नराणाम् । अथवा । मम **नरस्यापत्यमायु**र्नाम राजा य पुराणविद कथयन्ति । **सुजातो** मच्छुक्रात् वीर्यवतो जात विशेषत उर्वश्या क्षेत्रगुणात् **सुजाततरः** । तस्य वावश्य**मुर्वशी** अस्मदसानि 10 ध्येऽपि **प्रवर्धयते** तद्योग्यै कर्मभि**र्दीर्घमायु**रिति ॥

पृथिवी (२६) व्याख्याता । 'अथ वै दर्शनेन पृथु' इत्यत्र । इह तु माध्यमिका । **तस्या एषा भवति** ॥ ३६ ॥

"बळित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि ।

प्र या भूमिं प्रवत्वति मह्ना जिनोषि महिनि ॥"

15 **सत्य त्वं पर्वतानां मेघाना खेदन छेदनं भेदन बलमत्र धारयसि पृथिवि प्रजिन्वसि या भूमि प्रवणवति महत्त्वेन महतीत्युदकवतीति वा ॥**

इन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ३७ ॥

---

1 *a d* omit तिरते 3 *d* पुरोरुचा for पुरूरवा, *a d m* वियुक्तो for वायुक्तो of *bi* 4 *a d m* and *bi* ms क read स्त्रीगतानि for स्वर्गतानि of *bi* 13 C R Bi J have बळित्था, Bi mss क, ख, ग read बलित्था 15 Bi mss क, ख, ग do not read भेदन 18 Bi J conclude XI iv 3 with भवति, C wrongly writes ॥ ३६ ॥, D has ॥ ३७ ॥

---

11 'पृथिवी'—Nigh V 5 26, व्याख्याता, *i e* in Nir I 13 and 14, 'अथ वे दर्शनेन पृथु'— See Nir I 14

13–14 RS V 84 1, MS 4 12 2 (बडित्था) 181 1, TS 2 2 12 2 KS 10 12, ApMB 2 18 9

15 Durga and Bi mss क, ख, ग omit भेदन.

बळित्था पर्वतानाम्–इति । अत्रेरार्षम् । **बळ्** इति **सत्यनाम** । **इत्था** इति अमुत्रेत्यर्थ । हे **पृथिवि** माध्यमिके **सत्य** यथाभूतम् **अमुत्र** अमुष्मिन्नन्तरिक्षलोके वर्तमाना **खिद्र–खेदन छेदन** येन पर्वता मेघा छेत्तु शक्यन्ते तद् **बल बिभर्षि**–धारयसि । हे **प्रवत्वति–प्रवणवति**–गमनवति **या त्वं भूमि प्रजिनोषि**–**प्रजिन्वसि** वर्षमुत्सृजन्ती **मह्ना–महत्त्वेन** हे **महिनि–महति** । अथवा । **उदक-वति** । या त्वमेव भूमि प्रजिन्वसि सा कथ न **मेघाना–पर्वताना** छेदनसमर्थ बल धारयिष्यसि । अवश्य धारयसीत्यभिप्राय । 5

पृथिवि त्व भूमि प्रजिन्वसीति व्यपदेशान्मध्यस्थाना । हिरण्यनाशेष्टया भौमस्यैक-कपालस्येय याज्या । तत्र विज्ञायते ।

" अथ यद्भौमोऽस्या हि स तदविन्दत् " 10

–इति । तेन तत्रेय भूमिरिज्यते । न च भूमिरस्यामृचि प्रधानत्वेन वर्तते । यथा चायमा-चार्यो निराह तदयमस्योदाहरणाभिप्राय । स च विनियोग इति विरोध । अविरोध मेनयोर्मेधाविन समनुगस्यन्ते ॥

इन्द्राणी (२७) **इन्द्रस्य पत्नी** । इन्द्रस्य विभूति पृथक्त्वेन निर्ज्ञाता पौराणिकै ।
तस्या एषा भवति ॥ ३७ ॥ 15

" इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् ।
नह्यस्या अपर चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ "

---

1 *a* marks verse 35, after इति, *d* सत्यस्य नाम for सत्यनाम 2 *a d* add तु after यथाभूतम् 3 *m* omits छेदन, *d* मेघाश्छेत्तु for मेघाश्छेत्तु of *bi* ? 4 *a d m* omit प्रजिनोषि 7 *a d* omit धारयिष्यासि अवश्य 10 *d* अथ यद्भौमोस्या हि स etc 11 *d* भूमिरज्यते for रिज्यते, *d* यथा चार्य-माचार्यो 12 *a d* read विनियोग इति विरोध । अविरोधमेनयोर्मेधाविन समनुगस्यन्ते, *bi* ? विनियोग इत्यविरोधोऽनयोर्मेधाविना समनुगस्यते 14 *a* marks verse 36, after पत्नी, *d m* पृथक्त्वे वा for पृथक्त्वेन

---

1 'बळ्' इति सत्यनाम—Nigh III 10 1

9 याज्या तत्र विज्ञायते—See MS 2 2 7 4 12 2, AB VII 2 8

11–12 Cf 'यास्कमते भूमिरत्र न प्रधाना, विनियोगे भूमि प्रधाना । अय विरोधा विद्वद्भि परिहर्तव्य । किं त्वय दुष्परिहार्य —Ānandasram edition, *tippanī*

14 'इन्द्राणी'—Nigh V 5 27, cf Panini 4 1 49

16–17 RS X 86 11, AV 20 126 11, TS 1 7 13 1, KS 8 17

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रृणवम् । न ह्यस्या अपरामपि समा जरया म्रियते पति । सर्वस्माद् इन्द्र य उत्तरस्तमेतद् ब्रूमः । तस्या एषापरा भवति ॥ ३८ ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु–इति । वृषाकपेरार्षम् । पङ्क्ति । पृष्ठयस्य षष्ठेऽहनि
5 ब्राह्मणाच्छंसिन शस्त्रे विनियोग । निर्धार्य ब्रवीति । सर्वास्वेव **आसु नारिषु इन्द्राणीम्** एव **अहं सुभगां**–सौभाग्ययुक्ता लक्षणवतीम् **अश्रवम्**–**अश्रृणवम्** । केन हेतुना । यत आह । **नह्यस्या अपर चन** । **हि** शब्दो हेत्वर्थे । **चनेत्य**प्यर्थे । यस्मादस्या॰ **अपरामपि समा** सवत्सर प्रति **न** कदाचिदपि **पति॰ म्रियते** नापि जीर्यते यथाऽन्यासा प्राकृताना नारीणाम् । कतम पति । **विश्वस्मात्**–**सर्वस्मात्**
10 जगतो **य॰ इन्द्रः उत्तरः** । योऽयमिन्द्र उद्गततर । **तमेतम्** इन्द्रमधिकृत्य **ब्रूमः** इत्याचार्यो ब्रवीति । **तस्या॰ एषा अपरा भवति** । सा पुन किमर्थम् । ऋषि एव वृषाकपि प्रसिद्ध । स पुनरादित्योऽभिप्रेतो नैरुक्तानाम् । तदुपप्रदर्शनाया परामाह ॥ ३८ ॥

"नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्ऋते ।
15 **यस्येदमप्यं हवि॰ प्रिय देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तर॰ ॥"**

नाहमिन्द्राणि रमे सख्युर्वृषाकपेर्ऋते, यस्येदमप्य हविरप्सु शृत॰

---

1 D and B1 mss ख, ग read नारीषु 2 D omits इन्द्र after य, C as text 2–3 D तस्या एषा भवति, C as text B1 J conclude XI iv 4 with अपरा भवति 3 C wrongly, ॥ ३७ ॥, D ॥ ३८ ॥ 4 *a d* omit पङ्क्ति 6 *d* omits अश्रृणवम् 8 *d* reads स for न before कदाचिदपि 10 *a d* omit इन्द्र after य 12 *a d* omit एव after ऋषि, *m* reads ऋषि स एव and omits वृषाकपि प्रसिद्ध 16 B1 mss क, ग read श्रित for शृत of B1 J

---

2 तमेतद् ब्रूम —Durga reads एतम् (see line 10, below) for एतद्

5 विनियोग —See Âsva Śrau 8 3

14–15 RS X 86 12, AV 20 126 12

मद्भिः संस्कृतमिति वा प्रिय देवेषु निगच्छति । सर्वस्माद् य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूमः ॥

गौरी रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । अयमपीतरो गौरो वर्ण एतस्मादेव । प्रशस्यो भवति । तस्या एषा भवति ॥ ३९ ॥

नाहमिन्द्राणि–इति । समानो विनियोग पूर्वया, आर्षं च । इन्द्रो ब्रवीति । 5
विभक्तामिवेन्द्राणीमात्मन कृत्वाह । **नाहमिन्द्राणि रारण । न रमे अहम् । सख्युर्वृषाकपेर्ऋते** । य एष मम सखा वृषाकपि तस्मादृते । किं योऽयमृषिर्मनुष्येषु प्रसिद्ध । नेत्युच्यते । **यस्येदमप्यं हवि** । **अप्सु शृत** चरुपुरोडाशादि वा । **अद्भिः संस्कृतमिति वा** । सोऽस्य मे **प्रिय** इष्ट सर्वेष्वपि **देवेषु** । निर्धार्यो च्यते यस्य विशेषतो **गच्छति** । **विश्वस्मात्–सर्वस्मात्** अपि जगतो योऽहम् 10
इन्द्रः उत्तर, उद्गततर सोऽप्यहमेव ब्रवीमीति ॥

गौरीः (२८) **रोचते**, **जलत्यर्थस्य** । माध्यमिका वाक् । सा पुन दीप्तिमती । **अयमपीतर**, यो **गौरो वर्ण**, सोऽपि **एतस्मादेव** रोचते । स हि दीप्तिरूपत्वात कृष्णादीनपेक्ष्य **प्रशस्यो भवति** । **तस्या एषा भवति** ॥ ३९ ॥

"गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी । 15
अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥"

---

1 Durga reads गच्छति for निगच्छति, D omits इन्द्र after सर्वस्माद् य 4 Br J conclude XI 39 5 with भवति, C wrongly ॥३८॥, D ॥३९॥
5 *a* marks verse 37, after इति, *m* आर्षं तु, *br* आर्षं च 12 *a d* ज्वलती(*d* ति)त्यर्थस्य 13 *m* omits यो 14 *m* omits तस्या एषा भवति

---

11 सोऽप्यहमेव ब्रवीमि—This is Durga's reading for तमेतद् ब्रूम (line 2 above)

12 'गौरी'—Nigh V 5 28

15 सा—Yāska omits this word

15-16 RS I 164 41, cf AV 9 10 21, TB 2 4 6 11, TA 1 9 4, AA 1 5, 3 8

गौरीर्निर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन, द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च, चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च, नवपदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्चादित्येन च। सहस्राक्षरा बहूदका, परमे व्यवने। तस्या एषापरा भवति ॥ ४० ॥

5 **गौरीर्मिमाय**–इति। अस्यवामीये दीर्घतमस आर्षम्। **गौरी** सर्वमिद निर्मिमीते। कथम्। **सलिलानि तक्षती–कुर्वती**। उदकपूर्वकत्वात् सर्वनिर्माणस्य। कथमुद कानि कुर्वती। **एकपदी बभूवुषी** एकपदी भवति **मध्यमेन** सहैकत्वमापन्ना। **द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च। चतुष्पदी दिग्भि** अनपेक्ष्येन्द्रादित्यौ। **अष्टापदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च। नवपदी दिग्भिश्चावान्तरदिग्भिश्च**
10 सह **आदित्येन च। सहस्राक्षरा–बहूदका परमे** व्योमन्–**व्यवने**। विभक्ताना भूताना यत्परममवनमेक सर्वभावानामविभक्त एक आत्मा यस्तदात्मनैवभूता सलिलनिर्माणद्वारेण सर्वमिद निर्मिमीते।

तस्या॰ एषा अपरा भवति। सा पुन किमर्थम् इति। गौरीति गुणाभिधान मप्रसिद्धाभिधेय छन्दसि देवतायाम्, यत परया समर्थयति ॥ ४० ॥

15 **"तस्यां॰ समुद्रा अधि वि क्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः।**
ततं॰ क्षरत्यक्षर तद्विश्वमुप जीवति ॥"

तस्या॰ समुद्रा अधिविक्षरन्ति। वर्षन्ति मेघा॰। तेन जीवन्ति

---

1 Bi mss क, ग read मध्येन for मध्यमेन 4 Bi J conclude XI iv 6 with अपरा भवति, C D ॥ ४० ॥ 5 *a* marks verse 38, after इति 6 *a d* उदकपूर्वत्वात् 7 *a d* भवती probably भवन्ती, for भवति of *bi ?* 9 *a d m* omit च before नवपदी, *d* omits from नवपदी to °दिग्भिश्च 10 *a d m* omit व्योमन् 11 *a d* तदात्मनैवभूता सलिल°, *bi ?* तदात्मनैव भूताना सलिल° 14 *d* असिद्धाभिधेयछदसि for अप्रसिद्धा°, *a d* समर्धयते for समर्थयति of *bi ?*

---

1 **निर्मिमाय**—Omitted by Durga
15-16 RS I 164 42, AV 9 10 22, 13 1 42

दिगाश्रयाणि भूतानि । ततः क्षरत्यक्षरमुदकम् । तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति ॥

गौर्व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४१ ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि क्षरन्ति—इति । अलिङ्गो मन्त्र इति चेत् तस्या इत्येतदेव लिङ्गमन्वादिश्यते सबन्धाद्वचो । तस्मान्नालिङ्ग । **तस्या** गौर्या **अधि**- 5
सकाशात् **समुद्रा**—मेघाः **अधिविक्षरन्ति**—वर्षन्ति । **तेन** उदकेन **जीवन्ति प्रदिशः चतस्रः** । दिक्प्रतिदिङ्निवासीनि **भूतानि** तेन जीवन्ति । **ततः क्षरत्यक्षरम्** । पुन पुन प्रतिसवत्सर तत एव क्षरत्युदक मेघद्वारेण । **तत् विश्वं**—भूतजात **उपजीवति** । एव सैव सर्वोदकेशाना गौरीत्यभिप्राय । **उदकम्**—**अक्षरम्** इत्युच्यते । तत्कस्मात् । तद्धि सर्वमिदमभिव्यञ्जयत् **क्षरति** । सर्वमिद 10
सचराचर सचरति ॥

गौः (२९) व्याख्याता । तस्याः एषा भवति ॥ ४१ ॥

"गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तं मूर्धानं हिङ्ङकृणोन्मातवा उं ।
सृक्वाणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥"

गौरन्वमीमेद् वत्स निमिषन्तमनिमिषन्तमादित्यमिति वा । मूर्धानमस्याभिहिङ्ङकरोन्मननाय । सृक्वाण सरण घर्मं हरणमभिवावशाना 15

3 Bi J conclude XI iv 7 with भवति, C D ॥ ४१ ॥ 4 *a* marks verse 39, after इति, as °न्तीति[३९] 7 *m* प्रतिदिश, for प्रदिश, *m* तानि for तेन, *a d* जीवन्ति for जीवन्ती of *bi*) 7–9 *m* omits from तत क्षरति to उपजीवति 8 *a* only omits one पुन 9 *a d* उपजीवन्ति for उपजीवति 11 *d* omits सचराचर and reads सचरति ? 15 Durga has मिषन्तमनिमि° for निमिषन्तमनिमि° of the *bhāṣya*

1–2 Durga omits दिगाश्रयाणि and सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति
12 'गौ'—Nigh V 5 29, व्याख्याता, *i e* in Nir II 5
13–14 I 164 28, cf AV 9 10 6
15–16 The following words in the *bhāṣya* are not repeated by Durga in his *vritti*—इति वा (line 15), अभिहिङ्ङकरोत्, मननाय (line 16), and इति याज्ञिका (line 2, next page)

मिमाति मायुं, प्रप्यायते पयोभिः। मायुमिवादित्यमिति वा। वागेषा माध्यमिका। घर्मधुगिति याज्ञिकाः॥

धेनुर्धयतेर्वा धिनोतेर्वा। तस्या एषा भवति॥४२॥

गौरमीमेत्–इति। दीर्घतमस आर्षम्। महाव्रते विनियोग। **गौः माध्यमिका**
5 **वाक् वत्सं** पुत्रम् **अन्वमीमेत्**–अनुशब्दयति महद्भि स्तनयित्नुशब्दै **आदित्यम्**। स हि तस्या रसहरणाद् वत्स। **मिषन्तम्–अनिमिषन्तम्**–अव्यवहितदर्शन सर्वदा। अपि च। **मूर्धान** शिरोरश्मीन् **अस्य** मध्यस्थानप्राप्त प्राप्य **हिङ्ङकृणोत्** हिंकारेणोपशब्दयति। **मातवै**–सर्वलोकज्ञानाय उदकाना **सृक्काण–सरणम्** अनवस्थायिनमादित्य **घर्म–हरण** रसानाम्। **अभिवावशाना** पुन पुन वाश्यमाना
10 वाशन्ती प्रतिसवत्सरमेव **मिमाति मायु** शब्द करोति **पयते–प्रप्यायते** च प्रकर्षेण वर्धते **पयोभिः** उदकै।

घर्मधुक्पक्षे। गौरेव **गौः अन्वमीमेत्**–अनुशब्दयति वत्समेव **वत्स मिषन्तं** तमेवोन्मुख पश्यन्तम्। अपि च प्राप्य **मूर्धानम् अस्य** उपघ्राय हिङ्ङित्येव शब्द करोति। स हि गो स्वभाव। **मातवै** कथ नामाय मा जानीयात् माता ममेयमिति।
15 **सृक्काण** तामेव प्रत्यभिमुख **सरण घर्म हरण** पयसाम्। **अभिवावशाना**

---

2 च, a ms of B1 reads माध्यमका 3 B1 J conclude XI iv 8 with भवति 4 *a* marks verse 40, after इति 5 *a d m* omit वत्स 7 *m* मध्यस्थान प्राप्त प्राप्य 8 *d* सृत्काणा, B1 ms क reads अनुस्थायिन° 9 *d* वावश्यमाना for वाश्यमाना 10 *a d* omit वाशती, *a d m* omit पयते, *d* reads प्राप्ययते for प्रप्यायते 13 *a d* एवमपि च प्रा° for अपि च प्रा° 15 *a d* omit घर्म

1–2 Durga omits **मायुमिवादित्यमिति वा वागेषा माध्यमिका.** It is not required here See Nir II 9, where it occurs

2 घर्मधुक्—'घर्मार्थं या पयो दुग्धे सा घर्मधुक्। घर्म इति दर्शयागार्थस्य पयसो नाम'—Ânandaśrama edition

4 विनियोग—Cf Ait Âr 5 3 2

6, 12 मिषन्तम्—The Dhâtupatha gives a different sense to the root मिष् Cf 'मिष स्पर्धायाम्' Dhatup 6 71

15 अभिवावशाना—Cf 'वाशृ शब्दे' Dhâtup. 4 57

पुन पुनर्वाश्यमाना प्रत्यहमेव शब्द करोति **प्रप्यायते च पयोभिः** वत्सम्। अस्माश्च या वर्धयति सा नित्यमेवमस्त्विति ॥

धेनुः (३०) **धयतेः वा।** धयतेऽसौ वत्सेनेति। **धिनोतेः वा।** तर्पयत्यसौ उदकेन पयसा वा। **तस्याः एषा भवति** ॥ ४२ ॥

"उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम्। 5
श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नोऽभीद्धो घर्मस्तदु षु प्र वोचम्॥"

उपह्वये सुदोहनां धेनुमेता, कल्याणहस्तो गोधुगपि च दोग्ध्येनाम्। श्रेष्ठ सव सविता सुनोतु न इति। एष हि श्रेष्ठः सर्वेषां सवाना यदुदक, यद्वा पयो यजुष्मत्। अभीद्धो घर्मस्तं सु प्रब्रवीमि। वागेषा माध्यमिका। घर्मधुगिति याज्ञिका॰ ॥ 10

---

1 *a d m* read पुनर्वावश्यमाना, *bi* ms च and others वाश्यमाना 3 *a d* धीयतेर्वासौ, *bi j* धयतेऽसौ, *m* धीयतेसौ, *a d* omit तर्पयति 7 Mss क, ख, ग of Bi and Durga read सुदुघा, Bi J R सुदोहना, Â and Durga have दोग्धु, Bi J दोग्धि 8 Bi J R D सवाना, C सवनानां

---

3 'धेनु'—Nigh V 5 30 Cf 'धेट् पाने' Dhâtup I 927, and 'धिवि प्रीणने' Dhâtup 1 594

5–6 RS I 164 26, AV 7 73 7, 9 10 4, Cf AB 1 22 2, AŚ 4 7 4

7 सुदोहनाम्—Durga and Bi mss क, ख, ग read सुदुघा (page 1090, line 3) for सुदोहना of the *bhasya*

7 दोग्ध्येनाम्—Durga's reading is दोग्धु for दोग्धि (page 1090, lines 5 and 10) Durga reads एता, for एना of the bhasya, see page 1090, line 4

8 सुनोतु—Durga has सनोतु (page 1090, line 7) and सुनोतु (page 1090, line 11)

8 Durga omits **न इति, एष हि श्रेष्ठ सर्वेषा सवाना यदुदकम्,** and **यद्वा** एष हि श्रेष्ठ etc seems to be a quotation from some *Brâhmana* work Durga does not explain it

9–10 **सुप्रब्रवीमि, वागेषा माध्यमिका,** and **घर्मधुगिति याज्ञिका**—are not repeated by Durga in his *vritti*.

अघ्न्याऽहन्तव्या भवति । अघघ्नीति वा । तस्या एषा भवति ॥ ४३ ॥

उप ह्वये सुदुघाम्-इति । पूर्वयैव समानार्षं विनियोगश्च । **उपगम्य** मनसा **ह्वये**–आह्वयेऽहं स्तुतिभि । **सुदुघां** कल्याणमुदकं या दुग्धे तां **धेनुं** तर्पयित्री सर्वलोकस्य **एतां** माध्यमिकां वाचम् । **उत अपि च** । मयैतामुपहूतां **सुहस्तः**–
5 **कल्याणहस्तः गोधुक्** इन्द्र **दोग्धु** प्रक्षारयतूदकानि । अमुना प्रकारेण **श्रेष्ठम्** अतिशयेन प्रशस्यमेत **सवम्** उदकं **सविता** योऽयम् **अभीद्धः घर्मः** मध्यस्थानो विद्युदाख्य स **साविषत्** स **सनोतु** नित्यं ददात्विति **तं सुष्ठु** प्रब्रूम ।

घर्मधुक्पक्षे । धेनुरेव धेनु । **तामुपह्वये सुदुघा**–सुदोह्यां **धेनुमेताम्** अस्मिन् कर्मणि अङ्गभावमुपगताम् । होता ब्रवीति । मया चैवमुपहूतां **सुहस्तः गोधुक्**–
10 अध्वर्यु **अपि च दोग्ध्वेनाम्** । **श्रेष्ठम्** अतिशयेन प्रशस्यम् एत **सवम्** एतत् **यजुष्मत् पयः साविषत्–सुनोतु**–अभ्यनुजानातु **सविता** । यद्धि सवित्रा प्रसूतं क्रियते तदेव साधु भवति । **अभीद्धः** एष **घर्मः** रुचितो महावीर । **तमधिकृत्य** प्रब्रूम । आहरैतस्मिन् पय आसेचनाय इति ॥

अघ्न्या (३१) कस्मात् । सा हि सर्वस्यैव **अहन्तव्या भवति । अघघ्नीति**
15 **वा** । सा हि पाप हन्ति । यदि वाग् यदि गौ । **तस्याः एषा भवति** ॥ ४३ ॥

"**सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।**
अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥"

---

1 Bi J conclude XI iv 9 with भवति 2 *a* marks verse 41 after इति 3 *a d m* omit ह्वये 4 *a dm* omit उत 5 *a d* दोग्धु 6 *a* only reads एन for एत, *a d* omit सविता 7 *a d* असाविषत् for स साविषत् 8 *m* धेनुरिव धेनु 10 Durga reads दोग्ध्वेनाम् for दोग्ध्येनाम् of the bhâsya 10-11 Bi ms क has एतद् यजुष्मत्सर 11 *m* साविषत् स सुनोतु नित्य अ० 13 *a* only reads आसेवनाय for आसेचनाय

---

14 'अघ्न्या'—Nigh V 5 31

16-17 RS I 164 40, AV 7 73 11, 9 10 20, KS' 25 1 19 ApS 9 5, 4.

सुयवसादिनी भगवती हि भव। अथेदानी वय भगवन्तः स्याम। अद्धि तृणमध्न्ये, सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरन्ती। तस्या एषापरा भवति ॥ ४४ ॥

सुयवसात्-इति। पूर्ववदार्षम्। माध्यमिका वागुच्यते। शोभन यवसमुदकमध्यात्मी कृत्य सूर्यात्, तेन **भगवती**-धनवती उदकेन उदकवती **भव**। **अथ** पुन **इदानीम्** 5 एव त्वयि भगवत्या **वयमपि** त्वदुत्सृष्टेनोदकेन **भगवन्तः**-धनवन्त **स्याम**। सा च पुनरेव प्रतिसवत्सरम् **अद्धि तृण**-मेघम्। तृद्यतेऽसाविति तृण। तम् **अद्धि**-सचूर्णय। **विश्वदानी-सर्वदा** यथाकाल **पिब च** सूर्यरश्म्युपहृतम् **उदकम् आचरन्ती**-आसेवन्ती **शुद्धम्**-अकलुष, सर्वतो मध्यस्थाने चरन्ती।

घर्मधुक्पक्षे। यवसमेव यवसम्। तज्जग्ध्वा पयस्विनी **भव**। वयमपि च तत 10 त्वत्प्रत्तेन पयसा धनवन्त स्याम। या त्वमस्माकमेवमुपकारिणी सा त्व नित्य**मद्धि तृणमध्न्ये। विश्वदानी** नित्यकाल **पिब च शुद्ध**मकलुष**मुदकमाचरन्ती**-आसेवन्ती आ सर्वतो यथाकाममरण्ये चरन्ती।

तस्या एषा अपरा भवति। सा पुन किमर्थम्। रूपतो हि पूर्वस्मिन्मन्त्रे घर्मधुक् सुतरामुपपद्यते। यत परया वसुभिर्देवै सबन्धात् माध्यमिकैव देवतेत्युपपादयति ॥४४॥ 15

" हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूना वत्समिच्छन्ती मनसाभ्यागात्।
दुहामश्विभ्या पयो अध्न्येय सा वर्धतां महते सौभगाय ॥ "

इति सा निगदव्याख्याता ॥

---

1 D omits वय, C R read as text 3 Bi J conclude XI iv 10, with अपरा भवति 4 *a* marks verse 42, after इति 5 *a d* अथवा for अथ पुन 7 *a d* सवत्सरप्रतिना for प्रतिसवत्सरम् 10 *a d* omit तत 11 *d* appears to read च between या and त्वम् 12 *m* विश्वादानीं 13 *d* reads सेवती for आसेवन्ती

---

1 Durga does not repeat the following words —**सुयवसादिनी** and **हि** The ms D omits **वय**

17-18 RS I 164 27, AV 7 73 8, 9 10 5

19 इति सा निगदव्याख्याता—As usual this is neither repeated nor explained by Durga in his *vritti*

पथ्या स्वस्तिः । पन्था अन्तरिक्ष तन्निवासात् । तस्या एषा भवति ॥ ४५ ॥

हिङ्कृण्वती–इति । पूर्ववदार्षादि । **हिङ्** इत्येवप्रकार शब्द स्तनयित्नु कुर्वती **वसुपत्नी** वसूनामुदकानामीश्वरा । **वसूना** वा आदित्यरश्मीना मरुता वा । **वत्स**
5 वत्स आदित्यो मध्यस्थानो वा । रसहरणात् वत्स तम् **इच्छन्ती मनसा** या माध्यमिका वाक् नित्यम् **अभ्यागात् सा इयम् अश्विभ्याम्**–द्यावापृथिवीभ्या सूर्याचन्द्राभ्या वा वर्षाय **दुहाम्**–दुग्धाम्–प्रक्षरताम् **पय.**–उदकम् । अमुना प्रकारेण प्रतिसवत्सर **वर्धताम्** उदकेनास्माक **महते सौभगाय** । यथा महत्सौभाग्य धनवत्त्व स्यात् तथा वर्धतामिति ॥

10 **पथ्या** (३२), **स्वस्तिः** (३३)–इति वक्तव्यम् । अत्र पूर्वपद **पन्थाः–अन्तरिक्ष तन्निवासात्** पथ्या । स्वस्ति इत्युक्त निर्वचनम् । यथा प्रायणीयाया यजतिप्रयोगो दृष्ट तथा समाम्नात

" पथ्या स्वस्तिं पूर्वा यजति "

–इति । **तस्या. एषा भवति** ॥ ४५ ॥

15 **" स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति ।**
सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥ "

---

1 C पथ्या (?) स्वस्ति, others पथ्या स्वस्ति 2 B1 J conclude XI iv 11 with भवति 3 *a* marks verse 43, after इति, *d* इत्येवप्रकारशब्द 4 *a d m* omit वत्स 7 *a d* omit वा before वर्षाय, *a d m* omit पय 9 *a d* add वर्तयामेति after वर्धतामिति ? 13 *a d* पूर्वार्धे for पूर्वा 15 B1 mss क, ख read रेक्तस्वत्यभि, B1 J रेक्णस्वत्यभि

---

10 'पथ्या' and 'स्वस्ति'—Nigh V 5 32 and 33

11 उक्त निर्वचनम्—Nir III 21

13 'पथ्या स्वस्तिं पूर्वां यजति'—*Cf* MS 3 7 1, TS 6 1 5, S'B 3 2 3 8

15–16 RS X 63 16

स्वस्तिरेव हि प्रपथे श्रेष्ठा रेक्णस्वती धनवत्यभ्येति या वसूनि वननीयानि । सा नोऽमा गृहे सा निरमणे सा निर्गमने पातु । स्वावेशा भवतु । देवी गोप्त्री देवान् गोपायत्विति । देवा एना गोपायन्त्विति वा ॥

उषा व्याख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४६ ॥

स्वस्तिरिद्धि–इति । वसुकर्णस्यार्षम् । **इत्** इत्यवधारणार्थे । **स्वस्तिः एव हि** 5 **प्रपथे**–अन्तरिक्षे **श्रेष्ठा**–प्रशस्या सर्वदेवताभ्य । **रेक्णस्वती**–**धनवती** उदकेन । **अभि या वाममेति । या वननीयानि** उदकानि नित्यम् **अभ्येति** । तस्या किम् इति । **सा नः** सा अस्मान् **अमा** । अमेति गृहनाम । **गृहे** वसत **अरणे**–अरण्ये च **निर्गमने** च बहिर्गृहात् **पातु** रक्षतु । **स्वावेशा**–सूपचरणा **भवतु** अस्माकम् । **देवगोपा देवी** चासौ **गोप्त्री** चेति देवगोपा । **देवान् गोपायत्विति, देवा** 10 **एना गोपायन्त्विति वा** । दातृनस्मान् किं सर्वस्मात् हविषो गोपायतु । अथवा । देवा माध्यमिका द्युस्थाना वा रश्मय एना गोपायन्त्विति वा ॥

उषाः (३४) व्याख्याता । तस्याः एषा भवति ॥ ४६ ॥

" अपोषा अनसः सरत्संपिष्टादह बिभ्युषी ।

नि यत्सीं शिश्नथद्वृषा ॥ " 15

---

1 B1 mss क, ख have रेक्तस्वती, B1 J R रेक्णस्वती 3 D reads देवगोप्त्री for देवी गोप्त्री of C B1 J and R 4 B1 J conclude XI iv 12 with भवति 5 *a* marks verse 44, after इति 6 *m* रेक्णस्वस्ती 7 *a* omits नित्यम्, *bi j m* as text 9 *d* निर्गमणे for निर्गमने, *a d* omit च after निर्गमने 10–12 *m* °गोपा । देवाम् गोपयात्विति वा । दातृनस्मान् कि etc , *a d* read °गोपा । देवान् दातृनस्मान् गोपायत्विति वा । हविषो गोपायतु । अथवा देवा etc , *d* adds देवा before देवान् 10–11 *m* omits देवा एना गोपायन्त्विति वा

1–2 Durga omits वसूनि and निरमणे He does not also explain the latter

2 वननीयानि—*Cf* ' वन संभक्तौ ' Dhatup 1 464

8 अमेति गृहनाम—See Nigh III 4 11

13 ' उषा '—Nigh V 5 34 व्याख्याता, i e in Nir II 18

14–15 RS IV 30 10

अपासरदुषा अनसः सपिष्टान्मेघाद् बिभ्युषी। अनो वायुरनितेः अपि वोपमार्थे स्यादनस इव शकटादिव। अनः शकटमानद्धमस्मिश्चीवरम्। अनितेर्वा स्याज्जीवनकर्मणः। उपजीवन्त्येनत्।

मेघोऽप्यन एतस्मादेव। यन्निरशिश्नथद्वृषा वर्षिता मध्यमः। तस्या
5 एषापरा भवति ॥ ४७ ॥

अपोषा अनसः सरत्—इति। वामदेवस्यार्षम्। परा च। अपासरत् उषाः। अपासर्पत्। कुत। अनसः—वायो। यदा सपिनष्टि वायुर्मेघान् तदा तन्निवासिन्युषा मामप्यय हनिष्यतीति बिभ्यत्यपसरति। नि यत्सीं शिश्नथत्। यदा निरशिश्नथत्—निर्जघान—निर्हन्ति वृषा वर्षिता वायु तदा अपासरदुषा।

10 अनो वायुः अनितेः धातो प्राणनार्थस्य। अपि वोपमार्थे स्यात्। अनस इव शकटात्। यथा शाकटिक शकटात् केनचित् सापिष्यमाणादपसर्पेत् एव वायुना सापिष्यमाणात् मेघादपासरदुषा इति द्वितीया कल्पना।

तस्याः एषा अपरा भवति। सा पुन किमर्थम्। उत्तमापि ह्युषा आदित्य सश्रयाद्भवति। इय तु मध्यमा मेघसश्रया वायोरेव सत्त्वादिति मध्यमास्वभावप्रायो-
15 वृत्त्युपप्रदर्शनार्थम् ॥ ४७ ॥

---

1 Br ms ख reads सपिष्टान्मेघान् 3–4 Br mss क, ख, ग have उपजीवन्त्येन मेघो 5 Br J conclude XI iv 13 with अपरा भवति 6 *a* marks verse 45, after इति 7 *a d m* read मेघ for मेघान्

---

1 संपिष्टात् मेघात् बिभ्युषी—Durga does not repeat these words in his *vritti* but he gives the substance of them

1 अनो वायुरनिते —This is the only etymology of '*anas*' which Durga touches in his *vritti* He takes no notice of others given in the text

2–4 The passage अन शकटम् एतस्मादेव। is omitted by Durga

3 अनितेर्वा स्याज्जीवनकर्मण —Cf 'अन प्राणने' Dhâtup 2 60

4 यत्—Durga omits यत्

" पतर्दस्या अनः शये सुसंपिष्टं विपाश्या ।
ससार सी परावतः ॥ "

ा अन आशेते सुसंपिष्टमितरदिव । विपाशि विमुक्तपाशि ।
परावतः प्रेरितवतः परागताद्वा ॥

ाख्याता । तस्या एषा भवति ॥ ४८ ॥ 5

ा अनः शये—इति । विशीर्णमुदकभावेन पृथिवी सक्लेद्यावस्थित
ते मेघम् । एतत् अस्याः उषस अनः मेघाख्यमाश्रयभूत सुसंपिष्ट
वायुना इतरदिव शकटान विपाशि छिन्नसर्वपाशबन्धनम् । आ-
ते आतत्य पृथिवीं शेते आस्ते । यत सपिष्यमाणात् ससार माध्यमिका
व्रतः दूराद्दूरतर ननाशेति ॥ 10

५) व्याख्याता 'ईट्टे स्तुतिकर्मण '—इति । तस्या एषा भवति ॥४८॥

भि न इळां यूथस्यं माता स्मन्नदीभिरुर्वशीं वा गृणातु ।
र्वशीं वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूर्ण्वाना प्रभृथस्यायोः । "
नर्षंकु न ऊर्जव्यस्य पुष्टेः ॥ "

ıs च and R ıead अनं शये 3 Bı ms क has विपाशि मुक्त
इळा व्याख्याता, Bı mss क, ख, ग and Bı J R इला व्याख्याता,
clude XI ıv 14 afteı भवति 6 *a* maıks veıse 46,
8 *m* सुष्टु 8–9 *a m* omıt आ शये 11, Bı) इला व्याख्याता
ss क, ख, ग and J ıead अभि न इलां, Bı and R अभि न इळां

'S IV 30 11
मुक्तपाशि, and प्रेरितवतः परागताद्वा aıe omıtted by Durga.
'—Nıgh V 5 35, व्याख्याता, ı e. ın Nıı VIII 7.
RS V 41 19, *cf* Brh D V 37
क न ऊर्ज°—RS. V 41 20

अभिगृणातु न इळा यूथस्य माता सर्वस्य माता, स्मदभि नदीभि-रुर्वशी वा गृणातु । उर्वशी वा बृहद्दिवा महद्दिवा गृणानाभ्यूर्ण्वाना, प्रभृथस्य प्रभृतस्यायोरयनस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो वोदकस्य वा सेवतां नोऽन्नस्य पुष्टेः ।

5 **रोदसी रुद्रस्य पत्नी । तस्या एषा भवति ॥ ४९ ॥**

अभि न इळा–इति । अत्रेरार्षम् । शक्वरी । **अभिगृणातु**–अभिशब्दयतु अस्मान् । कासौ । **इळा** । किंलक्षणा । **यूथस्य माता** मेघयूथस्य निर्मात्री मध्यमा । केनाभि गृणातु । **नदीभिः**–नदनाभि अद्भि । **उर्वशी वा** । उर्वशीति वा योच्यते इडेति वा सा **गृणातु नः** अस्मानिति अभिस्तनयतु । **उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणाना** ।
10 उपमार्थे वा **वा**शब्द भेदापेक्षया । **उर्वशीव बृहत्–महत् गृणातु दिवा**–द्योतनवता विद्युत्सहितेनोदकसमूहेन **गृणाना**–शब्दयन्ती । **अभ्यूर्ण्वाना** सर्वमिद मभिप्रच्छादयती **प्रभृथस्य–प्रभृतस्य** प्रकर्षेण सभृतस्य **आयोः–अयनस्य**

---

1 Bi J R अभिगृणातु न इला, Bi mss क, ख, ग omit माता सर्वस्य, and read as यूथस्य माता स्मदभि, Bi J R C read यूथस्य माता सर्वस्य माता स्मदभि 3 Bi C and R अयनस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो, Bi mss क, ख, ग omit मनुष्यस्य, J adds another मनुष्यस्य after मनुष्यस्य and reads as अयनस्य मनुष्यस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो 5 Bi J conclude XI iv 15 with भवति 6 Bi इळां, *j m* इलां, *a* marks verse 47 after इति, *a d* अभिगृणातु इति अभि°, *bi j* अभिगृणातु अभि° 7 Bi इळा, *j m* इला, *m* माध्यमा 9 *a d m* omit न 10 *d* उर्वश्यर्थे, *bi j* उपमार्थे, *m* उपमार्थो 11 *a d* omit गृणाना शब्दयन्ती 12 *a d m* omit प्रभृथस्य

---

1 Bi mss क, ख, ग omit **माता सर्वस्य** after यूथस्य

1 Durga does not explain the particle स्मत्, nor does he repeat it in his vritti

3 Bi mss क, ख, ग and Durga omit **मनुष्यस्य**

3-4 Durga omits **ज्योतिषो वा**, and the **वा** after उदकस्य, *cf* Nir X 41 'आयो अयनस्य मनुष्यस्य ज्योतिषो वा उदकस्य वा' and his gloss on it

10 Durga separates बृहत् from दिवा but the *padapâtha* of the Rgveda treats बृहत्ऽदिवा as one word We cannot know whether Yâska takes it as one compound word or as two separate words

10. Durga reads गृणातु for गृणाना in the bhâṣya

गमनशीलस्य उदकस्य समूहेन सिषक्तु-सेवताम् नः अस्मान् ऊर्जव्यस्य पुष्टेः यवादे अन्नस्य पोषणाय ॥

रोदसी (३६) रुद्रस्य पत्नी रुद्रस्य विभूति । तस्याः एषा भवति ॥४९॥

"रथं नु मारुतं वय श्रवस्युमा हुवामहे ।
आ यस्मिन् तस्थौ सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥"　5

रथं क्षिप्रं मारुतं मेघं वयं श्रवणीयमाह्वयामह आ यस्मिन्तस्थौ सुरमणीयान्युदकानि बिभ्रती सचा मरुद्भिः सह रोदसी रोदसी ॥५०॥

रथ नु मारुतम्-इति । श्यावाश्वस्यार्षम् । आग्निमारुते विनियोग । स्तोता ब्रवीति । नु-क्षिप्र वय रथम् आहुवामहे-आह्वयामहे मारुतं-मरुत्सयुक्त श्रवस्यु-श्रवणीय यशस्विनम् । यस्मिन् किम् इति । आ यस्मिन् तस्थौ । 10 यस्मिन्नातिष्ठति रहणे गमने रोदसी सचा सह मरुत्सु मरुद्भिः सहिता मरुद्भि ।

1 *a d* omit सिषक्तु and न　3 *m* रुद्रपत्नी　6 Bi mss क, ख, ग omit मेघ, Bi mss क, ख, ग read आह्वयाम for आह्वयामहे. 7 R reads रोदसी once only, so do च and others　Bi J conclude XI iv 16 after रोदसी　They read as °रोदसी ॥ १६ (५०) ॥ इत्येकादशाध्यायस्य चतुर्थ पाद ॥ ११, ४ ॥ The *fourth pâda* of the eleventh adhyâya ends here C D conclude as ॥ ५० ॥, they do not give the number of the pâda, and conclude the adhyâya after the chain　8 *a* marks verse 48, after इति　9 *a d m* omit नु, *a d* add वा after मारुत, *a d* मरुत्सुयुक्त　10 *a d* omit यस्मिन् before किमिति, *m* adds यस्मिन्नातस्थौ again after आ यस्मिन् तस्थौ　11 *a d* omit गमने and सचा, and *a d m* omit मरुत्सु

3 'रोदसी'—Nigh V 5 36

4-5 RS V 56 8

6 Bi mss क, ख, ग omit मेघ

6 आ यस्मिन् तस्थौ—Note the bhâsya does not join the *upasarga* आ, to तस्थौ

रोदसी किम् इति । सुरणानि सुष्ठु रमणीयानि उदकानि बिभ्रती धारयन्त्यातिष्ठति इति । त वयं मेघ रथमाह्वयामहे वर्षार्थमिति ॥ ५० ॥

इति श्रीजम्बूमार्गनिवासिनो भगवद्दुर्गाचार्यस्य कृतौ

ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ

एकादशोऽध्याय समाप्त ॥ ११ ॥

[1]श्येन [2]आदाय [3]स्वादिष्ठया [4]सोम [5]यस्त्वा [6]नवोनवो [7]पर मृत्यो त्वेष[8]मित्था [9]प्र वो मह [10]उदु ज्योति[11]र्धाता [12]सोमस्या[13]थातो मध्यस्थाना देवगणा [14]आ [15]विद्युन्मद्भिरा [16]रुद्रास विष्ट्वी शमी [17]विरूपास [18]उदीरता[19]मङ्गिरस. [20]सूर्यस्येव [21]स्तुषेय्य[22]मथातो मध्यस्थाना. स्त्रियो [23]दक्षस्य वा [24]यस्मै त्व [25]किमिच्छन्ती [26]पावका नो [27]महो अर्णो [28]यद्वाग्वदन्ती [29]देवी वाचम[30]न्विदनु[31]मते राकामह [32]सिनीवालि [33]कुहू[34]महमन्यमू[35]पूर्वशी [36]विद्युन्न [37]बलित्थे[38]न्द्राणी [39]नाहमिन्द्राणि [40]गौरीर्मिमाय तस्या [41]गौरमीमे[42]दुपह्वये [43]सूयवसाद्धि[44]ङ्कृ[45]ण्वती [46]स्वस्तिरिद्धघ[47]पोषा [48]एतदस्या [49]अभि नो [50]रथं नु मारुतमिति पञ्चाशत् ॥

इति निरुक्ते (उत्तरषट्के) एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

---

1 *a d* omit इति after आतिष्ठति 2 *d* मेघरथ for मेघ रथ, *bi j* conclude as, वर्षार्थमिति ॥ १६ (५०) ॥ इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ षोडशस्य (एकादशस्य) अध्यायस्य चतुर्थ पाद ॥ ११ । ४ ॥ इति श्रीजम्बूमार्ग° 3–5 *a* जम्बूमार्गनिवासिनो भगवत आचार्यस्य (*d* भगवद्दुर्गाचार्यस्य) कृतौ ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ षोडशोऽध्याय समाप्त । स्वस्ति (*d* omits स्वस्ति) । खड ५० पाद ४ मत्र ४८ स ६०० पत्र २३ एकादशाध्याय समाप्त, *bi j* read as षोडशोऽध्याय (एकादशोऽध्याय) समाप्त ॥११॥, *m* omits from इति ऋज्वर्थायां all that follows and reads only as °वर्षार्थमिति ॥ ॥ इति जबूमार्गनिवासिनो भगवद्दुर्गाचार्यस्य कृतौ ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ षोडशोध्याय ॥ १६ ॥, *m* leaves as above space for the number of the Khaṇḍa but never writes the number 6 Bi mss क, ख, ग do not give the chain (खण्डशृङ्खला), C D श्येनो व्याख्यात आदा° सोम मन्यते यस्त्वा देव 7 C D °र्धाता ददातु सोमस्य राज्ञोथातो 8–9 C D °रुद्रासो विष्टी, °उदीरतावङ्गिरसो न सूर्यस्येव 12 C D °र्मिमाय तस्या समुद्रा गौरमी° 13 C D °अभि न इला रथ नु पञ्चाशत 14 C D इति निरुक्ते उत्तरषट्के पचमोध्याय ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः।

अथातो द्युस्थाना देवता.। तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवत.। अश्विनौ यद् व्यश्नुवाते सर्वं रसेनान्यो, ज्योतिषान्य.। अश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभ.। तत् कावश्विनौ। द्यावापृथिव्यावित्येके। अहोरात्रावित्येके। सूर्याचन्द्रमसावित्येके। राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः। 5
तयोः काल ऊर्ध्वमर्धरात्रात्, प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भमनु। तमोभागो हि मध्यमो, ज्योतिर्भाग आदित्यः। तयोरेषा भवति ॥ १ ॥

व्याख्याता मध्यस्थाना देवता सवचनलिङ्गविशेषा। अधुना एतेनैव समाम्नायानुक्रमेण द्युस्थाना व्याख्येया। तदर्थं विशेषत पुनरधिकारवचनम्। **अथातो द्युस्थाना देवता.** इति। बहुवचन पक्षेऽर्थवत्। द्यौस्तेषां स्थानमिति द्युस्थाना। देवता 10
व्याख्यास्यन्त इति शेष।

तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवत.। तौ कस्मात्। कालतो हि द्युस्थानाना देवताना विशेषो विवक्षित। आश्विने च स्तुतशस्त्रके कर्मणि प्रथममश्विनो काल सधौ। एकश्चाश्वी मध्यस्थान एको द्युस्थानो नैरुक्तानाम्। अतो द्युस्थानमध्यस्थानत्वा तयोरश्विनोरुपन्यास। यद्येवमेकस्य मध्यस्थाने एकस्य द्युस्थाने उपदेश प्राप्नोति। न। 15
एकैकस्य तयो अश्विशब्दस्य पृथग्भावेन स्तुत्यभावाद्, अश्विद्वन्द्वस्य चात्यन्तमवियोगात्, नासत्याविति च पृथक्स्तुत्यभावात्। सत्यप्यवियोगे प्राथम्यात् प्रथमस्य समाम्नान युक्तम् इति चेत्, न। तत्कालेन मध्यस्थानस्य ह्रीयमानरूपत्वात्, द्युस्थानस्य च वर्धमानरूपत्वात्, अतोऽनन्तर च द्युस्थानदेवतारूपान्तरसस्थानादिति।

---

1 Bı J ıead प्रथम पाद ।, aftei द्वादशोऽध्याय 2 J ıeads ॐ ॥ before अथातो 6 Bı mss क, ग ıead °मनुस्तमो for °मनु तमो° 7 Bı J conclude XII ı 1 with एषा भवति 8 *a d m* तेनैव, *bı j* एतेनैव 10 *d* बहुवचनपक्षेऽर्थवत्, *a d* omıt तेषां 13 *a* only omıts देवतानां 16 Bı ms क omıts तयो, *bı j m* have ıt 17 *d* सत्यवियोगे

---

2 द्युस्थाना देवता —Thev are mentioned ın Nıgh V 6 1-31

6-7. तमोभागो हि मध्यमो, ज्योतिर्भाग आदित्य —Not ıepeated ın the *vrıttı* by Durga

8 व्याख्याता मध्यस्थाना देवता —ı e ın Nıı X and XI

अश्विनौ (१) कस्मात्। **यद् व्यश्नुवाते सर्वम्।** केन। **रसेनान्यः।** रसेनोदकेन सर्वं व्यश्नुते व्याप्नोति। **ज्योतिषान्यः** ज्योतिषैक। **अश्वैः अश्विनौ इत्यौर्णवाभः।** अश्वैस्तद्वन्तौ तावित्यौर्णवाभ आचार्यो मन्यते।

तत् कौ अश्विनौ इति विचार। तदिति वाक्योपादाने। कावेतावश्विनाविति 5 विचारार्थ प्रश्न। **द्यावापृथिव्यौ इत्येके।** विज्ञायते हि

"तौ यौ प्रत्यक्षदैवतमाश्विनाविमे एव ते द्यावापृथिव्यौ"

–इति। द्यौर्ज्योतिषा व्याप्नोति पृथिव्यन्नेन। **अहोरात्रौ इत्येके।** अहर्ज्योतिषा व्यश्नुते रात्रिरवश्यायै। **सूर्याचन्द्रमसौ इत्येके।** सूर्यो ज्योतिषा व्यश्नुते, रसेन चन्द्रमा। **राजानौ पुण्यकृतौ इत्यैतिहासिकाः।** अश्वैरश्विनावित्येत 10 न्निर्वचनम् अथास्मिन् पक्षे इतिहासे समवैति।

तयोः कालः ऊर्ध्वमर्धरात्रात् प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भम्। ज्योतिषा व्यतिभिद्यमानमूर्ध्वमर्धरात्रात् तमो यदा ज्योतिरनुविष्टभ्नाति सोऽश्विनो काल। तत प्रभृति सविस्तोत्र पुरोदयादाश्विनम्। उदिते सौर्याणि। तत्र **यत्तमोऽनुप्रविष्ट ज्योतिषि तद्भागः मध्यमः** तन्मध्यमस्य रूपम्। यत् **ज्योतिः** तमसि अनुप्रविष्ट तद्भाग तद्रूपम् 15 **आदित्यः।** तावेतौ मध्यमोत्तमाविति स्वमतमाचार्यस्य। यत समर्थनायोदाहरति। **तयोः एषा भवति** ॥ १ ॥

---

1 *a d* add अथ before अश्विनौ 2 *d* omits सर्वं, *a d m* omit ज्योतिषान्य 13 *d* 'पुरोदयाद्याश्विनम् 14 *a d* omit मध्यम तत्

---

1 'अश्विनौ'— Nigh V 6 1

5 विज्ञायते हि—The quotation following is not traced Cf ŚB 4 1 5 16 अथ यदश्विनावितीमे ह वै द्यावापृथिवी प्रत्यक्षमश्विनाविमे हीद सर्वमाश्नुवाताम्।

9 इत्यैतिहासिका —The allusion is not found out

11 प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भमनु—The *bhāṣya* has two *anus* but Durga reads only the first and omits the last He does not explain it also One of the *anus* is superfluous

14 तद्भाग is wrong It should be स भाग

"वसातिषु स्म चरथोऽसितौ पेत्वाविव ।
कदेदमश्विना युवमभि देवाँ अगच्छतम् ॥"

इति सा निगदव्याख्याता ।

तयोः समानकालयोः समानकर्मणोः संस्तुतप्राययोरसस्तवेनैषोऽर्धर्चो भवति । 5

"वासात्यो अन्य उच्यत उषः पुत्रस्तवान्यः"

इति । तयोरेषापरा भवति ॥ २ ॥

वसातिषु स्म–इति । उपजातदेवतादर्शनचक्षु अतीतेषु रात्रिपर्यायेषु, सधौ प्राप्ते सहसैवाश्विनौ दृष्ट्वा मन्त्रदृक् ब्रवीति । **वसातिषु**–रात्रिषु । तासु हि प्राणिनो निवसन्ति । किं तासु इति । **चरथ.** युवाम् । कथम् । **असितौ इव पेत्वौ** । कृष्णाविव मेषौ 10 समानरूपौ । उषसि कथमपि मया लक्षितौ । यतो ब्रवीमि **कदेदमश्विना युवम्** । कदा इदम् अस्मत्कर्म प्रति ये देवा आगता तान् प्रति हे युवामश्विनौ **आगच्छतम्** आगतवन्तौ स्थ ।

तयो अश्विनो **समानकालयोः** । उभयोरपि हि तयोरूर्ध्वमर्धरात्रात् काल इति समानकाल । **समानकर्मणो.** । उभयोरपि तयोरेक कर्म । तिरो अह्न्या सोमा 15

1 Bı mss क, ख, ग read वसातिषु ष्म 2 Bı J R कदेदमं°, C कदेदमं° 3-4 See the foot-note, below, on these lines 6 C does not assign accents to 'वासात्योऽन्य उच्यत उष पुत्रस्तवान्य' 7 Bı J conclude XII 1 2 with अपरा भवति 8 *a* marks verse 1, after इति, *a d* उपजातदेवाना दर्शनचक्षु 9 *a* प्रब्रवीति, *a d* वसति 11 *d* ब्रवीमि, *bı ȷ* ब्रवीति. 15 *d* समान काल, *bı ȷ* समानकाल

1-2 The quotation cannot be traced to any Samhita

3-4 C D read as °निगदव्याख्याता । वसातिषु स्म चरथो वसातयो रातयो वसते स्मा इतरेतरा तयो वक्तेर्वा वहतेर्वाऽसितौ पेत्वाविव । अपेत्वा वृत्रहण सुरातयोस्तयो समानकालयो° R gives this reading in the foot-note on page 170 It seems to be the explanation of the first half of the verse above, and is full of grammatical mistakes

6 The quotation is not traced

आश्विनश्च द्विकपाल । **संस्तुतप्रायययोः** । प्रायेण हि तयो बाहुल्येन संस्तव एव । **तयोः पुन असंस्तवेनैषोऽर्धर्चो भवति ।**

ननु अस्यामृचि **वसातिषु स्म चरथ** इति वसातयो हि जनपदा अपि प्रसिद्धा । तदधिपती पुण्यकृतौ राजानौ अश्वैस्तद्वन्ताविति शक्यते कल्पयितुम् । तद्यथा । वासात्यौ 5 तद्देशाधिपती कौचिद्राजानौ बह्वश्वौ पुण्यकृतौ यज्ञकर्माणि देवान् प्रति गतौ केनचिदुच्येते। यौ युवा वसातिषु जनपदेषु नित्यमासिताविव पेत्वौ समानवेषौ चरथ तौ युवामिद देवस्थान प्रति ये देवा वर्तन्ते तान् प्रति कदा हे अश्विनौ युवामागतवन्ताविति । मा भूदेषा मन्त्रार्थयोजनेत्यत आह ।

"**वासात्योऽन्य उच्यते उषः पुत्रः तवान्यः**"

10 –**इति** । एको वासात्य उच्यते एकश्च उषस पुत्र इति । एवमेतस्मिन् भिन्नस्तुतावर्धर्चे उषस पुत्रेण सूर्येण सह समानव्याख्यानादसंशय मध्यमो वासात्यो रात्रे पुत्र इति ।

तयोः एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । मध्यमोत्तमावश्विनावित्यस्यै वार्थस्य दृढतायै स्फुट यदेतस्यामेतत्परस्यामृचि ॥ २ ॥

"**इहेह जाता समवावशीतामरेपसा तन्वा३ नामभि. स्वैः ।**

15 **जिष्णुर्वामन्यः सुमखस्य सूरिर्दिवो अन्य. सुभगः पुत्र ऊहे ॥**"

इह चेह च जातौ संस्तूयेते पापेनालिप्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वैः जिष्णुर्वामन्य. सुमहतो बलस्येरयिता मध्यमो, दिवोऽन्यः सुभग. पुत्र ऊह्यत आदित्यः । तयोरेषापरा भवति ॥ ३ ॥

3 *a d* omit ननु 4 *a d* राजानौ पुण्यकृतौ, *b1 j* पुण्यकृतौ राजानौ 7 *a d m* देवस्थान प्रति ये देवा वर्तन्ते तान्प्रति, *b1 j* देवस्थान प्रतिपेदे वावर्तन्ते तान् प्रति, *a d* युवामागच्छतमागतव° *a d* मत्रार्थयोजनेत्यत आह, *b1 j* मत्रार्थयो जनेत्यर्थयोजनेत्यत आह 14 B1 mss क, ख, ग read नामभि स्वै 17 D reads सुमतो for सुमहतो of C R B1 J, R and B1 ms च read दिवोऽन्य, B1 J दिवो अन्य 18 B1 J conclude XII 1 3 with अपरा भवति

14–15 RS I 181 4

16 Durga reads संस्तूयेथे for संस्तूयेते of the *bhāsya*.

16. पापेनालिप्यमानया—Not repeated by Durga.

18 आदित्य —Not repeated by Durga

इहेह जाता–इति । अगस्त्यस्यार्षम् । प्रातरनुवाकाश्विनयो विनियोग । हे अश्विनौ युवामुच्येथे । **इहेह जाता इह च** म यस्थाने **इह च** द्युस्थाने **जातौ समवावशीता** सस्तूयेथे । केन । **अरेपसा तन्वा** अपापया **तन्वा** यथासकल्पकृतया **नामभि· स्वै·** । परमनाश्रित्य यानि स्वस्तुतिनिमित्तानि तै । किंच । **जिष्णुर्वामन्यः** । नित्यमेव जेता युवयोरन्य । **सुमखस्य सूरिः सुमहतो बलस्येरयिता** 5 शत्रुषु । स च नान्यो मध्यस्थानात् इति **मध्यम·** मध्यस्थान । **दिवो अन्य· सुभग· पुत्र·** सुभग –सुधन **ऊहे–ऊह्यते** वायुना नित्यम् । स च नान्य सूर्यादित्येवमत्रापि मध्यमोत्तमाविति ।

तयो· एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । सस्तुतप्रायावेतौ समानकालौ समानकर्माणौ इत्युक्त तदुपप्रदर्शनार्थम् ॥ ३ ॥ 10

" प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छताम् ।
अस्य सोमस्य पीतये ॥ "

प्रातर्योगिनौ विबोधयाश्विनौ । इहागच्छतामस्य सोमस्य पानाय । तयोरेषापरा भवति ॥ ४ ॥

---

1 *a* marks verse 2, after इति 2 *a d m* read जातौ इहेह for इहेह जाता 2-3 *a* alone omits from जातौ to तन्वा (inclusive), *m* समवावशेताम् 3 *a* अल्पकृतया, *Br* यथासकल्पतया, *d* यथासकल्पकृतया 4 *a d* स्वनिमित्तानि, *Br* स्वस्तुतिनि? 6 *a d* omit च after स , Br ms च reads मध्यमस्थानात्, *a d m* omit मध्यम 6-7 *m* omits सुभग पुत्र 7 *a d* उह्यते for ऊह्यते 9 *d* सस्कृतप्रायो for सस्तुतप्रायो 14 Br J conclude XII 1 4 with अपरा भवति

---

1 विनियोग —See Asva Srau 4 15

2-3 अवावशीताम्—Cf 'वाशृ शब्दे' Dhatup 4 57, and 'वश कान्तौ' Dhatup 2 70

11-12 RS I 22 1, TS 1 4 7 1, TB 2 4 3 13, cf. AS 5 5 12

13 प्रातर्योगिनौ—Not repeated by Durga

प्रातर्युजा-इति । मेधातिथेरार्षम् । प्रातरनुवाके विनियोग । हे स्तोत यावेतौ प्रातर्युज्येते हविषा स्तुत्या च तावेतौ **अश्विनौ** विस्पष्टाभि स्तुतिभि अस्मदर्थ **विबोधय** । विबोधितौ च त्वया **इह** कर्मणि **आगच्छताम्** अस्माकम् **अस्य सोमस्य पीतये पानाय** ।

5 **तयोः एषा अपरा भवति** । सा पुन किमर्थम् । नैवानयो अन्यस्मिन् काले इज्यास्ति । यद्यपि क्रियते अनिज्यैव सेति सुतरा परया सस्तवकाल चोपप्रदर्शयति ॥ ४ ॥

“ प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम् ।
उतान्यो अस्मद्यजते वि चाव॰ पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान् ॥ ”

प्रातर्यजध्वमश्विनौ प्रहिणुत । न सायमस्ति देवेज्या । अजुष्टमेतत् ।
10 **अप्यन्योऽस्मद्यजते, वि चाव॰ । पूर्वः पूर्वो यजमानो वनीयान् वनयितृतम॰ । तयोः काल॰ सूर्योदयपर्यन्तस्तस्मिन्नन्या देवता ओप्यन्ते ॥**

उषा वष्टेः कान्तिकर्मणः । उच्छतेरितरा माध्यमिका । तस्या एषा भवति ॥ ५ ॥

प्रातर्यजध्वम्-इति । अत्रेरार्षम् । प्रातरनुवाके विनियोग । आश्विने च । हे
15 स्तोतारो यूयमुच्यध्वे । तौ **अश्विनौ प्रात** एव **यजध्वम्** । कथम् इति । यतो ब्रवीमि । **प्रहिणोत** प्रकर्षेण तौ प्रति स्तुतीर्हवींषि च गमयतेति । किमित्येव ब्रवीमि

1 *a* marks verse 3, after इति 4 *m* adds पानाय after सोमस्य 6 *a d* appear to read क्रियेत for क्रियते, *a d* सस्तव काल च 10 Br J C °दप्यन्यो अस्मद्°, D and Br ms च °दप्यन्योऽस्मद्यजते 11-12 Br ms ख reads ओप्यन्ते उषा, Br J ओप्यन्त उषा 13 Br J conclude XII 1 5 with एषा भवति 14 *a* marks verse 4, after इति 15 *a d*. प्रातरेतावश्विना य°, *b1 ?* प्रातरेव य°

1 विनियोग—As'va Śrau 4 15
7-8 RS V 77 2, MS 4 12 6 195 16-17, TB 2 4 3 13
9 प्रहिणुत—Durga reads **प्रहिणोत** for प्रहिणुत
9 देवेज्या—Durga reads **देवयो इज्या** for देवेज्या
9 एतत्—Durga omits **एतत्**
14 विनियोग—Âśva Śrau 4 15, आश्विने च—Âsva Śrau 6 5.

प्रातर्यजध्वमिति । इत यस्मात् **न सायमस्ति देवयाः** । अनयार्देवयोः न साय मास्ति **इज्या** । यद्यपि कथचित् स्यात् **अजुष्टम्** अनासेवित तदश्विभ्या कर्म । **उतान्यो अस्मद्यजते । अपि** च अनादृते त्वयि **अन्य. अस्मत्त.** एतावश्विनौ **यजते । वि च आव** व्यावयति च तर्पयति हविर्भि । **पूर्व पूर्व यजमानः** प्रथम प्रथमो यजमानो **वनीयान् वनयितृतम** सभक्तृतम आदृतत्वात् । तस्यैव 5 हविरासेवेते अश्विनौ नेतरस्येति ।

तयो काल सूर्योदयपर्यन्त । 'प्रकाशीभावस्यानु विष्टम्भम्' इत्यत कालात् प्रभृति सूर्योदयपर्यंतस्तयो काल । तत पर यागकाल । तत किम् । **तस्मिन् अन्या. देवता.** । तस्मिन् स्तुतिकाले अन्या देवता आश्विने शस्त्रे या स्तुतिं लभन्ते ता **ओप्यन्ते** तासामावाप तत्कालस्तुतिप्रतिलम्भे इति । तत्र तावदुषा 10 प्रथममोप्यते । तद्देवतानि सूक्तानि शस्यन्ते ॥

उषा. (२) **वष्टे. कान्तिकर्मणः** । "वश कान्तौ" इत्यस्य । यच्चोक्तम् 'उच्छतीति सत्या' इति तद्वा इद विकल्पेन द्युस्थानाया । या पुन **इतरा माध्यमिका** उषा न तस्या विकल्प । किं तर्हि । **उच्छते.** एव सा विवासनार्थस्य । उदकानि विवासयति विवास्यते वा मेघान् मध्यमेनेति । **तस्या एषा भवति** ॥५॥ 15

"उषस्तच्चित्रमा भरास्मभ्य वाजिनीवति ।

येन तोक च तनय च धामहे ॥"

---

2 *m* °मिति for °मस्ति, *a d* add च after अनासेवित 3 *d* adds अपि after अन्य 4 *m* च्यावयति for व्यावयति of *br j* 5 *m* वनीयात् व°, *a d m* omit वनयितृतम, *a* only reads सभक्ततम 8 *m* omits तत पर यागकाल 10 *a d* उप्यन्ते for ओप्यन्ते, *d* °स्तुतिप्रतिलभ इति 11 *a d* प्रथमोप्यते 13 *d* उच्छन्तीति, *a d* द्युस्थाना for द्युस्थानाया 15 *d* omits विवास्यते

---

7 प्रकाशीभावस्यानु वि°—Nir XII 1
12 'उषा'—Nigh V 6 2 'वश कान्तौ'—Dhatup 2 70
13 'उच्छतीति सत्या'—Nir II 18
16-17 RS I 92 13 SV 2 1081 VS 34 33

उषस्तच्चित्रं चायनीय महनीय धनमाहरास्मभ्यमन्नवति, येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि। तस्या एषापरा भवति ॥ ६ ॥

उषस्तच्चित्रमा भरा–इति। गोतमस्यार्षम्। प्रातरनुवाके आश्विने च विनियोग। हे उष. **वाजिनीवति तदस्माक चित्र–चायनीय धनम् आभर–आहर** त्वम्। 5 **येन** त्वत्प्रत्तेन वय **पुत्रांश्च पौत्रांश्च** अविच्छेदेन तृप्तान् **धामहे–दधीमहि**।

तस्या एषा अपरा भवति। सा पुन किमर्थम्। पूर्वस्यामृचि चित्र धनमाहरेत्युक्तम्। तच्च पुनरुभयोरप्युषसोरविशिष्टम्। विशिष्ट तु परस्यामुत्तमलिङ्ग "पूर्वे अर्धे रजसो भानुमंजते" इति। अत परा उदाह्रियते ॥ ६ ॥

"एता उ त्या उषसः केतुमंक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमंजते।
10 **निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरं.॥"**

एतास्ता उषस. केतुमकृषत प्रज्ञानम्। एकस्या एव पूजनार्थे बहुवचन स्यात्। पूर्वेऽर्धेऽन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना। निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवं.। निरित्येष समित्येतस्य स्थाने।

"एमीदेषा निष्कृत जारिणीव।"

---

1 Bi mss क, ख, ग do not have चित्र and महनीय 1–2 R पुत्राँश्च पौत्राँश्च 2 Bi J conclude XII 1 6 with अपरा भवति 3 *a* marks verse 5, after इति, *a d* omit आश्विने च 4 *a d* omit वाजिनीवति, *a d m* omit आभर 5 *a d m* omit धामहे 6 *a d* omit किमर्थम् 12 C D and Bi ms च—पूर्वेऽर्द्धेऽन्तरिक्ष°, Bi J पूर्वे अर्द्धे अन्त 13 C स्थान एमी°, D स्थान अमी°

---

1 **महनीयम्, अस्मभ्यम्,** and **अन्नवति** are not repeated by Durga He does not also explain **अन्नवति**

3 प्रातरनुवाके—Asva S'rau Sū 4 15, आश्विने—Asva Śrau 6 5

9–10 RS I 92 1 SV 2 1105, Cf Brh D iii 124

12 **स्यात्**—Omitted by Durga

14 RS X 34 5*d*

—इत्यपि निगमो भवति । प्रतियन्ति । गावो गमनात् । अरुषीरारोचनात् । मातरो, भासो निर्मात्र्यः ॥

सूर्या सूर्यस्य पत्नी । एषैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

एता उ त्या.—इति । या **पूर्वे अर्धे रजसः**—अन्तरिक्षलोकस्य **समञ्जते** 5 **भानुना** भासा आत्मानमभिव्यञ्जयन्ति । **एताः त्याः**—**ताः उषसः** । किमिति । **केतुम् अक्रत—अकृषत** कुर्वन्ति लोकस्य **प्रज्ञानम्** । कथं ता प्रज्ञानं लोकस्य कुर्वन्ति । अत आह । **निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः** । **निरित्येष समित्येतस्य स्थाने** । यथा संस्कुर्वाणा नित्यं निर्मृजन्त आयुधानि निर्मलानि कृण्वन्ति **धृष्णवः**—धर्षयितारः ते आयुधिनस्तज्जीवना, एवं भानुना स्वेन भासा तमो 10 मलमपनीय निर्मलानि प्रज्ञानानि लोकस्योषसः संस्कुर्वन्ति । ततश्च **प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः** । यत एवोदितास्तमेव सूर्यं **प्रति यन्ति** तत्रैवान्तर्लीयन्ते । सूर्यस्यैव हि रश्मिप्रान्तप्रोत्सार्यमाणे तमस्यपररात्रे जाते प्रकाश उपजायते । ता उषस इत्याचक्षते । स एष परमार्थतः सूर्य एव स्त्रीलिङ्गविशिष्टो भवति सूर्यकार्यत्वात् प्रकाशस्य ।

एकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनम् इति वचनभेदप्रतिसमाधानम् । **निरित्येष** 15 **समित्येतस्य स्थाने** सामर्थ्याद्व्यत्ययः । संस्क्रियमाणानि ह्यायुधानि अतिनिर्मलानि भवन्ति ।

यथा चोपपद्यते उपसर्गव्यत्ययः तथा निगममुदाजहार । **एमीदेषाम्**—इति ।

---

2 Br ms ख has निर्म्मात्र्यस्सूर्या, Br J निमार्न्य सूर्या 3 Br mss क, ग read °वाविसृष्टकालतमा, Br J °वाभिसृष्ट° 4 Br J conclude XII 1 7, with एषा भवति 5 *a* marks verse 6, after इति, *a d* add पूर्ववदार्षं विनियोगश्च after इति, *a d m* omit रजस 6 *a* अभिव्यञ्जयन्ति, *d* समभिव्यञ्जयन्ति, *bi j* अभिव्यञ्जयति, *a d m* omit त्या 13 *a d* अन्तर्धीयन्ते 17 *a d* add इति after भवन्ति 18 *a* marks verse 7, after इति

---

1 इत्यपि निगमो भवति—Omitted by Durga

1–2 गावो गमनात् । अरुषीरारोचनात् । मातरो भासो निर्मात्र्य ।—All these three etymologies are omitted by Durga

"यदा दी ये न दविपाण्येभि परायद्भ्योऽवहीये सखिभ्य ।
न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रत एमीदेषा निष्कृत जारिणीव ॥"

–इति । कवषस्य वा अक्षस्य वा आर्षम् । कृतनिवृत्तिर्देवनादशक्नुवन्नात्मान वारयितु ब्रवीति । यदा दीध्ये भृशमभिध्यायामि निश्चयेन न दविषाणि न देविष्यामि एभि
5 अक्षैरिति । अथ तदा सखिभ्य समानख्यानेभ्य कितवेभ्य परायद्भ्य परागच्छद्भ्य देवनस्थानम् अहमेभ्य अवहीये भृश हीनोऽस्मीति । यदा च पुनस्ते प्राप्य आस्फार निवपन्ति अक्षान् अथ पुनस्तदा तैर्न्युप्ताश्च ते बभ्रव बभ्रुवर्णा अक्षा वाचमक्रत शब्द मकृषत । अथ तदा निवृत्तिमविगणय्य एमि इत् आगच्छाम्येव एषाम् अप्येषा अप्येव निष्कृत–सस्कृतम् अक्षस्थानम् आस्फार सस्कृत जारिणीव व्यभिचारिणीव
10 काचिद्द स्त्रीचारित्रमात्मनोऽविगणय्येति ॥

सूर्या (३) इति वक्तव्यम् । सा पुनरिय सूर्यस्य पत्नी एषैव उषा अभि सृष्टकालतमा । यथा सूर्यस्योदयकाल प्रत्यभिसृष्टतमा भवति गततमा भवति तथा तथा सैषा उषा सूर्या सपद्यते । तस्या· एषा भवति ॥ ७ ॥

"सुकिंशुक शल्मलि विश्वरूप हिरण्यवर्ण सुवृत सुचक्रम् ॥
15 आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोक स्योन पत्ये वहतु कृणुष्व ॥"

---

1 *d* reads the *pratika* up to दविषाणीति 4 *d m* देविष्याणि for देविष्यामि of *bi j* 5–6 *d* परागच्छतन्योदेवस्थानमहमेभ्यो वहीयेभ्यो भृश etc 6 *a d* आस्फुर for आस्फार 7 *d* तैन्यप्ताच्यते बभ्रवो etc , *a* only reads ये for ते, *m* वाचमक्रम, *bi j* वाचमक्रत, *d* omits शब्द 8 *a d* अवगणय्य, *bi j* अविगणय्य, *a d* omit आगच्छाम्येव 9 *d* नि कृत for निष्कृत 10 *a d* काचित्स्त्री°, *bi j* काचिद्द स्त्री° 13 *a d* omit सैषा

1–2 RS X 34 5
11 'सूर्या'—Nigh V 6 3
14–15 RS X 85 20 AV 14 1 61, SMB 1 3 11, ApMB 1. 6 4, MG 1 13 6 Cf ApG 2 5 22
14 हिरण्यवर्ण सुवृत सुचक्रम्—Yaska takes no notice of these words

सुकाशन शन्नमल सर्वरूपम् । अपि वोपमार्थे स्यात् सुकिंशुकमिव शल्मलिमिति । किंशुक क्रशते., प्रकाशयतिकर्मण. । शल्मलि. सुशरो भवति, शरवान्वा । आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकमुदकस्य । सुख पत्ये वहतु कुरुष्व ।

"सविता सूर्या प्रायच्छत् सोमाय राज्ञे, प्रजापतये वा ।" 5

–इति च ब्राह्मणम् ।

वृषाकपायी वृषाकपेः पत्नी । एषैवाभिसृष्टकालतमा । तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥

सुकिंशुक शल्मलिम्–इति । सूर्याया आर्षम् । विवाहे विनियोग । त्रित्वे तावदुन्यते । प्रभामात्मनो विभज्य तदधिदेवता ब्रवीति । सुकिंशुक सुष्ठु काशन 10 दीपन लोकाना शल्मलि–शन्नमल व्यपगतमल विश्वरूप–सर्वरूप हिरण्यवर्ण हिरण्योपमवर्ण हिरण्यमिव वरणीय सुवृत सुवर्तन शोभनैर्वा रश्मिभिर्वृत सुचक्र सुचकन सुदीप्तम् । एतमेवलक्षण मण्डल रथम् आरोह त्व हे सूर्ये अमृतस्य–उदकस्य लोक स्थानम् । तत एवमविरुह्य स्योन–सुखमेतस्मै पत्ये–मण्डलाधिष्ठात्रे वहतु कृणुष्व–कुरुष्व । 15

पृथक्त्वपक्षे तु रथ एव रथ सूर्य उद्वोढा कन्या सूर्योच्यते । एवलक्षण रथमारोहेति ।

अपि वोपमार्थे स्यात् । सुकिंशुकमिव शल्मलिमिति । किंशुकमिति पलाशपुष्पे प्रसिद्धि । इह तु रक्तपुष्पत्वसामान्यात् सुपुष्पितामिव शल्मलिमिति साम

1 Br mss क, ख, ग read सुकासन सन्नमल for सुकाशन शन्नमल of Br J and others 2 Br mss क, ग read काशयातिकर्मण for प्रका° 5 Br mss क, ख, ग read प्रायच्छा सोमाय 8 Br J conclude XII 1 8, with भवति 9 a marks verse 8, after इति 10 a d या प्रभामात्मनो विभज्यते तदधिदेवता etc 11 a only reads 'शल्मल' for 'शल्मलि', a only omits शन्नमल 12 d वारणयि, m सुवर्तन सुवृत for सुवृत सुवर्तन of br j 14 d. लोकस्थानम् 15 a d read वहतु before मण्टलाधिष्ठात्रे

1–2 सुकाशन and प्रकाशयतिकर्मण are not repeated by Durga

6 इति च ब्राह्मणम —The quotation is not traced Cf AB iv 7, KB xviii 1, see Gune, *Bhand Comm Vol*, p 19

9 विवाहे विनियोग —Asva Gr 1 8 13

र्थात् तेनोपमानयोग आदित्यस्य पुष्टतर इति किंशुकशब्द पुष्पिते शल्मलौ गौण इति भाष्यकाराभिप्राय ।

किंशुक क्रशते. वातो प्रकाशनार्थस्य । तद्धि दीप्तिमद्भवति । **शल्मलिः सुशरो भवति ।** "शॄ हिंसायाम्" इत्यस्य वातो । स हि मृदुत्वात् सुहिंस्यो
5 भवति । **शरवान् वा ।** हिंसावान् कण्टकैरसौ हिनस्ति हि ।

"सविता सूर्या प्रायच्छत् सोमाय राज्ञे, प्रजापतये वा ।"

–इति च ब्राह्मणम् । निरुक्तपक्षे ज्योत्स्ना सोमाय ददाति । यदुक्तम् 'आदित्य तोऽस्य दीप्तिर्भवति' इति । **प्रजापतये वेति ।** उषस वा मध्यस्थानाय प्रजापतये ददाति । केचित्त्वैतिहासिकपक्षे इच्छन्ति । तेषामितिहास शृणु । कथमेतत् इति ॥

10 **वृषाकपायी** (४) **वृषाकपे. पत्नी ।** वृषाकपिरादित्य । तस्य पत्नी तद्विभूति उष काले यदवश्यायान् वर्षति कम्पयति च तद्गुणयोगात् । सा पुन **एषैव** सूर्या **अभिसृष्टकालतमा** वृषाकपायीत्युच्यते । **तस्याः एषा भवति** ॥ ८ ॥

"वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्नुषे ।

घसत्त इन्द्र उक्षणं. प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥"

15 **वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन, सुस्नुषे माध्यमिकया वाचा । स्नुषा साधुसादिनीति वा, साधुसानिनीति वा, स्वपत्य तत् सनोतीति वा । प्राश्नातु त इन्द्र उक्षण एतान् माध्यमिकान्त्सस्त्यायान् । उक्षण**

---

1 *m* उपमायोग 5 *a d* omit हिंसावान्, *a d* add हिंसाया after हिनस्ति, *a d* omit हि 7 *d* नेरुक्तपक्षे 9 *a d* तेषामितिहासो शृण्य (*d* ण्य) कथमेतदिति 10–11 *a d* omit तद्विभूति उष, and read as तस्य पत्नी च काले 16 Bi mss क, ख, ग read साधुसादिनी वा साधुसानिनी वा 17 Bi R माध्यमिकान्त्सस्त्या, C J माध्यमिकान्सस्त्या॰

---

4 "शॄ हिंसायाम्"—Dhatup 9 16
6 Cf "प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितर प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम्"—AB 4 2 1
7 यदुक्तम्—See Nir II 6
10 'वृषाकपायी'—Nigh V 6 4
13–14 RS X 86 13, AV 20 126 13

उक्षतेर्वृद्धिकर्मण. । उक्षन्त्युदकेनेति वा । प्रियं कुरुष्व सुखाचयकर हवि., सुखकर हवि. । सर्वस्माद् य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् ॥

सरण्यू' सरणात् । तस्या एषा भवति ॥ ९ ॥

वृषाकपायि रेवति–इति । इन्द्रस्यार्षम् । षष्ठे पृष्ठ्याहनि वृषाकपौ विनियोग । 5
हे वृषाकपायि रेवति–धनवति–रयिमति । सुपुत्रे मध्यमेनेन्द्रेण, रसहरणसामान्यात् सहस्थानसामान्यात् । सुस्नुषे माध्यमिकया वाचा, मिथुनसामान्यात् । किम् इति । घसत् त इन्द्र उक्षणः । प्राश्नातु ते इन्द्रः तव स्वभूतान् एतान्माध्यमिकान् उक्षणोऽवश्यायसस्त्यायान् एष इन्द्र आदित्य । स हि तानुद्यन् पिबति । प्रियम्–इष्टम् एतत् काचित्कर हवि. । कमिति सुखनाम । तस्य 10
यदाचितमाचयन करोति तद्भवति काचित्करम् । कि पुनस्तत् । हवि.–उदकम् । तत् कुरुष्वावश्यायलक्षण हवि । अन्नमवश्यायैरभिनिष्पादय । किमर्थम् । विश्वस्मात्–सर्वस्मात् य एष इन्द्र.–आदित्य उत्तरः तदर्थमिति ॥

स्नुषा साधुसादिनीति वा, साधुसानिनीति वा । शोभने अर्थे श्वशुरस्य

---

2 Bı mss क, ख, ग do not ıeıd सुखकर हवि　1 Bı J conclude XII. ı. 9 wıth एषा भवति　5 *a* maıks veıse 9, afteı इति　6 *a d* रयिमति धनवति　8 *m* omıts ते इद्र, *d* omıts एतान्　10–11 *a d* तस्य यदाचयन करोति etc　13 *a d* तदर्थमिति उत्तर, *bı g* उत्तर तदर्थमिति　14 *a d* omıt वा afteı °सादिनीति, *m* omıts साधुसानिनीति वा, *a d* omıt शोभने अर्थे श्वशुरस्य

1–2 वृद्धिकर्मण and सुखाचयकर हवि are not ıepeated ın the *vṛttı*

2 Duıga and Bı mss क, ख, ग omıt सुखकर हवि

2–3 तमेतद् ब्रूम आदित्यम् ıs omıtted by Duıga　As ın the *ṛk* Vṛsakapayı ıs addressed and not Âdıtya, these words aıe out of place and aıe not ıequıred ın the *bhaṣya*　The ıeadıng of Durga, सर्वस्मात् य इन्द्र उत्तर तदर्थम्, theıefoıe, seems to be the oıigınal and the betteı ıeadıng

5 विनियोग —Âśva Śrau 8 3

14 स्नुषा—*Cf* "स्नौति स्नुषा" Kshîıaswamı on *Amaıa* 2 6 9 and "ष्णु प्रस्रवणे" Dhatup 2 28

सतानलक्षणे सीदति अङ्गभावमुपैतीति स्नुषा । साधु सनोति सताति, सभजतीति वा स्नुषा । **सु-अपत्य तत्सनोतीति वा** । सु इत्यपत्यनाम प्रसूयते हि तदिति । तदिय श्वशुरस्य सनोति सभजतीति वा स्नुषा । **उक्षण उक्षते वृद्ध्यर्थस्य** । वर्धयन्ति हि ते ओषधीरवश्याया । त एव वा बहुत्वाद् वृद्धा भवन्ति । उक्षतेर्वा 5 सेचनार्थस्य । **उदकेन** हि अवश्याया सर्वमिद सिञ्चन्ति ॥

सरण्यू (५) इति वक्तव्यम् । सैव यदा सूर्य प्रत्यविभागेन सृता प्रसृता भवति, तदा **सरणात्** सरण्यूरित्युच्यते । **तस्या एषा भवति** ॥ ९ ॥

" अपा॑गूहन्न॒मृता॒ मर्त्ये॑भ्य॒ कृ॒त्वी सव॑र्णामदुर्वि॒व॑स्वते ।
उ॒ताश्विना॑वभर॒द्यत्तदा॒सी॒दज॑हादु॒ द्वा मि॑थु॒ना स॑र॒ण्यू ॥ "

10 **अप्यगूहन्नमृता मर्त्येभ्य । कृत्वी सवर्णामदुर्विवस्वते । अप्यश्विना वभरद् यत्तदासीदजहाद् द्वौ मिथुनौ सरण्यूः । मध्यम च माध्यमिका च वाचमिति नैरुक्ता । यमं च यमी चेत्यैतिहासिकाः । तत्रेतिहास माचक्षते ।**

त्वाष्ट्री सरण्यूर्विवस्वत आदित्याद्यमौ मिथुनौ जनयाचकार । सा 15 सवर्णामन्या प्रतिनिधायाश्व रूप कृत्वा प्रदुद्राव । स विवस्वानादित्य

1 *a d* omit इति after उपैति 1-2 *a d* omit from साधु सनोति to स्नुषा, *m* सभजन्तीति वा स्नुषा 2-3 *a d* read for सु इत्यपत्यनाम etc स्नु(*d* स्व)पत्यनामपी(*d* सुप)ठित । तदिय श्वशुरस्य etc 4 *d* omits ते before ओषधी° 6 *a d* omit सृता 10 Br ms ग and Durga read अपागूहन्नमृता, 1 Br J अप्यगूहन्नमृता 11 Br mss क, ख, ग °दजहाद्वौ

4-5 उक्षतेर्वा सेचनार्थस्य—*Cf* " उक्ष सेचने " Dhatup 1 658
6 ' सरण्यू '—Nigh V 6 5
8-9 RS X 17 2, AV 18 2 33
10 अप्यगूहन्—Durga reads अपागूहन् for अप्यगूहन् of *Bhâshabhâsya*
10 अप्यश्विनौ—अपि is not repeated in the *vritti*
14 For the legend of त्वाष्ट्री सरण्यू, see also Muir, Vol V p 227-8

आश्वमेव रूप कृत्वा तामनुसृत्य सबभूव । ततोऽश्विनौ जज्ञाते । सवर्णाया मनु॰ । तदभिवादिन्येषर्ग् भवति ॥ १० ॥

अपागूहन्–इति । देवश्रवस आर्षम् । **अपागूहन् अमृताम्** एतामुषसं तृषा कपाप्यवस्थाया **मर्त्येभ्य॰** मनुष्येभ्य । के ते । रश्मय । **कृत्वी सवर्णामदद्दुर्विवस्वते** । तत्सवर्णामिता कृत्वा सरण्यूम् अददुर्विवस्वते आदित्याय । **उत अश्विनौ अभरत्** स्तुतिभि सा उषा । स ह्यश्विनो स्तुतिकाल । अथवा । सरण्यूरभरत् हविषा । स ह्यश्विनोर्योगकाल । **यत् तत् आसीत्** उषसो रूप सरण्वा वा **अजहात्** अत्यजत् **द्वा–द्वौ मिथुना–मिथुनौ** सरण्यू । **मध्यम च माध्यमिका च वाचमिति नैरुक्ताः** । यदा हि सरण्यूरादित्यस्य सकाश मण्डलमनुप्रविष्टा भवत्यविभागेन तदोदिते आदित्ये विच्छिद्यते मध्यमस्य माध्यमिकायाश्च वाच काल इति एष तयोस्त्याग ।

यम च यमी चेत्यैतिहासिका॰ । तन्मतेन मन्त्रार्थस्य योजना । त एव रश्मय प्राणाधिदेवताभावमापन्ना तेष्वन्यत्तद्रूप चेत्यैतिहासिको व्यवहार । ता त्वाष्ट्री सरण्यूमश्वा कृत्वा तथा सत्यश्विनोर्जन्म भविष्यत् पश्यन्तो लोकहिताय **अमृताम्** अमरणधर्मिणीं देवीम् **अपागूहन्**नन्तर्हिता चक्रु **मर्त्येभ्यो** मनुष्येभ्य । उत्तरान् कुरून् प्रति निन्यु । ततश्चान्यां तत्सवर्णां छायाप्रभवा **कृत्वा तामदद्दुर्विवस्वते** । **उताश्विनावभरत्** । **यत्** आश्व **तदा** रूप**मासी**त्तेन **सा सरण्यूरश्विनावभरत्**–अजनयत् वा

---

2 Bı J conclude XII ı 10 with °न्येषर्ग् भवति 3 *a* marks verse 10, after इति, *a d* आगूहन् for अपागूहन् 5 *d m* सरण्यू for सरण्यु of *bı ȷ* 6 *d* अभवत्, *bı ȷ m* अभरत्, *a d* add साश्विनावभरत् before स्तुतिभि 8 *d* द्वौ द्वौ for द्वा द्वौ 10 *m* मध्यमिकस्य for मध्यमस्य 13 *d* नेष्वन्यद्रूप, *bı ȷ* तेष्वन्यत्तद्रूप 14 *d* omits सति and reads भविष्य for भविष्यत् 16 *a d* न मे दद्दु, *bı ȷ* तामदद्दु 17 *a d* यदाश्वरूप आसीत्तेन, *a d* omit वा after अजनयत्

---

2 सवर्णाया मनु —Durga in his *vritti* below does not refer to this birth of Manu

13 तेष्वन्यत्तद्रूप—The meaning of this is not clear

15 उत्तरान् कुरून्—There is no reference to the Uttara Kurus in the legend as given by Yâska

अपुष्णात् उत्तरेषु कुरुषु। अजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः। द्वावन्यौ मिथुनौ यम च यमी चेति विवस्वत॰ सकाशादजहात् हित्वा ननाशेति।

तत्रेतिहासमाचक्षते। ऋजुरितिहासार्थ। यथा त्वाष्ट्री सरण्यू॰ विवस्वतोढा सा च तस्मात् ननाश। तदभिवादिन्येषर्ग्भवति ॥ १० ॥

5 "त्वष्टा दुहित्रे वहतु कृणोतीतीद विश्व भुवन समेति।
यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश ॥"

त्वष्टा दुहितुर्वहन करोतीतीद विश्व भुवन समेति। इमानि च सर्वाणि भूतान्यभिसमागच्छन्ति। यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश। रात्रिरादित्यस्यादित्योदयेऽन्तर्धीयते ॥ ११ ॥

10 त्वष्टा दुहित्रे-इति। पूर्वयैव समानार्षं विनियोगश्च। त्वष्टा देवो विश्वकर्मा य पुराणविदो वदन्ति स दुहित्रे-दुहितु वहतुं-वहन-विवाह करोतीति इद विश्व भुवन-भूतजात विवाहदर्शनप्रेप्सया समेति। स हि विवाहाना स्वभाव। यमस्य माता। भविष्यता योगेनोच्यते। पर्युह्यमाना-पर्यूढा यम च यमी च जनयित्वा तत महः-महतः जाया विवस्वत॰ देवस्य जाया भार्या हित्वा अपत्ये
15 मिथुनौ, आश्व रूप कृत्वा ननाश इति।

---

2 *a d* add एव after विवस्वत 7 R C D and Durga करोतीतीद, Bi J करोतीद, Bi mss क, ख, ग omit इति इद विश्व भुवन समेति 9 Bi mss क, ख, ग have °ह्रीयते for °धीयते, Bi J °धीयते ॥ ११ ॥ इति निरुक्तौ द्वादशाध्यायस्य प्रथम पाद ॥ १२, १ ॥, C D mark the *Khanda* only as ॥११॥ They do not mark the *pâda* With अन्तर्धीयते ends the *first pâda* of the twelfth adhyaya Bi J conclude XII 1 11 with अन्तधीयते 10 *a* marks verse 11, after इति 11 *a d m* omit दुहित्रे 11-12 *a* alone omits from विवाह to स हि and reads as वहन विवाहाना स्वभाव

5-6 RS X 17 1, AV 3 31 5, 18 1 53, cf Brh D vii 7
7 इति इद विश्व भुवन समेति—This is omitted by the Bi mss क, ख, ग

नैरुक्तपक्षे तु **त्वष्टा**-मध्यम तमोभागस्य-उषस **दुहित्रे-दुहितु** दूरे हिताया प्रकाशरूपाया **वहतु-वहन** विवस्वत **करोति । इद विश्व भुवन समेति ।** प्रभातमिति मत्वा **सर्वाणि भूतानि** स्वासु स्वास्वितिकर्तव्यतासु **अभिसमागच्छन्ति । यमस्य माता पर्युह्यमाना ।** यमस्य मध्यमस्य माता देवधर्मेण । अथवा । द्युस्थानस्य यैव जाया सा मातेति । जायतेऽस्या पुत्रत्वेन पति **जाया**-भार्या । 5 **महतो विवस्वत** प्रकाशेन प्रोत्सार्यमाणा **ननाश** -नश्यति । सक्षेपतो भाष्यकारोऽर्थं निराह । **रात्रिरादित्यस्य** उषा जाया । सा **आदित्यस्योदयेऽन्तर्धीयते** इति ॥ ११ ॥

सविता व्याख्यात । तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति । तस्यैषा भवति ॥ १२ ॥ 10

सविता (७) इति वक्तव्यम् । स पुनरेष **व्याख्यात** अभिधानत । इह पुनरादित्य । **तस्य कालो यदा द्यौरपहतनमस्काकीर्णरश्मिर्भवति ।** यदा यस्मिन् काले द्यौरेव अपहततमस्का भवति न पृथिवी । पृथिव्या तमो भवति । दिव्यपहते तमसि विक्षिप्ता अस्या रश्मयो भवन्ति । स सावित्र काल । तस्मिन् काले आदित्य सवितोच्यत । **तस्य** सवितु तत्कालोपलक्षितस्य **एषा** ऋक् प्राधान्यस्तुति 15 **भवति** ॥ १२ ॥

" विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कवि प्रासावीद्भद्र द्विपदे चतुष्पदे ।
वि नाकमख्यत् सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥ "

1 *a d m* omit दुहित्रे 3 *d* omits one स्वासु 7-8 *a d* °धीयते इति ॥ ११ ॥ सप्तदशस्य (*d* अध्यायस्य) प्रथम पाद, *b r* °धीयते इति ॥ ११ ॥ इति ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ सप्तदशाध्यायस्य (द्वादशाध्यायस्य) प्रथम पाद ॥ १२।१ ॥ 9 Br J read द्वितीय पाद । before सविता व्याख्यात 10 Br J conclude XII ii 1 with भवति 12-13 *a* omits from आकीर्णरश्मि to अपहततमस्का (inclusive) 13 *a* omits पृथिवी 15 *a d* omit ऋक्

11 'सविता'—Nigh V 6 7 व्याख्यात, i e in Nir X 31
17-18 RS V 81 2 VS 12 3, TS 4 1 10 4, MS 2 7 8 84 14 15, KS 16 8, S'B 6 7 2 4, AB 1 29 14, KB 9 3, AS' 4 9 5

सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रतिमुञ्चते मेधावी । कवि क्रान्तदर्शनो भवति, कवतेर्वा । प्रसुवति भद्र द्विपाद्भ्यश्च चतुष्पाद्भ्यश्च । व्यचिख्यपन्नाक सविता वरणीय । प्रयाणमनूषसो विराजति ।

"अधोराम सावित्र"

5 इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते ।

कस्मात् सामान्यादिति । अधस्तात्तद्वेलाया तमो भवत्येतस्मात् सामान्यात् । अधस्ताद्रामोऽधस्तात् कृष्ण कस्मात् सामान्यादिति ।

"अग्नि चित्वा न रामामुपेयात् ।"

"रामा रमणायोपेयते न धर्माय ।"

10 कृष्णजातीयैतस्मात् सामान्यात् ।

"कृकवाकु. सावित्र"

इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते । कस्मात् सामान्यादिति । कालानुवाद परीत्य । कृकवाकोः पूर्व शब्दानुकरणम्, वचेरुत्तरम् ॥

भगो व्याख्यातः । तस्य काल., प्राग् उत्सर्पणात् । तस्यैषा 15 भवति ॥ १३ ॥

---

6 C D तद्वेलाया, B1 R तद्वेडाया, B1 mss क, ख, ग and J तद्वेलाया 15 B1 J conclude XII 11 2 with भवति

---

1 प्रज्ञानानि, मेधावी, and वरणीय (line 3)—are omitted by Durga

2, 3, 6–7 व्यचिरयपन्, सविता, एतस्मात्सामान्यात्—these words are not repeated in the *vritti*

4 अधोराम सावित्र—KS 5 8 1, TS 5 5 22 1, VS 29 58

5 पशुसमाम्नाये विज्ञायते—See VS 24 1–40

8 अग्नि चित्वा न रामामुपेयात्—*Cf* "अग्नि चित्वा प्रथम चित्वा न रामामुपेयात् । द्वितीय चित्वा नान्येषा स्त्रिय । तृतीय चित्वा न काचन ।" KS 21 7

9 रामा रमणायोपेयते न धर्माय—Cf Vâsistha Dh Sû XVIII 15–16 नाग्निं चित्वा रामामुपेयात् । कृष्णवर्णा या रामा रमणायैव न धर्माय ।

11 कृकवाकु सावित्र—VS 24 35, TS 5 5 18 1 MS 3 14 15 KS 5 7 8

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः–इति । श्यावाश्वस्यार्षम् । आभिप्लविके प्रथमेऽहनि विनियोग । शिक्यपाशप्रतिमोके च यजमानस्याग्नौ । **विश्वानि सर्वाणि रूपाणि** रूपवत्सु अर्थेषु **प्रतिमुञ्चते**–आबध्नाति । तमोऽपघ्नन् रूपाण्याविः कुर्वन् । **कवि क्रान्तदर्शन.** । अथवा । **कवते.** धातो गत्यर्थस्य कवि । कवति गच्छत्यसौ नित्यम् । किच कवित्वादेव **प्रासावीत् प्रसुवति** जनयति अभ्यनुजानाति च । 5
भद्र द्विपदे चतुष्पदे द्विपाद्भ्यश्च मनुष्यादिभ्य **चतुष्पाद्भ्यश्च** गवादिभ्य । यद्यत्तेषा भद्र कल्याण तत्तत्प्रसुवति । किच । **वि नाकम् अख्यत्** । विख्यापयति नाक द्या च विदर्शयति । तदा हि तस्या विकीर्णा रश्मयो भवन्ति । किंच **अनुप्रयाणम् उषस. विराजति** । उषस प्रयाणमनु विराजति प्रकाशते । सोऽस्माक नामेद करोत्वित्याशिषा स्तुतिर्निराकाङ्क्षा । 10

वि नाकम् अख्यत्–इति सवितु कालोपलक्षणक मन्त्रलिङ्ग तत् पशुगुणसामान्येन समर्थयन्नाह ।

"अधोरामः सावित्र"

इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते ।

कस्मात् गुणसामान्यात् इति । अधस्तात् तद्वेलायां तमो भवति । 15
उपरिष्टाच्च ज्योति । शुक्ल तदा दिवि भवति कीर्णरश्मित्वात्तस्या । अधस्तात्तु भूम्या तदा तमो भवति । एतस्मात् कालदेवतागुणसामान्यात् पशुरपि तथारूप एव भवति सावित्र ।

आह **अधोराम** इति किमुक्त भवति । उच्यते । **अधस्तात् कृष्णः** इति यदुक्त स्यात् तदुक्त भवत्यधोराम इति । 20

1 *a* marks verse 12, after इति 2 *d* शक्यपाशप्रतिमोके 3 *a d* add इति after आबध्नाति 4 *a d* omit कवति 7 *d* व्याख्यापयति 8 *a d m* विकीर्णा रश्मयो, *b r j* विकीर्णरश्मयो 11 *a d* कालोपलक्षक 13 *a d* सावित्र for सावित्र 15 *br* तद्वेळाया, *m j* तद्वेलाया 16 *d* भूम्या for भूम्या 20 *a* omits स्यात्तदुक्त

2 विनियोग —As'va Sr Sû vii 5

2 यजमानस्याग्नौ—See MS 3 2 1

4 कवि =क्रान्तदर्शन, "अतीत–अनागत–विप्रकृष्टविषय युगपद् ज्ञान यस्य स क्रान्त दर्शन "–इत्युवट

आह। **कृष्णः कस्मात् सामान्यात्** राम इत्युच्यते। शृणु। विज्ञायते हि

"**अग्निं चित्वा** प्रथमं चित्वा **न रामामुपेयात्**"

इति। **रामा** इति शूद्रोच्यते। सा हि **रमणाय एव उपेयते न धर्माय**। रमणार्थमेव सा। **कृष्णजातीया**। इत्येकार्थौ शब्दौ अधुना उत्सृज्य रामा स्त्रिय प्रवीणादि
5 शब्दवत् पश्चाद्वय रामशब्दो वृत्त कृष्णसामान्यमात्रेण।

"**कृकवाकुः सावित्र" इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते। स कस्मात् सामान्यात् इति**। उच्यते। **कालानुवाद परीत्य**। सवितु कालमसौ वक्तीति एव परीत्य—परिज्ञाय समाम्नाये तस्य सावित्रत्वम्। कृकवाकुशब्दमधुना निर्वक्ति। **कृकवाको**. **पूर्व शब्दानुकरणम्**। कृकवाकुशब्दस्य पूर्वपद शब्दानुकरणम्, कृक —इत्येवमसौ
10 शब्द करोति। **वचेरुत्तरम्** वाकुरित्येतत्। कृक —इत्येव वक्तीति कृकवाकु ॥

भग. (८) वक्तव्य। स पुनरेष **व्याख्यातः** स्त्रीभगेन शब्दव्युत्पत्तित। **तस्य काल**. **प्रागुत्सर्पणात्** तस्मात्सावित्रात्कालात् परत एतदुत्तम ज्योतिर्भगाख्य भवति। **तस्य एषा भवति** ॥ १२ ॥

"प्रातर्जित भगमुग्र हुवेम वय पुत्रमदितेर्यो विधर्ता।
15 **आध्रश्चिद्य मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्य भग भक्षीत्याह ॥"**

प्रातर्जित भगमुग्र ह्वयेम वय पुत्रमदितेर्यो विधारयिता सर्वस्य। आध्रश्चिद्य मन्यमान आढ्यालुर्दरिद्र.। तुरश्चित्, तुर इति यमनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा त्वरया तूर्णगतिर्यमः। राजा चिद्य भग भक्षीत्याह।

---

4 *a* उपसृज्य for उत्सृज्य 6 *a* सवित्र for सावित्र 11–12 *a d m* omit तस्य काल प्रागुत्सर्पणात् 17 D आढ्यालुर्द°, B1 J C आढ्यालुर्द°, R and B1 ms च—आढ्यालुर्द°

---

11 'भग'—Nigh V 6 8, व्याख्यात, i e in Nir III 16

14–15 RS VII 41 2, AV 3 16 2, VS 34 35, TB 2 8 9 7–8, ApMB 1 14 2

16 ह्वयेम—Durga does not read ह्वयेम He has आह्वयामहे for it

17–18 तुर इति यमनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा त्वरया—These words are omitted by Durga

"अन्धो भग इत्याहुरनुत्सृप्तो न दृश्यते । प्राशित्रमस्याक्षिणी निर्जघान ।"

इति च ब्राह्मणम् ।

"जन भगो गच्छति"

इति वा विज्ञायते । जन गच्छत्यादित्य उदयेन ॥ 5

सूर्य॰ सर्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा । तस्यैषा भवति ॥ १४ ॥

प्रातर्जित भगम्–इति । वसिष्ठस्यार्षम् । प्रात प्रातस्तमासि यो जयति स भवति प्रातर्जित् । त **प्रातर्जित भग**–सूर्यम् **उग्रम्**–उद्गूर्णम् अभ्युद्यतमुदयाय **हुवेम**–आह्वयामहे **वय पुत्रम् अदिते॰ यः विधर्ता–विधारयिता सर्वस्य** जगत स्वेनानुग्रहेण । किंच । **आध्रश्चिद् य मन्यमान॰ । आढ्यालु॰** आढ्याना स्पृहयिता 10 **दरिद्र॰** । स य मन्यमान आकाङ्क्षन्नहन्यहनि पूजयन्नास्ते अपि नामोदियात् भगस्ततो वान्नार्थ पर्यटेयामिति । **तुरश्चित्** । तुरोऽपि **यम॰ तूर्णगाति** । सर्वान् प्राणिन आभिमुख्येनोपसहाराय तूर्णगतिस्त्वरितगाति । य मन्यमान आस्ते प्रेताधिपति । तदुदयाद्धि कालातिक्रमेणासावुपसहरति प्राणिन । **राजा चित्** । राजापि चार्थिना कार्य चिकीर्षया **य भग भक्षि,** उदय भज इत्येवमाह । त वय भगमाह्वयामहे । 15

4–5 Bi mss क, ख, ग do not read वा after गच्छतीति 5 Bi ms च, and C D R omit विज्ञायते 6 Bi J conclude XII ii 3 with तस्यैषा भवति 7 *a* marks verse 13, after इति 8 *d* adds उर्णं after उद्गूर्ण 11 *m* उदयात् for उदियात् of *bi j* 12 *a d m* वार्तार्थं, *bi j* वान्नार्थ, *d* यस्तूर्णगति for यमस्तूर्णगति 15 *a d m* य भग भक्षि उदय भज इत्येवमाह, *bi j* य भग भाक्षि तम् उदय भजति इत्येवमाह

---

1 "अन्धो भग"—Cf "तद् भगाय परिजह्रु । तस्याक्षिणी निर्जघान । तस्मादाहुरन्धो भग इति"—KB 6 13, also cf "तद् भगाय दक्षिणत आसीनाय पर्याजह्रु । तद् भगोऽवेक्षा चक्रे । तस्याक्षिणी निर्ददाह । तस्मादाहुरन्धो भग इति ।"—ŚB 1 7 4 6, and "तस्मादाहुरन्धो वै भग इति"—GB 11 1 2

4 "जन भगो गच्छति"—Cf MS 1 6 12 जन भगोऽगच्छत् ।

5 वा—omitted by Durga and by the mss क, ख, ग of Bi

5 विज्ञायते—Durga, the MSS C D, and Roth omit विज्ञायते

5 उदयेन—omitted by Durga

आह। "**अन्धः भगः इत्याहुः।**" तस्य कोऽर्थ इति। उच्यते। स हि सूर्यभावम् **अनुत्सृप्तो न दृश्यते**। नास्मिन् द्रष्टृणा ध्यान दर्शनमस्तीत्यन्ध। न पुनरसावेव न पश्यति। "**प्राशित्रमस्याक्षिणी निर्जघान**" **इति च** इति ऐतिहासिकपक्षाभिप्रायोऽयमर्थवाद प्राशित्रभागस्यानन्वीक्षणस्तुत्यर्थम्। "**जन भगो**
5 **गच्छति**" **इति**। तदेतत् प्रसिद्धमेव। यदा तदात्मना **जनमादित्यो गच्छति**॥

सूर्य (९) इति वक्तव्यम्। स पुनरय भगकालात्स्तत सूर्यो भवति। **सर्ते वा** सूर्य। **सुवतेर्वा** प्रसवार्थस्य। स एव हि इद सर्व प्रसुवति। जनयतीत्यर्थ। **स्वीर्यतेर्वा**। सुपूर्वस्य वा ईरयते गत्यर्थस्य। वायुना ह्यय सुष्ठु ईर्यते। प्रेर्यत इत्यर्थ। **तस्य एषा भवति** प्राधान्यस्तुति ॥ १४ ॥

10 "उदु त्यं जातवेदस देव वहन्ति केतव।
दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥"

उद्वहन्ति त जातवेदस रश्मय केतव सर्वेषा भूतानां दर्शनाय सूर्यमिति। कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत्। तस्यैषापरा भवति ॥ १५ ॥

उदु त्य जातवेदसम्-इति। प्रस्कण्वस्यार्षम्। आश्विने विनियोग। य

---

1 *d* अधो for अध 3 *a d* add इति after पश्यति 4 *a d* प्राशित्रस्य भागस्य, Bi ms ख—प्रासित्रभागस्य 5 *d* यदा तदात्मना, *bi j* यदा तदा तदा 13 Bi mss क, ख, ग do not have कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत्, Bi J conclude XII ii 4, with अपरा भवति 14 *a* marks verse 14, after इति

---

3 For the story of Prâsitrabhakṣaṇa see TS 2 6 8

6 'सूर्य'—Nigh V 6 9

10–11 RS I 50 1, AV 13 2 16, 20 47 13, SV 1 31, VS. 7 41, 8 41, 33 31

10 देव—Yâska does not repeat this word in his *bhâṣya*

13 Durga and the Bi mss क, ख, ग omit **कमन्यमादित्यादेवमवक्ष्यत्** Besides, the insertion of this sentence into the text serves no purpose

14 आश्विने विनियोग —As'va S'rau 6 5

उद्वहन्ति उदयमुपनयन्ति **जातवेदसम्** इति **सूर्यं केतव -रश्मयः**, अश्वा वा यमुद्वहन्ति **सर्वेषा भूताना दृशे-दर्शनाय सूर्यं त** वयमभिप्रेतार्थसिद्धयेऽभिष्टुम ।

तस्य एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । जातवेदस सूर्यमिति श्रवणात् सदेह किमिय जातवेदस्युत सौरीति । परा त्वसशयमेव सौरीति परा निजगाद ॥ १५ ॥

" चित्र देवानामुदगादनीक चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । 5

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥"

चायनीय देवानामुदगमदनीकम् । ख्यान मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च । आपूपुरद् द्यावापृथिव्यौ चान्तरिक्ष च महत्त्वेन तेन । सूर्यं आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्य च ॥

अथ यद्रश्मिपोष पुष्यति तत् पूषा भवति । तस्यैषा भवति ॥ १६ ॥ 10

चित्र देवानाम्-इति । कुत्सस्यार्षम् । आश्विने विनियोग । **चित्र-चायनीय**-पूजनीयम् । कि पुनस्तत् । **देवाना**-रश्मीना यदेतत् **उदगात् अनीक**-समूह । किमस्य । **चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः** । एतस्मिन मित्रस्य वरुणस्य अग्नेश्च चक्षु -**ख्यानम्** इत्यर्थ । य एष सूर्य **आत्मा जङ्गमस्य च स्थावरस्य च** सर्व भूतानुप्रवेशी **आप्रा -आपूपुरत्** आपूरयति **द्यावापृथिव्यौ च अन्तरिक्ष च** 15 **महत्त्वेन सूर्य आत्मा** । एतस्मिन् मित्रवरुणाग्न्यादीना देवताना ख्यानम् । अनेन

---

2 *a d* यमुद्वहन्ति य इष्टा सर्वेषा, *a d* अभिप्रेतार्थप्रसिद्धये 4 *d* उत सोरी for उत सौरीति of *bi j* 8 Bi mss क, ख, ग omit तेन 10 Bi J conclude XII ii 5, with तस्यैषा भवति 13 *d* किमस्याम्, *a d* omit च after अग्ने 15 *a d* अपूपुरत् 16 *a d* एतत् for एतस्मिन्

5-6 RS I 115 1, AV 13 2 35 20 107 14, VS 7 42, 13 46, TS 1 4 43 1, MS 1 3 37 43 8-10, ŚB 4 3 4 10, 7 5 2 27, TB 2 8 7 3, AA 3 2 3 10, TA 1 7 6, 2 13 1

7 उदगमत्—omitted by Durga

8 Bi mss क, ख, ग and Durga omit तेन

11, आश्विने विनियोग —Āśva Śrau 6 5

सूर्यात्मना य एतान् मित्रप्रभृतीन् पश्यति स साधु पश्यतीत्यभिप्राय । विज्ञायते हि रहस्यब्राह्मणे

"य एष सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च"

–इति । एतदिद्दैवोपेक्ष्यम् इति ।

5 भेदपक्षे तु मित्रप्रभृतीना एतच्चक्षुरिति । याज्ञिकपक्षे चक्षुषा ते पश्यन्तीति । तत्रापि विज्ञायते हि ।

"एष वै विश्वेषा देवाना चक्षु"

–इति ।

अथ यत्–यदा **रश्मिपोषम्** आपूर्णस्तेजसा रश्मीन् सूर्य **पुष्यति** बिभर्ति 10 **तत्**–तदैव **पूषा (१०) भवति । तस्य एषा भवति ॥ १६ ॥**

"शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।
विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥"

शुक्र ते अन्यल्लोहितं ते अन्यद्यजत ते अन्यद्यज्ञिय ते अन्यत् । विषमरूपे ते अहनी कर्म । द्यौरिव चासि । सर्वाणि प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन् । 15 भाजनवती ते पूषन्निह दत्तिरस्तु । तस्यैषापरा भवति ॥ १७ ॥

---

5 *a d* omit ते, *a d* पश्यतीति for पश्यन्तीति, *a d* अत्रापि for तत्रापि 13 Bi ms ख—शुक्र तेऽन्यल्लोहित तेऽन्यद्यजत तेऽन्यद्यज्ञिय तेऽन्यद्विषमरूपे 14 Bi ms क—प्रज्ञानान्यवस्य नव भाजनवती 15 C भाजवती, Bi J conclude XII ii 6, with अपरा भवति

---

3 "य एष etc"—Ait Ār 2 2 4

7 "एष वै etc"—The quotation is not traced

10 'पूषा'—Nigh V 6 10

11–12 RS VI 58 1, SV 1 75, TS 4 1 11 2, MS 4 10 3 150 4–5, KS 4 15, TA 1 2 4, 1 10 1–2, 4 5 6 12

13–14 Durga omits **विषमरूपे, ते कर्म,** and **च** in चासि

14–15 Durga reads सर्वा प्रज्ञा for सर्वाणि प्रज्ञानानि, भन्दनीया for भाजनवती, and दानम् for दत्ति See page 1123, lines 8 and 10

शुक्र तें अन्यत्–इति । भरद्वाजस्यार्षम् । चातुर्मास्येषु विनियोग पौष्णे हविषि । हे पूषन् **शुक्रम् अन्यत् ते** तव रूप यल्लोहितम् अन्यत्तव रूपम् । शुक्लेन व्यपदेशात्सामर्थ्याल्लोहितादि । **यजत–यज्ञिय** यज्ञार्हम् **अन्यत्** । अयज्ञियमयज्ञार्हमन्यत् । भगाशरूपेण हि नायमिज्यते । विज्ञायते हि

"तस्मादेतौ भगाशौ यज्ञेन यजन्ते" 5

–इति । किच । **विषुरूपे** भवत । एते शुक्लकृष्णे रूपे । **अहनी**–अहोरात्रे । कर्मणा उदयेन शुक्लमह करोषि अस्तमयेन कृष्णम् । **द्यौरिवासि** । यथा द्यौरावृत्य सर्व वर्तते एव त्वमपि । किच **विश्वा हि माया** सर्वा प्रज्ञा प्रज्ञावता त्वम् **अवसि** पालयितृत्वात् पालयसि उद्यन् अनुगृह्णासि । हे **स्वधावः–अन्नवन् पूषन्** य त्वामेवमादिगुणयुक्तमद्राक्ष्म तव तस्य **भद्रा**–भन्दनीया स्तुत्या **रातिः** दानम् **इह** 10 अस्मिन् कर्माणि अस्मान् प्रति **अस्तु** इत्येतदाशास्महे ।

तस्य एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् इति । पथि रक्षितृत्वे पूष्णोऽविकार । तत्परिप्रख्यापनार्थम् । अथवा ।

"इय वै पूषा"

इति विज्ञायते । तद्व्युदासार्थम् ॥ १७ ॥ 15

"पथस्पथः परिपति वचस्या कामेन कृतो अभ्यानळर्कम् ।

स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियंधिय सीषधाति प्र पूषा ॥"

---

2 *a d m* omit ते 3 *d* यज्ञिययत्नार्हं 3–5 *m* omits through mistake from यज्ञिय यज्ञार्ह to यज्ञेन यज° 3–4 *d* अयज्ञियमयज्ञियार्हमन्यत् 5 *a d* तस्मादेतौ भगाशो न यज्ञेन यजन्ते इति 6 *a d* omit किंच 9 *a d* read पालयिता for पालयितृत्वात् 9–10 *a d* omit अन्नवन् and य त्वाम् 16 R D अभ्यानळर्कम्, B1 अभ्यानळर्कम, J अभ्यानडर्कम् 17 R रसच्छु°, B1 J रासच्छु°

1 पौष्णे हविषि—MS I 10 1 4 10 3

3–4 अयज्ञियमयज्ञार्हमन्यत्—This inference of Durga is not supported by Yaska

4 विज्ञायते हि—*Cf* MS 1 6 16 "तस्मादेतौ यज्ञेन यजन्ते"

14 इय वै पूषा—MS 2 5 5

16–17 RS VI 49 8, VS 34 42, TS 1 1 14 2

पथस्पथोऽधिपति वचनेन कामेन कृतोऽभ्यानडर्कमभ्यापन्नोऽर्कमिति वा । स नो ददातु चायनीयाग्राणि धनानि । कर्मकर्म च नः प्रसाधयतु पूषेति ॥

अथ यद्विषितो भवति तद्विष्णुर्भवति । विष्णुर्विशतेर्वा, व्यश्नोतेर्वा ।
5 तस्यैषा भवति ॥ १८ ॥

पथस्पथः परिपतिम्–इति । ऋजिश्वन आर्षम् । पौष्णे हविषि पञ्चमेऽहनि व्यूढे विनियोग । **पथस्पथः** । सर्वमार्गाणामित्यर्थ । किम् इति । **परिपतिम्–अधिपति वचस्या–वचनेन** स्तुत्या **कामेन** स्वेन पूषण कामेनैव प्रत्यभिमुखीकृत्य **अर्कम्** अहम् **अभ्यानट्** । स्तुत्या कामप्राप्त्यर्थमभिव्याप्नोमि । **सो**ऽभिव्याप्त सन् **नो**ऽस्मभ्य
10 **रासत्–ददातु** । किम् । **शुरुधश्चन्द्राग्राः** । शुच सरुन्धन्ति यानि **धनानि चायनीयाग्राणि** अभिपूजितागमानि । वर्म्य आगमो येषाम् । किच । तैर्धनैर्धर्मे लुब्धे **धिय धिय सीषधाति**–साधयति **प्र पूषा** । **कर्म कर्म** अस्माक इष्टिपशुसोमादिलक्षण **प्रसाधयतु पूषा** । यागायाविघ्नेनोपनामयतु इत्यर्थ ।

अथ यत् यदा **विषितो** व्याप्तोऽयमेव सूर्यो रश्मिभि **भवति तत्** तदा
15 **विष्णु** (११) **भवति** । **विशतेर्वा** । यदाविष्ट प्रविष्ट सर्वतो रश्मिभिर्भवति तदा विष्णुर्भवति । **व्यश्नोतेर्वा** । विपूर्वस्य वाश्नोते । यदा रश्मिभिरतिशयेनाय व्याप्तो भवति व्याप्नोति वा रश्मिभिरय सर्व तदा विष्णुरादित्यो भवति । **तस्य एषा भवति** ॥ १८ ॥

---

1 B1 कृतोऽभ्यानडर्कम्, B1 mss क, ख, ग—कृतोऽभ्यानलर्कम्, J R कृतोऽभ्यानडर्कम्, C D कृतोभ्यानळर्कम् 5 B1 J conclude XII ii 7 with तस्यैषा भवति 6 *m* ऋजिश्विन for ऋजिश्वन of *bi j*, *d* पौष्णहविषि 8 *a d* एव for एव 9 *bi j* अभिव्याप्नोति 10 *m* शुरुध्यश्चन्द्राग्रा 11 *m* अभिपूजिता निगमानि 11–12 *a d m* वर्मलब्धे 13 *a d* उपमानयतु 14 *a d* विषतो, *bi j* विषि, *m* विषितो, *a d m* omit तत् 15 B1 ms क reads सर्वतो रश्मिभर्भवति 17 *a d* omit व्याप्तो भवति

---

1 Durga does not repeat कृतो in his *vritti*

1–2 Durga omits अभ्यापन्नोऽर्कमिति वा.

4 विष्णुर्विशतेर्वा—Durga reads विशतेर्वा only and omits विष्णु

11 चायनीया°—*Cf* 'चायृ पूजानिशामनयो ' Dhâtup I 905

15 ' विष्णु '—Nigh V 6 11

"इ॒दं विष्णु॒र्वि च॑क्रमे त्रे॒धा नि द॑धे प॒दम् ।
समू॑ळ्हमस्य पांसु॒रे ॥"

यदिदं किं च तद्विक्रमते विष्णुः । त्रिधा निधत्ते पदम् । त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणि. । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभ. । समूळ्हमस्य पांसुरे प्यायनेऽन्तरिक्षे पद न दृश्यते । 5 अपि वोपमार्थे स्यात् समूळ्हमस्य पांसुल इव पद न दृश्यत इति । पांसवः पादै. सूयन्त इति वा, पन्ना. शेरत इति वा, पिंशनीया भवन्तीति वा ॥ १९ ॥

इदं विष्णु·–इति । मेधातिथेरार्षम् । प्रायश्चित्ते आज्यासादने च विनियोग ।

2 B1 J R समूंळ्ह°, B1 ms क—समूंळ्ह°, B1 ms ख—समूंढ°, B1 R read पॉसुरे, B1 mss क, ख, ग and J पांसुरे 3 B1 mss क, ख, ग do not read त्रेधाभावाय, B1 J R have it 5 R B1 ms च, and others समूढमस्य पांसुरे, B1 समूळ्हमस्य पॉसुरे, C J समूळ्हमस्य पांसुरे, B1 mss क, ख, ग omit पॉसुरे 5–6 B1 J दृश्यतेऽपि वोपमा°, R and B1 ms च—दृश्यते । अपि वोपमा° 6 B1 J C समूळ्हमस्य पांसुल, R B1 ms च and others समूढमस्य पॉसुल 7 R B1 ms च and others—पॉसव , B1 J पांसव , R D and B1 ms च—पसनीया, C पसवनीया, B1 J पिंशनीया 8 With भवन्तीति वा ends the *second pâda* of the twelfth adhyaya, B1 J conclude here XII 11 8 and read as °भवन्तीति वा ॥ ८ (१९) ॥ इति निरुक्तौ द्वादशाध्यायस्य द्वितीय पाद ॥ १२, २ ॥, C D as usual mark the Khanda only as ॥ १९ ॥, and do not mark the pada

---

1–2 RS I 22 17, AV 7 26 4, SV 1 222, 2 1019, VS 5 15, TS 1 2 13 1, MS 1 2 9 18 17–18, KS 2–10, SB 1 6 8

3 **त्रेधाभावाय**—B1 J C D and R read त्रेधाभावाय but Durga and B1 mss क, ख, ग omit it

3, 7, 8 **त्रिधा, इति वा** after सूयन्त, and इति in भवन्तीति are omitted by Durga

5 **पांसुरे**—B1 mss क, ख, ग omit पांसुरे

5 प्यायने—Cf 'प्यायी वृद्धौ' Dhatup I 189

9 प्रायश्चित्ते—Âsva Srau 3 10, MS 1 8 9

9 आज्यासादने—MS 4 1 12

यदिदं किंचिद्विभागेनावस्थितं **तद्विक्रमते विष्णुरादित्य** । कथमिति । यत आह । **त्रेधा निदधे पदं निधत्ते पदम्** । निधानं पदैः क्व । तत्र तावत् **पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः** । पार्थिवोऽग्निर्भूत्वा पृथिव्यां यत्किंचिदस्ति तद्विक्रमते तदधितिष्ठति । अन्तरिक्षे विद्युदात्मना दिवि सूर्यात्मना । यदुक्तम् ।

5 "तमूं अकृण्वन् त्रेधा भुवे कम्"

इति । **समारोहणे** उदयगिरावुद्यन् पदमेकं निधत्ते । **विष्णुपदे** मध्यन्दिनेऽन्तरिक्षे । **गयशिरसि** अस्तगिरौ **इत्यौर्णवाभः** आचार्यो मन्यते एवम् । **समूळ्हमस्य पांसुरे** । अस्मिन् **प्यायने** एतस्मिन् **अन्तरिक्षे** सर्वभूतवृद्धिहेतौ यन्मध्यन्दिनं **पदं** विद्युदाख्यं तत् **समूळ्हम्** अन्तर्हितम् । **न** नित्यं **दृश्यते** । तदुक्तम् । 'स्वप्नमेतन्मध्यमं ज्योतिरनित्यदर्शनम्' इति । **अपि वोपमार्थे स्यात् समूळ्हमिव पांसुले पदं न दृश्यत इति** । यथा पांसुले प्रदेशे पदं न्यस्तमुत्क्षेपणसमनन्तरमेव पांसुभिराकीर्णत्वात् न दृश्यते एवमस्य मध्यमं विद्युदात्मकं पदमाविष्कृतिसमकालमेव व्यववीयते । नावतिष्ठत इत्यर्थः ॥

पांसुरे इति रो मत्वर्थे । अथ **पांसवः** कस्मात् । ते हि **पादैः सूयन्ते** ।
15 जन्यन्त इत्यर्थः । अथवा । **पन्नाः शेरत इति** । अथवा **पिंशनीयाः** ध्वंसनीया ध्वंसनार्हा ते **भवन्ति** तदाकीर्णस्य दुर्दर्शीकत्वात् ॥ १९ ॥

विश्वानरो व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवत्यैन्द्र्यामृचि ॥ २० ॥

---

2 *a* निदधात् पदैः, *d* निधानपदैः, *a d* तत्तावत् for तत्र तावत् 4 *d* वैद्युतात्मना 7 *a d* एव मन्यते, *bi j* मन्यते एवम् 8 *a d* omit पदं 12 *d* adds पदं after मध्यमं 15–16 *a d* शेरत इति पिंशनीया दुर्दर्शिकत्वात्, *bi j* as text 16 With दुर्दर्शीकत्वात् ends the commentary on the second pada of the twelfth adhyaya, *bi j* read as °दुर्दर्शीकत्वात् ॥ ८ (१९) ॥ इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ सप्तदशस्य (द्वादशस्य) अध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १२।२ ॥, *a* concludes as सप्तदशाध्यायस्य द्वितीयः पादः, *d* as सप्तदशस्य द्वि° 17 Bi J read तृतीयः पादः ।, before विश्वानरो व्याख्यातः, Bi J conclude XII iii 1 with °मृचि

---

5 "तमूं अकृण्वन् etc"—RS X 88 10
9 तदुक्तम्—See Nir V 3

विश्वानरः (१२) वक्तव्य । स पुनरेष **व्याख्यातः** अभिधानव्युत्पत्तित 'प्रत्यृत सर्वाणि भूतानि'—इति । इह तु नियमतो द्युस्थान । **तस्यैष निपातो भवत्यैन्द्र्यामृचि** ॥ २० ॥

" **विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शवसः ।**
एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम् ॥ " 5

विश्वानरस्यादित्यस्यानानतस्य शवसो महतो बलस्यैवैश्च कामैरयनैरवनैर्वा चर्षणीना मनुष्याणामूत्या च पथा रथानामिन्द्रमस्मिन् यज्ञे ह्वयामि ॥

वरुणो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २१ ॥

विश्वानरस्य वस्पतिम्—इति । 10

" आ त्वा रथ यथोतये "

इत्येतस्मिन्नैन्द्रे सूक्ते प्रियमेधेन दृष्टे निष्केवल्ये विनियोग । **विश्वानरस्य—आदित्यस्य अनानतस्य शवसः** अनानतज्योतिर्बलस्य अनभिभूतप्रकाशस्यान्यैर्ज्योतिर्भि, बल**पतिं** पातार रक्षितार**मिन्द्रम् अस्मिन् यज्ञे वः** युष्माकमर्थसिद्धये आह्वयाम । केन इति । **एवैश्च कामैरयनैः चर्षणीना—मनुष्याणाम् अवनैः** गमनै त 15 प्रति निमित्तभूतै **ऊती ऊत्या च पथा** येन मार्गेण रहणा रश्मय इम लोकमा गच्छन्ति तेन पथा भवतामह**मिन्द्रमाह्वयामि ।**

---

1 *d* omits स before पुन 6 C बलस्येवैश्च 7 R and Br mss च read यथा for पथा 9 Br J conclude XII iii 2, with तस्यैषा भवति 10 *a* marks verse 19, after इति 12 *d* °न्नैन्द्रसूक्ते 14 *m* वलपति, *a d* omit व 15 *a d* अयनै for अवनै 16 *a d m* omit ऊती, *d* adds स before मार्गेण ? 17 *a d* add इति after आह्वयामि

---

1 'विश्वानर'—Nigh V 6 12, व्याख्यात, *i e* in Nir VII 21

4-5 RS VIII 68 4, SV 1 364

6, 7 **महतो बलस्य, वा** and रथाना are omitted by Durga.

7 **रथाना**—Durga does not repeat this word but he explains it.

11 RS VIII 68 1, SV 1 354, 2 1121, AB 3 15 2

विश्वानरस्य वस्पतिम्–इति पतिशब्देनेन्द्रवाचिना व्यपदेशात् षष्ठ्यन्तस्य विश्वानरशब्दस्य द्युस्थानवाचित्वे सामर्थ्यमुपपद्यते ॥

वरुण, (१३) **व्याख्यातः** निर्वचनात् । इह त्वादित्य । **तस्य एषा भवति** ॥ २१ ॥

5 "येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु ।
त्वं वरुण पश्यसि ॥"

भुरण्युरिति क्षिप्रनाम । भुरण्युः शकुनिर्भूरिमध्वानं नयति । स्वर्गस्य लोकस्यापि वोढा । तत्सपाती भुरण्युः । अनेन पावक ख्यानेन । भुरण्यन्तं जनाँ अनु । त्वं वरुण पश्यसि । तत्ते वयं स्तुम इति वाक्य 10 शेषः । अपि वोत्तरस्याम् ॥ २२ ॥

येना पावक चक्षसा–इति । प्रस्कण्वस्यैता सर्वा आर्षम् । आश्विने विनियोग । '**भुरण्युरिति क्षिप्रनाम**' । **भुरण्यु**. क्षिप्रगामी **शकुनिः** । स पुनरयमेव योऽधियज्ञे अग्निश्चीयते स सुपर्ण । विज्ञायते हि

"स्वर्गाय वै लोकायाग्निश्चीयते"

15 –इति । **तत्सपाती** तेन युक्तोऽग्निचित् उपात्तापूर्वसभार स्वर्ग लोक प्रति तदैव शीघ्र

2 Bi ms क reads द्युस्थानवाचित्वेन 3 *d m* निर्वचनत for निर्वचनात of *bi j* 8 Bi mss क, ख, ग read वोल्हा, Bi J वोढा, C D वोळ्हा 9 C जना अनु, Bi J जनाँ अनु, Bi mss क, ख, ग—जना अनु 10 Bi J conclude XII iii 3 with वोत्तरस्याम् 11 *a* marks verse 20, after इति 13 *a* only reads सुवर्ण for सुपर्ण of *bi j* and others 15 *m* तेन युक्तो निश्चिदुपात्तापूर्व°, *d* स्वर्गलोक प्रति, *bi j* तदेव

3 'वरुण'—Nigh V 6 13, व्याख्यात, *i e* in Nir X 3

5-6 RS I 50 6, AV 13 2 21, 20 47 18, VS 33 32

7-8 Durga omits भूरिमध्वान नयति स्वर्गस्य लोकस्यापि वोढा and भुरण्यु अनेन

11 आश्विने विनियोग —Āsva Śrau 6 5

12 'भुरण्युरिति क्षिप्रनाम'—See Nigh II 15 14

14 "स्वर्गाय वै etc"—The quotation is from MS 3 4 8

य पतति गन्तुमिच्छति स भुरण्यति । हे भगवन् **वरुण पावक**–पावयित **येन ख्यानेन**–दर्शनन अनुग्राहकेण **त्व** पुण्यकृतो **जनान् अनु भुरण्यन्त** पूर्वेषा पुण्यकृता मार्गेण देवयानेन क्षिप्र गच्छन्तमनु**पश्यसि** कि तस्य दर्शनस्येति अपरिसमाप्त वाक्यमिति यद्वृत्तमपेक्ष्य तद्वृत्तमध्याजहार । **तत्ते** दर्शनमनुग्राहक **वय स्तुमः इति वाक्यशेष. । अपि वोत्तरस्याम्** । अपि चैव यथोक्तमपि चैवमन्यथा स्यात् । कथमिति । यथोत्तरा ऋक् । तयापि सहैकवाक्यतोपेक्ष्या । कथम् **इति** । यत पुन पठति ॥ २२ ॥

> **"येना पावक चक्षसा भुरण्यन्त जनाँ अनु ।**
> **त्व वरुण पश्यसि ॥"**
>
> **"वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः ।** 10
> **पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥"**

व्येषि द्या रजश्च पृथु, महान्त लोकमहानि च मिमानोऽक्तुभी रात्रिभिः सह, पश्यञ्जन्मानि जातानि सूर्य । अपि वा पूर्वस्याम् ॥२३॥

येना पावक–इति । **येन** हे **पावक वरुण चक्षसा** ख्यानेन **जनान् अनु भुरण्यन्त पश्यसि** तेनैव ख्यानेन तयैव ख्यात्या प्रज्ञया युक्तस्त्व **वि द्याम् एषि** 15

2 *bi j* अनुग्राहकेण, *m* अनुग्राहेण, *a* only omits त्व, *a* सर्वेषा for पूर्वेषा of *bi j* 4–6 *m* omits from वय स्तुम to ऋक् । त 7 *d* पठति 12 Bi J द्या रजश्च, Bi mss ख, ग—द्यॉ रजश्च, Bi J महान्तल्लोकम°, R महान्तॅल्लोकम°, Bi mss क, ख, ग—महान्त लोकम°, C as text, D लोक महानच ? Bi J मिमानो अक्तुभी, C D and Bi ms ख—मिमानोऽक्तुभी 13 Bi J पश्यञ्जन्मानि, Bi ms क—पश्यन् जन्मानि, Bi J conclude XII iii 4, with पूर्वस्याम् 14 *a* marks verse 21, after इति, *a d m* omit चक्षसा 14–15 *bi* जना अनु, *j* जनान् अनु, *m* जनॉ अनु 15 *d* आख्यानेन, *bi j* ख्यानेन, *m* व्याख्यानेन, *d* ख्यात्या, *bi j* ख्याता

8–9 RS I 50 6
10–11 RS I 50 7, AV 13 2 22, 20 47 19, Ais 5 12
13 Durga omits वा after अपि

विविधमेषि। अतिशयेन वा एषि। किमेषि। द्युलोकम्। **रजः च पृथु, महान्त लोकम्** अन्तरिक्षम्। किं कुर्वाण। **अहा–अहानि च मिमानः**–कुर्वन् **अक्तुभिः-रात्रिभिः सह। पश्यन्** च **जन्मानि–जातानि** सर्वभूतान्यनुग्राहकत्वेन **सूर्य**।

अपि वोत्तरस्यामेकवाक्यता स्यात्। **अपि** तर्हि **पूर्वस्याम्** अप्युपेक्ष्या। कथम्

5 इति। यत पठति॥ २३॥

"येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ अनु।
त्वं वरुण पश्यसि॥"

"प्रत्यङ् देवाना विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान्।
प्रत्यङ् विश्व स्वर्दृशे॥"

10 **प्रत्यङ्ङिद् सर्वमुदेषि। प्रत्यङ्ङिद् ज्योतिरुच्यते। प्रत्यङ्ङिद् सर्वमभि विपश्यसीति। अपि वैतस्यामेव॥ २४॥**

---

1 *d* omits किमेषि 1–2 *a d* omit पृथु महान्त लोकम् अन्तरिक्षम् 2 *d m* omit अहा, *a d* omit अहानि च 3 *bi* सूर्यं, *j* सूर्य 5 *d* पठति for पठति 10–11 C D read प्रत्यङ्ङिद् सर्वमुदेषि प्रत्यङ्ङिद ज्योतिरुच्यते। प्रत्यङ्ङिद सर्वमभिविपश्यसीति, Bi mss क, ख, ग omit प्रत्यङ्ङिद सर्वमुदेषि प्रत्यङ्ङिद ज्योतिरुच्यते।, Bi J read प्रत्यङ्ङिद सर्वमुदेषि प्रत्यङ्ङिद सर्वमिदमभिविपश्यसीति, R Bi ms च and others read प्रत्यङ्ङिद सर्वमुदेषि प्रत्यङ्ङिद सर्वमाभिविपश्यसीति, R does not include प्रत्यङ्ङिद ज्योतिरुच्यते into the text but mentions it in the foot note Durga, Bi and J also omit it We follow C D 11 Bi J conclude XII iii 5, with एव

6–7 RS I 50 6

8–9 RS I 50 5, AV 13 2 20, 20 47 17, Ais 5 10

9 स्वर्दृशे—Both Yâska and Durga do not explain this word

10 The sentence, **प्रत्यङ्ङिद् ज्योतिरुच्यते** is omitted by Durga It is superfluous here The words इद ज्योतिरुच्यते must have been incorporated into the text in this place from line 8, page 1132, section 26, for which see below

येनां पावक-इति । हे **वरुण पावक येन** ख्यानेन यथैवानुग्रहबुद्ध्या **जनान् अनु भुरण्यन्त पश्यसि** तयैव ख्यात्या प्रज्ञया युक्त **प्रत्यङ् देवाना** या विशस्ता कृत्वा पुरस्तात्तासाम् **उदेषि** । **मानुषान्** चैवमेव **प्रत्यङ्** कृत्वा तेषामपि पुरस्तादेव **उदेषि** । किं बहुना । हे **स्व** आदित्य **प्रत्यङ् इद सर्वम्** आत्मन कृत्वा पुरस्तादुद्यन् **सर्वमभिविपश्यसि** । 5

न चेत् पूर्वस्यामुत्तरस्या वा एकवाक्यता स्यात् **अपि** तर्हि **एतस्यामेव** ॥ २४ ॥

"येनां पावक चक्षसा भुरण्यन्त जनाँ अनु ।

त्व वरुण पश्यसि ॥"

तेन नो जनानभिविपश्यसि ॥

केशी । केशा रश्मयस्तैस्तद्वान् भवति । काशनाद्वा, प्रकाशनाद्वा । 10
तस्यैषा भवति ॥ २५ ॥

कथमिति । यत पुन पठति । **येनां पावक**-इति । हे **पावक वरुण येन** ख्यानेन यथैवानुग्राहकप्रज्ञया **जनाननु भुरण्यन्त पश्यसि** त्व पुण्यकारिण **तेनैव** ख्यानेन तयैवानुग्रहकारकबुद्ध्या अस्माक **जनानभिविपश्यसि** ।

को विशेष प्रथमादध्याहारात् । प्रथमे हि तत्ते वय स्तुम इति स्तुत्या परि 15 समापितम् । इह पुनराशिषा **तेन नो जनानभिविपश्यसि** । स्तुत्याशिषो सबन्ध नित्यत्वाद्वाक्यस्य । एष साकाङ्क्षाणा मन्त्राणामेकवाक्यताप्रकार उपप्रदर्शित ॥

---

1 *a* marks ve1 e 22, aftc1 इति, *a d* त्व वरुण, *b1 j* हे वरुण 2 *d* adds विश aftc1 देवाना 6 *a* does not conclude the commenta1y on section §24 here, but afte1 पुन पठति (see line 12, below) 10 B1 mss क, ख, ग do not 1ead प्रकाशनाद्वा 11 B1 J conclude XII 111 6 with भवति 12 *a* ma1ks ve1se 23, after पावक इति 14 *d* तयैवा°, *b1 j* तयैवा°, *a d m* अभिविपश्येति, *b1 j* अभिविपश्यासि 17 *b1 j* उपप्रदार्शित , *m* उपदर्शित

7-8 RS I 50 6

10 B1 mss क, ख, ग and Du1ga omit प्रकाशनाद्वा It is 1edundant afte1 काशनात् as both mean one and the same thing, cf Du1ga रश्मयोऽपि केशा काशनादेव, next page, line 2

केशी (१४) इति वक्तव्यम् । अत्र **केशा रश्मयः तैस्तद्वानादित्यः** यो मध्यदिने भवति । **काशनाद्वा** । प्रकाशनादित्यर्थं । रश्मयोऽपि केशा काशनादेव । **तस्य एषा भवति** ॥ २५ ॥

"केश्यं१ग्निं केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी ।

5 केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योतिरुच्यते ॥"

केश्यग्निं च विषं च । विषमित्युदकनाम, विष्णातेर्विपूर्वस्य स्नातेः शुद्ध्यर्थस्य । विपूर्वस्य वा सचतेः । द्यावापृथिव्यौ च धारयति । केशीदं सर्वमिदमभिविपश्यति । केशीदं ज्योतिरुच्यत इत्यादित्यमाह । अथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते । धूमेनाग्नी रजसा च

10 **मध्यमः । तेषामेषा साधारणा भवति** ॥ २६ ॥

केश्यं१ग्निम्—इति । जूतेरार्षम् । **केश्यग्निं बिभर्ति** । वर्षेणोदकेनौषधीरभि निष्पादयन् । आहुतिद्वारेण **केशी विषं बिभर्ति । विषमुदकं विष्णातेर्वि पूर्वस्य स्नातेः शुद्ध्यर्थस्य । विपूर्वस्य वा सचतेः ।** सर्वत्र ह्यातिशयेन यत्सक्तमिति तदपि केशी बिभर्ति । **रोदसी** अपि च केश्येव बिभर्ति । तन्निवासीनि

6–7 Bi mss क, ख, ग omit स्नाते शुद्ध्यर्थस्य विपूर्वस्य 7 C धारयसि, Bi J धारयति 10 C D R and Bi ms च read मध्यमस्तेषामेषा साधारणा भवति, Bi mss क, ख, ग and Bi J मध्यमस्तयोरेषा भवति, Bi J conclude XII iii 7, with भवति 11 *a* marks verse 24, after इति

---

1 'केशी'—Nigh V 6 14

4–5 RS X 136 1

6 विषमिति उदकनाम—See Nigh I 12 15

7 विपूर्वस्य वा सचते —Cf 'विष्लृ व्याप्तौ,' Dhatup 3 13

7 द्यावापृथिव्यौ च धारयति is omitted by Durga

8 Durga omits इत्यादित्यमाह

10 The reading तेषामेषा साधारणा भवति seems to be the one followed by Durga too, cf his *vritti* below तेषां त्रयाणामपि केशिनाम् एषा साधारण्येन भवति

13 स्नाते शुद्ध्यर्थस्य—cf 'ष्णा शौचे' Dhatup 2 42

13 विपूर्वस्य वा सचते —cf 'षच सेचने सेवने च' Dhatup 1 163

भूतानि अनुगृह्णाति। अपि चाय स्वरादित्य **केशी विश्वमिदं सर्वमिदम् अभि-विपश्यति** यथाभिद्रष्टव्यम्। कोऽय केशीति। यत आह दर्शयन्नेवादित्य **केशीद् ज्योतिरुच्यते** इति ॥

अत पर विचार। **अथाप्येते इतरे ज्योतिषी** प्रथममाध्यमिके **केशिनी (१५) उच्येते**। तत्र तावत् **धूमेनाग्निः** केशी। स हि तस्य प्रकाशनाय 5 निरूढस्यापि भवति। **रजसा च मध्यमः**। असावप्यमूर्तत्वात् अप्रकाश सन् रजसोद्भूतेन प्रकाशते असौ वायुरागच्छतीति। उदकेन च वैद्युत। तेषा त्रयाणामपि केशिनाम् **एषा** साधारण्येन प्रधानस्तुति **भवति** ॥ २६ ॥

"त्रयः केशिन ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम्।
विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥" 10

त्रयः केशिन ऋतुथा विचक्षते। काले कालेऽभिविपश्यन्ति। संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं दहति। सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यः। गतिरेकस्य दृश्यते न रूप मध्यमस्य ॥

अथ यद्रश्मिभिरभिप्रकम्पयन्नेति तद् वृषाकपिर्भवति, वृषाकम्पनः। तस्यैषा भवति ॥ २७ ॥ 15

4 *a d* उत्तरे for इतरे of *bi j* 6 *a d m* निगूढस्य for निरूढस्य, *a d* तु for च, *m* प्रकाश सन् for अप्रकाश सन् 7 *d* असो वा पुरा गच्छतीति for असो वायुराग° 15 Bi J conclude XII iii 8, with भवति

5 'केशिनी'—Nigh V 6 15

7 उदकेन च वैद्युत —These words seem to be an interpolation as the *third kes'in* according to Durga himself is Sûrya and not Vaidyutagni See Durga's *vritti* on the next Khanda य एते त्रय केशिन अग्निवायुसूर्या etc, next page, lines 2-3

7-8 तेषा त्रयाणामपि केशिनाम्—As Rgveda contains no rik in which agni and vayu only are addressed as Kesini, Yaska quotes below a nigama in which *three kes'ins* are mentioned

9-10 RS I 164 44, AV 9 10 26

12-15 Durga omits इति (in इत्यग्नि), सर्व, तद्, and वृषाकम्पन

त्र्यं केशिनः–इति। दीर्घतमस आर्षम्। महाव्रते वैश्वदेवे शस्यते। य एते **त्रयः केशिनः** अग्निवायुसूर्या **ऋतुथा काले काले विचक्षते,** यथाकालम् **अभिविपश्यन्ति।** स्वकर्माधिकारयुक्तेनानुग्रहेण लोकमनुगृह्णन्ति। **एषाम् एकः** पृथिवीस्थान **अग्निः संवत्सरे पृथिवी वपते। दहति** इत्यर्थ। तथा हि सा कर्मण्या सपद्यते।
5 **विश्वमेको अभि चष्टे।** स्वाविकारयुक्तै **कर्मभिः अभिविपश्यति**–अनुगृह्णाति **आदित्यः। ध्राजिरेकस्य ददृशे। गतिरेकस्य** रजसोद्धूतेन पार्थिवेन उदकेन वा **दृश्यते न रूप मध्यमस्य।**

अथ यद्रश्मिभिरभिप्रकम्पयन्नेति। अथ यत् यदा आदित्य **रश्मिभि** उपसहृतैरुपसपन्नैर्भूतानि **अभिप्रकम्पयन् एति तत्** तदा **वृषाकपि** (१६)
10 **भवति।** वर्षिता चावश्यायाना कम्पनश्च भूतानाम्। सर्वो हि भगवत्यदृश्ये तद्भयात् कम्पते। **तस्य एषा भवति॥ २७॥**

"पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै।

य एष स्वप्ननशनोऽस्तमेषि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः॥"

पुनरेहि वृषाकपे, सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै। य एष

---

1 *a* marks verse 25, after इति 2 *d* अग्निर्वायु सूर्या ?, *d* काले only, for काले काले 2-3 *a d m* पर्वकालमपि (*m* ° भि°) विपश्यति for यथाकालमभिविपश्यन्ति of *bi 3* 3 *a d m* तेषा for एषा 4 *a d* वपति for वपते 8-9 *a d* omit अथ यत् and आदित्य, and read as यदा रश्मिभि उपसहृतै° 9 *a d m* omit तत् before तदा 12 R सुविता कल्पयावहै 13 R and Bi ms च—पुन । विश्वस्मादिन्द्र° 14 C य एष स्वप्ननशन

---

1 वैश्वदेवे शस्यते—Ait Âi 5 3 2

9 'वृषाकपि'—Nigh V 6 16

12-13 RS X 86 21, AV 20 126 21, *cf* Nir XII 9

14 Durga omits व

**स्वप्नशन॰ स्वप्नान् नाशयस्यादित्य उदयेन, सोऽस्तमेषि पथा पुन॰ ।
सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद्ब्रूम आदित्यम् ॥**

यमो व्याख्यातः । तस्यैषा भवति ॥ २८ ॥

पुनरेहि वृषाकपे–इति । वृषाकपेरार्षम् । पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिन शस्त्रे विनियुक्ता । हे **वृषाकपे** भगवन् **यः एषः** त्व **स्वप्नशनः**–स्वप्ननाशन　5 **स्वप्नान् उदयेन नाशयसि सोऽस्तमेषि पथा पुनः** । यश्च त्व **विश्वस्मात्**–**सर्वस्मात्** जगत **इन्द्रः** ईश्वर **उत्तरः**–उद्धततर स त्व **पुनः एहि** आयाहि उदय प्राप्नुहि । तत आवा **सुविता–सुप्रसूतानि** सुप्रवृत्तानि शोभनमर्थमुद्दिश्य जगतोऽनुग्रहमेतानि शोभनानि **कर्माणि** प्रवृत्तानि **कल्पयावहै** सगुणानि कुर्व, त्वमुदयेनाहमनुष्ठानेनेति ।　10

यमः (१७) वक्तव्य । स पुन **व्याख्यातः** निर्वचनत । इह त्वादित्योऽभिधेय । **तस्य एषा भवति** ॥ २८ ॥

**“ यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवै॰ स पिबते यम॰ ।
अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणाँ अनु वेनति ॥ ”**

---

1 C D R Bı ms च, and Durga read नाशयस्यादित्य°, Bı J नाशयत्यादित्य° 3 Bı J conclude XII ııı 9, with भवति 4 *a* marks verse 26, after इति, *a* concludes section 27 here after °रार्षम् and not before, after तस्य एषा भवति last page, line 11 5 *d* reads भगवन् वृषाकपे by inversion, *a d m* omit स्वप्नशन 6 *m* सोस्तमेति पथा पुन, *bı ȷ* सोऽस्तमेषि पथा पुन, *a d* यथा for पथा 7 *m* उद्धततर, *a d* स त्व पुनरेव हि उदय प्राप्नुहि, *bı ȷ* as above, *a d* omit एहि आयाहि, *m* omits एहि only 8 *m* सुविता for सुविता, *a d m* omit सुप्रसूतानि 11 *a d* add च after स

---

1 स्वप्नशन —The word नशन is not used in Classical Sanskrit

1 Durga omits आदित्य

2 य (before इन्द्र) and तमेतद् ब्रूम आदित्यम् are omitted by Durga.

5 विनियुक्ता—As'va Śrau 8 3

11 ‘यम ’—Nigh V 6 17, व्याख्यात i e in Nir X 19

13-14 RS X 135 1, TA 6 5 3

यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे स्थाने, वृतक्षये वा । अपि वोपमार्थे स्याद् वृक्ष इव सुपलाश इति । वृक्षो व्रश्चनात् । पलाश पलाशनात् । देवैः सगच्छते यमो, रश्मिभिरादित्यः । तत्र नः सर्वस्य पाता वा पालयिता वा पुराणाननुकामयेत ॥

5 **अज एकपात् । अजन एकः पादः । एकेन पादेन पातीति वा । एकेन पादेन पिबतीति वा । एकोऽस्य पाद इति वा ।**

"एकं पादं नोत्खिदति"

इत्यपि निगमो भवति । तस्यैष निपातो भवति वैश्वदेव्यामृचि ॥२९॥

यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे—इति । कुमारस्य यामायनस्यार्षम् । **यस्मिन् वृक्षे**—
10 आदित्ये । स हि स्वगत्या कालम् अतिक्रामयन् सर्वभूतानामायूंषि क्षपयति । **वृश्चतीति वृक्षः** । **वृतक्षये वा** । पुण्यकृद्भिर्वृते निवासे इत्यर्थ । **सुपलाशे** सुष्ठु पराशीर्णमले दीप्तिमति **देवैः** सह **रश्मिभिः संपिबते सगच्छते** अस्त गच्छन्नादित्य । तत्र किमिति । **अत्र नः** अस्मान् पुण्येन कर्मणा विद्यया च तत्प्रापिकया

---

1 C D and Bi ms क read वृत क्षये, Bi J and R वृतक्षये 2 Bi ms क reads पलाश पलासदनाद्देवै , Bi mss ख, ग read पलाश पलाशदनाद्देवै 5 Bi J अजन एक पाद एकेन, Bi mss क, ख, ग—अजन एकपाद एकेन 6 C एकोस्य पाद 8 Bi J conclude XII iii 10 with °मृचि 9 *a* marks verse 27, after इति, *a* कुमारस्य यमार्ष, *d* कुमारस्य यमायनस्यार्ष 11 *a d* वृत क्षये वा पुण्यकृद्भिर्वृतो निवास इत्यर्थ , *bi ?* वृतक्षये वा पुण्यकृद्भिर्वृते निवासे इत्यर्थं , *m* सुष्टु for सुष्ठु of *bi ?* 12 *a d* read सपिबते but omit सगच्छते 13 *d* अत्रा for अत्र, *m* अस्मन् for अस्मान्

---

1 **स्थाने**—Durga omits this word

2 **वृक्षो व्रश्चनात्, पलाश पलाशनात्**—Durga does not give these etymologies

3 Durga omits **तत्र,** and does neither repeat nor explain—**सर्वस्य पाता वा पालयिता वा**

7 एकं पादं नोत्खिदति—AV 11 4 21

8 Durga omits **इति** in **इत्यपि**

गतात्मन **पुराणान्** इव तन्निवासिन **अनु वेनति वेनतु कामयेत** कामयतु ।
सप्रीणयत्वित्यर्थ ॥

वृक्षे इव सुपलाशे इति ऐतिहासिकपक्षे । स्वगृहमुपागतानस्मान् सुपलाशवृक्ष
प्रख्यसुखनिवासे पितृराजो **यमः पुराणान्** इव तल्लोकनिवासिन पितॄन् अनु कामयतु ।
अस्मिन् पक्षे देवै सपिबत इति तदनुचारिणो गृह्यन्ते देवा इति ॥ 5

अज एकपात् (१८) इति वक्तव्यम् । स पुन अयमादित्य नित्यम् **अजनः**-
गमन । **एकः** च **पादः** ब्रह्मण । विज्ञायते हि

"अग्नि पादो वायु पाद आदित्य पादो दिश पाद "

-इति । **एकेन पादेन पातीति वा** । सर्वमिद जगत् एकेनाशेनानुप्रविश्य पाति
रक्षति स्वापकाले प्राणात्मनाऽन्न पचन् । अजनश्चेत्यज एकपात् । **एकेन पादेन** 10
पिबतीति वा । एकेनाशेनोदक सर्वस्माज्जगत पिबत्यजनश्चेत्यज एकपात् । अथ
वा । अजनो गमन **एकोस्य पाद इति** अज एकपात् । जीवभूतोऽस्य कृत्स्ने
जगति एक पादोऽनुप्रविष्ट ।

निगमोऽपि हि **भवति** एवास्मिन्नर्थे ।

"**एक पाद नोत्खिदति** सलिलाद्धस उच्चरन् । 15
स चेत्तमुद्धरेदङ्ग न मृत्युर्नामृत भवेत् ।"

एकमात्मन पादमश नोत्खिदति नोद्धरति इति आदित्यो हस महतस्तमसो वाध्वनो वा

---

1 *m* तन्निवासीन, *m* omits वेनति, *d* omits वेनति वेनतु, *a d m* omit कामयेत 2 *a d* read मप्रीणयतामित्यर्थं, *bi j m* सप्रीणयत्वित्यर्थ 3 *a d* उपगतान् 3–4 *a d* सुपलाशवृक्षप्रख्य सुखनिवास 11 *a d* omit च after अजन 12 *d* जीवो for जीवभूतो 17 *m* पादमत्रान्नोत्खिदति for पादमश नोत्खिदति, *a d* omit नोत्खिदति, *a d m* omit इति after नोद्धरति, *a d* omit वा after तमस

---

6 'अज एकपात्'—Nigh V 6 18

7 विज्ञायते हि "अग्नि पादो etc"—Cf Chhân Up iii 18 2

15–16 एक पाद नोत्खिदति etc—cf Âśva ii 4 21, where however the second half of the stanza stands as follows —यदङ्ग स तमुत्खिदेत् नैवाद्य न श्व स्यात् न रात्री नाह स्यात् न व्युच्छेत् कदाचन ।

हन्ता । कुत पुनर्नोत्खिदति । सलिलात् सन्मात्रे ब्रह्माणि लीनादेतस्माज्जगत उच्चरन् । अहन्यहनि उद्यन्नित्यर्थ । स चेत् त जीवभूतमात्मन पादमेतस्मात् जगत उद्धरेत् ततस्तदुद्धरणसमकालमेव अङ्ग क्षिप्र न मृत्युर्नामृत भवेत् । सर्वमिदमव्यपदेश्य सदेव स्यादित्यर्थ । **तस्य एष निपातो भवति** साधारण्येन **वैश्वदेव्यामृचि** ॥ २९ ॥

5 **" पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्ता सिन्धुरापः समुद्रियः ।**
विश्वे देवासः शृणवन् वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरन्ध्या ॥"

पविः शल्यो भवति, यद्विपुनाति कायम् । तद्वत् पवीरमायुधम् । तद्वानिन्द्रः पवीरवान् ।

" अतितस्थौ पवीरवान् "

10 **इत्यपि निगमो भवति । तद्देवता वाक् पावीरवी । पावीरवी च दिव्या वाक्, तन्यतुस्तनित्री वाचोऽन्यस्याः । अजश्चैकपाद्, दिवो धारयिता च सिन्धुश्चापश्च समुद्रियाश्च सर्वे च देवाः सरस्वती च सह पुरन्ध्या स्तुत्या प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि शृण्वन्तु वचनानीमानीति ॥**

पृथिवी व्याख्याता । तस्या एष निपातो भवत्यैन्द्राग्न्यामृचि ॥३०॥

---

3 *d* सदैव for सदेव ? 11 C °स्तनयित्री वाचोन्यस्याजश्चैक° Bi J °स्तनित्री वाचोऽन्यस्या° 11 Bi ms च and others, C D R and Durga omit च after धारयिता, Bi J read it 12 Bi mss क, ख, ग do not read च after समुद्रिया, Bi J have it 14 D भवत्यैन्द्राम्नृचि ?, Bi J conclude XII iii 11 with °मृचि

5-6 RS X 65 13

9 RS X 60 3

10-13 **अपि निगमो भवति, पावीरवी** in the clause पावीरवी च दिव्या वाक्, the **च** after समुद्रिया, **स्तुत्या,** and **इति** in इमानीति—these are omitted by Durga

11 Durga, C D and R omit **च** after धारयिता In fact it is not necessary

13 **प्रयुक्तानि** is neither repeated nor explained by Durga

पावीरवी तन्यतुः–इति । वसुकर्णस्यार्षम् । वैश्वदेवे शस्त्रे विनियोग । **पविः**–**शल्यो भवति** । कस्मात् । **यद् विपुनाति** विदारयति **कायम्** । तेन शल्येन **तद्वत् पवीरम् आयुधम्** । रो मत्वर्थे । तेन शल्यवता आयुधेन **तद्वान् इन्द्रः पवीरवान्** ।

यथा चैतदेव तथैष निगम । **अतितस्थौ पवीरवान्–इति** ।　　5

" यो जनान् महिषा **इवातितस्थौ पवीरवान्** । उतापवीरवान् युधा ॥ "

–इति । विप्रबन्धोरार्षम् । य इन्द्र महिषान् अतिमहतोऽप्यसुरजनान् युधा युद्धेन अति–अतीत्य तस्थौ–तिष्ठति पवीरवान्–आयुधवान् । अपि च अपवीरवान् । अनायुध इत्यर्थ । सायुधो निरायुधश्च नित्यमसुरजनान् महतोऽपि अतितिष्ठति य स इद नामास्माक करोत्विति । **तद्देवता वाक् पावीरवी** । स इन्द्रो यस्या माध्यमिकाया 10 वाचो देवता सैन्द्री वाक् पावीरवी । **तन्यतु**·–**तनित्री** तनयित्री **वाचोऽन्यस्या**· । तदुक्तम् ।

" ता विश्वरूपा पशवो वदन्ति । "

सा च **दिव्या वाक्** । **अजश्चैकपात्, दिवो धारयिता** । एतदत्र द्युस्थानत्वम् अजस्यैकपाद । **सिन्धुश्च** नद । **आपश्च समुद्रियाः** । **विश्वे** च देवा **सर्वे च** 15 **देवा**· **शृणवन्**–**शृण्वन्तु इमानि वचनानि** स्तुतिलक्षणानि । न । किं वचनान्येव । किं तर्हि । **सह धीभि**·–**कर्मभि** हविर्दानयुक्तै सहितानि । **सरस्वती**

---

1 *a* marks verse 28, after इति　2 *a d* add स before कस्मात्, *d m* शल्येन, *bi g* शाल्येन ?　5 *a d* यथा चैव मन्त्रदृगाह । अतितस्थौ etc , *bi g* यथा चैतदेव तथैष निगम　8 *d m* omit अति before अतीत्य　9 *a d m* निरायुधश्च, *bi g* निरायुधश्च　10–11 *a d* वाचो माध्यमिकाया देवता, *bi g* माध्यमिकाया वाचो देवता　11 *m* omits तनित्री, *a d* omit तनयित्री　15 *a d* अजस्यैकपाद , *m* अजश्चैकपद , *bi g* अजस्यैकपद , *d* reads आसमुद्रिया for आपश्च समुद्रिया　15–16 *a d* omit सर्वे च देवा　17 *a d* न किं तर्हि, *bi g* do not have न

---

6 RS X 60 3

11 सैन्द्री वाक् पावीरवी—Cf " पावीरवीं शसति । वाग् वै सरस्वती पावीरवी, वाच्येव तद्वाच दधाति "—AB 3 3 12

13 ता विश्वरूपा etc —RS VIII 100 11, Nir XI 29

च शृणोतु पुरन्ध्या सह बहुधान्या माध्यमिकया वाचा इत्येतदाशास्महे । निर्वचनस्यास्यामृच्युत्तरे पादे सम्यक् पाठोऽन्वेष्य ॥

पृथिवी (१९) व्याख्याता । तस्या एष निपातो भवति दिव पृथिव्या ऐन्द्राग्न्यामृचि न स्तुत्यत्वेन । किं तर्हि । नैघण्टुकेन केवलम् ॥ ३० ॥

5 "यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः ।
अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबत सुतस्य ॥"

इति सा निगदव्याख्याता ॥

समुद्रो व्याख्यातः । तस्यैष निपातो भवति पावमान्यामृचि ॥३१॥

यदिन्द्राग्नी परमस्याम्–इति । कुत्सस्यार्षम् । हे इन्द्राग्नी वृषणौ यद्–
10 यदि युवा परमस्यां पृथिव्यां द्युलक्षणाया, यदि मध्यमस्या मध्यमायामन्तरिक्षे, यदि अवमस्याम् अस्यामेव भूम्याम् । उत स्थ॰ तथापि परि आयातम् अस्मान् प्रति । पर्येत्य अथ सोमस्य पिबतम् अभिषुतस्य स्वमशामिति ।

समुद्र॰ (२०) व्याख्यातः । इह तु आदित्य इति विशेष । अत्रापि समुद्र वन्त्यस्मादाप इत्येवमादि तदेव निर्वचनम् । तस्य एष॰ समुद्रस्य निपातो भवति
15 पावमान्यामृचि ॥ ३१ ॥

---

2 *bi j* निर्वचनस्यास्याम्°, *d* निर्वचनस्याल्युत्तरे पादे etc 8 Bi J conclude XII iii 12, with पावमान्यामृचि 9 *a* marks verse 29, after इति, *a d* omit वृषणौ यद्, *m* omits यद् 10 *a d m* omit मध्यमस्या 11 *d* omits अस्या before एव 13 *a d* omit तु

---

2 निर्वचनस्यास्यामृच्युत्तरे पादे सम्यक् पाठोऽन्वेष्य—It is not clear what Durga means by this

3 'पृथिवी'—Nigh V 6 19, व्याख्याता, i e in Nir I 13, 14, cf IX 31, XI 36

5-6 RS I 108 10

7 इति सा निगदव्याख्याता—As usual Durga does not notice this sentence in his vritti

13 'समुद्र'—Nigh V 6 20, व्याख्यात, i e in Nir II 10

" पवित्रवन्तः परि वाचमासते पितैषां प्रत्नो अभि रक्षति व्रतम् ।
महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् ॥ "

पवित्रवन्तो रश्मिवन्तो माध्यमिका देवगणाः पर्यासते माध्यमिका वाचम् । मध्यमः पितैषां प्रत्न॰ पुराणोऽभिरक्षति व्रत कर्म । मह॰ समुद्र वरुणस्तिरोऽन्तर्दधात्यथ धीरा॰ शक्नुवन्ति धरुणेषूदकेषु कर्मण आर- 5
भमारब्धुम् ॥

अज एकपाद् व्याख्यातः । पृथिवी व्याख्याता । समुद्रो व्याख्यातः । तेषामेष निपातो भवत्यपरस्या बहुदेवतायामृचि ॥ ३२ ॥

पवित्रवन्तः परि वाचम्–इति । पवित्रस्यार्षम् । प्रवर्गे विनियोग । रश्मय पवित्रवन्त अमुष्मादादित्यमण्डलात् प्रसृता मध्यस्थाने मरुत्प्रभृतिभिर्देवगणै सयुज्यन्ते । 10
तत्सयोगात् **माध्यमिका देवगणा॰ पवित्रवन्तः रश्मिवन्तः** भवन्ति । ते च **माध्यमिका वाच परिवार्य आसते** । स **वरुणः** विद्युदाख्यो **मध्यमः पिता**– पाता रक्षिता **एषा** मरुत्प्रभृतीना **प्रत्नः–पुराण व्रत–कर्म** तदधिकारयुक्तम् **अभिरक्षति** । कथमिति । तदुच्यते । **मह॰**–महान् **वरुणः**–मध्यम । महान्त वा **समुद्रम्**–आदित्य मेघजालेन यदा **तिरोदधाति,** दुर्दिन कृत्वा वर्षति ओषधीषु, 15

3–4 Bı mss क, ख, ग ıead माध्यमका ınstead of माध्यमिका and omıt माध्यमिका वाचम् 4 C D R and Bı mss च and otheıs, omıt मध्यम befoıe पिता, Bı J have ıt 5–6 C आरभमारब्धु, Bı J D as text 8 Bı J conclude XII ııı 13, wıth °देवतायामृचि 9 *a* maıks veıse 30, afteı इति, *a d* प्रवर्ग्ये, *bı ȷ* प्रवर्गे 9–10 *bı ȷ m* रश्मय पवित्रतेऽमुष्मादा°, *a d* रश्मय पवित्रवन्तोऽमुष्मादादित्य° 11 *a d m* omıt रश्मिवत, *a d* add afteı भवन्ति,—ते च पर्युपासते ते (*d* omıts) च परिवार्य माध्यमिका वाचमासते विद्युदाख्याम् (thıs last word ıs added by *d* only, *bı ȷ* do not have ıt), *m* adds ते च पर्युपासते only, afteı भवन्ति 13 *d m* तेषां foı एषा

1–2 RS IX 73 3, TA 1 11 1
3–4 Bı mss क, ख, ग omıt माध्यमिका वाचम्
5 अन्त —omıtted by Duıga
9. प्रवर्गे विनियोग —Âśva S'rau 4 6

अथ धीराः—धीमन्त धरुणेषु—उदकेषु शेकुः—शक्नुवन्ति कर्मणः कृष्यादे वैदिकस्य वा आरभम् आरब्धुम् प्रारम्भम् इत्येवमभिरक्षति तेषा माध्यमिकाना व्रतम्। यदि ह्यसावावृणोति मेघैस्ततस्तेषामधिकारप्रतिलम्भो भवति।

अज एकपाद् व्याख्यातः। इह तूत्तम। पृथिवी व्याख्याता। समुद्र॰ 5 व्याख्यातः। तेषामेष निपातो भवति स्तुतिसाधारण्येन अपरस्या बहुदेवतायामृचि ॥ १२ ॥

"उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात् पृथिवी समुद्रः।
विश्वे देवा ऋतावृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥"

अपि च नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वजश्चैकपात्, पृथिवी च समुद्रश्च सर्वे 10 च देवाः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा, हूयमाना मन्त्रैः स्तुता, मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु, मेधाविशस्ताः।

दध्यङ् प्रत्यक्तो ध्यानमिति वा, प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति वा।

---

1 *a d* omit अथ, *a d* omit शेकु शक्नुवन्ति 2 *a d* read after वैदिकस्य वा,—आरम्भ प्रारम्भमित्येवमभिक्षरति, *bi j* read आरभम् आरब्धुम् प्रारम्भम् इत्ये°, *d* आरभ प्रारम्भ, *m* omits आरब्धुम् 4-5 *a d* omit these lines 8 R हुवाना स्तुता 10 R Bi J मन्त्रै स्तुता 12 Bi J प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यान मिति वा, Bi mss क, ख, ग have °ध्यानमिति वा

4-5 अज एकपाद् व्याख्यात —In Nir XII 29, 33 पृथिवी व्याख्याता—Nir I 13, 14, XII 30 समुद्र व्याख्यात —Nir II 10, XII 30

7-8 RS VI 50 14, VS 34 53, MS 1 6 2 88 12-13, ApŚ 5 19 4

9 Durga omits च after अपि

10 Durga in his *vritti* adds उदकवृधो वा, as the third meaning of ऋतावृध (see next page, line 6) His *Niruktapâtha* therefore must have been सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा उदकवृधो वा

10 मन्त्रा —The insertion of the word मन्त्रा itself, from the rik into the bhâsya after its rendering there by मन्त्रै is confusing Durga omits मन्त्रा

अथर्वा व्याख्यातः । मनुर्मननात् । तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्र्यामृचि ॥ ३३ ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु–इति । ऋजिश्वन आर्षम् । आग्निमारुते विनियोग । **उत नः** अप्यस्माकम् **अहिर्बुध्न्यः शृणोतु** । अपि **अज एकपाद्** अपि **च पृथिवी** अपि **च समुद्रः विश्वे देवाः सर्वे** एते एवमादयो देवा, **ऋतावृधः**– 5
सत्यवृधः यज्ञवृधः उदकवृधो **वा हुवानाः**–आहूयमानाः **मन्त्रैः** यजुर्मयै, **स्तुताः** च स्तोत्रै सामभि, **कविशस्ताः** कविभिश्च नैघण्टुकत्वेन **मेधाविभिः** शस्त्रैश्च **शस्ताः** स्तुतास्तेऽस्मा**नवन्तु,** इत्येतदाशास्महे ।

दध्यङ्, मनुः, अथर्वा इति त्रित्वपक्षे आदित्य एवैते तद्गुणयोगाद् भवन्ति द्युस्थाने समाम्नानात् । पृथक्त्वे पुनर्द्युस्थाना तत्सहचारिण एते ऋषय । 10

दध्यङ् (२१) **प्रत्यक्तो ध्यान** प्रतिगतो ध्यानमिति । ध्यानारम्भणे ह्येष युक्त स्वमधिकारमनुतिष्ठति । अथवा । **प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति वा** । अधिकरण कारकम् । तथा हि तस्मिन् ध्यानकार्यं सफल लक्ष्यत इति ॥

अथर्वा (२२) **व्याख्यात,** निर्वचनत । न ह्यय स्वस्मादधिकारात् थर्वति । न कदाचित् स्वमधिकार मुञ्चति ॥ 15

मनुः (२३) अय **मननात्** । न हि तदस्ति यदय न मनुते ।

तेषामेष निपातो भवति ऐन्द्र्यामृचि ॥ ३३ ॥

---

2 Bi J conclude XII iii 14, with °मृचि　3 *a* marks verse 31, after इति　4 *a d m* omit उत न　6 *a d* omit सत्यवृध यज्ञवृध and read merely यज्ञवृध after उदकवृध　7 *m* omits कविशस्ता only, *a d* omit कविशस्ता कविभिश्च, *d* omits नैघण्टु and reads कत्वेन only, *m* नैवण्टुकेन, *bi j* नैघण्टुकत्वेन　8 *a d* omit च शस्ता after शस्त्रै, *m* omits शस्ता 11 *a d* युक्त, *bi j* उक्त　13 *d* सकल for सफल ?　14–15 *d* reads कुर्वति for थर्वति and omits न and the next line

---

3 आग्निमारुते विनियोग —Âśva Śrau 5 20
11 'दध्यङ्'—Nigh V 6 21
14 'अथर्वा'—Nigh V 6 22, व्याख्यात, i e in Nir XI 18
16 'मनु'—Nigh V 6 23

" यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमत्नत ।

तस्मिन् ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मतार्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ "

यामथर्वा च मनुश्च पिता मानवाना दध्यङ् च धियमतनिषत तस्मिन् ब्रह्माणि कर्माणि पूर्वेन्द्र उक्थानि च संगच्छन्तामर्चन्योऽनूपास्ते 5 स्वाराज्यम् ॥ ३४ ॥

यामथर्वा–इति । गोतमस्यार्षम् । षाष्ठिके पञ्चमेऽहनि विनियोग । ऐन्द्रे सूक्ते याम् अथर्वा मनुः च पिता मानवाना दध्यङ् च धियम् अत्नत–अतनिषत । एतद्गुणविशिष्टोऽयमादित्य यत्तत्कर्माहोनिर्वृत्यादिलक्षण तनोति तस्मिन् सति ब्रह्माणि–अन्नानि, उक्थानि च शस्त्राणि, पूर्वथा–पूर्ववत् इन्द्रे समग्मत–10 संगच्छन्ताम्–समागच्छन्तु यज्ञेषु । किंलक्षणे इन्द्रे इति । यत आह । अर्चन् । यः इन्द्रमभिपूजयते स्वाराज्यम् अनु उपास्ते, यथाशास्त्रमनुतिष्ठतीत्यर्थ ।

पृथक्पक्षे आदित्यसहचारिण एते ऋषय । तदा योज्यम् । य ऋषय एते कर्म

3–4 Bi mss क, ख, ग read तस्मिन् कर्माणि ब्रह्माणीन्द्र उक्थानि 5 Bi. J conclude XII iii 15, with स्वाराज्यम् With स्वाराज्यम् ends the third pada of the twelfth adhyâya Bi J read as °स्वाराज्यम् ॥ १५ (३८) ॥ इति निरुक्तौ द्वादशाध्यायस्य तृतीय पाद ॥ १२, ३ ॥ 6 *a* marks verse 32, after इति, *a* only reads गोतमस्य 7 *m* omits च after दध्यङ्, *a d m* omit अत्नत 8 *m* य आदित्यो यत्°, *bi j* ऽयमादित्य यत्°, *a* यस्त्वकर्माह्निर्वृत्यादिलक्षण etc , *d* यस्तत्कर्माह्निर्वृत्यादिलक्षण, *bi j* यत्तत्कर्माहोनिवृत्या° 9 *a* only omits उक्थानि 10 *a d m* omit संगच्छन्ताम्, *a d* समागच्छति, *bi j* समागच्छन्तु 11 *d* य इन्द्रमभिपू°, *bi j m* य इन्द्र अभिपू° 12 *m* आदित्येसहचारिण, *a d* य एते ऋषय कर्म

1–2 RS I 86 16

4 ब्रह्माणि—Yaska renders ब्रह्माणि of the rik by कर्माणि, Durga, by अन्नानि

4 पूर्वेन्द्र—This should have been पूर्वथेन्द्र (see the rik quoted above) Durga reads पूर्वथा पूर्ववत् इन्द्रे He does not read पूर्वेन्द्रे

अतनिषत याश्च तस्मिन् ब्रह्माणि अन्नानि इन्द्रे पूर्ववत् समग्मत समागच्छन्तीति । शेष समानमेवेति ॥ ३४ ॥

अथातो द्युस्थाना देवगणाः। तेषामादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति। आदित्या व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ३५ ॥

अथातो द्युस्थाना देवगणाः–इति । एवमादि वक्तव्यम् । अत परमेत देवोत्तम ज्योतिर्गणशब्दाभिधेयत्वेन निर्वाच्यम् । एतदेव हि गुणाविकारोपजनापेक्षया भेदाभेदाभ्या मन्त्रदृश पश्यन्त स्तुवते । तदर्थं विशेषत पुनरविकारवचनम् **अथातो द्युस्थाना देवगणाः** इति । द्यौरेषा स्थान त इमे द्युस्थाना इति । के पुनस्ते । देवगणा इति देवाना मित्रप्रभृतीना गणा । पृथक्त्वपक्षे गणा इति बहुवचनमर्थवत् । 5

तेषामादित्याः (२४) **प्रथमागामिनो भवन्ति** । ते कस्मात् । प्रत्यक्षत्वाच्छ ब्दस्य **सप्तऋषयः** इत्येवमादीना च परोक्षत्वात् । **आदित्याः** । ते पुनरभिधाननिर्वं चनतो **व्याख्याताः** 'आदत्ते रसान्' इत्यत्र । केवल त्वत्र बहुवचनमिति विशेष । 10

तेषाम् आदित्यानाम् **एषा** प्राधान्यस्तुति **भवति** या दृष्टेह द्युस्थाने गणाभि धानेन समाम्नाता ॥ ३५ ॥

**"इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि । 15
शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥"**

---

1 *a d* ऐन्द्रे, *bi j* इन्द्रे, *d* सममेत, *bi j* समग्मत 2 With °समानमेवेति ends the commentary on the third pada of the twelfth adhyâya, *bi j* read as °समानमेवेति ॥ १५ (३४) ॥ इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ सप्तदशस्याध्यायस्य (द्वादशाध्यायस्य) तृतीय पाद ॥ १२, ३ ॥ 3 Bi J read चतुर्थ पाद before अथातो° 4 Bi J conclude XII iv 1, with भवति 7 *a d* पश्यन्तोऽभिष्टुवते, *bi j* पश्यन्त स्तुवते 8 *a d* omit द्यौरेषा स्थान त इमे, and read उत्तमे instead 9 *d* पृथक्त्वे पक्षे 11 *a d m* omit आदित्या 14 *a* concludes this section as ॥ ३६ ॥, which is wrong

---

4 'आदित्या'—Nigh V 6 24, व्याख्याता, i e in Nir II 13, 15–16, RS II 27 1, VS 34 54, KS 11–12.

घृतस्नूर्घृतप्रस्राविन्यो घृतप्रस्राविण्यो घृतसारिण्यो घृतसानिन्य इति वाहुतीरादित्येभ्यश्चिरं जुह्वा जुहोमि, चिरञ्जीवनाय, चिरंराजभ्य इति वा । शृणोतु न इमा गिरो मित्रश्चार्यमा च भगश्च बहुजातश्च धाता, दक्षो वरुणोऽंशश्च । अंशोऽशुना व्याख्यातः ॥

5 सप्त ऋषयो व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ३६ ॥

इमा गिर आदित्येभ्यः–इति । कूर्मस्य गार्त्समदस्य गृत्समदस्य वेयमार्षम् । इमा गिरः घृतस्नूः । घृतम् आहुतिलक्षण या प्रस्नुवन्ति प्रक्षरन्ति ता घृतस्नू । अथवा । घृतप्रस्राविण्यः । धात्वन्यत्वमर्थैकत्वम् । घृतसानिन्यः वा । घृत देवान् प्रति सानयन्ति सभाजयन्तीति तथा । सनोते सभजनार्थस्य । घृतसारिण्य
10 वा । "सृ गतौ" इत्यस्य । देवान् प्रति घृत या सारयन्ति गमयन्तीति । ताभि गीर्भि तैर्मन्त्रै सनाद्राजभ्यः, चिरं राजभ्यः चिरतनेभ्य सर्वलोकराजभ्य । अथवा । सनादिति यावदायुषम्, अनुत्सर्गेण जुह्वा जुहूसञ्ज्ञकेन पात्रेण जुहोमि । ता पुनर्गिरोऽस्मदाशीर्युक्ता । तत्समर्धनाय शृणोतु नः अस्माक मित्रः अर्यमा भग. च, तुविजातः बहुजातश्च धाता, दक्षः वरुणः अंशः च ।

1–2 C D R and B1 mss च and others read घृतसानिन्यो घृतसारिण्य इति वा, B1 J घृतसारिण्यो घृतसानिन्य इति वा 2 C D R and B1 mss च and others omit चिरजीवनाय 5 B1 J conclude XII iv 2, with भवति 6 *a* marks verse 33, after इति 9 *a d* omit the whole line through mistake 10 *a d* omit गमयतीति 11 *a d m* omit चिर राजभ्य 12 *a d* omit जुह्वा 13 *m* °स्मदासर्युक्ता, *m* तत्समवर्धनाय, *a d m* omit न, *m* मित्रा, *b1 j* मित्र 14 *a d* omit वरुण

---

2 आहुतीरादित्येभ्यश्चिर—omitted by Durga

3 The चs after मित्र, अर्यमा and भग are omitted by Durga

7 घृतस्नू—'ष्णु प्रस्रवणे' Dhâtup 2 28

8. घृतप्रस्राविण्य—*Cf* 'स्रु गतौ' Dhâtup 1 965

9 सनोते सभनार्थस्य—Cf 'षण सभक्तौ' Dhatup 1 465

10 'सृ गतौ'—Dhâtup 1 960.

तुवीति बहुनाम । सर्वविधातृत्वाद्बहुजन्मा धाता यावदधिकार जन्मेति । **अंशः अशुना व्याख्यातः ।**

प्रत्येकमप्येते मित्रादयो द्युस्थानत्वेनोपेक्ष्या । शास्त्रातिगौरवभयात्तु न पृथक् पृथक् द्युस्थानत्वेन समाम्नाता । ते त्वादित्यलिङ्गलिङ्गितेषु मन्त्रेषु पृथक् पृथग् उपेक्ष्या, तत्स्तुतीना पृथगपि विद्यमानत्वात् । 5

सप्त ऋषयः (२५) वक्तव्या । ते पुनरमी **व्याख्याताः** निर्वचनत । इह त्वभिधेया रश्मय, इन्द्रियाणि वा । 'सप्त सृप्ता सख्या, ऋषिर्दर्शनात्' इति । सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षय । **तेषामेषा** प्राधान्यस्तुति **भवति** ॥ ३६ ॥

"सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् ।
सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ ॥" 10

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे, रश्मय आदित्ये । सप्त रक्षन्ति सदमप्रमाद, सवत्सरमप्रमाद्यन्तः । सप्तापनास्त एव स्वपतो लोक-

---

3 *m* omits न before पृथक्, *a d* read one पृथक् only 4 *a d* omit °लिङ्ग° before °लिङ्गितेषु 5 *a* concludes section 37, after विद्यमानत्वात् 8 *a* marks verse 34, after भवति, as भवति[३४] 10 R reads सत्रसदौ च देवौ 12 D Bı mss च and others read लोकमस्तमादित्य यति तत्र, C R also read यन्ति तत्र but otherwise as text, Bı J लोकमस्तामितमादित्य यन्त्यत्र

---

1 'तुवीति बहुनाम'—See Nigh III 1 2

1-2 अश अशुना व्याख्यात —See Nir II 5

6 'सप्त ऋषय'—Nigh V 6 25, व्याख्याता, i e 'सप्त' in Nir IV 26 and 'ऋषि' in Nir II 11

9-10 VS 34 55

11-12 Durga omits **आदित्ये** and **सवत्सरम्** He does not explain सवत्सर

12 त एव—These words are supplied by Yaska They are not in the rik

मस्तमितमादित्यं यन्ति । अत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ वाय्वादित्यौ । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे, षडिन्द्रियाणि विद्या सप्तम्यात्मनि । सप्त रक्षन्ति सदमप्रमाद् शरीरमप्रमाद्यन्ति । सप्ताप
5 नानीमान्येव स्वपतो लोकमस्तमितमात्मानं यन्ति । अत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ, प्राज्ञश्चात्मा तैजसश्च । इत्यात्मगतिमाचष्टे तेषामेषापरा भवति ॥ ३७ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः–इति । हिरण्यगर्भस्यार्षम् । आथर्वणे आत्मस्तुतौ विनियोग । उत्तरा च । शृणाति सर्वमिदमिति शरीरमादित्य । आश्रयणाद्वा । सर्व
10 मिदमस्मिन्नाश्रितमिति । तस्मिन् **सप्त ऋषय**.–**रश्मयः प्रतिहिताः** प्रत्येक हिता निहिता । ते पुन **सप्तैव** अन्यूनाधिका सन्त सार्वदिक्कमुदकमुपनयन्त तेनेद्धास्त मादित्य **सदं**–सदैव **अप्रमादम्**–**अप्रमाद्यन्तः** अनुत्सर्गेण स्वस्य कर्मण **रक्षन्ति** । निरिन्धन पार्थिवोऽपि ह्यग्नि इन्धनक्षयान्निर्वाप्येत । **त एव सप्त**–सप्ता **आपना**. सर्वस्य लोकस्य व्यापना **स्वपतः** अस्तमुपगच्छत अस्यादित्यस्यैव त **लोकम्**

---

1 C D R B1 mss च and others read जागृतोऽस्वप्नजौ, B1 J जागृतो अस्वप्नजौ 3 B1 ms ग and C D read षळिन्द्रियाणि, B1 ms क has षलिन्द्रियाणि 4 D सधमप्रमाद, B1 J सदमप्रमाद 5 D reads लोकमस्तमात्मान यन्ति तत्र, B J लोकमस्तमितमात्मान यन्त्यत्र, C B1 ms च and R लोकमस्त मितमात्मान यन्ति तत्र 5–6 C D R B1 mss च and others—जागृतोऽअस्वप्नजौ B1 J जागृतो अस्वप्नजौ 7 B1 J conclude XII iv 3, with भवति 8 *a d* अथर्वणे 11 *m* सार्वदिक् मुदकमुपनयन्त, *b1 j* सार्वदिक्कमुदकमुपनयनन्त *d* तेनेद्धास्तमा° 12 *a d* सदैव for सदेव of *b1 j*, *a d m* omit अप्रमादम् 13–14 *a d* omit from पार्थिवोऽपि etc to अस्तमुपगच्छत (including through mistake 14 *a d* एत for एव त

1–7 Durga omits अस्तमितमादित्य यन्ति (line 1), अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ वाय्वादित्यौ (lines 1–2), सप्त ऋषय प्रतिहिता षड् (line 3) विद्या सप्तम्यात्मनि सदमप्रमाद (lines 3–4), इमान्येव, आत्मान यन्ति (line 5), अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ, इत्यात्मगतिमाचष्टे (line 6) And he does not explain अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ (line 1), विद्या सप्तम्यात्मनि (lines 3–4), and आत्मान (line 5)

9 शृणाति etc —cf 'शॄ हिंसायाम्' Dhâtup 9 16

आत्मान गच्छन्ति । बाह्य मण्डल प्रविशन्ति । तेष्वनुप्रविष्टेषु **तत्र** सुप्तेषु उपरतप्रकाशवृत्तिषु तत्रान्तर्गतौ **जागृतः** तन्मण्डलान्तरपुरुष तदधिष्ठाता योऽसौ "हिरण्यश्मश्रु हिरण्यकेश" इति विज्ञायते वायुश्च **इत्यधिदैवतम्** ।

अथाध्यात्मम् । मण्डलवदस्मच्छ**रीरे** रश्मिव**दिन्द्रियाणि प्रतिहितानि** निहितानि तच्छरीर नित्य रूपाद्यालोकनाद्युपकारेण **रक्षन्ति अप्रमाद्यन्ति** । **सप्ता** 5 **पनानि** व्यापनानि विषयाणा शरीरस्य वा । तान्येव **स्वपतो**ऽस्य जीवस्य सुखदु ख भोक्तु **लोक** शरीरमेव **प्रत्यस्तमितमीयु** । बुद्धिद्वारेण मोक्तर्येव भावनारूपेण लीयन्ते । तद्भावनोपपादक स्वप्नभोक्तु स्वप्नो भवति । तत्र **जागृतः** शरीरपरिपालनार्थं **प्राज्ञश्चात्मा** परमात्मा चिन्मात्रेण य शरीर व्याप्य वर्तते । **तैजसश्च** प्राणोऽन्नपानपचनव्यूहस्वरसान्तर्भूत तेज वायुवृत्ति । 10

तेषामेषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । रश्मय एवेति स्फुटतायै ॥३७॥

"तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नो यस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् ।
अत्रासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः ॥"

---

1 *bi j* वाह्य, *m* बाह्य 2 *a* तत्रान्तर्गतो, *bi* तदधिष्ठाता योऽसौ, *m* तदधिष्ठाता योगयोऽसौ 4 *bi* मण्डलवदस्मच्छरीरे, *m* मण्डलवदस्मिंछरीरे 5 *a* only omits निहितानि, *m* reads प्रतिनिहितानि, *bi j* प्रतिहितानि निहितानि 7 *a* only reads शरीरमिव, *d* भावनारूपेण, *bi j m* भावनानुरूपेण 8 *bi. j* लीयते, *a d m* लीयन्ते, *a d m* यद्भावनोप°, *bi j* तद्भावनोप° 9 *a* चितिमात्रेण, *bi j.* चिन्मात्रेण, *d* परमात्मावितिन्मात्रेण etc 9–10 *a d* प्राणो अन्ने पान पचन्व्यूहस्व रसान्तर्भूत तेजो वायुवृत्ति, *bi j m* प्राणोऽन्न पान पचनव्यूहश्च रसान्तर्भूत (*m* °रसाभूत°) तेजोवायु वृत्ति 11 *a* concludes section 38 with किमर्थम्, and joins रश्मय एवेति स्फुटतायै with the following para 12 R तिर्यग्बिलश्चमस, Bi J तिर्यग्बिल°, Bi ms ख reads तिर्यग्बिलश्चमस°, while च reads तिर्यग्बिलश्चमस°

2–3 हिरण्यश्मश्रु etc —See Chân Up 1 6 6

6–7 Durga reads तानि for इमानि, and शरीर for आत्मान of the *bhâṣya* (see page 1148, line 5)

12–13 AV X 8 9, ŚB 14 5 2 4–5, Brh Up 2 2. 4–5

तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा । यस्मिन्यशो निहित सर्वरूपम् । अत्रासत ऋषयः सप्त सहादित्यरश्मयो, ये अस्य गोपा महतो बभूवुरित्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् । तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्व बन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा । यस्मिन्यशो निहित सर्वरूपम् अत्रासत ऋषयः 5 सप्त सहेन्द्रियाणि, यान्यस्य गोप्तॄणि महतो बभूवुरित्यात्मगतिमाचष्टे ॥

देवा व्याख्याताः । तेषामेषा भवति ॥ ३८ ॥

तिर्यग्बिलश्चमसः–इति । तिर्यञ्चि अस्य मण्डलस्य मधुपूर्णस्येव रश्मिच्छिद्राणि । चमन चोदकमेष सनोतीति **चमसः** । ऊर्ध्व चैतद्बुध्नमाभूतसङ्घवान्न निपद्यत इति **ऊर्ध्व-बुध्नः** । ऊर्ध्वं वावस्थित प्रकाशेन बोधयतीति ऊर्ध्वबुध्न । तस्मिन् **चमसे** मण्डले 10 **यशः**–उदक **निहितं** नियमेन आधिक वा हितमवस्थापित **विश्वरूपम्** अनेकप्रकार मनेकरूपम् । के पुनस्तन्निहितम् इति । **ये अस्य महत**–जगत आत्मनो वा **गोपाः** –गोप्तार एते **रश्मयः बभूवुः** भवन्ति । ये च अत्र एतस्मिन् मण्डले **साकम्**–एकीभूतास्तदधिष्ठात्रा सह **आसते** । तैर्हि चतसृषु दिक्षु ऊर्ध्वमधोमण्डल चोत्सृप्तानि यानि ज्योतीषि अस्य । ते रश्मय सप्त सर्पणा ऋषणाद्दर्शनादस्य धर्मस्य ऋषय उच्यन्ते 15 **इत्यधिदैवतम्** ॥

---

4 Bi J उर्द्धबोधनो, R ऊर्ध्वबो°, Bi mss क, ख, ग read विश्वरूपम्, Bi J सर्वरूपम् 5 Bi mss क, ख, ग read गोप्तॄणि 6 Bi J conclude XII iv 4, with भवति 7 *a* marks verse 35, after इति, *a d* read तिर्य(*d* यै)च्यस्य for तिर्यञ्चोऽस्य of *bi j m* 11 *m* अस्य जगत महत 13–14 *a d* उर्ध्वमधोमडल वेति यानि सृप्तानि ज्योतीषि अस्य ते etc, *bi j* as above 15 *a d* इत्याधिदैवरूपम्, *bi* ms ग—इत्यधिरूपम्

1–6 Durga omits तिर्यग्बिल ऊर्ध्वबन्धन ऊर्ध्वबोधनो वा (line 1), सर्वरूप and आदित्य in आदित्यरश्मय (line 2), तिर्यग्बिल (line 3), सर्वरूप and अत्र (line 4)

4–5 Durga neither reads nor explains ऊर्ध्वबोधन (line 4), and ऋषय सप्त (lines 4–5), इन्द्रियाणि यानि and गोप्तॄणि (line 5)

9. तस्मिन्—Durga reads तस्मिन् for यस्मिन् in the bhâsya, but he reads यस्मिन् only while giving the *adhyâtma* explanation in the next para

अथाध्यात्मम् इति । तिर्यक्छिद्रमिदमेव शिरश्चमसः । चम्यन्ते ह्यनेन रसा इति । ऊर्ध्वबन्धनश्च । उपरि ह्यवस्थितमेतद्बन्धनमस्य शरीरस्य । एतद्वियोगे हि विस्रस्यते शरीरम् । यस्मिन् यशो निहित विश्वरूप नानाप्रकारमिन्द्रियानुभूत रसाख्य ज्ञानाख्य वा । तस्य चमसस्य ये विधातार तद्द्वारेण अस्य शरीरस्य महतो गोप्तार तत्रैव चमसान्तरमनुप्रविष्टा साक-सह तद्यश उपजीवन्त आसते 5 इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥

देवाः (२६) वक्तव्या । ते पुन 'देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा' इत्यत्र निर्वचनत व्याख्याता. । इह तु रश्मयो बहुवचनेनोच्यन्त इति विशेष ।

तेषामेषा प्राधान्यस्तुति भवति ॥ ३८ ॥

"देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयता देवानां रातिरभि नो नि वर्तताम् । 10
देवानां सख्यमुप सेदिमा वय देवा न आयु. प्र तिरन्तु जीवसे ॥"

देवाना वय सुमतौ कल्याण्यां मतावृजुगामिनामृतुगामिनामिति

---

2 *a* only reads ऊर्ध्वबुध्नश्च for ऊर्ध्वबधनश्च 3 *a d* omit शरीर, *m* reads शरीरे, *bi g* शरीरम्, *bi g m* °मिन्द्रियत्वेन भूत for °मिन्द्रियानुभूत 4-6 *a d* read तस्य चमसो ये विधातारे(*d* र)त्यात्मगतिमाचष्टे and conclude section 39 here 7 *a d* omit ते पुन, *a d* omit दीपनाद्वा 8 *d* इति विशेषात् 9 *a* joins this line with the next para as it concludes section 38 after आचष्टे (line 6, above), and not here 12 Bi mss क, ख, ग, C and D omit सुमतौ

---

7 'देवा'—Nigh V 6 26

8 व्याख्याता, *i e* in Nir VII 15

10 भद्रा—Yaska and Durga both omit this word They do not explain it also

10-11 RS I 89 2, VS 25 15, MS 4 14 21 217 7-10

12 सुमतौ—omitted by Bi mss क, ख, ग, C and D

12 कल्याण्या मतौ—Durga omits this but he explains सुमति of the rik, as शोभना मति He omits also ऋजुगामिनाम् and इति

वा । देवानां दानमभि नो निवर्तताम् । देवाना सख्यमुपसीदेम वयम् । देवा न आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनाय ॥

विश्वे देवाः सर्वे देवाः । तेषामेषा भवति ॥ ३९ ॥

देवानां भद्रा–इति । गोतमस्यार्षम् ।

5 "देवेभ्यो वशामालभेत"

इति विनियोग । अस्य पशोर्वपाया पुरोनुवाक्या । य एते **देवाः**–रश्मय नित्य ऋज्वेव मण्डलादनावरणत्वादन्तरिक्षस्य सर्वतो यन्ति । अथवा । **ऋजूयताम्–ऋतुगामिनाम्** ऋतावृतौ यथाकालमस्मात् मण्डलात् गच्छता **सुमतिः** शोभना मति प्रसादाभिमुखी मति सा **नः** अस्मान् प्रति **निवर्ततां** नियमेन वर्तताम् । तत्पूर्विका 10 च **रातिः**–धनलाभोऽस्मान् प्रति नियमेन वर्तताम् । ततश्च तेन धनलाभेन उपजनितसामर्थ्या सन्त **वय** तेषामेव **देवानां सख्य**–समानता याज्ञे कर्मणि समानमङ्गभावम् **उपसेदिम–उपसीदेम**–उपगच्छेम **वयम्** । ततश्च तथाभूतानामस्माकम् **आयुः** ते **देवाः प्रतिरन्तु–प्रवर्धयन्तु जविसे चिर जीवनाय** इत्येतदाशास्महे ।

15 **विश्वे देवाः** (२७) वक्तव्या । **सर्वे देवाः** । त एव रश्मय उपहितविश्व

---

2 Bi J and C have चिर जीवनाय, D has चिरजीवनाय 3 Bi J conclude XII iv 5, with भवति 4 *a* marks verse 36, after इति, *a d* read दीर्घतमस for गोतमस्य 7 *a d* ऋल्वेव for ऋज्वेव of *bi j* 8 *a d* omit one ऋतौ 9 *a d m* omit न 11 *a d* समानख्यानता (*a* °न ता) for समानता, *a d* यज्ञे कर्मणि 12 *a d m* omit उपसीदेम, *a d* read गच्छेम for उपगच्छेम of *bi j* 13 *a d* omit आयु after अस्माक and add it after प्रवर्धयन्तु, *a d m* omit चिर before जीवनाय 14 *a* concludes after °आशास्महे, section 40, as ॥ ४० ॥ and not at page 1153, line 2 below, which it joins to the next para 15 *a d* विश्वे देवा इति वक्तव्यम्, *bi j* विश्वे देवा वक्तव्या , *a d* omit सर्वे देवा ते, *m* omits सर्वे देवा त एव रश्मय , *a d* एव for एव, *d* उपहितवितेपुश्च विशेषणा ?

---

1 Durga omits **वा** and **दानमभि**

5 देवेभ्यो etc —MS 2 5 2

6 पुरोनुवाक्या—See MS 4 14 2

15 'विश्वे देवा'—Nigh V 6 27

विशेषणा सन्तो विश्वे देवा भवन्ति। **तेषा** तदभिधानविशिष्टानाम् **एषा** प्राधान्य स्तुति **भवति** ॥ ३९ ॥

"ओमा॑सश्चर्षणीधृतो विश्वे॑ देवास॒ आ ग॑त।

दा॒श्वांसो॑ दा॒शुष॑ः सु॒तम् ॥"

अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत, दत्तवन्तः दत्तवतः सुतमिति। तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्र तृच दशतयीषु विद्यते। यत्तु किंचिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवाना स्थाने युज्यते। यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपूणिः। अनत्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवति। 'बभ्रुरेक' इति दश द्विपदा अलिङ्गाः। भूताशः काश्यप आश्विनमेकलिङ्गम्। अभितष्टीय सूक्तमेकलिङ्गम् ॥ 5 10

साध्या देवाः साधनात्। तेषामेषा भवति ॥ ४० ॥

ओमासश्चर्षणीधृतः–इति। मधुच्छन्दसा दृष्टा। प्रउगे ग्रहे विनियोग। वैश्वदेवश्चानेन प्रात सवने ग्रहो गृह्यते। हे **विश्वे देवाः**। ये यूयम् **ओमासः**–

1 *a d* तदभिधानाविशिष्टाना for °धानविशिष्टा of *b r j* 2 *a* marks verse 37, after भवति 4 R दाश्वाॅसो 6 Br mss क, ख, ग read तदेतदेकमिव 8 Br mss क, ख, ग read °उद्देशो भवति। भूताश काश्यप आश्विनमेकलिङ्गम्। अभितष्टीय सूक्तमेकलिङ्गम्। बभ्रुरेक इति दश द्विपदा अलिङ्गा। साध्या देवा साधनात्। तेषामेषा भवति ॥, Br J read as °उद्देशो भवति। बभ्रुरेक इति दश द्विपदा अलिङ्गा। भूताश काश्यप आश्विनमेकलिङ्गम्। अभितष्टीय सूक्तमेकलिङ्गम्। साध्या देवा साधनात्। तेषामेषा भवति ॥ 9 R भूताॅश 11 Br J conclude XII iv 6, with °मेषा भवति 12-13 *m* omits from मधुच्छन्दसा दृष्टा to विश्वे देवा 12 *d* प्रयुउगे

3-4 RS I 3 7, VS 7 33, 33 47, TS 1 4 16 1, MS 1 3 18 37 1-2, KS 4 7, ŚB 4 3 1 27, AA 1 1 4 11

5 Durga omits वा (after अवितारो), **मनुष्यधृत** and **सर्वे च देवा इहागच्छत**

9 'बभ्रुरेक etc'—RS VIII 29 Durga omits **बभ्रुरेक इति दश द्विपदा अलिङ्गा** भूतांश काश्यप is the rsi of RS X 106

13. प्रात सवने ग्रहो गृह्यते—MS 1 3 18

अवितारः–रक्षितार **चर्षणीनां**–मनुष्याणा स्वेनोपकारेण **अवनीया वा** तर्पणार्हा **धृतः**–धारयितारश्च स्थितिकर्तार ते यूय **दाश्वांस॰–दत्तवन्तः** । मनसा कृतसकल्पा भूत्वा इद नामास्माभिरस्मै देयमिति । तत अस्य **दाशुष॰–दत्तवतः** हवीषि यजमानस्यैत **सुतम्** अभिषुत सोम पातुम् **आगत** इत्येतदाशास्महे ।

5 अधुना विश्वान् देवानधिकृत्य तद्गतमेवाधियज्ञे विचारयिष्यन्नुपोद्घन्ति । **तदेतदेकमेव वैश्वदेव गायत्र तृचम्** इत्येवमादि । **तत्** इति समाम्नायस्यानुस्मृतये । **एतत्** इति वक्ष्यमाणार्थसनिधीकरणाय । **एकं तृचं** सूक्ते **वैश्वदेवं गायत्रं** गायत्रेण छन्दसा युक्त **दशतयीषु** सर्वास्वपि बहुषु शाखासु **विद्यते** । नान्यदस्त्येवास्मिञ्छन्दसि । प्रयोजन च गायत्रच्छन्दोयुक्तैरन्यैरपि बहुभिर्वैश्वदेवैर्मन्त्रैरधियज्ञे । तत्र किं कर्तव्यम्
10 इति । यत आह । **यत्तु किंचिद्बहुदैवतं** मन्त्रजात गायत्रेण छन्दसा युक्त **तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते** । न्याय्यमित्यतो **यदेव विश्वलिङ्गम्** विश्वशब्दोपेत मन्त्रजात सूक्त वा तदेव वैश्वदेवाना स्थाने विनियुज्यते न बहुदेवतामात्रेण **इति शाकपूणिः** मन्यते तत् किमस्यापि यास्काचार्यस्यैतदेवाभिमतमुत न इति । यत आह । **अनत्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवति** । अनैकान्तिक एष उद्देश । उद्देश
15 प्रतिज्ञा—यदेव विश्वलिङ्गोपेत तदेव वैश्वदेवाना स्थाने विनियुज्यते इति । कथमनैकान्ति

---

2 *a d m* omit धृत, *a d* add दत्तवत again after मनसा, *d* repeats here some previous words by mistake 5 *d* विश्वे देवान् for विश्वान् देवान् of *bi j*, *d* adds किंचित् before विचारयिष्यन्, *d* उपोद्घाति for उपद्घन्ति 6 *a* तमिति समाम्नायानुस्मृतये, *d* only reads तमिति for तदिति and in the rest agrees with text 8 *a d m* दाशतयीषु, *bi j* दशतयीषु, *d* विद्यते for विद्यते, *a d* अस्त्येव for अस्त्वेव of *bi j* 9 *d* गायत्र छदोयुक्तैरन्यैरपि etc for गायत्रच्छदो° 10 *m* omits यत आह, *d* बहुदेवतमत्रजात गायत्रेयछदसा युक्त 11 *d* स्थाने युज्यते न्याय्यसि । त्यतो यदेव etc 11–12 *m* omits from न्याय्यमित्यतो to विनियुज्यते 11 *a d* omit विश्वलिङ्गम् 12 *d* तदेतदेव for तदेव 13 *d* मन्यन्ते for मन्यते ? *d* यस्काचार्यस्येतदेवा° 14 *a d* अनत्यतगतस्त्वेष, *bi j* अनत्यन्तगस्त्वेष 14–15 *a* अनैकातिक एष उद्देश । उद्देशन प्रतिज्ञा, *d m* agree with text but read उद्देशन प्रतिज्ञा 15 *a d* प्रयुज्यते for विनियुज्यते

कम् इति । वैश्वदेव हि मन्त्रजात समाम्नाये क्रियार्थमुत्पद्यमानम् आम्नायस्य क्रियार्थत्वाद्गायत्रे छन्दसि तावदेवोत्पत्तुमर्हति विश्वयुक्तमन्त्रजातवत् यावत् कर्मसु सर्ववैश्वदेवेषु तच्छन्दस्केषु अलमिति । न च तत् सर्वास्वपि दशतयीष्वस्ति छन्दस्यल कर्मोत्पादे । प्रयोजन च तच्छन्दोयुक्तैरपि विविधैर्मन्त्रैर्भवति । न च ते तथाविधा सन्तीति बहुदेवताश्च तास्मि श्छन्दसि सन्ति । तत्किमस्तु तस्य कर्मण प्रहाणम् उत वा तत्स्थाने बहुदेवतानि 5 सूक्तान्योप्यन्ताम् इति । उच्यते । युक्त यद्बहुदेवतानि ओप्येरन्निति यास्काचार्य पश्यन्नाह **यत्तु किंचिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवाना स्थाने युज्यते** । सेयमनुत्पत्तिर्गा यत्रे छन्दसि वैश्वदेवाना मन्त्राणा यावदल कर्मणि गमयति बहुविश्वशब्दयोरितरेतरार्था- भिधेयप्रत्यासत्त्या बहुदेवान्यपि वैश्वदेवाना स्थाने युज्यन्त एवेति । अपि चैवमनत्यन्तगत इत्युद्देश । येन **भूताश• काश्यप आश्विनमेकलिङ्गम्** । भूताशो नाम ऋषि 10 काश्यप । स एकेनाश्विलिङ्गेन युक्तमनेकर्च सूक्त ददर्श । तत्र यास्वप्यश्विलिङ्गमृक्षु नास्ति तासामप्याश्विनीत्व तेनैवैकेनाश्विलिङ्गेन । यथैकेनापि छत्रिणा मध्यगतेन छत्रिणो भवन्ति एवमेकेन विश्वलिङ्गतृचेन यावन्ति सूक्तानि कर्माणि सयुज्यन्ते बहुदेवतानि अविश्वलिङ्गा न्यपि तानि तदर्थसाधकानीति ।

ऋध्याम अश्विलिङ्ग येन पर्फरीसूक्त सर्वमाश्विनम् ।　15

“ ऋध्याम स्तोम सनुयाम वाजमा नो मन्त्र सरथेहोप यातम् ।
यशो न पक्व मधु गोष्वन्तरा भूताशो अश्विनो कामम्प्रा ॥ ”

1 *d* वेश्वदेव हि मन्त्रजात । माम्नयेत्क्रियार्थ etc , *a* समाम्नायत्क्रियार्थं ? 2 *a d* तच्छदस्ये(*d* ष्व)त्वलमिति, *m* तच्छन्दस्साम्येपु 3 *m* दाशतयीपु, *a* अल कर्मोत्पादो ? 4 *a d* omit न च ते before तथाविधा , *d* omits तथाविधा also and reads विविधैर्मन्त्रैर्भवति । सतीति । 5 *d* छन्दासि सति for छन्दसि सन्ति, *d* बहुदेवतायानि for बहुदेवतानि 6 *m* ओप्यताम् ?, *a d* omit उच्यते, *d* यस्काचार्य 8 *d* बहुशब्दयो for बहुविश्वशब्दयो 9 *d* बहुदेवतान्यपि 11 *d* अनेकर्च ? *m* यास्वप्याश्वि° 12 *d* तेनैवेकेन ? 14 *a* only reads तदर्थकसाधकानि 15 *m* ऋध्यामाश्विलिङ्गम्, *a* marks verse 38, after आश्विनम् 16 *d* reads up to सनुयामेति

1 आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्—*Cf* ‘ आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम् ’ Pûrva-mîmâmsâ 1 2 1

15 पर्फरीसूक्तम्—RS X 106 It is so called because words like जर्भरी, तुर्फरी, and पर्फरी are used in this sukta

16-17 RS X 106 11

इति । हे अश्विनौ वय स्तोम—त्रिवृत्पञ्चदशादिकम् ऋध्याम—ऋध्यास्म—वर्धयेम । किंच वाज—हविर्लक्षणमन्न युवाभ्या सनुयाम—प्रयच्छेम । तस्माद् युवा सरथा—सरथौ—समानरथौ एकमेव रथमारूढौ सन्तौ इह—अस्मिन् कर्मणि न —अस्मदीय मन्त्र-मननीय स्तोत्रम् उपयातम्—उपागच्छतम् । गोष्वन्त —गोरूधस्यवस्थित पक्व—परिणत तदेव
5 मधु—मधुर यशो न । यश इत्यन्ननाम । नश्चार्थे । क्षीराज्यादिलक्षण महावीरपात्रे अवनीय मानम् अन्न चापेक्ष्य आगच्छतमिति सबन्ध । एवमुक्तप्रकारेण **भूतांशः** एतन्नामा ऋषि अश्विनो कामम् अभिलाषमात्मीयाभि स्तुतिभि अप्रा —आपूरयत् । सपूर्ण मकार्षीदित्यर्थ । "प्रा पूरणे" आदादिक । व्यत्ययेन मध्यम ॥

अभितष्टीय सूक्त चैन्द्रम् । तदपि **एकलिङ्गम्** इति । यथा ।

10 "शुन हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन् भरे नृतम वाजसातौ ।
श्रृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्त वृत्राणि सजित धनानाम् ॥ "

इति । विजयाय समत्सु—सग्रामेषु नित्य घ्नन्त वृत्राणि—वारकाणि शत्रुजातानि सजित समस्ताना वीराणा धनाना च जेतार शुन शूनम् उत्साहेन प्रवृद्ध नृतम जगत अतिशयेन नेतारम् ऊतये रक्षणाय अस्मिन् भरे—सग्रामे वाजसातौ यस्मिन् शत्रून् जित्वान्नानि

1–8 *a d* substitute for all this, the following —हे आश्विनौ सरथो समानरहणौ समानगती युवामायातम् । इम वत श्रुतवतोर्भवतोस्तोममृध्याम ऋद्धि प्राप्नुमो वयम् । कथमिति । सनुयाम वाजसमन्न भक्षेमाहि । किंच । यशो न पक्व मधु क्षीर घृत च यद्गोष्व तन्मध्वस्ति (*d* यद्गोष्वत्तन्मध्वस्ति°) येन भूताश अ(*d* आ)श्विनोर्भवतो काममप्रा आपूरय (*d* य) ते इत्यत आयातमिति The *ṭîkâ* given above by *b r j* is the same as the commentary of Sâyana on this *ṛk* 5 *m* omits मधु, *m* क्षीरादि° for क्षीराज्यादि° 10 *d* reads the *pratîka* up to शुन हुवेमेति 12 *a d m* शत्रुजात्यानि 13 *d* reads समस्तामावाराणा for समस्ताना वीराणां, *d* omits धनाना च 13–14 *a d* omit after जेतार, 'शुन शूनम् etc to नेतारम्' (inclusive) and read as जेतार ये रक्षणायास्मिन्नतरे सग्रामे etc 13 *m* उत्साहे प्रवृद्धम् 14 *d* reads up to रक्षणायास्मि and then omits the portion up to साध्या इति सर्वं एते प्रा (inclusive) Thus it reads as रक्षणायास्मि णा रश्मयो वेत्युपपद्यते ।, vide page 1158, line 17 14 *d* अस्मिन् for यस्मिन्, and शत्रूनजित्वा ?

---

9 अभितष्टीय सूक्तम्—RS III 38 This sûkta is so called because the first ṛk of it begins with the word अभितष्टेव

10–11 RS III 38 10

सभज्यन्ते तस्मिन् हुवेम वयमाह्वयामहे तम् इन्द्रम् एवमादिगुणयुक्तमात्मनो विजयायेति ।

साध्याः (२८) देवा, साधनात् । ते हि सर्वमिद साधयन्ति । यदन्येन सर्व कर्मभिरसाधित तत्साधयन्तीति साध्या उच्यन्ते । ते च पुन प्राणा विश्वसृज ऋषय ये सहस्रसवत्सरसत्रेणेद विश्वमसृजन्त त एवैते । अधिदैव रश्मय । विज्ञायते हि ।　5

"प्राणा वै सप्त ऋषय साध्या विश्वसृज" इति ।

तेषामेषा प्राधान्यस्तुति **भवति** ॥ ४० ॥

"यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥"

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा, अग्निनाग्निमयजन्त देवाः ।　10

"अग्नि, पशुरासीत्तमालभन्त । तेनायजन्त"

इति च ब्राह्मणम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाक महिमानः समसेवन्त यत्र पूर्वे साध्या, सन्ति देवा, साधनात् । द्युस्थानो देवगण इति नैरुक्ताः । पूर्व देवयुगमित्याख्यानम् ॥

वसवो यद्विवसते सर्वम् । अग्निर्वसुभिर्वासव इति समाख्या ।15 **तस्मात् पृथिवीस्थाना, । इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या । तस्मा-**

1 *d* हवेम for हुवेम　4 *d* उच्यते for उच्यन्ते?　5 *a* सवत्सरसहस्रेण सत्रेण etc ; *d* सहस्रसवत्सरेण सत्रेण　13 Br mss क, ख, ग read ससेव्यन्त for समसवन्त, R Br J देवा साधना, R द्युस्थाणा, Br J द्युस्थानो

3 'साध्या'—Nigh V 6 28

6 "प्राणा वै सप्त etc"—cf AB ii 4 3

8-9 RS I 164 50, X 90 16, AV 7 5 1, VS 31 16

11 "अग्नि पशु°"—*Cf* AB i 16 36, 38-40, KS 5 5 4, VS 23 17, ŚB 13 2 7 13　TS 5 7 26 1 reads अग्नि पशुरासीत्ते-नायजन्त only　It has not got तमालभन्त

11-16 Durga omits अग्नि पशुरासीत्तमालभन्त तेनायजन्तेति च ब्राह्मणम्, ह, समसेवन्त, साधनात्, द्युस्थानो देवगण इति नैरुक्ता पूर्व देवयुगमित्याख्यानम्, यद्विवसते सर्वम् and वसुभि

न्मध्यस्थानाः। वसव आदित्यरश्मयो विवासनात्। तस्माद् द्युस्थानाः। तेषामेषा भवति ॥ ४१ ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त—इति। दीर्घतमस आर्षम्। **अग्निनाग्निमयजन्त देवाः।** उक्तं च 'तमुग्निन्यथु सर्वगण सर्वनामानम्' इति। **तम्** अग्निं स्थावरजगमभावे 5 नेति। 'त वश्वराथा वय वसत्या' इत्येतस्माद्दर्शनवत प्रयोक्तु सर्वमिदमग्निरित्यभिप्रेत्य ब्रवीति। **यज्ञेन—अग्निना** स्थावरजगमभावमापन्नेन हविर्भूतेन **यज्ञम्—अग्निम्** एव सर्वदेवताभूतमादित्यादिप्रनाडिकया महान्तमात्मानम् **अयजन्त देवाः** देवभाविन पूर्वे ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणो यजमानभावमापन्ना **साध्याः** विश्वसृज ऋषय प्राणा। **तानि धर्माणि** तानि कर्माणि तथाविधज्ञानयुक्तानि **प्रथमानि** मुख्यानि 10 महदात्मभावापत्तये **आसन्**। तैरपि क्रियन्ते इत्यर्थ। **ते** च तानि कृत्वा नियमेनैवानन्यभावित्वात् तत्फलस्य **महिमानः** तदानुपूर्व्येण जातमहदात्मभावा सन्त तमेव **नाक** महान्तमात्मानम् एकान्तसुख **सचन्त**। तद्भावमेव ते आपेदिरे। किं त एव इति। नेत्युच्यते। **यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः।** शब्दार्थोपदेशनित्यत्वाद्यत्र पूर्वे च पूर्वतरे च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिण आसते। सन्ति जज्ञुरित्यर्थ। विज्ञायते हि

15 "विश्वसृज प्रथमे सत्रमासत"

इति। शिरो ह्यध्यात्म द्युस्थानभक्ति। अत सप्त ऋषय देवा विश्वेदेवा साध्या इति सर्वे एते प्राणा रश्मयो वेत्युपपद्यते। ब्राह्मणमपि चैतमर्थमेवानुविदधाति

---

2 Bi J conclude XII iv 7 with भवति 3 *a* marks verse 39, after इति 4 *a d* उक्त for उक्त च of *bi j* 4–5 *a* reads after °भावेनेति,—आहुतिश्वरवोस्थावरात्वेनेतित्यत्र। तस्माद्दर्शन त वश्वराथा, *d* त वश्वराथा वय च (व) सत्ये (त्वे) तत्तस्माद्दर्शनवत प्रयोक्तुसर्वमिद etc 5 *m* इत्येतत्तस्माद्दर्शनवत 6 *a d m* omit यज्ञेन, *a d m* omit यज्ञम् 7 *d* सर्वे देवताभूत ?, *m* सर्वे देवताभूता 7–8 *d* देवभाविन for °भाविन 8 *d* विश्वसृजवऋषय 9 *a d* omit तानि कर्माणि, *d* तथाविज्ञानयुक्तानि ? 10 *d* तैरणाक्रियन्तेत्यर्थ 11 *d* जातमहदात्मभावसन्त 12 *d m* असचन्त for सचन्त 14 *d* जग्मु for जज्ञु, *m* साविजज्ञु for सन्ति जज्ञु 17 *d* omits all up to सर्वे एते प्रा here and begins with णा रश्मयो etc, vide page 1156, line 14

---

4 तमुग्निन्यथु etc—See Nir VI 36
14 विज्ञायते हि—For the quotation following, see TB 3 12 9

"अग्नि पशुरासीत्"

–इत्येवमादि ।

वसवः (२९) इति वक्तव्यम्। ते पुनरमी त्रिस्थाना । ते यस्मात् सर्वमिद विभागेनावस्थितमाच्छादयन्ति । कथम् इति । **वासवोऽग्निरिति समाख्या । तस्मात् पृथिवीस्थानाः । इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या । तस्मात् मध्य-** 5 **स्थानाः । वसव आदित्यरश्मयो विवासनात् । तस्मात् द्युस्थानाः । तेषाम् एषा** प्राधान्यस्तुति **भवति** ॥ ४१ ॥

सुगा वो देवा॰ सुपथा अकर्म य आजग्मु॰ सवनमिदं जुषाणा॰ ।
जक्षिवांस॰ पपिवासंश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि ॥

स्वागमनानि वो देवा॰ सुपथान्यकर्म य आगच्छत सवनानीमानि । 10 **जुषाणाः खादितवन्त॰ पीतवन्तश्च सर्वेऽस्मासु धत्त वसवो वसूनि । तेषामेषापरा भवति ॥ ४२ ॥**

सुगा वो देवाः–इति । परमेष्ठिन आर्षम् । समिष्टयजु षु विनियोग । हे **देवाः ये यूयम् आजग्मुः** नित्य**मागच्छत इद सवनम्** इम यज्ञम् अस्माभि सह **जुषाणाः**–प्रीयमाणा । तेषा **वः अनुगच्छता सुगाः–स्वागमनानि** शोभनानि 15

---

1 *d* पशुरासीत्येवमादि ? 3 *d* adds च between इति and वक्तव्यम् 6 *a d* विवासना for विवासनात् 7 *a* concludes as ॥४२॥, sect 42 8 B1 J सुपथा अकर्म, R C B1 ms च, and D read सदनमकर्म, C सुपथामकर्म 9 R जक्षिवांस पपिवांसश्च 12 B1 J conclude XII iv 8, with °अपरा भवति 13 *a* marks verse 40, after इति 14 *a d* यूय ये for ये यूय of *bi j* 15 *d* अनुगच्छन्तां, *a d m* omit सुगा

---

3 'वसव'—Nigh V 6 29

4 Durga reads वासवोऽग्निरिति समाख्या, while the bhâsya has अग्निर्वसुभिर्वासव

8-9 MS 1 3 38 44 10-11, KS 4 12, S'B 4 4. 4 10, TS 1 4 44 2, AV 7 97 4, VS 8 18

10-11 Durga omits **अकर्म, सवनानीमानि** and **सर्वे**

13 विनियोग —See MS 4 8 4, Manav Śrau 2 5 4 16

आगमनानि पुन पुनरस्मद्यज्ञेषु एवमेव **सुपथानि**–सुमार्गाणि सन्तु । किंच एतस्मिन् यज्ञे **जक्षिवासः खादितवन्त**. हवींषि **पपिवासश्च पीतवन्तश्च** सोमतृप्ता सन्त **अस्मे–अस्मासु धत्त**–निधत्त हे **वसवः वसूनि** एतदाशास्महे । समिष्ट यजु षु तृतीयसवने विनियोगादत्र द्युस्थाना वसव ।

5 **त्रिस्थानाः** इत्युक्तम् । यत इतरयोरपि स्थानयो प्रदर्शयति । **तेषाम्** एषा **अपरा भवति** ॥ ४२ ॥

"ज्मया अत्र वसवो रन्त देवा उरावन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।
अर्वाक् पथ उरुज्रयः कृणुध्व श्रोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥"

ज्मया अत्र वसवोऽरमन्त देवाः । ज्मा पृथिवी, तस्या भवा उरौ
10 **चान्तरिक्षे मर्जयन्त गमयन्त शुभ्राः शोभमानाः । अर्वाच एनान् पथो बहुजवाः कुरुध्वम् । शृणुत दूतस्य जग्मुषो नोऽस्याग्नेः ॥**

वाजिनो व्याख्याता. । तेषामेषा भवति ॥ ४३ ॥

ज्मया अत्र वसवः–इति । वसिष्ठस्यार्षम् । **ज्मा पृथिवी । तस्या भवाः** ये नित्य भवन्ति ते **ज्मया.** । **रन्त–अरमन्त । अत्र** एतस्मिन् कर्मणि अस्मिन्
15 वा लोके **देवाः वसव.** । ये **च उरौ** विस्तृते **अन्तरिक्षे** विस्तीर्णे **मर्जयन्त** ।

---

1 *a* only reads तस्मिन् for एतस्मिन् 2 *d* खादितवतो, *a d m* omit पपिवासश्च 2–3 *d* सोमतृप्ता सतो, *bi j* सोम तृप्ता 3 *a d m* omit अस्मे, *a d* add इति after वसूनि 3–4 *a d* read समिष्टयजु षु विनियोगादेव द्युस्थाना वसव , *d* joins this with the following 6 *a* concludes as ॥४३॥ sect 43, *bi j* as ॥ ८ (४२) ॥ 10 C D R add रमयन्त after गमयन्त 11 Bi J नो अस्याग्नेर्वाजिनो, C D and Bi mss च and others नोऽस्याग्ने र्वाजिनो 12 Bi J conclude XII iv 9, with भवति 13 *a* marks verse 41 after इति 13–14 *a d m* omit भवा ये, *m* omits भवा only 14 *d* रमत for अरमन्त

7–8 RS VII 39 3

10 C D R add रमयन्त after गमयन्त Durga omits **गमयन्त** and **अर्वाच एनान्**

मार्ष्टिर्गत्यर्थ । **गमयन्त** यद्यत्तेषा गमयितव्यम् । अथवा । वर्तमाना । **शुभ्रा**· **शोभमाना** । एवमनयो स्थानयो वसून् विभज्याधुना द्युस्थानास्तान् कृत्वा ब्रवीति। ये यूयमेव त्रिस्थाना तान् वो ब्रवीमि । नित्यम् **अस्य अग्ने· नः** अस्मद् **दूतस्य जग्मुष·** युष्मान् प्रति गतवत **शृणुत** यदय ब्रवीति । श्रुत्वा चास्मान् **अर्वाग्**· आभिमुख्येन **उरुज्रय· बहुजवा·** बहुप्रकार शतसहस्रमागमनेनैव **पथ·** मार्गान् 5 प्रहतान् **कुरुध्वम्** इत्येतदाशास्महे ।

वाजिन· (३०) **व्याख्याताः**, अपि स वाजी वेजनवान् इत्यत्र । केवलमत्र बहुवचनकृतो विशेष । रश्मयश्च अभिधेया । पृथक्त्व देवाश्वा । **तेषाम् एषा भवति प्राधान्यस्तुतिः** ॥ ४३ ॥

"श नों भवन्तु वाजिनो हवेंषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः । 10

जम्भयन्तोऽहिं वृक रक्षांसि सनेंम्यस्मद्युयवन्नमींवाः ॥"

सुखा नो भवन्तु वाजिनो ह्वानेषु देवतातौ यज्ञे । मितद्रवः सुमित द्रवः । स्वर्का· स्वञ्चना इति वा स्वर्चना इति वा, स्वर्चिष इति वा ।

---

1 *a* appears to read गमयन् for गमयत, *d* गमयन्नघ तषा गमयितव्य ? *d* वर्तेमाना 2 *a* reads तान् for वसून्, *d* स्थानयोस्तविभज्य, *d* द्युस्थाना स्तानकृत्वा ? 3 *a* adds अग्ने again after न 4 *a d* omit युष्मान् प्रति, *d* reads जग्मुषे। गतवत शृणुत यदय ब्रवीति, *a d* अर्वाड् 5–6 *a* appears to read बहुप्रकार (*d* गयो) गतयो नित्यमग्नेरहतान्कुरुध्वमित्येतदाशास्महे 5 *m* omits पथ 7 After अपि *d* adds the portion omitted from page 1156, line 14, to page 1158, line 17, and hence reads as रक्षणाया स्मिन्नतरे सग्रामे etc to सर्वे एते प्रा–स वाजी केवलवानित्यत्र 8 *a* देवाश्व for देवाश्वा 9 *a* concludes here as ॥ ४४ ॥, sect 44, *bi j* as ॥ ९,४३ ॥ 11 R रक्षॉसि, Bi J रक्षांसि 13 R स्वर्चन इति वा

---

7 'वाजिन'—Nigh V 6 30, व्याख्याता i e in Nir II 28

10–11 RS VII 38 7, VS 9 16, 21 10

12–13 Durga omits सुमितद्रव, इति वा (after स्वञ्चना, as well as after स्वर्चना), and इति only (after स्वर्चिष)

13 स्वर्का स्वञ्चना इति वा etc Cf Durga on Nir XI 14.

जम्भयन्तोऽहिं च वृकं च रक्षांसि च क्षिप्रमस्मद्यावयन्त्वमीवा देवाश्वा इति वा ॥

देवपत्न्यो देवानां पत्न्यः । तासामेषा भवति ॥ ४४ ॥

शं नो भवन्तु वाजिनः–इति । वसिष्ठस्यार्षम् । वाजिनयागे विनियोग ।
5 देवताता एतस्मिन् देवतातौ–यज्ञे हवेषु–आह्वानेषु शं न. अस्माक सुखाः भवन्तु सन्तु वाजिनः । किंलक्षणा । मितद्रव. सुश्लिष्ट शोभन ये द्रवन्ति । स्वर्काः ये स्वञ्चनाः । शोभनम् अञ्चन्ति गच्छन्ति । स्वर्चनाः शोभन वा अर्चन येषा स्तुति । स्वर्चिष' वा । येषा शोभना अर्चिषो दीप्तय त आगच्छन्तु । आह्वानेष्व स्माकम् । जम्भयन्त. । किम् इति । अहिं च वृक च । यश्चास्मानाहन्ति । यश्च
10 वृकस्तस्करो मुष्णाति । रक्षांसि च । येऽस्मान् रहसि क्षिण्वन्ति । तांश्चास्मत्त जम्भयन्तः–हिंसन्त सनेमि–क्षिप्रम् । सामर्थ्यादिह सनेमि इति क्षिप्रनाम । युयवन् । सामर्थ्यात् अप इत्यध्याहृत्य अपयावयन्तु अपमिश्रयन्त्वित्यर्थ । इष्ट च रक्षसा नाशन न मिश्रणमिति ॥

देवपत्न्य. (३१) वक्तव्या । ता पुन देवाना पत्न्यः पालयित्र्य पालनीया

---

1 Bi mss क, ख, ग read यावन्नमीवा 3 Bi J conclude XII iv 10, with तासामेषा भवति 4 *a* marks verse 42, after इति, *a d* add इय after आर्ष, *d* वाजिनयोगे 5 *a d* omit देवताता 5–6 *a d* omit न and भवन्तु 6 *d* सुश्लिष्टशोभन 7 *d* स्वर्काश्च (श्च ?) ये स्वचना, *d* reads येषामर्चन by inversion 8 *d* शोभना for शोभना, *a d* सुदीप्तय for दीप्तय 12 *a d* युयवन for युयवन्, *d* अपेत्य व्याहृत्यापावय मित्रश्रय त्वित्यर्थं, *a d* read हि for च after इष्ट 13 *d* omits न after नाशन

---

1 अहिं—*Cf* Durga on the word अहि in Nir II 17

1 रक्षांसि—*Cf* Durga on the word रक्षस् in Nir IV 18

1–2 अस्मत्, अमीवा देवाश्वा इति वा—are omitted by Durga

4 विनियोग —Âśva S'rau II 16

12 यावयन्तु—cf 'यु मिश्रणे अवमिश्रणे च' Dhâtup 2 23 The root 'यु' means both, 'to join' and 'to separate' Yâska uses it in the latter sense Durga, however, misunderstands him and feels the necessity of supplying the *upasarga* अप

14 'देवपत्न्य'—Nigh V 6 31

वा। पत्नीसयाजेष्वेता इज्यन्त इत्यतस्तृतीयसवनभक्तित्वादादित्य भजन्ते । तदुक्तम्। ‘अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसवनम्’ इति ॥ ४४ ॥

“देवाना पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये।
याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवी' सुहवाः शर्म यच्छत॥”

देवाना पत्न्य उशत्योऽवन्तु नः। प्रावन्तु नोऽपत्यजननाय चान्न- 5 संसननाय च। याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते कर्मणि ता नो देव्यः सुहवाः शर्म यच्छन्तु शरणम्। तासामेषापरा भवति॥४५॥

देवाना पत्नी॰–इति । प्रतिक्षत्रस्येयमार्षम् । आग्निमारुते पत्नीसयाजेषु च विनियोग । या एता देवपत्न्यो नित्यमस्मत्तो हविरुशन्ति कामयन्ते ता अस्मत्तो हवि रुपभुज्य ततोऽस्मानवन्तु प्रतितर्पयन्तु धनेन । किंच । **प्रावन्तु नस्तुजये** । प्रकर्षेण 10 **अवन्तु** रक्षन्तु **अपत्यजननाय वाजसातये च अन्नसंसननाय** अन्नसभजनाय **च** । कतमास्ता । **या॰ पार्थिवास॰** पृथिव्या भवा **याः अपामपि व्रते–कर्मणि** वर्षोत्सर्गे व्यापृता सर्वा **सुहवा॰**–स्वाह्वाना अस्माक **यच्छत–यच्छन्तु** ददतु **शर्म शरण** गृह सुख त्राण वा इत्येतदाशास्महे ।

---

1 *a d* पत्नीसयाजेष्वे(*d* ष्ये)ता तृतीयसवन° 2 *a* concludes section 45, here instead of §44 5 C D R प्रावन्तु नस्तुजयेपत्यजननाय, Bı mss च and others—°तुजयेऽपत्य°, Bı J प्रावन्तु नोऽपत्यजननाय 6 C D R and Bı ms च read या अपामपि व्रते कर्मणि, Bı J या अपामपि कर्मणि व्रते 7 Bı J conclude XII iv 11, with °अपरा भवति 8 *a* marks verse 43, after इति 11 *a d* omit अन्नससननाय 12–13 *a* appears to read कर्माणि इ वर्षोत्सर्गेव्यापृता 13 *a d* add ता before सर्वा, *a d m* omit यच्छत, *a* probably, and *d* omit शर्म

1–2 तदुक्तम्—See Nır VII 11

3–4 RS V 46 7, AV 7 49 1

5–6 Durga omits **देवाना पत्न्य उशत्य**, न (in अवन्तु न), and ता नो देव्य

5–6 अन्नससननाय—cf ‘षण सभक्तौ’ Dhâtup 1 465

8 आग्निमारुते—Âs'va S'rau 5 20 पत्नीसयाजेषु—Âs'va S'rau 1 20

तासाम् एषा अपरा भवति । सा पुन किमर्थम् । सामान्यत पूर्वस्यामुक्ता । विशेषत परस्यामुच्यन्ते । पूर्वयैव समानार्षविनियोगा ॥ ४५ ॥

"उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्य ग्नाय्यश्विनी राट् ।
आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥"

5 अपि च ग्ना व्यन्तु देवपत्न्य. । इन्द्राणीन्द्रस्य पत्न्यग्नाय्यग्नेः पत्न्य श्विन्यश्विनोः पत्नी । राड् राजतेः । रोदसी रुद्रस्य पत्नी । वरुणानी च वरुणस्य पत्नी । व्यन्तु देव्यः कामयन्ताम् । य ऋतु. कालो जायानां, य ऋतुः कालो जायानाम् ॥ ४६ ॥

इति द्वादशोऽध्यायः ।

10 उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नी.–इति । पुरुषै पीतमग्न्यादिभि उत–अपि ग्ना.–स्त्रिय व्यन्तु–पिबन्तु एतदाज्यम् । कतमा । इन्द्राण्य ग्नाय्यश्विनी राट् । आशृणोतु च रोदसी । वरुणानी च । आभिमुख्येन च स्थित्वा शृणोतु । रोदसी

---

1 *a* concludes after भवति, section 47 2 *a d* read समानार्षविनियोग for °विनियोगा and mark verse 44, after it and join with the next para 5 Br mss क, ख, ग do not read च after अपि 7-8 Br mss च and others and R read य ऋतु कालो जायानाम्, once only 8 Br J conclude XII iv 12, with जायानाम् Here ends the *fourth pâda* of the twelfth adhyâya Br J read as °कालो जायानाम् ॥ १२ (४६) ॥ इति द्वादशाध्यायस्य चतुर्थ पाद ॥ १२, ४ ॥, C D conclude as ॥ ४६ ॥ and then C reads इति द्वादशोध्याय । दामोदरेण लिखित and then gives the chain, D reads the chain first and then concludes the adhyâya as इति नैरुक्ते उत्तरषट्के षष्ठोऽध्याय 10 *a d m* omit उत 12 *a d* omit च before रोदसी, and वरुणानी च

3-4 RS V 46 8, AV 7 49 2, MS 4 13 10 213 10-11, TB 3 5 12 1

5 Br mss क, ख, ग and Durga omit च (after अपि)

5-8 Durga omits च, देवपत्न्य इन्द्राणीन्द्रस्य पत्न्यग्नाय्यग्ने पत्न्यश्विन्यश्विनो पत्नी, राट् राजते and देव्य कामयन्ताम्

रुद्रस्य पत्नी । आथर्वणे रोदसीत्यप्रगृह्य पदम् । तदपेक्ष्यैकवचनेन भाष्यकारो निराह **रोदसी रुद्रस्य पत्नी** इति । **वरुणानी च वरुणस्य पत्नी** । सर्वा अप्येता व्यन्तु–पिबन्तु एतदाज्यम् । **य ऋतुर्जनीनाम्** । य· **काल**ः भोजनकाल **जायानाम्** । तस्मिन् काले दीयमानम् । कश्चासौ । भुक्तवत्सु पुरुषेष्विति ॥ ४६ ॥

जम्बूमार्गाश्रमवासिनो भगवद्दुर्गाचार्यस्य कृतौ　5

ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ

द्वादशोऽध्याय समाप्त ॥ १२ ॥

१　२　३　४　५
(अथातो द्युस्थाना वसातिषु स्मेहेह जाता प्रातर्युजा प्रातर्यजध्व

६　७　८　९　१०　११
मुषस्तच्चित्रमेता उ त्या· सुकिंशुक वृषाकपाय्यपागूहस्त्वष्टा दुहित्रे

१२　१३　१४　१५　१६　१७　१८　१९
सविता विश्वा रूपाणि प्रातर्जितमुदु त्य चित्र शुक्र ते पथस्पथ इद् 10

२०　२१　२२——२५　२६　२७
विष्णुर्विश्वानरो विश्वानरस्य येना पावकेति चतुष्क केश्यऽग्नि त्रय·

1, *a d* अथर्वणे 2 *d* omits इति 3 *a d m* omit काल 4 Bi J conclude as °ष्विति ॥ १२ (४६) ॥, *a* concludes section 46, as ॥ ४८ ॥ इति सप्तदशाध्यायस्य चतुर्थ पाद ॥, *d* सप्तदशस्याध्यायस्य चतुर्थ पाद' 5 *a* जबूमार्गाश्रम वासिनो भगवद्दुगाचार्यस्य कृतौ ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ सप्तदशोऽध्याय समाप्त । इय निरुक्त भाष्यवृत्ति । स्वस्ति स० १९१८ ना शाके १७८३ प्रबल (?) भाद्रपदकृष्णसप्तमी गुरुवारे श्रीराज दुर्गमध्ये लिखितमिद ॥ खड ४८ म द (?) मत्र ४४ पत्र २२ स० ५७५ एकदरम् ४४४ *d* reads like *a* up to समाप्त and then reads —शुभ भवतु । कल्याणमस्तु । परहस्त परभृष्ट° ॥ ॥ सवत् १८०२ वर्षे माघवद ११ रवौ लखीत । यद्दश पुस्तिक दृष्ट्वा ताद्दश लखित मया । यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयते ॥ १ ॥ श्री ॥ ४६४ The size of this manuscript is about $3\frac{1}{2}$ inches by 9 inches, *Bi J* सप्तदशोऽध्याय (द्वादशोऽध्याय) समाप्त । इति ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ सप्तदशाध्यायस्य (द्वादशाध्यायस्य) तुरीय पाद ॥ १२।४ ॥ जम्बूमार्गा° 8 D वसातिषु स्म च रथो स्मेहेह 10 C उदुत्य शुक्रन्ते 11 C D विश्वानरो व्याख्यातो विश्वानस्य वस्पतिं येना etc

---

3 व्यन्तु—*cf* 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' Dhatup 2 38

केशिन. [२८] पुनरेहि [२९] यस्मिन् वृक्षे [३०] पावीरवी [३१] यदिन्द्राग्नी [३२] पवित्रवन्त [३३] उत [३४] नोऽहिर्याम[३५]थर्वाथातो द्युस्थाना देवगणा [३६] इमा गिरः [३७] सप्त [३८] ऋषयस्ति र्यग्विलो [३९] देवाना [४०] भद्रौमासो [४१] यज्ञेन [४२] सुगा वो [४३] ज्मया अत्र [४४] शं नो भवन्तु [४५] देवाना [४६] पत्नीरुत ग्ना व्यन्त्विति षट्चत्वारिंशत् ॥)

5 इति निरुक्ते (उत्तरषट्के षष्ठोऽध्यायः) द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

दैवत काण्ड समाप्तम् ।

इति नैरुक्तोत्तरार्धः समाप्तः ।

1–2 C D उत नोहिर्धमथर्वा 3 C D सुगा वो देवा 4 C D omit इति and read as व्यन्तु षट्चत्वारिंशत् 5 B1 ms ज reads इति नैरुक्ते उत्तरषट्के षष्ठोऽध्याय 6 Some mss read निघण्टुव्याख्यानमिहैव समाप्तम् 7 The mss क, ख of B1 read इति नैरुक्तोत्तरार्द्धं समाप्त

अथ परिशिष्टम् ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षते । अपि वा सम्प्रत्यय एव स्यान्माहाभाग्याद्देवतायाः । सोऽग्निमेव प्रथममाह ।

"त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणि" 5

इति यथैतस्मिन् सूक्ते ।

"न हि त्वदारे निमिषश्चनेशे"

इति वरुणस्य । अथैषेन्द्रस्य ॥ १ ॥

अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षते-इत्येवमादि वक्तु प्रकृतशेषमनुवर्तते । किं चात्र प्रकृतम् । स्तुतिलक्ष्या देवतेति । 'यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छन् 10

---

2 J अथ त्रयोदशाध्यायस्य प्रथम पाद 3 C °चक्षतेपि वा 3-4 Bi J माहाभाग्या°, R महाभाग्या° 4 C सोग्निमेव, Bi J सोऽग्निमेव 5-6 C Bi J °क्षणिरिति 6 Bi C यथैतस्मिन्सूक्ते 8 Bi J conclude XIII 1 1, after अथैषेन्द्रस्य 9 m अनुवर्ण्यते, bi J अनुवर्तते 10 m °मिच्छस्तु'

---

2 अथ त्रयोदशोऽध्याय—That the thirteenth adhyaya of the Nirukta Parisista was regarded as an integral part of the Nirukta, by the time when Sayana wrote the introduction to his commentary on the Rigveda, is clear from the following quotation from it —

तद्व्याख्यानं च समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । See F Max Muller Rigveda Samhita, second edition, page 21, lines 10-11

5 त्वमग्ने etc RS II 1 1, Nir VI 1

7 न हि त्वदारे etc RS II 28 6

10 यत्काम'—See Nir VII 1

स्तुतिं प्रयुङ्क्ते' इत्यत्र ता स्तुतय कर्माधिकारनिरता । स्वकर्माधिकारातिक्रमेण स्वगुणातिशयेन च या ता उपप्रदर्श्या । तदर्थं विशेषत पुनरधिकारवचनम् **अथ** इति । **इमा॰** या वक्ष्यमाणास्ता **अतिस्तुतय॰ इत्याचक्षते** । अन्येऽप्याचार्या एवमेवैता **आचक्षते**–कथयन्ति शिष्येभ्य अतिस्तुतय एता इति । प्रसिद्धा हीयमेतासु
5 सञ्ज्ञेत्यभिप्राय । **अपि वा** अथवा । नैवैतदतिस्तवनम् । किं तर्हि । **सम्प्रत्यय एव स्यात्** । देवतासमानमेव । किं कारणम् । न ह्यतिशयो नाम देवताया स्तुतेरस्ति । कस्मात् । **माहाभाग्याद् देवतायाः** इति । न हि विभूतेरियत्तास्ति यामतिरिच्य स्तूयेत । तदुक्तम् ' ऋचीषम ' इति । तथा च ' नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभु ' इति ।

नैरुक्तसमयानुवृत्तये अतिस्तुतय प्रदर्श्यन्ते । **सः** इति स्तोता असावाचार्य
10 **अग्निमेव** अधिकृत्य **प्रथममाह** । किं कारणम् । येनैव हि क्रमेण स्तुतय उपप्रदर्शिता तेनैवात्र क्रमेणातिस्तुतयो न्याय्या प्रदर्शयितुम् । न ह्यसति कारणे मुख्यातिक्रमो न्याय्य इति । क्व । यथा "**त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः**" **इति यथैतस्मिन् सूक्ते** स्वकर्माधिकारव्यतिरेकेण अतिशयेन वा स्तुति ।

मध्यस्थाने **न हि त्वदारे निमिषश्चनेशे इति वरुणस्य** ।

15 " अपो सु म्यक्ष वरुण भियस मत्सम्राडृतावोऽनु मा गृभाय ।
दामेव वत्साद्वि मुमुग्ध्यंहो न हि त्वदारे निमिषश्चनेशे ॥ "

इति । हे भगवन् वरुण सम्राट् ऋतवन् यदेतत् अप –कर्म किंचित् भियस–भयकरमस्मासु अह –पाप यदात्मन कायकृत तदस्मत्तो दामेव वत्सात् विमुमुग्धि त्व प्रभु च । ततश्च तत्प्रमुच्य सु म्यक्ष सुष्ठु गमय नाशयेत्यर्थ । कस्मात्पुनरेव ब्रूमहे । इत यस्मात्
20 न हि त्वदारे निमिषश्चनेशे । त्वदन्तिकेऽपि वर्तमानस्य दूरेऽपि च य कश्चित्तस्यापि त्वदन्यो नेशे । त्वमेव दूरे चान्तिके च ईशिषे इत्यभिप्राय ।

अथ एषा इन्द्रस्य ॥ १ ॥

---

1 *m* कर्माधिकारनियरता 3–4 *m* omits from अतिस्तुतय इत्याचक्षते to शिष्येभ्य (inclusive) 5 *a m* omit अपि वा 6 Bi J स्तुतिरस्ति 22 Some mss of the *tika* read as °न्द्रस्य । इति निरुक्तटीकायामुत्तरषट्के निघण्टपञ्चाध्यायेन सह अष्टादशाध्याये प्रथम खण्ड

---

8 ऋचीषम —See Nir. VI 23 नार्वागिन्द्रं—See Nir V 12
15–16 RS. II. 28. 6.

"यद्द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ।

न त्वा वज्रिन् सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥"

यदि त इन्द्र शत दिवः शत भूमयः प्रतिमानानि स्युर्न त्वा वज्रिन सहस्रमपि सूर्या न द्यावापृथिव्यावप्यभ्यश्नुवीतामिति । अथैषादित्यस्य ॥ २ ॥

यद् द्याव इन्द्र ते शतम्–इति । पुरुहन्मन आर्षम् । बृहती । वैरूपे स्तोत्रियानुरूपे । हे भगवन् इन्द्र यत्–यदि ते–तव शत द्याव–दिवः शत च भूमीः–भूमयः सहस्र च सूर्याः रोदसी उत–अपि च सम त प्रतिमानानि–उपमानानि स्यु–भवेयु कथचित् तथापि त्वा–त्वा जातमात्रमपि सर्वाणि अपि तानि नाष्ट नैवाभ्यश्नुवीरन् । किं तर्हि । त्वमेवैतानि सर्वाणि अभ्यभवीथा । [illegible] अतिरिच्य वर्तेथा इत्यर्थ । अथ एषा आदित्यस्य ॥ २ ॥

"यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन ।

क्वस्य पुल्वघो मृगः कमगञ्जनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥"

---

2 B1 R वज्रिन्सहस्र 3–4 [illegible] वज्रिन्सहस्रम° [illegible] of B1 (ग, छ, झ) and Durga omit अपि [illegible] सहस्रम [illegible] clude XIII 1 2, with आदित्यस्य 7–8 [illegible] and भूमा 8 a m omit उत, [illegible] समस्ते [illegible] सम ते [illegible] उपमानानि, a m omit स्यु and त्वा

1–2 RS VIII 70 5

2 जातमष्ट—Yaska in his *bhasya* below does not repeat the word जातम् He does not also give a synonym for it

3–5 The commentary omits the [illegible] in 'न त्वा' [illegible] द्यावापृथिव्यो', it also omits वज्रिन्, अपि, and अभ्यश्नुवीतान्

6–7 स्तोत्रियानुरूपे—As'v Sr III 7 10

12–13 RS X 86 22

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगमत, क्व स्य पुल्वघो मृगः, क्व स बह्वादी मृगः । मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः । कमगमद्देश जनयोपनः । सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् । अथैषादित्य रश्मीनाम् ॥ ३ ॥

5 **यदुदञ्चो वृषाकपे**–इति । पङ्क्ति । इन्द्राण्या आर्षम् । पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि विनियोग । हे भगवन् **वृषाकपे इन्द्र** यदा त्वम् **उदञ्चः** उदङेन वर्तमान प्रदक्षिण भुवनानि परिगच्छन् **गृहम् अजगन्तन** । गृहानुप्रवेशो हि व्यवधीयते । व्यवधीयते च भगवानस्त गच्छन्नादित्य इत्येतस्मात् सामान्यादुच्यते **गृहमिन्द्राजगन्तन** इति । तदा त्वयि गृहमुपगते अदृश्यो निरालोको लोक सहसैव विस्मितो ब्रवीति । **क्व स्य**
10 **पुल्वघो मृगः । स्यः** स । **पुल्वघ** पुरुशब्दात् पूर्वपद घसेरुत्तरपदम् । **क्व स. बह्वादी मृगः** । बह्वसावत्ति सर्वप्राणिष्ववस्थित । तदुक्तम् ।

"सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च"

इति । **मृगो मार्ष्टे**र्गत्यर्थस्य । न ह्यसाववतिष्ठते । माष्टर्येव हि मृग । **कमगन् क देशमगमत्** गतवान् । येनास्माकमदृश्य स देवो **जनयोपन**–जनमोहनो
15 बभूव । उदयास्तमयपरिगमनादादित्यस्य जना मुह्यन्ते तत्त्वापरिज्ञानात् । **विश्व**

---

3 C उत्तम for उत्तर of Br J and Durga 4 Br J conclude XIII 1 3, with °रश्मीनाम् 6 *m* वृषकपे, *br j* वृषाकपे 9 *br j* अदृश्ये, *m* अदृश्यो, *a* reads निरालोक for निरालोको लोक 10 *a m* omit पुल्वघ, *a* reads पुरुषशब्दात् 13 *a m* omit कमगन्

---

1 Durga omits यद् but reads यदा for that

1 Durga does not read अजगमत The form cannot be explained grammatically

2 बह्वादी—This should be बह्वदी according to Classical Sanskrit

2 मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मण —*Cf* Nir I 20

2 Durga reads गत्यर्थस्य for गतिकर्मण in the bhâsya

3 Durga reads तमेत for तमेतद् of the *bhâsya*

5 विनियोग —Âśva Srau 8 3

11 सूर्य आत्मा—RS I 115 1

14 जनयोपन —cf 'युप विमोहने' Dhatup 4, 129

स्मात्-सर्वस्मात् जगत **यः** त्वम् **इन्द्र उत्तर. तमेत** त्वामादित्यम् एव **ब्रूम. यदुदञ्चो वृषाकपे** इति ।

अथ एषा आदित्यरश्मीनाम् अतिस्तुति ॥ ३ ॥

" वि हि सोतोरसृक्षत नेन्द्रं देवममंसत ।

यत्रामदद् वृषाकपिरर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः॥" 5

व्यसृक्षत हि प्रसवाय । न चेन्द्र देवममसत । यत्रामाद्यद् वृषाकपिरर्य ईश्वर' पुष्टेषु पोषेषु, मत्सखा मम सखा मदनसखा । ये न सखायस्तै. सहेति वा । सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद् ब्रूम आदित्यम् । अथैषाश्विनोः ॥ ४ ॥

वि हि सोतोरसृक्षत-इति । पूर्वयैव समानार्षविनियोगच्छन्दस्का । **व्यसृक्षत** 10 यदादित्यो रश्मीनहन्यहनि **सोतोः** सर्वभूत**प्रसवाय** अभ्यनुज्ञानाय तत्प्रकाशित लोकस्य सर्वकर्मोपपत्ते । तदा किम् इति । तदा त रश्मय सर्वकर्मण्यनुगमनात् **नेन्द्र देवममसत** । तमेवेन्द्रमादित्य येन विसृष्टा तमेतमात्मनो दीपयितार न मन्यन्ते । स्वमहिम्नैव वय दीप्यामहे इति मन्यन्ते । कदा । यदा रश्मिपोष पुष्यति **पुष्टेषु** एकीभूतेषु मध्यदिने **मत्सखा मम सखा** इति मन्त्रदृगाह । अथवा । सर्व एव मन्यते 15 **ममाय सखा ममाय सखा** इति । अथवा । **मदनसखा** । हर्षसखेत्यर्थ । अथवा । **ये नः सखाय** रश्मय **तैः सहेति** । **विश्वस्मात्** इति उक्तार्थ ॥

अथैषा वाच प्रवल्हिता इव ॥ ४ ॥

---

9 B1 J conclude XIII 3 4, with °अश्विनो 10 *a m* add व्यसृजत after व्यसृक्षत 14 *m* reads कदा यदा अमदद्वृषाकपि अर्य स्वामी रश्मिपोष पुष्यति, *b1 2* as text 18 *a* writes the figure ॥ ६ ॥ for ॥ ४ ॥, here

---

4 नेन्द्रं देवममसत—Quoted in Nii I 4

4-5 RS X 86 1

6 प्रसवाय—cf 'षु प्रसवेश्वर्ययो ' Dhatup 2 31

6-9 Durga omits **हि, च, यत्रामाद्यद वृषाकपिरर्य ईश्वर, पोषेषु,** and **वा** (after सहेति)

9 For अथेषाश्विनो, Durga reads अथेषा वाच प्रवल्हिता इव, and these very words occur at the end of the eighth Khanda

"सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका।
उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं मरायु॥"

सृण्येवेति। द्विविधा सृणिर्भवति। भर्ता च हन्ता च। तथाश्विनौ चापि भर्तारौ। जर्भरी भर्तारावित्यर्थः। तुर्फरीतू हन्तारौ। नैतोशेव 5 तुर्फरी पर्फरीका। नितोशस्यापत्यं नैतोशम्। नैतोशेव तुर्फरी क्षिप्रहन्तारौ। उदन्यजेव जेमना मदेरू। उदन्यजेवेत्युदकजे इव रत्ने। सामुद्रे चान्द्रमसीति वा। जेमने जयमने। जेमना मदेरू। ता मे जराय्वजरं मरायु। एतज्जरायुजं शरीरं शरदमजीर्णम्। अथैषा सोमस्य॥५॥

"तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः।
10 तरत्स मन्दी धावति॥"

तरति स पापं सर्वं मन्दी यः स्तौति। धावति गच्छत्यूर्ध्वां गतिम्। धारा सुतस्यान्धसः। धारयाभिषुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्य। अथैषा यज्ञस्य॥६॥

"चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य।
15 त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आ विवेश॥"

---

7 Br mss च, छ, ज and C D R read चान्द्रमसे वा for चान्द्रमसीति वा of Br J 8 Br J conclude XIII 1 5, with सोमस्य 13 Br J conclude XIII 1 6, with यज्ञस्य

---

1 Sections 5, 6, 7 and 8 are omitted by the commentary attributed to Durga

1-2 RS X 106 6

9-10 RS IX 58 1

9 मन्दी—Cf 'मदि स्तुतौ' Dhatup 1 13

14-15 RS IV 58 3 This Rik is quoted by Patañjali in the introduction to his '*Mahabhāṣya*' and is interpreted there as referring to the terms of grammar.

चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्ताः। त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि। द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये। सप्त हस्तास. सप्त छन्दांसि। त्रिधा बद्धस्त्रेधा बद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्वृषभो रोरवीति। रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भि. सामभिर्यदेनमृग्भि. शसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभि स्तुवन्ति। महो देव इत्येष हि महान् देवो यद्यज्ञो मर्त्यॉ॑ 5 आविवेशेति। एष हि मनुष्यानाविशति यजनाय। तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ७ ॥

स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी।

यज्ञं ये विश्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिरे ॥

स्वर्गच्छन्त ईजाना वा नेक्षन्ते। तेऽमुमेव लोकं गतवन्तमीक्षन्त- 10 मिति। आ द्यां रोहन्ति रोदसी। यज्ञं ये विश्वतोधारं सर्वतोधारं सुविद्वांसो वितेनिर इति। अथैषा वाचः प्रवल्हितेव ॥ ८ ॥

"चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः।

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥"

चत्वारि वाचः परिमितानि पदानि। तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधाविनः। 15

1 C D त्रयोऽस्य, B1 J त्रयो अस्य 7 B1 J conclude XIII 1 7, with निर्वचनाय 9, 12 B1 ms च reads सुविद्वॉसो 10 C D read गतवतमीक्षतमिति, but C also marks a variant marginally as गतवत इच्छत इति, B1 mss ख, ग have गतवन्त ईक्षन्त इति 12 B1 J conclude XIII 1 8, with प्रवल्हितेव

1 चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा—Cf Gopatha Brahmana I 2 16
8-9 MS 2 10 6, KS 18 4, VS 17 68, AV 4 14 4
13-14, RS I 164 45

गुहाया त्रीणि निहितानि नार्थं वेदयन्ते । गुहा गूहतेस्तुरीय त्वरतेः । कतमानि तानि चत्वारि पदानि । ओंकारो महाव्याहृतयश्चेत्यार्षम् । नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणा. । मन्त्रः कल्पो ब्राह्मण चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिकाः । ऋचो यजूंषि सामानि चतुर्थी 5 व्यावहारिकीति नैरुक्ताः । सर्पाणा वाग्वयसा क्षुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके । पशुषु तूणवेषु मृगेष्वात्मनि चेत्यात्म प्रवादाः । अथापि ब्राह्मण भवति ।

" सा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यभवत् । एष्वेव लोकेषु त्रीणि, पशुषु तुरीयम् । या पृथिव्या साग्नौ सा रथन्तरे । यान्तरिक्षे सा वायौ सा 10 वामदेव्ये । या दिवि सादित्ये सा बृहति सा स्तनयित्नौ । अथ पशुषु । ततो या वागत्यरिच्यत ता ब्राह्मणेष्वदधुः । तस्माद् ब्राह्मणा उभयी वाच वदन्ति या च देवाना या च मनुष्याणाम् । "

इति । अथैषाक्षरस्य ॥ ९ ॥

चत्वारि वाकपरिमिता पदानि-इति । दीर्घतमस आर्षम् । वाग्देवते पशौ 15 विनियोग । प्रवल्हितेत्यनभिव्यक्तिविशिष्टो वाक्यार्थ । चत्वारि वाकपरिमिता-वाच. परिमितानि पदानि । न पञ्चम पदमस्ति । तानि पुन ब्राह्मणा विदुः । किं सर्वे । न । ये मनीषिणः-मेधाविन. । तेषा च पुन पदाना

1 C adds पदानि after निहितानि, D as text 4 Bı mss च reads यजूंषि 6 Bı mss ख, ग, झ and the commentary (see next page, line 12) read तूणवे for तूणवेषु 9 D साग्नौ रथन्तरे, Bı J C साग्नौ सा रथन्तरे 10 C सा बृहस्पति, D Bı J सा बृहति 11 C वागत्यरिच्यतस्ता, D Bı J वागत्यरिच्यत ता, Bı mss ख, ग, झ—ब्राह्मणे न्यदधुस्तस्माद् 11-12 C उभयता वाच for उभयी वाच of Bı J D 13 Bı J conclude XIII 1 9, with अक्षरस्य 14 *m* वाग्देवतौ पशौ 15 *a m* omit वाक्परिमिता 17 *a m* add ये before मेधाविन

1-2 The commentary omits गुहा गूहते, and ओंकारो महाव्याहृत यश्चेत्यार्षम्

6 इत्येके—cf S'B 4 1 3 15-16

7-12 ब्राह्मण भवति—*cf* MS 1 11 5

15 विनियोग —As'va Srau Sû 3 8

गुहा–गुहायां **त्रीणि निहिता**–निहितानि **नेङ्गयन्ति नार्थं वेदयन्ते** न प्रख्यापयन्ति । **तुरीयं** चतुर्थं भागम् एकं पदं **मनुष्याः** परिज्ञानार्थं **वदन्ति** । **तुरीयं त्वरतेः** । तद्धि त्वरितमिव निर्गतं भवति त्रिभ्यः ।

कतमानि तानि चत्वारि पदानि इति विचार्यं प्रश्नः । तत्र तावत् **नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणाः** मन्यन्ते । तत्राप्रसिद्धार्थ 5 त्वादाख्यातोपसर्गनिपातपदानि अर्थं न वेदयन्ते । नामानि तु प्रसिद्धतरार्थत्वाद् गवाश्वादीन् वेदयन्त्यर्थान् । एवम् । **मन्त्राः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिकाः** । अत्रापि व्यावहारिक्येव तु वेदयत्यर्थम् । **ऋचो यजूंषि सामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः** । अत्रापि व्यावहारिक्येव वेदयते । **सर्पाणां वाक्, वयसाम्, क्षुद्रस्य सरीसृपस्य, चतुर्थी व्यावहारि-** 10 **कीत्येके** । सर्पादीनामित्यधिभूतविदः । अत्रापि व्यावहारिक्येव वेदयते नेतराः । **पशुषु तूणवे मृगेष्वात्मनि चेत्यात्मप्रवादाः** । आत्मानं ये प्रवदन्ति आचार्यास्ते आत्मप्रवादाः । **ब्राह्मणमपि च भवति** एतस्मिन्नर्थे **सा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यभवत्** इत्येवमादि । तदेतदभिव्यक्तार्थमेव । **ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणे न्यदधुः** निहितवन्तः । **तस्माद् ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति** 15 **या च देवानां या च मनुष्याणाम्** । लौकिकीं वैदिकीं चेत्यर्थः ।

अथ पुनः एषा अक्षरस्य अक्षरस्तुतिः प्रतिल्हितेव ॥ ९ ॥

> "**ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।**
> **यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥**"

ऋचो अक्षरे परमे व्यवने यस्मिन्देवा अधिनिषण्णाः सर्वे । यस्तन्न 20 **वेद किं स ऋचा करिष्यति । य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति विदुषः**

---

1 *a m* omit गुहा, *a m* omit निहिता　2 *a m* read एकं पदं for एकपदं of *bi j*　4 *a m* read विचारार्थं for विचार्यं　11 *a* reads नेतरा, *bi j* नेतराः　12 *a m* read पशुषु तूणवेषु मृगे° etc., *bi j* पशुषु तृणवे मृगे°　17 *m* अथ पुनरेषाऽक्षरस्यातिस्तुतिः प्रवल्हितेव, *a* reads अतिस्तुतिः प्रवल्हितेव for अक्षरस्तुतिः प्रतिल्हितेव of *bi j*　20–21 C यस्त न वेद

18–19 RS I 164 39

उपदिशन्ति । कतमत्तदेतदक्षरम् । ओमित्येषा वागिति शाकपूणिः ।
ऋचश्च ह्यक्षरे परमे व्यवने धीयन्ते नानादेवतेषु च मन्त्रेषु ।

"एतद्ध वा एतदक्षरं यत्सर्वां त्रयीं विद्यां प्रति प्रति ।"

इति च ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

ऋचो अक्षरे परमे—इति । दीर्घतमस आर्षम् । अस्या निर्वचनं त्रेधा आधयज्ञा-धिदेवाध्यात्मविकल्पेन ओङ्कार आदित्य आत्मा चेति । तत्र तावच्छाकपूणिपक्षमाश्रित्याधियज्ञगतमुच्यते ।

कतमत् तदक्षरम् । "ओम्" **इत्येषा वाक् इति** शाकपूणिराचार्यः । ओङ्कारमृते न ह्यर्चयन्ति । तस्या **अक्षरे परमे व्योमन्** व्योम । विविधधर्मास्मिन् शब्दजातमोतमिति व्योम । तस्मिन् तिसृषु मात्रासु [illegible] यदवशिष्यते तदक्षरं परमं व्योम । शब्दसामान्यधर्मा[illegible] । **यस्मिन् देवा अधिनिषण्णाः सर्वे** । ऋगादिषु ये देवाः ते मन्त्र[illegible] निषण्णाः तस्य शब्द-कारणत्वात् । अथवा प्रथमायां मात्रायां पृथिवी अग्निः ऋग्वेदः [illegible] इत्येव । द्वितीयायां मात्रायाम् अन्तरिक्षम् वायुः यजूंषि [illegible] जना इति । तृतीयायां मात्रायां द्यौः आदित्यः सामानि [illegible]नो जना इति । विज्ञायते हि "ओङ्कार एवेदं सर्वम्" इति । **यस्तन्न वेद** अनया विभूत्याक्षरं **किम्** असौ **ऋचा** [illegible] **करिष्यति** [illegible] न पश्यन्ति । **य इत्तद्विदुस्त इमे समासते इति विदुषः उपदिशन्ति** । ते हि [illegible] प्रणवविग्रहमात्मानमनुप्रविश्य समीकृता निर्वान्ति शान्तार्चिष इवानला इति ॥ १० ॥

2 C देवतेषु मन्त्रेषु ... B [illegible] conclude XIII 1 10 with ब्राह्मणम् 8 .. m कतमत्तदेतदक्षर, m ओमित्येषा 9 .. m तस्या अक्षरे परमे व्योम for तस्या अक्षरे परमे व्योमन् व्योम [illegible] 9–11 m omits from विविधधर्मास्मिन् to परमं व्योम (inclusive) 11 .. m [illegible] व्योम [illegible] शब्दसामान्य .. [illegible] तस्मिन् for यस्मिन् 13 .. m [illegible] अथवा for यथा 17 .. m omit ऋचा, .. m [illegible] न पश्यन्ति, [illegible] पश्यन्ति 19 .. m omit इति, [illegible] ...वानिला

3 [illegible]

15 विज्ञायते हि—The quotation following is not traced.

आदित्य इति पुत्र॰ शाकपूणे॰ । एषर्ग्भवति यदेनमर्चन्ति । प्रत्यृच सर्वाणि भूतानि । तस्य यदन्यन्मन्त्रेभ्यस्तदक्षर भवति । रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते य एतस्मिन्नधिनिषण्णा इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् । शरीरमत्र ऋगुच्यते यदेनेनार्चन्ति । प्रत्यृच॰ सर्वाणीन्द्रियाणि । तस्य यदविनाशिधर्म तदक्षर भवति । इन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते यान्य- 5 स्मिन्नधिनिषण्णानीत्यात्मप्रवादा॰ ॥ ११ ॥

आदित्य इति पुत्रः शाकपूणे॰ । एष ऋग्भवति इति मण्डलमभिप्रेतम् । **यदेनमर्चन्ति** । यस्मादेनमर्चति तस्मादृक् । **तस्य यदन्यत् मन्त्रेभ्य॰** मण्डलगतेभ्योऽवयवेभ्य **तत्** परमम् **अक्षर** व्यवन तत्र सर्वमोतमिति ।

"य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मय पुरुषो दृश्यते" 10

इति श्रुते । **रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते य एतस्मिन्नधिनिषण्णा इति** । यस्तन्मण्डलमक्षरात्मना न वेद कि स ऋचा–आदित्येन मण्डलात्मना करिष्यति । नासौ यथावदादित्य वेदेत्यर्थ । 'य इत्तद्विदुस्त इमे समासते' इति व्याख्यातम् ।

---

1 Bı mss ख, ग, झ ıead शाकपूणिरेषर्ग् भवति 2 Bı mss ख, ग, झ and Bı mss च, छ, ज read यदन्यन्मात्रेभ्यस्तदक्षर, Bı J यदन्यन्मन्त्रेभ्य° 5–6 C D R यान्यस्मिन्नात्मन्येक भवतीत्यात्मप्रवादा for यान्यस्मिन्नाधिनि° of Bı J 6 Bı J conclude XIII ı 11, wıth °प्रवादा 8 *a m* omıt मन्त्रेभ्य 9 *bı ȷ* परम् अक्षर, *m* परममक्षर 10 *a m* omıt fıom य एष to दृश्यते इति श्रुते (ınclusıve) 11 *a m* ıead °षण्णा भवति for °षण्णा इति

---

1 एषर्ग्भवति—Thıs ıs a wrong readıng What Yaska wants to say ıs एष ऋग् भवति and not एषा ऋग् भवति, thıs ıs cleaı from the ıeadıng of Duıga, whıch ıs एष ऋग्भवति See the *vṛttı* below

1–2 प्रत्यृच सर्वाणि भूतानि ıs omıtted by Duıga

3 Duıga ıeads आत्मेत्यात्मप्रवादा foı अथाध्यात्मम्

2–6 Durga omıts **भवति** (afteı अक्षर), **अधिदैवतम्, अथाध्यात्मं शरीरमत्र ऋगुच्यते यदेनेनार्चन्ति प्रत्यृच सर्वाणीन्द्रियाणि, यान्यस्मिन्नधिनिषण्णानि** In fact Duıga's *Nıruktapâtha* ın sectıons 10 and 11 dıffeıs veıy much fıom the *bhâṣya*, above

10 य एषोऽन्तरा°—Taıt Aı X 13

13 इति व्याख्यातम्—See Nıı XIII 10, last page.

आत्मेत्यात्मप्रवादाः। अयमृग्भवति शरीरमिति। **इन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते**। तानि हि विषयेषु द्योतयन्त इति देवा। **तस्य यदविनाशिधर्म** चेतनासतत्वमात्रविज्ञान **तत् परमम् अक्षर** व्यवनम्। यत्तदक्षर न वेद किमसौ ऋचा शरीरेण करिष्यति। न तस्य जीवितेनार्थ। **य इत्तद्विदु.** इति व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

5 **अक्षर न क्षरति, न क्षीयते वाक्षयो भवति। वाचोऽक्ष इति वा। अक्षो यानस्याञ्जनात्। तत्प्रकृतीतरद्वर्तनसामान्यात्। इत्यय मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूल्ह। अपि श्रुतितोऽपि तर्कत। न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्या.। प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्या.। न ह्येषु प्रत्यक्षमस्त्यनृषेरतपसो वा। पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्य. प्रशस्यो**
10 **भवतीत्युक्त पुरस्तात्। मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन्। को न ऋषिर्भविष्यतीति। तेभ्य एत तर्कमृषि प्रायच्छन् मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहमभ्यूल्हम्। तस्माद्यदेव किचानूचानोऽभ्यूहत्यार्ष तद्भवति ॥ १२ ॥**

अक्षर कस्मात्। तद्धि **न क्षरति**। नान्यथाभावमापद्यते। अथवा। **न क्षीयते**। न कदाचिदप्यामूलतो विनश्यति। अथवा। **वाक्क्षयो भवति**। नादो हि वर्णलक्ष-
15 णाया वाचो निवास। **वाचोऽक्ष. इति वा**। अक्षरो ह्यक्ष इवानुप्रविश्य व्यञ्जनानि धारयति।

अथ **अक्ष.** कस्मात्। उच्यते। **यानस्य**। यानाक्ष तावत् **समञ्जनात्**। नित्यमसौ

---

2 *a m* द्योतन्त इति देवा, *a m* तस्य यदविनाशधर्मि, *b1 j* as above 5 C D R and B1 mss च, छ, ज read वाक्षर भवति for वाक्षयो भवति of B1 J 6 B1 mss ख, ग, झ—वाक्षोपादानस्या° for वाक्षो यानस्या° of B1 J 7 B1 mss च, छ, ज and D R °भ्यूहोऽभ्यूढोपि, C °भ्यूहोभ्यूढोपि, B1 J भ्यूहोऽभ्यूल्होऽपि 11-12 C D R and B1 mss च, छ, ज—°भ्यूहमभ्यूढ तस्माद्यदेव किञ्चानूचानो, B1 J °भ्यूहमभ्यूल्ह तस्माद्यदेव किञ्चानूचानो 12 B1 J conclude XIII 1 12, with भवति 15 *m* omits from अक्षरो ह्यक्ष etc to अथ अक्ष कस्मात् (inclusive) 17 *a m* omit यानस्य

---

6 अञ्जनात्—Durga reads समञ्जनात् for अञ्जनात् of the *bhāṣya*
8 प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्या —Cf Nir I 20, II 4
10 पुरस्तात्—See Nir I 16

म्रक्ष्यते तैलादिना । **तत्प्रकृतीतरत्** स्वराख्यमक्षर **वर्तनसामान्यात्** । स्वरमधिरूढानि व्यञ्जनानि वर्तन्ते । **इति** । परिसमाप्त्यर्थ इतिकरण । उपप्रदर्शनार्थो वान्तस्य ॥

एवमत्र **मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूढः** । मन्त्रार्थचिन्तानामभ्यूहो मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूह वितर्कित शक्यते एतावता मन्त्रार्थोऽभ्यूहितुमिति । पुन अयम् **अपि श्रुतितः अपि तर्कत** । श्रुतिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निगमशेषेभ्यश्चोन्नीतार्थाभिधानसा 5 मर्थ्येभ्यो वाक्यार्थसामर्थ्यात् । तस्योपरि पर्यायास्तर्कोऽभ्यूहो लक्षणन्याय इति । यद्यप्ययमभ्यूह तथापि **न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः** । कुत पृथक्त्वेन । प्रकरणात् । किं तर्हि । **प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्याः** । तान्येतानि प्रकरणानि मन्त्राणा याज्ञ दैवतमध्यात्ममितिहासानुप्रवेश इति । कि कारणम् । **न ह्येषु** मन्त्रेषु **प्रत्यक्षम्** अर्थदर्शनम् **अस्ति** । किं नास्त्येव । न नास्ति । कि तर्हि । **अनृषेः अतपसो** 10 **वा** इति । तस्येदानीमपि स्याद्य ऋषिस्तपस्वी च । निर्दग्धकल्मषयोस्तयो प्रतिबन्धकाभावाद् यथावदर्थं मन्त्राणा पश्यत । येऽन्ये पुनरौपदेशिका तानधिकृत्योच्यते । **पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति इत्युक्त पुरस्तात्** इति । य एतेषु उपदेशत पारोवर्येण परोवरभावेन मन्त्रार्थान् प्रतिपद्यन्ते ते पारोवर्यविद । तेषु य कश्चिद्भूयोविद्य बहुश्रुतो भवति स एव मन्त्रार्थपरिज्ञाने प्रशस्यो भवति । 15 मन्त्रार्थ एव ह्यय सर्वविद्यावस्थानभावेन विष्वग्भूतो लोकव्यवहारभावेन च विप्रकीर्णो विजृम्भत इति तमबहुश्रुतो नालमुत्प्रेक्षितुमिति युक्त यत्तत्परिज्ञानयोगे भूयोविद्य प्रशस्यत इति । पुरस्तादपि चैतदुक्तम् । इह तु प्रसङ्गादुच्यते ।

अत परमागमविशुद्धये प्रस्तौति । **मनुष्या वा ऋषिषु उत्क्रामत्सु देवानब्रुवन्** इति । पूर्वमपि हि 'साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवु' इत्युक्तम् । इह तु 20 मन्त्रार्थाभ्युपप्रदर्शनार्थमिति विशिष्यते । **मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवान-**

---

1 *a m* read वर्तमानसामान्यात्　2 *m* परिसमाप्त्यर्थं, *bi j* परिसमाप्त्यर्थं　3 *m* एवमत्र, *bi j* एवमर्थ　5 *a m* तर्कित, *bi j* तर्कत　6 *m* तस्यापर पर्यायास्तर्को　8 *m* निवक्तव्या　9 *a* नह्येषु, *bi j* स ह्येषु　10 *a* प्रत्यक्षप्रदर्शन, *bi j* प्रत्यक्षम् अर्थदर्शनम्, *m* आनृषेरतपसो　12 *m* यथावदर्थमन्त्राणाम्　16 *a* मत्रार्थ एव ह्यय सर्वविद्यावस्था°, *bi j* मन्त्रार्थ एव स्वय विद्यावस्थानभावेन　17 *m* विजृभित इति, *bi j* विजृम्भत इति, *a m* तत्परिज्ञाननियोगे

---

1 स्वराख्यमक्षरम् cf 'स्वरोऽक्षरम्'—*Rk-Pratis'ākhya*, Patala 18 17
13 इत्युक्त पुरस्तात्—See Nir I 16
20 इत्युक्तम्—See Nir I 20

ब्रुवन् को न ऋषिर्भविष्यति इति । एवमादिपुराकल्परूपोऽर्थवाद शास्त्रावतार स्तुतये । **तेभ्यः एत मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहमभ्यूह प्रायच्छन्** ते देवा एत समस्तार्थमूहमपि भवन्तोऽनेन मन्त्रार्थान् शक्यन्तेऽभ्यूहितुमिति । यस्मादेतदेव **तस्मात्** अस्मिन् सूक्ते निरुक्तशास्त्रे य **अनूचान.** विद्वान् **यदेव** किंचिन्मन्त्रार्थेषु
5 **अभ्यूहति आर्षं तत् भवति ।** तथैव तदृषयोऽभ्यूहितवन्त इत्यभिप्राय । न तत् स्वमनीषिकयोच्यते । मन्त्रार्थोऽप्येतस्मिन् विषये बृहस्पतिना दृष्टो ब्रह्म वा स्वय प्राह । तद्यथा ॥ १२ ॥

"हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद् ब्राह्मणाः सयजन्ते सखायः ।
अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे ॥"

10 **हृदा तष्टेषु मनसा प्रजवेषु यद् ब्राह्मणाः सयजन्ते समानख्याना ऋत्विजः । अत्राह त्व विजहुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभि प्रवृत्तिभिः । ओह ब्रह्माण ऊहब्रह्माणः । ऊह एषा ब्रह्मेति वा । सेय विद्या श्रुतिमतिबुद्धि । तस्यास्तपसा पारमीप्सितव्यम् । तदिदमायुरिच्छता न निर्वक्तव्यम् । तस्माच्छन्दःसु शेषा उपेक्षितव्या. । अथागमो, या या देवता निराह**
15 **तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवति ॥ १३ ॥**

इति निरुक्ते त्रयोदशोऽध्यायः ॥

---

3 *a* reads शक्ष्यते, *bi* ms क—लक्ष्यन्ते for शक्यन्ते of *bi* *j* 10 C D R समानाख्याना, B1 J समानख्याना 11 B1 mss ग, झ—प्रवृत्तिभि 12-13 C °रोहब्राह्मण ऊहब्राह्मण ऊह एषा etc , D °रोहब्रह्माण ऊहब्राह्मण ऊह एषा, B1 J °रोहब्रह्माण ऊहब्रह्माण ऊह एषा 15 R does not repeat अनुभवति But all the mss do so to indicate the end of the chapter B1 J conclude XIII 1 13, with अनुभवति, C D conclude as भवति ॥ १३ ॥, then C reads इति निरुक्ते त्रयोदशोध्याय , D अथ परिशिष्ट

8-9 RS X 71 8

12 Durga omits **ऊहब्रह्माण**

12 **वा**—The वा after ब्रह्मेति is not required

14 Durga reads up to उपेक्षितव्या , and omits **अथागमो या या देवता निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवति ॥**

14 अथागम —The sentence following this viz या या देवता etc, cannot be traced to any Brâhmana

हृदा तष्टेषु–इति । **हृदा** हृदयेन बुद्ध्या **तष्टेषु** सूक्ष्मतामापादितेषु अचिन्त्या-ध्यात्मादिषु विद्वद्भि **मनसो जवेषु मनसा प्रजवेषु** ये प्रजवा प्रगमा न साक्षात्ते दृश्यन्ते तेष्वर्थेषु स्वर्गापूर्वदेवतादिषु **ब्राह्मणा**· अधिगतमन्त्रार्थतत्त्वा विचारयन्त किमत्र तत्त्व कि वा अतत्त्वमिति प्रवचनेन तत **सयजन्ते** परस्परेण सपूजयन्ति । कतमे ते इति । **सखाय समानख्याना· ऋत्विजः** । ते हि प्रयोगे अभियुक्त 5 त्वादतितरा विद्वास । तेषु किम् इति । **अत्राह** । **त्वम्** इति । **अत्र**–तत्र तेषु अर्थेषु सूक्ष्मेषु **विजहु·** तत्यजु **त्वम्**–एक त्यक्तवन्त मन्त्रार्थव्याख्याने । कम् । अविद्वासम् । केन तत्यजु । **वेद्याभिः वेदितव्याभि· प्रवृत्तिभि·** । न हि तासा मनोवृत्तीनामन्तोऽस्ति यासु प्रतिभानवतामपि मनोवृत्तयो न प्रवर्तन्ते । अतस्ता वेदितव्या एव भवन्त्यविद्वद्भि । ये पुन **ओहब्रह्माण** । इद निरुक्तशास्त्रम् **ऊहः** 10 **ब्रह्म येषा**मस्ति ते शब्दार्थसकटेष्वप्रतिबध्यमाना अतिक्रम्य अविद्वास **वि**–विशेषत सर्वत्रैव प्रतिपूज्यमाना **चरन्ति त्वे**–एके इत्यर्थ ।

एवमेतस्मिन्मन्त्रे अस्या उद्ग्राहितार्थानिवोद्दिश्य मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहस्य ब्रह्मत्व श्रूयते । तस्मादिदमपि निरुक्तशास्त्र ब्रह्मैव । वेद इत्यर्थ ।

इदानीमुपसहरति **सेय विद्या** इति । **श्रुतिमती**ति । आद्या इयमेवैका विद्या बुद्धि 15 वर्षति । ज्यायसी सर्वाभ्यो विद्याभ्य । महानेष तर्क । **तस्याः तपसा पारमी-प्सितव्यम्** । गन्तुमिति वाक्यशेष । पदवाक्यप्रमाणविदा ब्राह्मणेन । यस्माद्वेदो विधिनिषेधप्रतिप्रसवनियमपरिसख्यापुनर्वचनपरार्थवादगहन अर्थवादाश्च यथाश्रुतप्रमा ग्राहिणो विदुषोऽपि परमभ्रान्तिहेतव तस्मात् परमदुर्विज्ञानवेदनीयत्वात् वेदवाक्याना मिमा विद्यामन्तरेण सम्यगर्थावगमो न भवति । अतोऽस्या अखिलपुरुषार्थोपकारप्रवृत्ताया 20 अन्तरेण तप पारगमन नास्तीत्यत इदमुक्तमाचार्येण **तस्यास्तपसा पारमीप्सित-**

---

1 *m* quotes the whole of the ṛk, *a* omits इति, *a m* omit हृदा 1–2 *m* चिंत्याध्यात्मा°, *bi j* अचिन्त्याध्यात्मा° 2 *a m* मनोजवेषु, *bi j* मनसो जवेषु, *a m* omit प्रजवेषु 6 *m* omits इति before अत्र, *a m* omit अत्र 8 *a m* omit वेदितव्याभि 10–11 *m* ओट ब्रह्म for ऊह ब्रह्म 11 *a m* omit वि 13 *a m* read उद्ग्राहितोऽश्वानेदाद्वेद इति मन्त्रार्थचिन्ता°, *bi j* उद्ग्राहितार्थानिवोद्दिश्य मन्त्रा° 15 *a* श्रुतिमतीचेयमेवैका विद्या etc, *bi j* श्रुतिमती-त्याद्यर्थमेवेका विद्या, *m* श्रुतिमतीत्याद्येयमेवेका 18 *a m* विधिप्रतिषेधप्रसवनियम°, *bi j* विधिनिषेधप्रतिप्रसव° 18–19 प्रमाणग्राहिणो, *bi j* प्रमाग्राहिणो 19 *a* परमभ्रान्तिहेतव, *bi j* परमभ्रान्तहेतव

व्यम् इति । अयमभ्युपाय तस्या पारगमने । **तदिदम्** अतपस्विना सर्वथापि **आयुरिच्छता** निरुक्तशास्त्र **न निर्वक्तव्यम्** । अतपस्वी ह्यागमवान् अपि मलिनान्त करणत्वान्न शक्नुयात् । ततोऽस्यायुश्छिद्येत । तपस्विनापि च निर्ब्रुवता **तस्मात् छन्दःसु** शाखान्तरेषु निगमोदाहरणानामाकाङ्क्षित्वनिराकाङ्क्षायै **शेषा** वाक्यशेषा
5 पादार्धर्चादिलक्षणा **उपेक्षितव्याः** ॥ १३ ॥

इति श्रीमज्जम्बूमार्गाश्रमवासिनो भगवद्दुर्गाचार्यस्य कृतौ
ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ
त्रयोदशाध्याय (अष्टादशाध्याय) समाप्त ॥ १३ ॥
निरुक्तवृत्ति समाप्ता ॥
10 **व्याख्यात दैवत यज्ञाङ्गं चेत्यादि ॥**

([1] अथेमा [2] यद्द्यावो [3] यदुदश्नो [4] वि हि सोतो [5] सृण्येव [6] तरत्स [7] चत्वारि [8] शृङ्गा [9] स्वर्यन्तश्चत्वारि [10] वागृचो [11] अक्षर आदित्य [12] इत्यक्षर न क्षरति [13] हृदा तष्टेषु त्रयोदश ॥)

इति निरुक्ते (उत्तरषट्के) त्रयोदशाध्याय समाप्त ॥ १३ ॥
15 (अतिस्तुति प्रकरण समाप्तम्) ।
इति नैरुक्ते प्रथमं परिशिष्ट समाप्तम् ॥ १ ॥

---

3 *m* ततो ह्यायुश्छिद्येत, *b*, *)* as text 4 *a* *m* read निराकाङ्क्षितायै and omit शेषा 6 *a* reads the colophon as जम्बूमार्गाश्रमवासिनो भग° ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्ति समाप्ता सवत् १९४० ज्ये श्रु ॥ १४ भौमे B1 J उपेक्षितव्या ॥१३॥ इति ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ अष्टादशाध्यायस्य (त्रयोदशाध्यायस्य) प्रथम पाद ॥१३।१॥ जम्बूमार्गाश्रमवासिनो भगवद्दुर्गाचार्यस्य कृतौ ऋज्वर्थाया निरुक्तवृत्तौ अष्टादशाध्याय (त्रयोदशाध्याय) समाप्त ॥ १३ ॥ इति सपादसप्तदशाध्यायी ऋज्वर्था नाम निरुक्तवृत्ति समाप्ता ॥ व्याख्यात देवत यज्ञाङ्ग चेत्यादि ॥ 11 C gives the chain, D does not give it B1 ms क does not contain the परिशिष्ट at all B1 mss ख, ग, झ do not conclude the thirteenth adhyaya here but only the *first pada* of it They continue with the fourteenth adhyaya, which in their case is the remaining padas of the thirteenth adhyaya

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

व्याख्यातं दैवतं, यज्ञाङ्गं च । अथात ऊर्ध्वमार्गगति व्याख्यास्यामः । "सूर्यं आत्मा" इत्युदितस्य हि कर्मद्रष्टा । अथैतदनुप्रवदन्ति । अथैत महान्तमात्मानमेषर्ग्गणः प्रवदन्ति ।

"इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः ।" इति । 5

अथैष महानात्मात्मजिज्ञासयात्मानं प्रोवाच ।

---

1 Bı J read as अथ चतुर्दशाध्याय । अथवा त्रयोदशस्यैव द्वितीयादिस्त्रिपादी । तत्राद्य द्वितीयपाद । 2 D reads हरि ॐ म्, and C ॐ onlv before व्याख्यात 3 Bı mss ख, ग, झ have कर्म द्दष्टा 4 Bı J °मेषगंण (wıongly), R °मेषर्ग्गण, Bı J R प्रवदन्ति, Bı mss ग, ज, झ—प्रवदति

---

1 अथ चतुर्दशोऽध्याय —Theıe ıs no Durgavııttı on thıs adhyâya Sayana also never refeıs to thıs

2 व्याख्यात दैवतम्—ı e ın Nıı ukta, adhyayas VII to XII.

2 यज्ञाङ्ग च—The यज्ञाङ्ग ıs after all a paıt of the दैवत and so ıt mıght be saıd to be ıncluded ın the दैवतकाण्ड also It ıs not, howeveı, sepaıately treated ın Nırukta

3 सूर्यं आत्मा—Thıs ıs a fragment of RS I 115 1, *cf* Nır XII 16

3 उदितस्य हि कर्मद्रष्टा—Thıs ıs unıntellıgıble.

3-4 अथैत महान्त°—Cf Nır VII 18

4 एषर्ग्गण = एष ऋग्गण The *sandhı* ıs wrong

5 इन्द्रं मित्र—RS I 164 46.

"अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा." । "अहमस्मि प्रथमजाः" इत्येताभ्याम् ॥ १ ॥

"अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृत मे चक्षुरमृतं म आसन् ।
अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥"

5 "अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाम ।
यो मा ददाति स इदेव मावदहमन्नमन्नमदन्तमद्मि ॥"

इति । स ह ज्ञात्वा प्रादुर्बभूव । एव त व्याजहाराय तमात्मानम ध्यात्मजमन्तिकमन्यस्मा आचचक्ष्वेति ॥ २ ॥

---

2 C D ॥ १४ ॥, B1 J ॥ १ (१४) ॥ १—This indicates the method used by various mss in numbering the sections of this adhyâya The B1 mss ख, ग, छ and C D mark the *Khandas* in continuation of those of the thirteenth adhyâya, as ॥ १४ ॥, B1 ms छ does not show the पाद division at all, B1 mss च, ज mark the sections as 1, 2 and so on, as of the fourteenth adhyaya, and lastly B1 ms झ marks the padas, and these as those of the thirteenth adhyâya, so that XIII 14=XIV 1=XIII ॥ 1 4 R and B1 ms च read धर्मो, for घर्मो wrongly 5 C D, B1 mss च and others, नाभि for नाम of B1 J 6 C omits मा after यो, and C D read स इदेवमावा अहमन्न°, R and B1 mss च etc स इदेवमावां अहमन्न° 7 C व्याजहारतमात्मा°, D R and B1 mss च etc व्याजहाराय-तमात्मा°, B J व्याजहारा य तमात्मा° 7–8 C D R °नमभ्यात्मज° for °नमध्यात्मज° of B1 J 8 C D ॥ १५ ॥, B1 J ॥ २ (१५) ॥ २

---

1 and 3 अग्निरस्मि etc —RS III 26 7

1 and 5 अहमस्मि etc —ARS 1 9, TB 2 8 8 1, TA 9 10 6, TU 3 10 6, Nrp U. 2. 4 *Cf* प्रजापति प्रथमजा ऋतस्यात्मनात्मानमभिसबभूव Mahanârayanopanisad 2 7

" अपश्य गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥"

आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तरिति ।

अथैष महानात्मा सत्त्वलक्षणस्तत्पर तद् ब्रह्म तत् सत्य तत् सलिल तदव्यक्त तदस्पर्शं तदरूप तदरस तदगन्धं तदमृत तच्छुक्र 5 तन्निष्ठो भूतात्मा । सैषा भूतप्रकृतिरित्येके । तत् क्षेत्र तज्ज्ञानात् क्षेत्रज्ञमनुप्राप्य निरात्मकम् । अथैष महानात्मा त्रिविधो भवति । सत्त्व रजस्तम इति । सत्त्व तु मध्ये विशुद्ध तिष्ठत्यभितो रजस्तमसी । रज इति कामद्वेषस्तम इत्यविज्ञातस्य विशुध्यतो विभूति कुर्वत॰ क्षेत्रज्ञपृथक्त्वाय कल्पते । परिभातिलिङ्गो महानात्मा तमो- 10 लिङ्ग॰ । विद्याप्रकाशलिङ्गस्तमः । अपि निश्चयलिङ्ग आकाशः ॥ ३ ॥

आकाशगुणः शब्दः । आकाशाद्वायुर्द्विगुण॰ स्पर्शेन । वायोर्ज्योतिस्त्रिगुण रूपेण । ज्योतिष आपश्चतुर्गुणा रसेन । अद्भ्य पृथिवी पञ्चगुणा गन्धेन । पृथिव्या भूतग्रामस्थावरजङ्गमाः । तदेतद्दर्युगसहस्र जागर्ति । तस्यान्ते सुषुप्स्यन्नङ्गानि प्रत्याहरति । भूतग्रामाः 15

2 B1 mss छ etc विषूचीर्वसान॰ 6–7 C तदज्ञात्क्षेत्र॰, D and B1 mss च etc तदज्ञानात्क्षेत्र॰, B1 J तज्ज्ञानात् क्षेत्र॰ 7 C D R and B1 mss च etc निरात्मज॰ for निरात्मक॰ of B1 J 9 C D R and B1 mss च and others omit रज before इति 10 C D प्रतिभाति॰ for परिभाति॰ of B1 J 11 C D ॥ १६ ॥, B1 J ॥ ३ (१६) ॥ ३

1–2 RS I 164 31, X 177 3

9 कामद्वेष should have been कामद्वेषौ, and विशुध्यत must be corrected into विशुद्धस्य The Sanskrit of the whole of this *Khaṇḍa* is corrupt and incorrect

14 and 15 We should read भूतग्रामा स्थावरजङ्गमा for भूतग्रामस्थावरजङ्गमा, and सुषुप्सत् for सुषुप्स्यन्

पृथिवीमप्यपिप्रयन्ति । पृथिव्यपः । आपो ज्योतिषम् । ज्योतिर्वायुम् । वायुराकाशम् । आकाशो मनः । मनो विद्याम् । विद्या महान्तमात्मानम् । महानात्मा प्रतिभाम् । प्रतिभा प्रकृतिम् । सा स्वपिति युगसहस्र रात्रि. । तावेतावहोरात्रावजस्र परिवर्तेते । स कालस्तदेतदहर्भवति ।

5 युगसहस्रपर्यन्तमहर्यद् ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रि युगसहस्रान्ता तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ इति ॥ ४ ॥

त परिवर्तमानमन्योऽनुप्रवर्तते । स्रष्टा द्रष्टा विभक्तातिमात्रोऽहमिति गम्यते । स मिथ्यादर्शनेद पावक महाभूतेषु चिरोण्वाकाशाद्वायोः प्राणाः चक्षुश्च वक्तार च तेजसोऽद्भ्य. स्नेह पृथिव्या मूर्ति. ।

10 पार्थिवास्त्वष्टौ गुणान् विद्यात् । त्रीन्मातृतस्त्रीन् पितृत. । अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः । त्वङ्मांसशोणितानि मातृतः । अन्न पानमित्यष्टौ । सोऽय पुरुषः सर्वमय. सर्वज्ञानोऽपि क्लृप्तः ॥ ५ ॥

स यद्यनुरुध्यते तद्भवति । यदि धर्मोऽनुरुध्यते तद्देवो भवति । यदि ज्ञानमनुरुध्यते तदमृतो भवति । यदि काममनुरुध्यते सच्यवते । इमा

15 योनि सद्ध्यात् । तदिदमत्र मतम् । श्लेष्मा रेतसः सभवति । श्लेष्मणो रसः । रसाच्छोणित, शोणितान्मांस, मासान्मेदो, मेदसः स्नावा,

4 C स कलस्तदेतद° for स कालस्तदेतद° of B1 J and D 6 C D ॥ १७ ॥, B1 J ॥ ४ (१७) ॥ ४ 8 B1 ms ख reads स मिथ्यां दर्शनेदम्पावक, C चिरण्योकाशा° for चिरोण्वाकाशा° of B1 J and D 9 B1 mss च, छ, ज and R प्राणश्चक्षुश्च 10 B1 ms च has पार्थिवॉस्त्वष्टौ 11 C D R and B1 mss च, छ, ज read मातृतोन्नपानमित्यष्टौ, B1 J मातृतोऽन्न पानमित्यष्टौ 12 C D ॥ १८ ॥, B1 J ॥ ५ (१८) ॥ ५ 13 B1 mss च, छ, ज and R यदि धर्ममनुरुध्यते, B1 J यदि धर्मोऽनुरुध्यते 15 C reads रेत for रेतस. of B1 J and D

1, 4, 5 ज्योतिषम् should have been ज्योति , रात्रि should be रात्रिम्, and यत् should be ये

5–6 Bh Gîtâ, VIII 17.

स्नाव्नोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा, मज्जातो रेतः। तदिदं योनौ रेतः सिक्त पुरुषः सभवति। शुक्रातिरेके पुमान् भवति, शोणितातिरेके स्त्री भवति। द्वाभ्या समेन नपुसको भवति। शुक्रेण भिन्नेन यमो भवति। शुक्रशोणितसयोगान्मातृपितृसंयोगाच्च। तत् कथमिद शरीर पर संयम्यते। सौम्यो भवति। एकरात्रोषित कलल भवति। पञ्चरात्राद् 5 बुद्बुदाः। सप्तरात्रात् पेशी। द्विसप्तरात्रादर्बुदः। पञ्चविंशतिरात्र-स्वस्थितो घनो भवति। मासमात्रात्कठिनो भवति। द्विमासाभ्यन्तरे शिर' सपद्यते। मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशो, मासचतुष्केण त्वग्व्यादेशः। पञ्चमे मासे नखरोमव्यादेशः। षष्ठे मुखनासिकाक्षि। श्रोत्रं च सभवति। सप्तमे चलनसमर्थो भवत्यष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति। नवमे 10 सर्वाङ्गसपूर्णो भवति।

मृतंश्चाह पुंनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः।
नानांयोनिसंहस्राणि मयोषिंतानि यानिं वै ॥

आहांरा विविंधा भुक्ताः पीता नांनाविधाः स्तंनाः।
मातंरो विविंधा दृष्टाः पितरं॰ सुहृदस्तंथा ॥ 15

---

3 C शुक्रभिन्ने, B1 J D शुक्रेण भिन्नेन, R and B1 mss च, छ, ज —शुक्रभिन्नेन 4 B1 mss ख, ग, झ do not have तत् 7 B1 mss ख, ग, झ read घुतो भवति for घनो भवति of B1 J, C D R and B1 ms च read कठिणो, B1 J कठिनो 12 D मृतश्चाह, R मृतंश्चाह 13 D नाना, R नानां, D मयोषितानिं यानि वैं, R मयोषिंतानि यानिं वै 14 D आहारा, R आहारा 15 D मातरो विविंधा, R मातंरो विविंधा

---

2 शुक्रातिरेके पुमान् भवति—Cf AB 2 5 5, 3 3 13
12–13 For the verses मृतश्चाह, and आहारा विविधा, cf the *Garbhopaniṣad 4*

अवाङ्मुखः पीड्यमानो जन्तुश्चैव समन्वितः ।

साङ्ख्यं योग समभ्यस्येत् पुरुष वा पञ्चविंशकम् ॥ इति ।

ततश्च दशमे मासे प्रजायते । जातश्च वायुना स्पृष्टो न स्मरति जन्ममरणे । अन्ते च शुभाशुभ कर्मैतच्छरीरस्य प्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

5 अष्टोत्तर सन्धिशतम् । अष्टाकपाल शिर॰ सपद्यते । षोडश वपा पलानि । नव स्नायुशतानि । सप्तशत पुरुषस्य मर्मणाम् । अर्धचतस्रो रोमाणि कोट्यो, हृदय ह्यष्ट कपालानि, द्वादश कपालानि जिह्वा, वृषणौ ह्यष्ट सुपर्णौ । तथोपस्थगुदपायु । एतन्मूत्रपुरीष कस्मात् । आहारपानासिक्तत्वात् । अनुपचितकर्माणावन्योन्य जायेते इति । त 10 विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च । महत्यज्ञानतमासि मग्नो जरामरणक्षुत्पिपासाशोकक्रोधलोभमोहमदभयमत्सरहर्षविषादेर्ष्यासूयात्मकैर्द्वन्द्वैरभिभूयमान॰ सोऽस्मादार्जव जवीभावाना तन्निर्मुच्यते । सोऽस्मात्पापात्महाभूमिकावच्छरीरान्निमेषमात्रे॰ प्रक्रम्य प्रकृतिराधि-

---

1 D does not accent अवाङ्मुख पीड्यमानो, R अवाङ्मुख पीड्यमानो, D जन्तुश्चैव समन्वित, R जन्तुश्चैव समन्वित 2 D does not accent साङ्ख्य etc 3–4 C D R and B1 mss च, छ, ज read स्पृष्टस्तत्र स्मरति जन्ममरणमन्ते, B1 J स्पृष्टो न स्मरति जन्ममरणेऽन्ते 4 C D ॥ १९ ॥, B1 J ॥ ६ (१९) ॥ ६ 5–6 D षोडश वापलानि, B1 J C षोडश वपा पलानि 8 C D ततोपस्थ°, B1 J तथोपस्थ° 8–9 B1 mss ख, छ read कस्मादाहारापान° 9 B1 ms छ reads सिक्तत्वानुचित°, C D °सिक्तत्वादनुपचित°, B1 J सिक्तत्वानुपचित°, C D and B1 mss ख, छ read कर्मणावन्योन्य जायेते, B1 J कर्माणावन्योन्य जयेते, B1 ms ग ends section ॥ ७ ॥, with इति 10 B1 J R मग्नौ 13 C and B1 J सोस्मापान्न, D मोस्मापान

1–2 अवाङ्मुख पीड्यमानो—This verse is not traced

3–4 ततश्च दशमे मासे etc —These lines are superfluous after the verses above, and better be omitted

4 The passage रसाच्छोणितम् (see page 1186, line 16) to शुभाशुभ कर्म is almost identical with the Garbhopanisad, 2–4.

परीत्य तैजस शरीर कृत्वा कर्मणोऽनुरूप फलमनुभूय तस्य सक्षये पुनरिमॅल्लोकं प्रतिपद्यते ॥ ७ ॥

अथ ये हिंसामाश्रित्य विद्यामुत्सृज्य महत्तपस्तेपिरे चिरेण वेदोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति ते धूममभिसभवन्ति। धूमाद्रात्रि, रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम्। अपक्षीयमाणपक्षाद्दक्षिणायन, दक्षिणायनात् 5 पितृलोक, पितृलोकाच्चन्द्रमस, चन्द्रमसो वायु, वायोर्वृष्टि, वृष्टेरोषधयश्चैतद्भूत्वा तस्य संक्षये पुनरेवेमॅल्लोक प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥

अथ ये हिंसामुत्सृज्य विद्यामाश्रित्य महत्तपस्तेपिरे ज्ञानोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति तेऽर्चिरभिसभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षादुदगयनमुदगयनाद्देवलोक, देवलोकादादित्यमा- 10 दित्याद्वैद्युत, वैद्युतान्मानसम्। मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसंभवन्ति। ते न पुनरावर्तन्ते। शिष्टा दन्दशूका य इद न जानन्ति। तस्मादिद वेदितव्यम्। अथाप्याह ॥ ९ ॥

---

1 Bı mss ख, ग, झ read प्रकृतिरभिपरीत्य, Bı J R प्रकृतिरधिपरीत्य 2 Bı J R पुनरिमॅल्लोक, all mss of Bı except च,—पुनरिम लोक, C D ॥ २० ॥, Bı J ॥ ७ (२०) ॥ ७ In Bı ms ख, the second *pâda* of the thirteenth adhyaya ends with section 7, the ms ग writes in the margin—पक्षे द्वितीय पाद But ms झ, and other mss of Roth giving the *pâda* division do not end the second pada here 7 Bı mss ख, ग, झ do not have तस्य सक्षये, Bı J R पुनरेवेमॅल्लोक, all mss of Bı except च—पुनरेवेम लोक, C D ॥२१॥, Bı J ॥८ (२१)॥ ८ 11–12 Bı mss क, ग, झ have °मभिसभवति and पुनरावर्तते, Bı mss च, छ, ज and R read यत इद for य इद of Bı J 13 C D ॥२२॥, Bı J ॥९(२२)॥ ९

---

1 प्रकृतिरधिपरीत्य—This should be प्रकृतिमधिपरीत्य

7 ओषधय should be ओषधी

2–7 See Br Up 6 2 16

7 प्रतिपद्यते singular, should have been the plural प्रतिपद्यन्ते, to agree with other verbs in the previous sentence

8–12 Cf Br Up 6 2 15

12–13 शिष्टा दन्दशूका etc Cf Brh Up 6 2 16

"न त विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तर बभूव ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥"

न त विद्यया विदुषो यमेव विद्वासो वदन्त्यक्षर ब्रह्मणस्पतिम् । अन्य-
द्युष्माकमन्तरमन्यदेषामन्तर बभूवेति । नीहारेण प्रावृतास्तमसा जल्प्या
5 चासुतृप उक्थशासः प्राण सूर्य यत्पथगामिनश्चरन्ति । अविद्वासः
क्षेत्रज्ञमनुप्रवदन्ति । अथाहो विद्वासः क्षेत्रज्ञोऽनुकल्पते । तस्य तपसा
सहाप्रमादमेत्यथाप्तव्यो भवति । तेनासंततमिच्छेत् । तेन सख्यमिच्छेत् ।
एष हि सखा श्रेष्ठ सजानाति भूत भवद्भविष्यदिति । ज्ञाता कस्माज्जा-
यते' । सखा कस्मात् सख्यतेः । सह भूतेन्द्रियैः शेरते । महाभूतानि
10 सेन्द्रियाणि प्रज्ञया कर्म कारयतीति वा । तस्य यदाप॰ प्रतिष्ठा ।
शीलमुपशम आत्मा ब्रह्मेति स ब्रह्मभूतो भवति । साक्षिमात्रो
व्यवतिष्ठतेऽबन्धो ज्ञानकृतः ॥

अथात्मनो महत॰ प्रथम भूतनामधेयान्यनुक्रमिष्यामः ॥ १० ॥

हंसः । घर्मः । यज्ञः । वेन॰ । मेघः । कृमिः । भूमिः । विभु॰ । प्रभु॰ ।
15 शम्भुः । राभुः । वधकर्मा । सोमः । भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् ।

---

2 D जल्पा, Bi J जल्प्या, D चासुतृप, Bi J चासुसुप 3 Bi J विद्वासो, R विद्वाँसो 4 D जल्पा, Bi J जल्प्या 5 Bi mss ख, ग, झ read प्राण सूर्य यन्त्यथ गामिन्यश्चरन्त्यविद्वास क्षेत्रज्ञमनुप्रवदन्त्यथाहो विद्वास क्षेत्रज्ञो न कल्पते, Bi J R as text above 8-9 Bi mss ख, ग, झ read कस्माज्जानते for कस्मा-ज्जायते' of Bi J 9 Bi mss ख, ग, झ read शेते, Roth's mss read खे शेते 10 Bi mss च, छ, ज, C D and R omit वा before तस्य, Bi mss ख, ग, झ read यत्तप for यदाप of Bi J R 13 C भूते for भूत° of Bi J D, Bi mss च, छ, ज and R °धेयान्युत्क्रमिष्याम, C D ॥ २३ ॥, Bi J ॥ १० (२३) ॥ १० 14 C मेघ, R मेधं । कृमिं । भूमिं 15 D R वधर्कर्मा । सोमं ।

1-2 न त विदाथ etc —RS X 82 7, VS 17 31, TS. 4 6 2 2, KS 18 1, MS 2 10 3 135 1

आपः। महत्। व्योम। यशः। महः। स्वर्णीकम्। स्मृतीकम्। स्वृतीकम्। सतीकम्। सतीनम्। गहनम्। गभीरम्। गह्वरम्। कम्। अन्नम्। हविः। सद्म। सदनम्। ऋतम्। योनिः। ऋतस्य योनिः। सत्यम्। नीरम्। हविः। रयिः। सत्। पूर्णम्। सर्वम्। अक्षितम्। बर्हिः। नाम। सर्पिः। अपः। पवित्रम्। अमृतम्। इन्दुः। हेम। स्वः। 5 सर्गाः। शम्बरम्। अम्बरम्। वियत्। व्योम। बर्हिः। धन्व। अन्तरिक्षम्। आकाशम्। आपः। पृथिवी। भूः। स्वयम्भूः। अध्व। पुष्करम्। सगरम्। समुद्रः। तपः। तेजः। सिन्धुः। अर्णवः। नाभिः। ऊधः। वृक्षः। तत्। यत्। किम्। ब्रह्म। वरेण्यम्। हंसः। आत्मा। भवन्ति। वर्धन्ति। अध्वानम्। यद्वाहिष्ठ्या। शरीराणि। अव्यय च संस्कुरुते। 10 यज्ञः। आत्मा। भवति। यदेन तन्वते।

अथैत महान्तमात्मानमेतानि सूक्तान्येता ऋचोऽनुप्रवदन्ति ॥ ११ ॥

---

1 D R आपं, D R यशं। महं।. 1-2 D R स्वर्णीकम्। स्मृतीकम्। स्वृतीकम्। सतीकम्। 2 D R गह्वरं 3 D R अन्नम्, सद्मं, योनिं, ऋतस्य योनिं। 4 Bi mss ख, ग, झ omit हवि after नीरम्, D R सर्वम् 5 D R नामं 6 D R सर्गाः, वियत् 7-8 Bi mss च, छ, ज omit स्वयम्भू and ऊध 7 D R आपं, C D R अध्वा 8 C D R सगर, समुद्र, तपं, तेजं, सिन्धुं, अर्णव, नाभिं, वृक्षं, ऊध्वं 9 R ब्रह्मं, वरेण्यम्, C D R भवति 10 वधन्त्यध्वानम्, Bi mss ख, ग, झ and C D R read यद्वाहिष्या, C D अव्यय चं सङ्कुरुते, Bi mss ख, ग, छ and झ—अव्यय च संङ्कुरुते 12 C D ॥ २४ ॥, Bi J ॥ ११ (२४) ॥ ११

---

12 एतानि सूक्तानि—There are no *sûktas* as such quoted below But all the quotations are *riks* only

"सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः॥"

सोमः पवते जनयिता मतीनां जनयिता दिवो जनयिता पृथिव्या जनयिताग्नेर्जनयिता सूर्यस्य जनयितेन्द्रस्य जनयितोत विष्णोः। सोमः
5 पवते। सोमः सूर्यः प्रसवनाज्जनिता मतीनां प्रकाशकर्मणामादित्य रश्मीनाम्। दिवो द्योतनकर्मणामादित्यरश्मीनाम्। पृथिव्याः प्रथन कर्मणामादित्यरश्मीनाम्। अग्नेर्गतिकर्मणामादित्यरश्मीनाम्। सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणामादित्यरश्मीनाम्। इन्द्रस्यैश्वर्यकर्मणामादित्यरश्मी नाम्। विष्णोर्व्याप्तिकर्मणामादित्यरश्मीनाम्। इत्यधिदैवतम्। अथा
10 ध्यात्मम्। सोम आत्माप्येतस्मादेवेन्द्रियाणां जनितेत्यर्थः। अपि वा सर्वाभिर्विभूतिभिर्विभूतत आत्मा। इत्यात्मगतिमाचष्टे॥ १२॥

"ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम्।
श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्॥"

ब्रह्मा देवानामिति। एष हि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामा
15 दित्यरश्मीनाम्। पदवीः कवीनामिति। एष हि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानानामादित्यरश्मीनाम्। ऋषिर्विप्राणामिति। एष हि ऋषिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणामादित्यरश्मीनाम्। महिषो मृगाणा-

---

3-11 Bı mss च, छ, ज and C D omit from सोम पवते जनयिता to विष्णो (inclusive) and read from सोम पवते। सोम सूर्य प्रसवना° to the end of section 12 4-11 Bı mss ख, ग, झ omit from सोम पवते। सोम सूर्य etc to the end of section 12 11 C D ॥ २५ ॥, Bı J ॥ १२ (२५) ॥ १२ 16 Bı mss ख, ग, झ, read कवीयमाणाना°, Bı J R. कवीयमानाना°, Bı ms ग reads ह्रषिणा, and mss ख, झ read हि ऋषिणा, and Bı J हि ऋषिणो

1-2 RS IX 96 5
12-13 RS IX 96 6, VS 37 7, TA 10 10 4.

मिति । एष हि महान् भवति मृगाणा मार्गणकर्मणामादित्यरश्मी-
नाम् । श्येनो गृध्राणामिति । श्येन आदित्यो भवति श्यायतेर्गति-
कर्मणः । गृध्र आदित्यो भवति गृध्यतेः स्थानकर्मण. । यत एतस्मि-
स्तिष्ठति । स्वधितिर्वनानामिति । एष हि स्वय कर्माण्यादित्यो
धत्ते वनानां वननकर्मणामादित्यरश्मीनाम् । सोमः पवित्रमत्येति 5
रेभन्निति । एष हि पवित्र रश्मीनामत्येति स्तूयमानः । एष एवैतत्
सर्वमक्षरम् । इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । ब्रह्मा देवानामिति । अयमपि ब्रह्मा भवति देवाना
देवनकर्मणामिन्द्रियाणाम् । पदवीः कवीनामिति । अयमपि पद वेत्ति
कवीनां कवीयमानानामिन्द्रियाणाम् । ऋषिर्विप्राणामिति । अयमप्यृ- 10
षिणो भवति विप्राणा व्यापनकर्मणामिन्द्रियाणाम् । महिषो मृगाणा-
मिति । अयमपि महान् भवति मृगाणा मार्गणकर्मणामिन्द्रियाणाम् ।
श्येनो गृध्राणामिति । श्येन आत्मा भवति श्यायतेर्ज्ञानकर्मण. । गृध्राणी-
न्द्रियाणि, गृध्यतेर्ज्ञानकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठति । स्वधितिर्वनाना-
मिति । अयमपि स्वय कर्माण्यात्मनि धत्ते वनाना वननकर्मणामिन्द्रि- 15
याणाम् । सोमः पवित्रमत्येति रेभन्निति । अयमपि पवित्रमिन्द्रियाण्य-
त्येति । स्तूयमानोऽयमेवैतत् सर्वमनुभवति । आत्मगतिमाचष्टे ॥ १३॥

" त्रिस्रो वाचं ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।

गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमाना. सोमं यन्ति मतयो वावशानाः ॥ "

वह्निरादित्यो भवति । स तिस्रो वाचः प्रेरयत्यृचो यजूंषि सामानि । 20
ऋतस्यादित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणो मतानि । एष एवैतत् सर्वमक्षरम् ।

---

10 B1 mss ख, ग, झ—कवीयमाणाना° 10-11 B1 mss च, छ, ज have मित्ययमपि ऋषिणो 14 B1 mss च, छ, ज—एतस्मिंस्तिष्ठन्ति 17 C D ॥ २६ ॥, १३ (२६) ॥ १३

18-19 RS IX 97 34

इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् । वह्निरात्मा भवति । स तिस्रो वाच ईरयति प्रेरयति विद्यामतिबुद्धिमताम् । ऋतस्यात्मन. कर्माणि ब्रह्मणो मतानि । अयमेवैतत् सर्वमनुभवति । आत्मगतिमाचष्टे ॥ १४ ॥

"सोम गावो धेनवो वावशानाः सोम विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।
5 सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः स नवन्ते ॥"

एत एव सोम गावो धेनवो रश्मयो वावश्यमानाः कामयमाना आदित्य यन्ति । एवमेव सोमं विप्रा रश्मयो मतिभि. पृच्छमानाः कामयमाना आदित्य यन्ति । एवमेव सोमः सुतः पूयते अज्यमानः । एतमेवार्काश्च त्रिष्टुभश्च सनवन्ते । तत एतस्मिन्नादित्य एक भवन्ति । 10 इत्यधिदैवतम् ।

अथाध्यात्मम् । एत एव सोम गावो धेनव इन्द्रियाणि वावश्यमानानि कामयमानान्यात्मान यन्ति । एवमेव सोम विप्रा इन्द्रियाणि मतिभि. पृच्छमानानि कामयमानान्यात्मानं यन्ति । एवमेव सोम. सुत पूयते अज्यमानः । इममेवात्मा च सप्त ऋषयश्च सनवन्ते । 15 तानीमान्येतस्मिन्नात्मन्येक भवन्ति । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १५ ॥

"अक्रान् समुद्रः प्रथमे विधर्मन् जनयन् प्रजा भुवनस्य राजा ।
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत् सोमो वावृधे सुवान इन्दुः॥

2 B1 mss ख, ग, झ have °बुद्धिमतान्यृतस्यात्मन , B1 J °बुद्धिमतामृतस्यात्मन , D °बुद्धिमतात्मृतस्यात्मन 3 C D ॥ २७ ॥, B1 J ॥ १४ (२७) ॥ १४ 6 B1 mss ख, ग, झ read वावाश्यमाना , B1 J वावश्यमाना 10-11 B1 mss ख, ग, झ—भवन्त्यधिदैवतम् 11-12 B1 mss ख, ग, झ—वावाश्यमानानि, B1 J वावश्यमानानि 15 C D R and B1 mss च, छ, ज—तान्येतस्मिन्नात्मन्येक, B1 J तानीमान्येतस्मिन्नात्मन्येक, C D ॥ २८ ॥, B1 J ॥ १५ (२८) ॥ १५

4-5 RS IX 97 35

16-17 RS IX 97 40.

अत्यक्रमीत् समुद्र आदित्यः परमे व्यवने वर्षकर्मणा जनयन् प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत् सोमो वावृधे सुवान इन्दुः । इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् । अत्यक्रमीत् समुद्र आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणा जनयन् प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये महत् सोमो वावृधे सुवान इन्दुः । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १६ ॥ 5

" महत्तत्सोमो महिषश्चकारापा यद्गर्भोऽवृणीत देवान् ।

अदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥ "

महत् तत् सोमो महिषश्चकारापा यद्गर्भोऽवृणीत । देवानामाधिपत्यमदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुरादित्यः । 10 इन्दुरात्मा ॥ १७ ॥

" विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जगार ।

देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥ "

---

3 C omits इन्दु after सुवान, D reads it 4 C omits राजा after भुवनस्य, D has it 5 C D R and Bi mss च, छ, ज—read बृहत् for महत् of Bi J 6 C D ॥ २९ ॥, Bi J ॥ १६ (२९) ॥ १६ 9 C D R and Bi mss च, छ, ज—देवानाधिपत्य° for देवानामाधिपत्य° of Bi J 11, C D ॥ ३० ॥, Bi J ॥ १७ (३०) ॥ १७

---

1 परमे व्यवने cf Nir XIII 10 प्रथमे विधर्मन्=परमे व्यवने

7-8 RS IX 97 41

7 and 11 The second half of the rik is merely quoted in both the places and no explanation of it is given

11 इन्दुरात्मा—The आत्मपर meaning of the rik is not given

12-13 RS X 55 5, AV 9 27 9 समने बहूना, and देवस्य पश्य काव्यं महित्वा—These words are not explained in the comment below,

विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशील युवानं चन्द्रमसं पलित आदित्यो गिरति । सद्यो म्रियते स दिवा समुदिता । इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् । विधु विधमनशील दद्राण दमनशील युवानं महान्त पलित आत्मा गिरति । रात्रौ म्रियते । रात्रि॰ समुदिता । इत्यात्म-
5 गतिमाचष्टे ॥ १८ ॥

" साकंजानां सप्तथमाहुरेकजं षळिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।

तेषामिष्टानि विहितानि धामश॰ स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपश॰॥"

सहजातानां षण्णामृषीणामादित्यः सप्तमः । तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाद्भि॰ सह
10 समोदन्ते । यत्रैतानि सप्त ऋषीणानि ज्योतींषि तेभ्यः पर आदित्यः । तान्येतस्मिन्नेक भवन्ति । इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् । सहजातानां षण्णामिन्द्रियाणामात्मा सप्तम॰ । तेषामिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वान्नेन सह समोदन्ते । यत्रेमानि सप्त ऋषीणानीन्द्रियाणि । एभ्यः पर आत्मा । तान्ये-
15 तस्मिन्नेकं भवन्ति ।

1-3 B1 mss ख, ग, झ read द्रमनशील 2 D reads भ्रियते, B1 J and C म्रियते 5 C D ॥ ३१ ॥, B1 J ॥ १८ (३१) ॥ १८ 6 R B1 षळिद्यमा, J षळिद्यमा 7 B1 R धामश स्थात्रे 8 C D R (foot-note) षण्णामृषीणामादित्यरश्मयस्तेषामिष्टानि, B1 and R (text) षण्णामृषीणामादित्य सप्तम 10 B1 J R सप्तऋषीणानि, R ज्योतीषि 10-11 R ms (as given by B1) reads आदित्यस्तान्यास्मिन्नेक 14-15 R and B1 mss च, छ, ज read तान्येतास्मिन्नेक भवन्ति, C यान्यस्मिन्नेक, D यान्येतस्मिन्नेक, and B1 J तस्मिन्नेक भवन्ति

6-7 RS I 164 15, AV 9 25 16

8-11 "तेषामिष्टानि to एक भवन्ति"—This whole passage is taken from Nir X 26, and is out of place here as it does not give the meaning of the second half of the stanza, above.

इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १९ ॥

"स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान्न वि चेतदन्धः ।
कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात् स पितुष्पितासत् ॥"

स्त्रिय एवैताः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धहारिण्यः । ता अमुं पुंशब्देन निराहारः प्राण इति पश्यन् कष्टान्न विजानात्यन्धः । कविर्यः पुत्रः स इमा जानाति । यः स इमा जानाति स पितुष्पितासत् । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २० ॥ 5

"सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ।
ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥"

---

1 C D only read ॥ ३२ ॥, and do not mark the *pâda*, B1 J ॥ १९ (३२) ॥ १९, इति नैरुक्ते त्रयोदशस्यैव द्वितीय पाद समाप्त ॥ Here ends the second *pâda* of the thirteenth adhyâya and with स्त्रियं begins the third pada, XIII iii 1 B1 mss च, छ, झ, which treat this adhyâya as the fourteenth do not give the pada division But B1 mss ख, ग, ङ which look upon this adhyâya as the continuation of the thirteenth give the pada division 2 B1 J and B1 mss ख, ग, ङ read अथ तृतीय पाद । before स्त्रियं सतीस्ताँ 4 B1 mss च, छ, ज, and R स्त्रिय एवेति ता, C D स्त्रिय एवैति ता, B1 J स्त्रिय एवैता 4-5 C D R and B1 mss च, छ, ज, पुशब्दे निराहार, B1 J पुशब्देन निराहार 6 C D R इमा, J इमा, B1 इमा, B1 mss ख, ग, ङ—ईमा 7 C D ॥ ३३ ॥, B1 J ॥ २० (३३) ॥ १ 9 R B1 J परि भुव

2-3 RS I 164 16, AV 9 25 16

4-5 ता अमु पुशब्देन निराहार प्राण —This is unintelligible It cannot be made out, of what words of the rik, this is the explanation

8-9 RS I 164 36, AV 9 28 7

सप्तैतानादित्यरश्मीनयमादित्यो गिरति मध्यस्थानोर्ध्वशब्दः। यान्यस्मिंस्तिष्ठन्ति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति। परिभुवः परिभवन्ति सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणा। इत्यधिदैवतम्। अथाध्यात्मम्। सप्तेमानीन्द्रियाण्ययमात्मा गिरति मध्यस्थानोर्ध्वशब्दः। यान्य-
5 स्मिंस्तिष्ठन्ति तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति। परिभुवः परिभवन्ति सर्वाणीन्द्रियाणि ज्ञानकर्मणा। इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥२१॥

"न वि जा॑नामि॒ यदि॑ वे॒दम॒स्मि नि॒ण्यः सन्न॑द्धो॒ मन॑सा चरामि।
य॒दा माग॑न् प्रथम॒जा ऋ॒तस्यादिद्वा॒चो अ॑श्नुवे भा॒गम॒स्याः॥"

न विजानामि यदि वेदमस्मि। निण्यः प्रसनद्धो मनसा चरामि।
10 न हि विजानन् बुद्धिमतः पुष्टिः पुत्रः परिवेदयन्तेऽयमादित्योऽयमात्मा ॥ २२ ॥

"अपा॒ङ् प्राङे॑ति स्व॒धया॑ गृभी॒तोऽम॑र्त्यो॒ मर्त्ये॑ना॒ सयो॑निः।
ता शश्व॑न्ता विषू॒चीना॑ वि॒यन्ता॒ न्य१॑न्यं चि॒क्युर्न नि चि॑क्युर॒न्यम्॥"

1-2 C D R °शब्दो यत एतस्मिंस्तिष्ठति तानि, B1 J °शब्दो यान्यस्मिंस्तिष्ठन्ति तानि, B1 mss च, छ, ज—°शब्दो यत एतस्मिंस्तिष्ठन्ति तानि 4-5 R यान्यस्मिंस्तिष्ठति, B1 J यान्यस्मिंस्तिष्ठन्ति 2-6 D omits after परिभुव परिभवन्ति, from सर्वाणि कर्माणि etc to परिभुव परिभवन्ति (inclusive), B1 J C as text above 6 B1 J सर्वाणीन्द्रियाणि ज्ञानकर्मणा, B1 mss ख, ग, झ—सर्वाणि कर्माणि ज्ञानकर्मणा, C D ॥ ३४ ॥, B1 J ॥ २१ (३४) ॥ २ 7-10 C D R read section § 22, as —न वि जा॑नामि॒ यदि॑ वे॒दमा॒स्मि नि॒ण्य सन्न॑द्धो॒ मन॑सा चरामि। न हि विजानान् बुद्धिमत पुष्टि पुत्र परिवेदय तेऽयमादित्योऽयमात्मा ॥ 10 B1 mss ख, ग, झ have जानन्, B1 J विजानन्, C D omit पुष्टि, B1 mss ख, ग, झ—परिवेदयते, B1 J परिवेदयन्ते 11 C D ॥३५॥, B1 J ॥२२ (३५)॥ ३

7-8 RS I 164 37, AV 9 28 5 See Nir VII 3 for न वि जा॑नामि॒ यदि॑ वे॒दम॒स्मि

10 न हि विजानन् बुद्धिमत पुष्टि पुत्र परिवेदयन्ते—This is unintelligible

12-13 RS I 164 38, AV 9 28 6

अपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यं आदित्यो मर्त्येन चन्द्रमसा सह। तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा। पश्यत्यादित्य न चन्द्रमसम्। इत्यधिदैवतम्। अथाध्यात्मम्। अपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यं आत्मा मर्त्येन मनसा सह। तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा। पश्यत्यात्मान न मनः। इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २३ ॥ 5

"तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्ण.।
सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रूननु य विश्वे मदन्त्यूमाः ॥"

तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमादित्य यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णो दीप्तिनृम्ण.। सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रून्। इति। निरिणातिः 10 प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वा। अनुमदन्ति य विश्व ऊमा.। इत्यधिदैवतम्।

1 Bi mss ख, ग, झ—अपाङ्चैति प्राङ्चैति, Bi J अपाञ्चयति प्राञ्चयति 1–2 C D R and Bi mss च, छ, ज read मर्त्येन चन्द्रमसा सह, Bi J मर्त्येन मनसा सह 3 C D R omit न after पश्यत्यादित्य 6 C D ॥ ३६ ॥, Bi J ॥ २३ (३६) ॥ ४ 10 Bi mss ख, ग, झ omit शत्रूनिति, Bi mss च, छ, ज, C D and R read रिणाति for निरिणाति of Bi J

1 अपाञ्चयति, प्राञ्चयति—*Cf* 'अञ्चु अचू वा अचि वा गमने'—Dhatup 1 887 Thus अञ्च is a root of the first conjugation only, and not of the tenth as the *bhasya* has taken it

1 गृभीत should have been गृहीत

2 मर्त्येन चन्द्रमसा सह is the reading of C D and it is correct The Bi J reading मर्त्येन मनसा सह is obviously a mistake as आदित्य is associated with चन्द्रमा and not with मन

2 The वा after बहुगामिनौ is superfluous

3 पश्यत्यादित्य—पश्यति being the explanation of चिक्यु in the rk, should have been in the plural

7–8 RS X 120 1

9 आदित्य should be आदित्य

11 ऊमा —This word is unintelligible.

अथाध्यात्मम् । तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमव्यक्तं यतो जायत उग्रस्त्वेषनृम्णो ज्ञाननृम्ण. । सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रून् । इति । निरिणाति. प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वा । अनुमदन्ति य सर्वे ऊमाः । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २४ ॥

5 "को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणायून् ।
आसन्निषून् हृत्स्वसो मयोभून् य एषा भृत्यामृणधत् स जीवात् ॥"

क आदित्यो धुरि गा युङ्क्ते रश्मीन् कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसून्यसुनवन्तीषूनिषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि । य इम सभृत वेद कथ स जीवति । इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् । क आत्मा धुरि गा
10 युङ्क्त इन्द्रियाणि कर्मवन्ति भानुमन्ति दुराधर्षानसून्यसुनवन्तीषूनिषुणवन्ति मयोभूनि सुखभूनि । य इमानि सभृतानि वेद चिर स जीवति । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २५ ॥

"क ईषते तुज्यते को बिभाय को मंसते सन्तमिन्द्र को अन्ति ।
कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वे ३ को जनाय ॥"

1 C D R and B1 add भुवनेषु after भूतेषु, J तद्भवति भूतेषु ज्येष्ठ, C D read तपो for यतो of B1 J 2 C D R रिणाति 4 C D ॥ ३७ ॥, B1 J । २४ (३७) ॥ ५ 7 and 10 B1 J दुराधर्षानसून्यसुनवन्ती°, B1 mss ख, ग, झ—दुराधर्षानसूनसुनवन्ती° 10 C D युक्त for युङ्क्त, C D R, and B1 mss च, छ, ज—कर्मवतो भानुमतो, B1 J कर्मवन्ति भानुमन्ति 11-12 C D R, and B1 mss च, छ, ज—य इम सभृत वेद चिरजीवतीत्यात्म° for य इमानि सभृतानि वेद चिर स जीवतीत्या° of B1 J 12 C D ॥ ३८ ॥, B1 J ॥ २५ (३८) ॥ ६

5-6 RS I 84 16

10 The reading कर्मवतो भानुमतो of C D is grammatically incorrect

10 दुराधर्षान् should have been दुराधर्षाणि

13-14 RS I 84 17, ईषते = गच्छति (see next page, line 1) *Cf* ईषति, Nigh II 14 70

क एव गच्छति, को ददाति, को बिभेति, को मसते सन्तमिन्द्रम् ।
कस्तोकायापत्याय महते च नो रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय ॥ २६ ॥

"को अग्निमींट्टे हविषा घृतेनं स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।

कस्मैं देवा आ वंहानाशु होम को मसते वीतिहोंत्रः सुदेवः ॥

क आदित्यं पूजयति हविषा च घृतेन च स्रुचा यजाता ऋतुभि- 5
र्ध्रुवेभिरिति । कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान् । को मसते वीति-
होत्रः सुदेवः कल्याणदेवः। इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम्। क आत्मानं
पूजयति हविषा च घृतेन च स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति ।
कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान् । को मसते वीतिहोत्रः सुप्रज्ञः
कल्याणप्रज्ञः । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २७ ॥ 10

"त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

न त्वदन्यो मंघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥"

---

2 C D ॥ ३९ ॥, Bı J ॥ २६ (३९) ॥ ७ 5 and 8 C D R and Bı mss च, छ, ज read पूरयति for पूजयति of Bı J 6 R ससते, Bı J मसते
10 C D ॥ ४० ॥, Bı J ॥ २७ (४०) ॥ ८

---

2 महते च नो रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय—This is the explanation of मह्रे रणाय चक्षसे RS X 9 1c, for which see Nir IX 27, and we cannot understand why it is inserted here

As in the case of other *rks* in this adhyaya, we have not here the आदित्यपर and आत्मपर explanations This *rk* therefore seems to be a later addition to the adhyaya

3-4 RS I 84 18

11-12 RS I 84 19

त्वमङ्ग प्रशसीर्देवः शविष्ठ मर्त्यम् । न त्वदन्योऽस्ति मघवन् पाता वा पालयिता वा जेता वा सुखयिता वा । इन्द्र ब्रवामि ते वच इति स्तुतिसयुक्तम् ॥ २८ ॥

"हस. शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

5 नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् ॥"

हस इति । हसाः सूर्यरश्मयः । परमात्मा पर ज्योति. । पृथिवी व्याप्तेति । व्याप्त सर्व व्याप्त वननकर्मणानभ्यासेनादित्यमण्डलेनेति ।

---

1 C D प्रशसीर्देव, B1 J प्रशसीर्देव 2 C D R and B1 mss च, छ, ज omit इति after वच 3 R and B1 mss च, छ, ज read स्तुतियुक्तम्, B1 J स्तुतिसयुक्तम्, C D mark the खण्ड as ॥ ४१ ॥ They do not mark the *pada* B1 J mark the *khanda* and the *pâda* as ॥ २८ (४१) ॥ ९, and then add इति निरुक्ते त्रयोदशाध्यायस्यैव तृतीय पाद ॥ With स्तुतिसयुक्तम् ends the *third* pâda of the *thirteenth* adhyaya, XIII iii 9 4 B1 J add अथ चतुर्थ पाद ।, before the next *rik* i e हस शुचिषद्° So XIII iv 1 begins with this rik 6 B1 mss ख, ग, झ read हसेति, B1 J R हसा सूर्यरश्मय 6–7 B1 mss ख, ग, झ—पृथिव्याप्तेति, B1 J पृथिवी व्याप्तेति 7 B1 mss ख, ग, झ have वननकर्माभ्यासेना°

---

1 त्वमङ्ग—The आदित्यपर and the आत्मपर meanings are not given in the case of this *rik* too

1 अस्ति मघवन्—The order of words in the rik is मघवन्नस्ति It is changed in the *bhasya*, which is against the practice of Yaska

1–2 पाता वा पालयिता वा—These words are interpolated here from the explanation of the word पति

4–5 RS IV 40 5, VS 10 24, 12 14

6 All *bhâsya* from पृथिवी व्याप्तेति onwards is meaningless and the language used is ungrammatical Besides it does not explain the words of the *rik* The whole seems to be a late interpolation,

त्ययतीति लोको त्ययतीति । हसयन् त्ययतीति । हसाः परमहसा । परमात्मा सूर्यरश्मिभि· प्रभूतगभीरवसतीति । त्रिभिर्वसतीति वा । रश्मिर्वसतीति वा । वह्निर्वसतीति वा । सुवर्णरेता पूषा गर्भा रिभेति रिभन्ता वनकुटिलानि कुटन्ता रिभन्तान्तरिक्षा चरत्पथान्तरिक्षा चरदिति दिवि भुवि गमन वा सुभानु· सुप्रभूतो होतादित्यस्य गता 5 भवन्त्यतिथिर्दुरोणसत् सर्वे दुरोणसद् द्रव सर्वे रसा विकर्षयति । रश्मिर्विकर्षयति । वह्निर्विकर्षयति । वनन भवति । अश्वगोजा अद्रिगोजा धरित्रिगोजा· सर्वे गोजा ऋतजा बहुशब्दा भवन्ति । निगमो निगमव्यति भवत्येष निर्वचनाय ॥ २९ ॥

" द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समान वृक्ष परिषस्वजाते । 10
तयोरन्य· पिप्पल स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥ "

1 Bı mss ख, ग, झ read त्यजतीति for त्ययतीति of Bı J R Bı mss ख, ग, झ have लोकस्त्यजतीति for लोको त्ययतीति and हसस्त्यजतीति for हसयन् त्ययतीति, Bı mss ख, ग, झ do not have हसा 2 D प्रसूत, Bı J C प्रभूत, Bı mss ख, ग, झ read गभीत for गभीर of Bı J 3 Bı mss ख, ग, झ—वह्निर्वसतीति वा रश्मिर्वसतीति वा, Bı mss ख, ग, झ—पुरुषा गर्भा 3-5 Bı mss ख, ग, झ—रिफिरिति रिफिता चमकुटिलानि कुट ता रेफान्तान्तरिक्षश्चरेदर्थ त्यन्तारिक्ष चरतीति दिवि । 5 Bı mss ख, ग, झ have स्वर्भानु for सुभानु of Bı J 6-7 Bı mss ख, ग, झ read भवन्त्यातिथिर्दुरोणसत् द्रवन्ति सर्वे रसाश्चिकार्षयन्ति रश्मिभिश्चिकीर्षयन्तीत्यश्वगोजा 8 Bı mss ख, ग, झ—धनगोजा for धरित्रिगोजा and सर्वगोजा for सर्वे गोजा of Bı J 8-9 Bı mss ख, ग, झ have ऋतगोजा ऋतजो बहुजो शब्दो भवति for ऋतजा बहुशब्दा भवन्ति, they read निगमो निगन्तव्यो भवत्यृषिनिर्वचनाय, Bı J R निगमो निगमव्यति भवत्यृषे निर्वचनाय 9 Bı mss ख, ग, झ conclude Khanda 3 with निर्वचनाय, C D ॥ ४२ ॥, Bı J ॥ २९ (४२) ॥ १

10-11 द्वा सुपर्णा—RS I 164 20, AV 9 26 10

Bı mss ख, ग, झ read द्वा सुपर्णा as the *first* खण्ड of the fourth pada and place it before the Khanda, हस शुचिषद् (Khanda §29) which in them is the *third* Khanda of the fourth pada, the second being विप्र विप्रासो (our section §32).

द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ । दुष्कृत पाप परिसारक मित्याचक्षते । सुपर्णा सयुजा सखायेत्यात्मान दुरात्मान परमात्मान प्रत्युत्तिष्ठति । शरीर एव तज्जायते । वृक्षम् । रक्ष शरीरम् । वृक्ष पक्षौ प्रतिष्ठापयति । तयोरन्यद्भुक्तवान्नमनश्नन्नन्या सरूपता सलोकतामश्नुते
5 य एवं विद्वान् । अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति । इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥३०॥

"आ यांह्यीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिम नो भागधेयं जुषस्व ।
तृप्ता जंहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव ॥"

आगमिष्यन्ति शक्रो देवतास्ताभिस्त्रिभिस्तीर्थैभि· शक्रप्रतैरीळिते भिस्त्रिभिस्तीर्थैर्यज्ञमिम नो यज्ञभागमग्नीषोमभागाविन्द्रो जुषस्व ।
10 तृप्तामेव मातुलयोगकन्याभाग सर्तृकेव सा या देवतास्तास्तत्स्थाने शक्र निदर्शनम् ॥ ३१ ॥

---

2 Bi mss ख, ग, झ omit दुरात्मान 3 Bi mss ख, ग, झ read वृक्ष मृक्ष शरीर वृक्षे पक्षौ, Bi J वृक्ष रक्ष शरीर वृक्ष पक्षौ 4 Bi mss ख, ग, झ—तयोरन्यो भुक्तवान्य°, Bi J तयोरन्यद्भुक्तवान्न°, C D °मनश्नन्य (Bi J °न्या) सरूपता 5 Bi mss च, छ, ज—य एव वेदान्ननश्नन्यो, Bi J य एव विद्वाननश्नन्यो, C D R य एव वेदान्नमनश्नन्यो C D ॥ ४३ ॥, Bi J ॥ ३० (४३) ॥ २ 6 J °रीलितेभि°, Bi C °रीळितेभि° 7 Bi R °मातुलस्येव, J C and Bi ms छ, °मातुलस्येव 8-9 Bi J R °रीलितेभि°, C °रीळितेभि° 11 C D and Bi ms च—निदर्शनम्, Bi J निदर्शतिम् wrongly, it should be निदर्शितम्, C D ॥ ४४ ॥, Bi J ॥ ३१ (४४) ॥ ३

6-7 आ यांह्यीन्द्र—RS Khaila Sû 14 6 or RVKh VII 55 8 The second half of this rik is very difficult to interpret and possibly has no connection as regards the meaning with the first half Besides the rik is out of place in this adhyaya as it cannot yield the आत्मपर meaning

6-11 आ यांह्यीन्द्र—The whole of this section (§31) is not found in Bi mss ख, ग, झ

" विप्र विप्रासोऽवसे देव मर्तास ऊतये ।

अग्निं गीर्भिर्हवामहे ॥ "

विप्र विप्रासोऽवसे विदुः । वेद विन्दतेर्वेदितव्यम् । विमलशरीरेण वायुना । विप्रस्तु हृत्पद्मनिलयस्थितमकारसहितमुकारं पूरयेन्मकार-निलयं गतं विप्रं प्राणेषु बिन्दुसिक्तं विकासितं वह्नितेजःप्रभं कनक- 5 पद्मेष्वमृतशरीरममृतजातस्थितममृतवाचामृतमुखे वदन्ति । अग्निं गीर्भिर्हवामहे । अग्निं संबोधयेत् " अग्निः सर्वा देवताः । " इति । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३२ ॥

" जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ " 10

जातवेदस इति । जातमिदं सर्वं सचराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्याये-

---

3 C D वेद विंदते वेदितव्य, B1 J वेद विन्दते वेदितव्य, B1 mss ख, ग, झ—विमल शरीर वायुना, B1 J विमलशरीरेण 4–5 B1 mss ख, ग, झ—विप्रस्तु पद्मनिलय हृदिस्थितम(प्र)कारसहारितमुकार पूज(र)यन् मकारानिलय गमयति । विप्र प्राणेषु बिन्दु सिक्त विकाचित वह्नितेज प्रभु कनक पद्मेष्व(परमेश्वरम°)मृतशरीर°, B1 J as text above 5 B1 J R बिन्दुसिक्त 6 B1 mss ख, ग, झ read °ममृतवाचा अमृतमुखा वदन्ति, B1 J °अमृतमुखे वदन्ति 8 C D ॥४५॥, B1 J ॥ ३२ (४५) ॥ ४ This is the third khaṇḍa of the fourth pada according to B1 Mss ख, ग, झ (XIII iv 3) 11 B1 mss ख, ग, झ read the bhāṣya on जातवेदसे, as follows —स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्यायेन जातवेदस्या इद जातवेदसे (ग–°स्या वेव जा°) ऽर्चाय सुनवाम सोममिति प्रसवायाभिषवाय सोम राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमनिस्मो निदहति (ग–निदहाति) निश्चयेन दहति भस्मीकरोति सोमो ददादित्यर्थ । स न पर्षदाति (ग–दुर्गाणि विश्वानि) दुर्गमनानि स्थानानि नावेव सिन्धु नावा सिन्धु यथा य कश्चित् कर्णधारो नावा सिन्धु स्यन्दामिमां (ग–°स्यन्दमानाना) नदीं जलदुर्गा-न्महाकुला तारयति दुरितात्यग्निरिति दुरितानि तारयति, C °प्रळयन्यायेना°

1–2 RS VIII 11 6

3–6 The bhāṣya in section §32 does not explain the ṛk

7 अग्नि सर्वा देवता —KS XII 1, AB 1 1 1

9–10 RS 1 99 1

नाच्छाय सुनवाम सोममिति प्रसवेनाभिषवाय सोम राजानममृत मरातीयतो यज्ञार्थमिति स्मो निश्चये निदहाति दहति भस्मी-करोति सोमो दददित्यर्थ. । स नः पर्षदति दुर्गाणि दुर्गमनानि स्थानानि नावेव सिन्धु यथा कश्चित्कर्णधारो नावेव सिन्धो. स्यन्द-नान्नदी जलदुर्गा महाकूला तारयति दुरितात्यग्निरिति दुरितानि तारयति । तस्यैषापरा भवति ॥ ३३ ॥

" इद तेऽन्याभिरसंमानमद्भिर्याः काश्च सिन्धु प्र वहन्ति नद्यः ।
सर्पो जीर्णामिव त्वच जहाति पाप सशिरस्कोऽभ्युपेत्य ॥ "

इद तेऽन्याभिरसमानाभिर्या. काश्च सिन्धु पति कृत्वा नद्यो 10 वहन्ति । सर्पो जीर्णामिव सर्पस्त्वच त्यजति । पाप त्यजन्ति । आप आप्नोतेः । तासामेषा भवति ॥ ३४ ॥

---

2 B1 J R निश्चये निदहाति, B1 mss ख, ग, झ—निश्चयेन निदहाति 5 B1 mss ख, ग, झ—महाकुला, B1 J महाकूला 5-6 C D दुरितात्यग्निरिति दुरितानि तारयति, B1 J दुरितात्यग्निरिति तानि तारयति, R दुरितान्यग्निरिति तानि तारयति 6 C D ॥ ४६ ॥, B1 J ॥ ३३ (४६) ॥ ५ 11 C D ॥ ४७ ॥, B1 J ॥ ३४ (४७) ॥ ६

---

1 अच्छाय or आच्छाय—The meaning of this word is not clear

7-11 इद तेऽन्याभि—The whole of this section § 34, is not found in B1 mss ख, ग, झ

7-8 This verse cannot be traced

9 The bhasya wrongly reads असमानाभि for असमानम् आद्भि o the rik

10 सर्पो जीर्णामिव सर्प—One of the two सर्प words is superfluous

10 पाप त्यजन्ति—This should be पाप त्यजति

11 तासामेषा भवति—These words serve no purpose here and should be omitted

"त्र्यंम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतांत् ॥"

त्र्यम्बको रुद्रस्तं त्र्यम्बक यजामहे सुगन्धिम् । सुगन्धि सुष्ठुगान्धिम् । पुष्टिवर्धन पुष्टिकारकमिव । उर्वारुकमिव फल बन्धनादारोधनान्मृत्योः सकाशान्मुञ्चस्व माम् । कस्मादिति । एषामितरैषापरा भवति ॥ ३५ ॥ 5

"शतं जींव शरदो वर्धमानः शतं हेंमन्ताञ्छतमु वसन्तान् ।
शतमिन्द्राग्नी संविता बृहस्पतिः शतायुंषा हविषेमं पुनंर्दुः ॥"

शत जीव शरदो वर्धमान इत्यपि निगमो भवति । शतमिति शतं

2 B1 वर्न्धनान्मृ°, B1 J R मा मृतांत् 3 C D read सुगन्धि सगन्धि सुष्टगान्धि पुष्टिवर्धन, B1 mss ख, ग, झ omit second सुगन्धि, B1 C सुष्टुगन्धि, J सुष्टुगान्धि 4 B1 mss ख, ग, झ omit इव in उर्वारुकमिव 5–6 B1 mss च, ज and R read कस्मादित्येषापरा भवति 6 C D ॥ ४८ ॥, B1 J ॥ ३५ (४८) ॥ ७

1–2 RS VII 59 12.

1 त्र्यम्बक यजामहे—This section is 32 in B1 mss. ख, ग, झ and जातवेदसे is 33

4 पुष्टिकारकम् इव—The इव in this is useless

5 कस्मादिति—These words should better be read before मृत्यो सकाशात्

5–6 एषामितरैषापरा भवति—Roth's reading is एषापरा भवति The syllables मितरैषा are wrongly inserted and must be omitted

7–8 RS X 161 4, AV 3 11 4, 7 53 2, 20 96 9

9 इत्यपि निगमो भवति—These words are superfluous after एष अपरा भवति already occurring at the end of the previous section

9 शतमिति शत दीर्घमायु —The bhaSya explains the word शत in the rik in this way But there शत qualifies शरद , हेमन्तान् and वसन्तान्

दीर्घमायुः । मरुत एना वर्धयन्ति । शतमेनमेव शतात्मानं भवति । शत मनन्त भवति । शतमैश्वर्य भवति । शतमिति शत दीर्घमायुः ॥ ३६ ॥

"मा ते राधांसि मा तं ऊतयो वसोऽस्मान् कदाचना दंभन् ।
विश्वा च न उप मिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥"

5 मा च ते धामानि मा च ते कदा च नः सरिषुः । सर्वाणि प्रज्ञाना न्युपमानाय मनुष्यहितः । अयमादित्योऽयमात्मा ।

अथैतदनुप्रवदन्ति । अथैत महान्तमात्मानमेषर्ग्गणः प्रवदति वैश्व कर्मणे । "देवाना नु वयं जाना" "नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्" इति च । सैषात्मजिज्ञासा । सैषा सर्वभूतजिज्ञासा । ब्रह्मणः सारिष्ट
10 सरूपता सलोकता गमयति य एवं वेद ।

---

1 Bı mss ख, ग, झ—मरुतो मा वर्धयन्तु, Bı J मरुत एना वर्धयन्ति, Bı mss ख, ग, झ—शतमेव, Bı J शतमेनमेव, Bı mss ख, ग, झ—शतमात्मान, Bı J शतात्मान 1–2 Bı mss ख, ग, झ omit शतमनन्त भवति शतमैश्वर्यं भवति C D ॥४१॥, Bı J ॥ ३६ (४१) ॥ ८ This is the sixth Khaṇḍa 3 I राधाँसि, Bı J राधासि 5 Bı mss ख, ग, झ—धनानि, Bı J धामानि, B mss ख, ग, झ—कदाचन, Bı J कदा च न 6 Bı mss ख, ग, झ—प्रज्ञान न्युपनामयन्मनुष्याहितो, Bı J प्रज्ञानान्युपमानाय मनुष्यहितोऽयमादित्योऽयमात्मा 7 अथैनदनुप्र°, Bı J अथैतदनुप्र°, Bı mss ख, ग, झ—°प्रवदत्यथैन, Bı J °प्रवदन्त्यथैत 7 Bı J C °मेषर्गण, Bı mss ग, झ—वैश्वकर्मणो, Bı वैश्वकर्मणे 9 Bı mss ग, झ—सार्ष्टि, Bı ms ख—सा ऋष्टं, Bı J सा 10 R य एव वेद ॥ ३७ ॥ इति चतुर्दशोऽध्याय ॥ इति परिशिष्ट सपूर्णम् ॥

---

1 मरुत एना वर्धयन्ति and शतमेनमेव शतात्मान भवति are explanatio which correspond to no words in the ṛk

3–4 मा ते राधांसि—RS I 84 20

7 अथ should be इति as the group treating the आत्मपर ṛks en here

8 देवानां नु वय जाना—RS X 72 1

8 नासदासीन्नो etc —RS X 129 1

नमो ब्रह्मणे । नमो महते भूताय । नमः पारस्कराय । नमो यास्काय । ब्रह्म शुक्लमसीय । ब्रह्म शुक्लमसीय ॥ ३७ ॥

[१]व्याख्यात दैवत[२]मग्निरस्मि जन्मना[३]पश्य गोपामा[४]काशगुण[५]स्तं परि-वर्तमानं [६]स यद्यनुरुध्यते[७]ऽष्टोत्तरम[८]थ ये हिंसामाश्रित्या[९]थ ये हिंसा-मुत्सृज्य [१०]न तं [११]हंसो घर्मः [१२]सोमः पवते [१३]ब्रह्मा देवाना [१४]तिस्रो वाच ईरयति 5
[१५]सोमं गावो[१६]ऽक्रान् [१७]महत्तत्सोमो [१८]विधुं दद्राणं [१९]साकञ्जानां [२०]स्त्रियः सतीः [२१]सप्तार्धगर्भा न [२२]वि जानाम्य[२३]पाङ् प्राङेति [२४]तदिदास [२५]को अद्य युङ्क्ते [२६]क [२७]ईषते को अग्निमीट्टे [२८]त्वमङ्ग [२९]हंसः शुचिषद् [३०]द्वा सुपर्णा[३१]ऽऽयाहीन्द्र [३२]विप्र विप्रासो [३३]जातवेदस [३४]इद् तेऽन्याभि[३५]स्त्र्यम्बक [३६]शत जीव [३७]मा ते राधा-सीति सप्तत्रिंशत् ॥ 10

1–2 C D read नमो ब्रह्मणे महते भूताय, B1 J नमो ब्रह्मणे नमो महते भूताय, B1 mss च, ज and Roth omit नमो ब्रह्मणे नमो महते भूताय नम पारस्कराय नमो यास्काय ब्रह्म शुक्लमसीय ब्रह्मशुक्लमसीय, B1 ms ख, ग, झ read देवाय, B1 J भूताय, B1 mss ख, ग, झ omit नम पारस्कराय 2 C D ॥ ५० ॥, B1 J ॥ ३७ (५०) ॥ ९

---

1 नम पारस्कराय—Does this show that the author of this adhyâya was पारस्कर ?

2 ब्रह्मशुक्लमसीय, ब्रह्मशुक्लमसीय—The repetition of this clause shows that the section ends here and not after य एव वेद (see page 1208, line 10) as in Roth's edition Roth and B1 mss च, ज omit the passage नमो ब्रह्मणे महते भूताय नम पारस्कराय नमो यास्काय। ब्रह्मशुक्लमसीय etc but the evidence of all the mss shows that this passage should form an integral part of the last section

10 सप्तत्रिंशत्—This first chain of the खण्डप्रतीकs is according to B1 ms ज It shows that the परिशिष्ट was divided into two adhyâyas according to it B1 mss ख, ग, झ, however, do not give this first chain C also does not give it,

[१] अथेमा [२] यद्ग्रावो [३] यदुदन्नो [४] वि हि सोतोः [५] सृण्येव [६] तरत्स [७] श्चत्वारि शृङ्गा [८] स्वयन्त[९]श्चत्वारि [१०] वागृचो अक्षर [११] आदित्य [१२] इत्यक्षर न क्षरति [१३] हृदा तष्टेषु [१४] व्याख्यात [१५] दैवतमग्निरस्मि [१६] जन्मनापश्य [१७] गोपामा[१८]काशगुणस्त परिवर्तमान [१९] स [२०] यद्यनुरुध्यते[२१]ऽष्टोत्तरमथ ये [२२] हिंसामाश्रित्याथ ये हिंसा-

5 मुत्सृज्य [२३] न त [२४] हंसो घर्मः [२५] सोमः पवते [२६] ब्रह्मा देवानां [२७] तिस्रो वाच ईरयति [२८] सोमं गावो[२९]ऽक्रान्[३०]महत्तत्सोमो [३१] विधुं दद्राण [३२] साकञ्जानां [३३] स्त्रियः सतीः [३४] सप्तार्धगर्भा [३५] न वि जानाम्य[३६]पाङ् प्राङेति [३७] तदिदास [३८] को अद्य युङ्क्ते [३९] क ईषते [४०] को अग्निमीट्टे [४१] त्वमग्न [४२] हंसः शुचिषद् [४३] द्वा सुपर्णा [४४] ऽऽयाहीन्द्र [४५] विप्र विप्रासो [४६] जातवेदस [४७] इदं तेऽन्याभि[४८]स्त्र्यम्बकं [४९] शत जीव [५०] मा ते

10 राधांसीति पञ्चाशत् ॥

1–10 अथेमा पञ्चाशत्—C D both read the second chain D did not read the chain at the end of the 13th adhyâya, but C did But both C and D do not read the special chain of 37 sections that occurs here first Bi ms छ also gives the chain of 50 sections, which shows that according to mss C D and Bi ms छ, the परिशिष्ट together formed one adhyâya only

Bi mss ख, ग, झ do not give the Khaṇḍas आ याहीन्द्र §31 (44), and इद तेऽन्याभि §34 (47), so that the number of Khaṇḍas in them is forty eight only

इति निरुक्ते चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥

(ऊर्ध्वमार्गगतिप्रकरण समाप्तम् ।)

इति नैरुक्तं द्वितीय-परिशिष्ट समाप्तम् ॥

(इति परिशिष्टम्)

---

1 C concludes as इति निरुक्ते उत्तरषट्के सप्तमोध्याय ॥ and D as इति नैरुक्ते उत्तरषट्के सप्तमोध्याय ॥ इत्युत्तरषट्क समाप्त श्रीकृष्णार्पणमस्तु, after giving the chain 5 D reads in the end, शके १७२९ प्रभवनामसवत्सरे फाल्गुन शु॥ दशमींदुवासरे तृतीयप्रहरे इद पुस्तक भट्टवाडदेकरेण लिखित समाप्त but an emendation in red the name reads महादेव भट्ट खाडील-करेण लिखित

INDEX OF TEACHERS (Āchāryas) AND ANCIENT SCHOOLS CITED IN THE NIRUKTA

N B—Roman figures refer to the adhyayas and the Arabic to the Sections (Khandas) of the adhyaya

२

INDEX OF VEDIC PASSAGES QUOTED IN THE NIRUKTA

N B—* shows that the verse is quoted in full and explained
§ shows that the passage is partial

* अदर्दरुत्समसृजो वि खानि RV V 32 1, SV 1 315, Nir X 9

* अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम् RV I 89 10, AV 7 6 1, VS 25 23, Nir I 15, IV 23

§ अदितेर्दक्षो अजायत RV X 72 4, Nir XI 23

§ अद्धीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि RV X 116 8, Nir VI 16

§ अद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य RV X 116 7, Nir VII 6

§ अद्या चिन्नू चित्तदपो RV VI 30 3, Nir IV 17

§ अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि RV VII 104 15, AV 8 4 15, Nir VII 3

§ अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूयाः RV VII 104 15, AV 8 4 15, Nir VII 3

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते Vasiṣṭha-Dharma-Śāstra 2 11, Nir II 4, *cf* SU B 3

§ अध्रिगव ओहमिन्द्राय RV I 61 1, AV 20 35 1, Nir V 11

§ अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् RV I 190 1, Nir VI 23

§ अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहि RV VIII 99 4, AV 20 58 2, Nir VI 23

§ अनुष्टुया कृणुह्यह्वयाण RV IV 4 14, Nir V 15

§ अनूपे गोमान्गोभिरक्षाः RV IX 107 9, SV 2 348, Nir V 3

* अन्यमू षु त्वं यम्यन्य उ त्वां RV X 10 14, *cf* AV 18 1 16, Nir XI 34

§ अन्येन मदाहनो याहि तूयम् RV X 10 8, AV 18 1 9, Nir V 2

* अन्विदनुमते त्वं मन्यासै AV 7 20 2, VS 34 8, Nir XI 30

* अपश्यं गोपामनिपद्यमानम् RV I 164 31, X 177 3, AV 9 10 11, VS 37 17, Nir XIII 16=XIV 3

* अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः RV X 17 2, AV 18 2 33, Nir XII 10

* अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतः RV I 164 38, AV 9 10 16, Nir XIII 36=XIV 23

* अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत RV VI 8 4, Nir VII 26

* अपोषा अनसः सरत् RV IV 30 10, Nir XI 47

§ अप्वे परेहि Nir VI 12, RV X 103 12, Nir IX 33

§ अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे RV VII 34 16 Nir X 44

§ अभि क्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः RV X 94 2, Nir VII 7

* अभि त्वा पूर्वपीतये RV I 19 9, VIII 3 7, AV 20 99 1, SV 1 256, 2. 923, Nir X 37

* अभि न इळा यूथस्य माता RV V 41 19, Nir XI 49
+ अभि प्रवन्त समनेव योषा RV IV 58 8, VS 17 96, Nii VII 17, 20
§ अभीके चिदु लोककृत् RV X 133 1, AV 20 95 2, SV 2 1151, Nir III 20
+ अभी३ दमेकमेको अस्मि निष्षाट् RV X 48 7, Nii III 10
§ अभ्र आँ अप Nir V 5, RV V 48 1
अभ्रातर इव योषा Nii III 4, *cf* AV 1 17 1
+ अभ्रातेव पुस एति प्रतीची RV I 124 7, Nii III 5
+ अमन्दान्स्तोमान्प्र भरे मनीषा RV I 126 1, Nii IX 10
§ अमिन सहोभि Nir VI 16, RV VI 19 1, VS 7 39, *cf* Nii VI 17
§ अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा RV I 24 10, Nir III 20
+ अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा RV VII 55 1, Nii X 17
* अमीषा चित्त प्रतिलोभयन्ती RV X 103 12, SV 2 1211, VS 17 44, Nii IX 33
अमूर्या यन्ति जामय Nii III 4, *cf* AV 1 17 1
§ अमेनाँश्चिज्जनिवतश्चकर्थ RV V 31 2, Nir III 21
§ अम्यक्सा त इन्द्र ऋष्टि RV I 169 3, Nir VI 15
+ अय यो होता RV X 52 3, Nii VI 35
+ अय वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा RV X 123 1, VS 7 16, Nii X 39
* अय स शिङ्क्ते येन गौ RV I 164 29, AV 9 10 7, Nii II 9
§ अयमु ते समतसि RV I 30 4, AV 20 45 1, SV 1 183, Nii I 10
§ अया ते अग्ने समिधा विधेम RV IV 4 15, Nir III 21
* अरण्यान्यरण्यान्यसौ RV X 146 1, Nir IX 30
* अरायि काणे विकटे RV X 155 1, Nii VI 30
* अरुणो मासकृद्वृक RV I 105 18, Nii V 21
+ अलातृणो वल इन्द्र RV III 30 10, Nii VI 2
अवततधन्वा पिनाकहस्त TS 1 8 6 2, *cf.* VS 3 61, Nii V 22, *cf* Nii III 21, KS 9 7
§ अवभृथ निचुम्पुण VS 3 48, 8 27, 20 18, Nir V 18
§ अव द्मसा रुधद्वा RV X 105 1, SV. 1 228 Nii V 12
§ अवसाय पद्वते रुद्र मृळ RV X 169 1, Nii I 17
§ अव सायाश्वान् RV I 104 1, Nii I 17
§ अवीरामिव मामय RV X 86 9, AV. 20. 126 9, Nir VI 31

§ अव्रदन्त वीळिता RV II 24 3, Nır V 16
§ अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे RV X 133 2, AV 20 95 3, SV 2 1152, Nır I 15
* अश्नापिनद्ध मधु पर्यपश्यन् RV X 68 8, AV 20 16 8, Nır X 12
* अश्मास्यमवत ब्रह्मणस्पति RV II 24 4, Nır X 13
§ अश्याम वाजगन्ध्यम् RV IX 98 12, SV 2 1030, Nır V 15
* अश्रव हि भूरिदावत्तरा RV I 109 2, Nır VI 9
§ अश्व न त्वा वारवन्तम् RV I 27 1, SV 1 17, 2 984, Nır I 20
§ अश्वयुर्गव्यू रथयु RV I 51 14, Nır VI 31
* अश्वो वोळ्हा सुख रथ RV IX 112 4, Nır IX 2
§ असख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम् VS 16 54, Nır I 15
§ असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती RV VI 70 2, Nır V 2
§ असाम्योजो बिभृथा RV I 39 10, Nır VI 23
§ असिस्वती बप्सती भूर्यत RV X 79 1, Nır VI 4
* असुनीते मनो अस्मासु धारय RV X 59 5, Nır X 40
§ असूर्ते सूर्ते रजसि RV X 82 4, VS 17 28, Nır VI 15
§ अस्ति हि व सजात्य RV VIII 27 10, Nır VI 14
§ अस्मभ्यमप्रतिष्कुत RV I 7 6, AV 20 17 12, SV 2 971, Nır VI 16
* अस्मा इदु प्र भरा तूतुजान RV I 61 12, AV 20 35 12, Nır VI 20
§ अस्मे आराच्चिद्द्वेष RV VI 47 13, Nır VI 7.
§ अस्मे ते बन्धु VS 4 22, Nır VI 7
§ अस्मे द्युम्नमधि रत्न च धेहि RV VII 25 3, Nır V 5
§ * अस्मे धत्त वसवो वसूनि VS 8 18, Nır VI 7, XII 42
§ अस्मे प्र यन्धि मघवन् RV III 36 10, Nır VI 7
§ अस्मे यात नासत्या RV I 118 11, Nır VI 7
§ अस्मे समानेभिर्वृषभ RV I 165 7, Nır VI 7
* अस्य वामस्य पलितस्य RV I 164 1, AV 9 9 1, Nır IV 26
§ अस्या ऊ षु ण उप सातये RV I 138 4, Nır IV 25
§ अह च त्व च वृत्रहन् RV VIII 62 11, Nır I 4
* अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य ARS I 9, TB 2 8 8 1, TA 9 10 6, Nır XIII 14, 15=XIV 1, 2
* अहश्च कृष्णमहरर्जुन च RV VI 9 1, Nır II 21
§ अहस्तमिन्द्र RV III 30 8, VS 18 69, Nır VI 1
§ अहिरिव भोगै पर्येति बाहुम् RV VI 75 14, VS 29 51, Nır IX 15.

§ आखण्डल प्र हूयसे RV VIII 17 12, AV 20 5 6, SV 2 76, Nir III 10

§ आ गधिता परि गधिता RV I 126 6, Nir V 15

§ आ गल्दा धमनीनाम् Manava Śrauta Sûtra 1 7 2 18, Nir VI 24

आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् RV X 15 9, AV 18 3 48, Nir VI 14

* आघाता गच्छानुत्तरा RV X 10 10, AV 18 1 11, Nir IV 20

§ आ घृणे स सचावहै RV VI 55 1, Nir V 9

§ आ चष्ट आसा पाथो नदीनाम् RV VII 34 10, Nir VI 7

* आ जघन्ति सान्वेषाम् RV VI 75 13, VS 29 50, Nir IX 20

* आजासः पूषण रथे RV VI 55 6, Nir VI 4

* आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा RV X 110 3, AV 5 12 3 VS 29 28, Nir VIII 8

§ आ जुह्वानो घृतपृष्ठ RV V 37 1, Nir V 7

§ आ तू षिञ्च हरिमी द्रो RV X 101 10, Nir IV 19

* आ ते कारो शृणवामा वचांसि RV III 33 10, Nir II 27

§ आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति RV X 97 11, VS 12 85, Nir III 15

§ आ त्वा रथ यथोतये RV VIII 68 1, SV 1 354, 2 1121, Nir V 3

§ आ त्वा रम्भ न जिव्रय RV VIII 45 20, Nir 3 21

§ आ त्वा विशन्त्विन्दव RV I 15 1, VIII 92 22, SV 1 197, 2. 1010, VS 8 42, Nir VI 24

* आ दधिक्रा शवसा पञ्च कृष्टी RV IV 38 10, TS 1 5 11 4, Nir X 31

* आदाय श्येनो अभरत्सोमम् RV IV 26 7, Nir XI 2

§ आदित्या दानुनस्पती RV I 136 3, II 41 6, SV 2 262, Nir II 13

§ आ द्वाभ्या हरिभ्यामिन्द्र याहि RV II 18 4, Nir VII 6

* आ नो यज्ञ भारती तूयमेतु RV X 110 8, AV 5 12 8, VS 29 33, Nir VIII 13

* आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा RV X 89 5, Nir V 12

§ आपित्वे न प्रपित्वे तूयमा RV VIII 4 3, SV 1 252, 2 1071, Nir III 20

* आपो हि ष्ठा मयोभुव RV X 9 1, AV 1 5 1, SV 2 1187, VS 11 50, 36 14, Nir IX 27

§ आमत्रेभि सिञ्चता मद्यमन्ध RV II 14 1, Nir V 1

* आयजी वाजसातमा RV I 28 7, Nir IX 36

आ याहीन्द्र पथिभिरीळितेभि RV Kh VII 55 8 Nir XIII 43 = XIV 31

§ आ यो द्या भात्या पृथिवीम् Śâukh Śtauta Sûtia 8 22 1, Nir VII 23

* आ रात्रि पार्थिव रज RVKh X 127 1, AV 19 47 1, VS 34 32, Nir IX 29

* आ रुद्रास इन्द्रवन्त सजोषस RV V 57 1, Nir XI 15

§ आ रोहथो वरुण मित्र गर्तम् RV V 62 8, Nir III 5

* आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्नि षीदन् RV X 98 5, Nir II 11

§ आ व ऋञ्जस ऊर्जा RV X 76 1, Nir VI 21

* आ वामुपस्थमद्रुहा RV II 41 21, Nir IX 37

* आ विद्युन्मद्भिर्मरुत स्वर्कै RV I 88 1, Nir XI 14

* आविष्ट्यो वर्धते चारुरासु RV I 95 5, Nir VIII 15

§ आवि स्व कृणुते गूहते बुस RV X 27 24, Nir V 19

* आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवम् RV I 10 9, Nir VII 6

* आसस्राणास शवसानमच्छ RV VI 37 3, Nir X 3

§ आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति RV X 27 13, N VI 6

* आ सुष्वयन्ती यजते उपाके RV X 110 6, AV 5 12 6, 27 8 VS 29 31, Nir VIII 11

* इद विष्णुर्वि चक्रमे RV I 22 17, AV 7 26 4, SV 1 222, 2 1091, VS 5 15, Nir XII 19

* इद श्रेष्ठ ज्योतिषा ज्योति RV I 113 1, SV 2 1099, Nir II 19

§ इदमु RV IV 51 1, Nir I 5

§ इन्द्र आशाभ्यस्परि RV II 41 12, AV 20 20 7, 57 10, Nir VI 1

§ इन्द्र इव RV X 84 5, 166 2, 173 2, KS 35 7, Nir I 4

§ इन्द्र न त्वा शवसा देवता वायु पृणन्ति RV VI 4 7 VS 33 13, Nir I 17

§ इन्द्रमिद् गाथिनो बृहत् RV I 7 1, AV 20 38 4, 20 17 4, 20 70 7, SV 1 198, 2 146, Nir VII 2

* इन्द्र मित्र वरुणमग्निमाहु RV I 164 46, AV 9 10 28, Nir VII 18, XIII 14 = XIV 1

§ इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचम् RV I 32 1, *cf* AV 2 5 5, Nir VII 2, 3

* इन्द्राणीमासु नारिषु RV X 86 11, AV 20 126 11, Nir XI 38

§ इन्द्राय गाव आशिरम् RV VIII 69 6, AV 20 22 6, 20 92 3 SV 2 841, Nir VI 8.

§ इन्द्राय साम गायत RV VII 98 1, AV 20 62 5, SV 1 388, 2, 375, Nir VII 2
* इन्द्रासोमा समघशसमभ्यघम् RV. VII 104 2, AV 8 4 2, KS 23 11, Nir VI 11
§ इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् RV VII 48 2, KS 23 11, Nir V 2
* इन्द्रेण स हि दृक्षसे RV I 6 7, AV. 20 40 1, 70 3, SV 2 200, Nir IV 12
§ इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा RV VII 18 15, Nir VII 2
* इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहु RV III. 33 6, Nir II 26
§ इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या RV X 89 10, Nir VII 2
§ इन्द्रो यातूनामभवत् RV VII 104 21, AV 8 4 21, Nir VI 30
§ इन्द्रो विश्वान्बेकनाटाँ RV VIII 66 10, Nir VI 26
§ इन्धान एन जरते स्वाधी RV X 45 1, VS. 12 18, Nir IV 24
* इम त पश्य वृषभस्य युञ्जम् RV X 102 9, Nir IX 24
* इम मे गङ्गे यमुने सरस्वति RV X 75 5, Nir IX 26
* इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नू RV II 27 1, VS 34 54, Nir XII 36
§ इमामू नु कवितमस्य मायाम् RV V 85 6, Nir VI 13
* इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर RV VII 46 1, Nir X 6
§ इमे चिदिन्द्र रोदसी RV III 30 5, Nir VI 1
* इय शुष्मेभिर्बिसखा इव RV VI 61 2, Nir II 24
* इषिरेण ते मनसा सुतस्य RV VIII 48 7, KS 17 19, Nir IV 7
* इहेन्द्राणीमुप ह्वये RV I 22 12, Nir IX 34
* इहेह जाता समवावशीताम् RV I 181 4, Nir XII 3

§ ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन् RV VI 19 10, Nir VI 6
* ईर्मान्तास सिलिकमध्यमास RV I 163 10, VS 29 21, Nir IV 13

§ उग्रो य शम्ब RV X 42 7, AV 20 89 7, Nir V 24
* उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नी RV V 46 8, AV 7 49 2, Nir XII 46
* उत त्व पश्यन्न ददर्श वाचम् RV X 71 4, Nir I 19
* उत त्व सख्ये स्थिरपीतमाहु RV X 71 5, Nir I 8, 20
§ उत द्विबर्हा अमिन सहोभि RV VI 19 1, VS 7 39, Nir VI 17
* उत नोऽहिर्बुध्न्य शृणोतु RV VI 50 14, VS 34 53, Nir XII 33
§ उत पव्या रथानाम् RV V 52 9, Nir V 5
* उत स्मैन वस्त्रमथि RV IV 38 5, Nir IV 24

* उत स्य वाजी क्षिपणि RV IV 40 4, Nir II 28
§ उताद: परुषे गवि RV VI 56 3, Nir II 6
* उतासि मैत्रावरुणो RV VII 33 11, Nir V 14
§ उतो त्वस्मै तन्व १ विसस्रे RV X 71 4, Nir I 8, 19
§ उतो समस्मिन्ना शिशीहि RV VIII 21 8, Nir V 23
* उदीरतामवर उत्परास RV X 15 1, AV 18 1 44, VS 19 19, Nir XI 18
§ उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यम् RV VII 76 1, Nir XI 10
* उदु त्यं जातवेदसम् RV I 50 1, AV 13 2 16, 20 47 13, SV 1 31, VS 7 41, 8 41, 33 31, Nir VII 20, XII 15
* उद्वृह रक्षः सहमूलमिन्द्र RV III 30 17, Nir VI 3
* उप प्र वद मण्डूकि AV 4 15 14, Nir IX 7
§ उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म RV I 162 7, VS 25 30, Nir VI 22
§ उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वम् RV III 53 11, *cf* BD IV 115, Nir VII 2
* उप श्वासय पृथिवीमुत द्याम् RV VI 47 29, AV 6 126 1, VS 29 55, Nir IX 13
* उप ह्वये सुदुघां धेनुमेताम् RV I 164 26, AV 7 73 7, 9 10 4, Nir XI 43
* उपाव सृज त्मन्या समञ्जन् RV X 110 10, AV 5 12 10, VS 29 35, Nir VIII 17
* उपो अदर्शि शुन्ध्युवो RV I 124 4, Nir IV 16
§ उपोप मे परा मृश RV I 126 7, *cf* BD IV 3, Nir III 20
§ उरु प्रथस्व VS 1 22, TS i 1 8 1, vi 2 7 3, KS 1 8, 31 7, MS i 1 9, Nir I 15
§ उरुष्या णो अघायत RV V 24 3, VS 3 26, Nir V 23
* उषस्तच्चित्रमा भर RV I 92 13, SV 2 1081, VS 34 33, Nir XII 6
§ उस्र पितेव जारयायि यज्ञैः RV VI 12 4, Nir VI 15
§ उस्रा इव स्वसराणि RV I 3 8, Nir V 4

§ ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा AV 7 14 2, SV 1 464, VS 4 25, Nir VI 12
§ ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे RV III 30 19, Nir VI 7

ऋचां त्वः पोषमास्ते RV X 71 11, Nir I 8

* ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् RV I 164 39, AV 9 10 18, Nir XIII 10
§ ऋजीषी वज्री RV V 40 4, AV 20 12 7, Nir V 12
§ ऋजुनीती नो वरुण RV I 90 1, SV 1 218, Nir VI 21
§ ऋज्रा वाज न गध्य RV IV 16 11, Nir V 15
§ ऋज्राश्व त पितान्ध चकार RV I 116 16, Nir V 21
§ ऋतस्य हि शुरुध सन्ति पूर्वी RV IV 23 8, Nir VI 16, X 41
§ ऋदूदरेण सख्या सचेय RV VIII 48 10, Nir VI 4
§ ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठा VS 8 20, Nir IV 25
§ ऋषीणा पुत्रो अधिराज एष AV 4 39 9, VS 5 4, Nir VIII 2
§ ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू RV VI 47 8, *cf* AV 19 15 4, Nir VII 6

§ एक एव रुद्रोऽव तस्थे, न द्वितीय Nir I 15, एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे TS I 8 6 1
§ एक पाद नोत्खिदति AV 11 4 21, Nir XII 29
* एकया प्रतिधा पिबत् RV VIII 77 4, Nir V 11
› एक सुपर्ण स समुद्रमा विवेश RV X 114 4, Nir X 46
› एतदस्या अन शये RV IV 30 11, Nir XI 48
एतद्वै यज्ञस्य समृद्ध यद्रूपसमृद्ध यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदति GB 2 2 6, 2 4 2, Nir I 16, *cf* AB 1 4 9, 1 13, 1 16, 1 17
* एता उ त्या उषस केतुमक्रत RV I 92 1, SV 2 1105, Nir XII 7
§ एता विश्वा सवना तूतुमाकृषे RV X 50 6, Nir V 25
§ एधमानद्विळुभयस्य राजा RV VI 47 16, Nir VI 22
§ एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्त RV I 105 19, KS 12 14, 23 11, Nir V 11
§ एना पत्या तन्व १ स सृजस्व RV X 85 27, *cf* AV 14 1 21, Nir III 21
§ एना वो अग्नि RV VII 16 1, SV 1 45, 2 99, VS 15 32, Nir III 21
§ एमीदेषा निष्कृत जारिणीव RV X 34 5, Nir XII 7
§ एमेन सृजता सुते RV I 9 2, AV 20 71 8, Nir I 10
§ एष देवो रथर्यति RV IX 3 5, SV 2 609, Nir VI 28

§ ओजसो जातमुत मन्य एनम् RV X 73 10, Nir VIII 2
* ओमासश्चर्षणीधृत RV I 3 7, VS, 7 33, 33 47, Nir XII 40

§ ओषधे त्रायस्वैनम् TS 1 2 1 1, 3 5 1, 9 2, 6 3 3 2, 9 1, MS 1 2 1 9 9, 1 2 14 23 5, 1 2 16 26 12, 3 6 2 61 3, 3 9 3 115 8, Nir I 15

* क ईषते तुज्यते को बिभाय RV I 84 17, Nir XIII 39 = XIV 26
§ कण्वा अभि प्र गायत RV I 37 1, Nir VII 2
* कतरा पूर्वा कतरापरायो RV I 185 1, Nir III 22
* कदा मर्तमराधस RV I 84 8, AV 20 63 5, SV 2 693, Nir V 17
* कनिक्रदज्जनुष प्र ब्रुवाण RV II 42 1, *cf* BD IV 94, Nir IX 4
* कनीनकेव विद्रधे RV IV 32 23, Nir IV 15
§ कल्याणीर्जाया सुरण गृहे ते RV III 53 6, Nir VII 6
* कायमानो वना त्व RV III 9 2, SV 1 53 Nir IV 14
* कारुरह ततो भिषक् RV IX 112 3, Nir VI 6
* किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु RV III 53 14, Nir VI 32
* किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानट् RV X 108 1, Nir XI 25
* किमित्ते विष्णो परिचक्ष्य RV VII 100 6, Nir V 8
§ कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दसय RV X 138 1, Nir IV 25
§ कुविन्नसन्ते मरुत पुनर्न RV VII 58 5, Nir IV 15
* कुह स्विद्दोषा कुह वस्तो RV X 40 2, Nir III 15
* कुहूमह सुवृत विद्मनापसम् MS 4 12 6, Nir XI 33, *Cf* AV 7 47 1
* कृणुष्व पाज प्रसितिं RV IV 4 1, VS 13 9, Nir VI 12
§ कृण्वन्नहूरणादुरु RV I 105 17, Nir VI 27
§ कृत न श्वघ्नी वि चिनोति RV X 43 5, AV 20 17 5, Nir V 22
§ कृत्ति वसान आचर VS 16 51, TS 4 5 10 4, Nir V 22
 कृत्तिवासा पिनाकहस्तोऽवततधन्वा Nir V 22, KS 9 7, *cf* अवततधन्वा पिनाकावस कृत्तिवासा VS 3 61, *cf* पिनाकहस्त कृत्तिवासा अवततधन्वा MS 1 10 4 144 15, 1 10 20 160 16
* कृष्ण नियान हरय सुपर्णा RV I 164 47, AV 6 22 1, 9 10 22, 13 3 9, Nir VII 24
§ केवलाघो भवति केवलादी RV X 117 6, TB II 8 8 3, Nir VII 3
* केश्यग्निं केशी विषम् RV X 136 1, Nir XII 26
* को अग्निमीट्टे हविषा घृतेन RV I 84 18, Nir 13 40 = 14 27
* को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य RV I 84 16, AV 18 1 6, SV 1 341, Nir XIII 38 = 14 25

* को नु मर्या अमिथित RV VIII 45 37, Nir IV 2
§ क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभि RV X 85 42, AV 14 1 22, Nir I 16
§ क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति RV I 129 8, Nir VI 4
* क्षेत्रस्य पतिना वय RV IV 57 1, Nir X 15
* क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिम् RV IV 57 2, Nir X 16

§ गभस्तिपूत MS 1 3 4 31 7, KS 4 1, Nir V 6, fragment of VS 7 1
§ गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभि सुतो RV IX 86 34, Nir V 6
§ गातु कृणवन्नुषसो जनाय RV IV 51 1, Nir IV 25
* गायन्ति त्वा गायत्रिण RV I 10 1, SV 1 342, 2 694, Nir V 5
§ गोभि श्रीणीत मत्सरम् RV IX 46 4, Nir II 5
* गोभि सनद्धा पतति प्रसूता RV VI 75 11, VS 29 48, Nir II 5, IX 19
* गोभि सनद्धो असि वीळयस्व RV VI 47 26, AV 6 125 1, VS 29 52, Nir II 5, IX 12
* गौरमीमेदनु वत्स मिषन्तम् RV I 164 28, *cf* AV 9 10 6, Nir XI 42
* गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती RV I 164 41, *cf* AV 9 10 21, Nir XI 40
* ग्रास्त्वाकृन्तन्नपसो MS 1 9 4 134 8, KS 9 9, Nir III 21

* चतुरश्चिद्ददमानाद्बिभीयात् RV I 41 9, Nir III 16
* चत्वारि वाक्परिमिता पदानि RV I 164 45, AV 9 10 27, Nir XIII 9
* चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा RV IV 58 3, VS 17 91, Nir XIII 7
* चित्र देवानामुदगादनीक RV I 115 1, AV 13 2 35, 20 107 14, VS 7 42, 13 46, Nir XII 16
§ चिदसि मनासि VS 4 19, 12 53, Nir V 5
§ चोष्कूयमाण इन्द्र RV I 33 3, Nir VI 22

* जराबोध तद्विविड्ढि RV I 27 10, SV 1 15, 2 1013, Nir X 8
§ जरूथ हन्यक्षि राये RV VII 9 6, Nir VI 17
* जातवेदसे सुनवाम सोमम् RV I 99 1, Nir VII 20, XIII 46 = XIV 33

§ जार आ भगम् Nii III 16, fragment of RV X 11 6, AV 18 1 23
* जीवात्नो अभि धेतनादित्यास RV VIII 67 5, Nii VI 27
§ जुष्ट गिर्वणसे बृहत् RV VIII 89 7, SV 2 781, KS 8 16, Nir VI 14
* जुष्टो दमूना अतिथि RV V 4 5, AV 7 73 9, Nii IV 5
§ जुहुरे वि चितयन्त RV V 19 2, Nir IV 19
* ज्मया अत्र वसवो रन्त देवा RV VII 39 3, Nir XII 43

* तं वश्नराथा वय वसत्या RV I 66 5, Nii X 21
§ तच्छयोरा वृणीमहे RVKH 10 191 5, TS 2 6 10 2, ŚB 1 9 1 26, Nii IV 21
* तत्सूर्यस्य देवत्व RV I 115 4, AV 20 123 1, VS 33 37, Nii IV 11
* तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठम् RV X 120 1, AV 5 2 1, 20 107 4, VS 33 80, Nir XIII 37 = XIV 24
* तदद्य वाच प्रथम मसीय RV X 53 4, Nii III 8
तद् यदाभिर्वृत्रमशाकद्धन्तु तच्छक्वरीणा शक्वरीत्वम् Nii I 8, *cf* KB 23 2, *cf* AB 5 7 3
§ तदु RV I 62 6, Nii I 5
तद्यदेनास्तपस्यमानान् Nii II 11, Tait Ai 2 9
§ तद्वार्यं वृणीमहे RV VIII 25 13, Nii V 1
§ तनूत्यजेव तस्करा वनर्गू RV X 4 6, Nii III 14
* तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान् RV X 110 2, AV 5 12 2, VS 29 26, Nir VIII 6
* तन्नस्तुरीपमद्भुत पुरुवार RV I 142 10, AV 5 27 10, VS 27 20, Nir VI 21
§ तम आसीत्तमसा गूढमग्रे RV X 129 3, Nir VII 3
§ तमिद्वर्धन्तु नो गिर RV VIII 92 21, IX 61 14, AV 20 110 3, Nii I 10
§ तमूर्दर न पृणता यवेन RV II 14 11, Nii III 20
* तमू षु समना गिरा RV VIII 41 2, Nii X 5
§ त प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा RV V 44 1, VS 7 12, Nii III 16
त मेदस्त प्रति पचत Nii VI 16, *cf* मेदस्त प्रति पचत VS 21 60, 28 23, 46, MS 4 13 9 211 8, KS 19 13, TB 2 6 15 2, 3 6 15 1

* तरत्स मन्दी धावति RV IX 58 1, 2, 3, 4, SV 1 500, 2 407, 408, 409, 410, Nir XIII 6
* तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवले RV X 51 9, Nir VIII 22
§ तस्मात्पुमान्दायाद MS 4 6 4, *cf* also 4 7 9, Nir III 1
§ तस्मिन्त्साक त्रिशता न RV I 164 48, Nir IV 27
* तस्या समुद्रा अधि वि क्षरन्ति RV I 164 42, AV 9 10 21, 13 1 42, Nir XI 41
§ ताँ अध्वर उशतो RV VII 39 4, Nir VI 13
* ता वा वास्तून्युश्मसि RV I 154 6, KS 3 3, Nir II 7
* तिरश्चिदर्यया परि वर्ति RV V 75 7, Nir III 20
§ तिरो धन्वाति रोचते RV X 187 2, AV 6 34 3, Nir V 5
* तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न AV 10 8 9, Nir XII 38
* तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्नि RV IX 97 34, SV 1 525, 2 209, Nir XIII 27 = XIV 14
* तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा RV I 7 7, AV 20 70 13 Nir VI 18
§ तुभ्य श्चोतन्त्यध्रिगो शचीव RV III 21 4, Nir V 11
* तुविक्ष ते सुकृत सूमय RV VIII 77 11, Nir VI 33
§ तूर्णाश न गिरेरधि RV VIII 32 4 Nir V 16
§ तृतीयो अग्निष्टे पति RV X 85 40, AV 14 2 3, Nir X 21
* ते आ चरन्ती समनेव योषा RV VI 75 4, VS 29 41, Nir IX 40
§ ते वाशीमन्त इष्मिण RV I 87 6, Nir IV 16
§ ते सोमाद RV X 94 9, Nir IV 4
* तोदस्येव शरण आ महस्य RV I 150 1, SV 1 97, Nir V 7
§ त्य चिदित्था कत्पय शयानम् RV V 32 6, Nir VI 3
* त्यमू षु वाजिन देवजूतम् RV X 178 1, AV 7 85 1, SV 1 332, Nir X 28
* त्रय केशिन ऋतुथा वि चक्षते RV I 164 44, AV 9 10 26, Nir XII 27
§ त्रि स्म माह्न श्नथयो वैतसेन RV X 95 5, Nir III 21
* त्र्यम्बक यजामहे RV VII 59 12, Nir XIII 45 = XIV 32
* त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणि RV II 1 1, VS 11 27, Nir VI 1, XIII 1
§ त्वमग्ने सप्रथा असि RV V 13 4, SV 2 757, Nir VI 7
* त्वमङ्ग प्रशसिषो देव RV I 84 19, SV 1 247, 2 1073 VS VI 37, Nir XIII 41 = XIV 28

§ त्वमिन्द्र बलादधि RV X 153 2, AV 20 93 5, SV 1 120, Nir VII 2
* त्वया मन्यो सरथमा रुजन्त RV X 84 1, AV 4 31 1, Nir X 30
* त्वया वय सुवृधा ब्रह्मणस्पते RV II 23 9, Nir III 11
* त्वष्टा दुहित्रे वहतु कृणोति RV X 17 1, AV 3 31 5, 18 1 53, Nir XII 11
§ त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु राय' VII 34 22, VS 2 24, 8 14, Nir VI 14
* त्वेषमित्था समरण शिमीवतो RV I 155 2, Nir XI 8

* दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते RV X 64 5, Nir XI 23
§ दनो विश इन्द्र मृध्रवाच RV I 174 2, Nir VI 31
* दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्य RV X 94 7, Nir III 9
* दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन् RV I 32 11, Nir II 17
§ दिवि पृष्टो अरोचत VS 33 92, Nir VII 23
§ दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति RV VII 82 1, Nir V 2
§ दीर्घायुरस्या य पति RV X 85 39, AV 14 2 2, Nir IV 25
§ दुर्मदासो न सुरायाम् RV VIII 2 12, Nir I 4
§ दुर्मित्रास प्रकलविन्मिमाना RV VII 18 15, Nir VI 6
§ दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि RV VI 6 5, Nir IV 17
§ दूत ईयसे प्रदिव उराण RV IV 7 8, Nir VI 17
§ दूतो देवानामसि मर्त्यानाम् RV X 4 2, Nir V 1
§ दूतो निर्ऋत्या इदमा जगाम RV X 165 1 AV 6 27 1, Nir I 17
§ दूरे विल्सन्तळिदिवाति रोचसे RV I 94 7, Nir III 11
* देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूप RV III 55 19, X 10 5, AV 18 1 5, Nir X 34
§ देवस्य वय सवितु सवीमनि RV VI 71 2, Nir VI 7
§ देवा अग्नि धारयन्द्रविणोदाम् RV I 96 1–7, Nir VIII 2
* देवाना पत्नीरुशतीरवन्तु RV V 46 7, AV 7 49 1, Nir XII 45
§ देवाना पाथ उप वक्षि विद्वान् RV X 70 10, Nir VI 7
* देवाना भद्रा सुमतिर्ऋजूयताम् RV I 89 2, VS 25 15, Nir XII 39
* देवाना माने प्रथमा अतिष्ठन् RV X 27 23, Nir II 22
§ देवा नो यथा सदमिद्वृधे RV I 89 1, VS 25 14, Nir IV 19
* देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या MS 4 13 8, 210 4 7, KS 19 13, Nir IX 43, *cf* देवी ऊर्जाहुती दुघे सुदुघे VS 21 52, 28 16, 39

* देवी जोष्ट्री वसुधीती ययो MS 4 13 8 210 1, KS 19 13, Nir IX 42
* देवी वाचमजनयन्त देवा RV VIII 100 11, Nir XI 29
§ देवेभ्यश्च पितृभ्य आ RV X 16 11, VS 19 65, Nir I 4
* देवेभ्यो वनस्पते हवींषि MS 4 13 7 208 10, KS 18 21, TB 3 6 11 2, Nir VIII 19
§ देवो देवाच्या कृपा RV I 127 1, AV 20 67 3, SV I 465, 2 1163, VS 15 47, Nir VI 8
* दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा RV X 110 7, AV 5 12 7, VS 29 32, Nir VIII 12
* द्यावा न पृथिवी इम RV II 41 20, Nir IX 38
* द्यौर्मे पिता जनिता RV I 164 33, Nir IV 21, द्यौर्न पिता etc AV 9 10 12
§ द्रविणोदा पिबतु द्राविणोदस RV II 37 4, Nir VIII 2
* द्रविणोदा द्रविणसो RV I 15 7, Nir VIII 2
§ द्वादश प्रधयश्चक्रमेकम् RV I 164 48, AV 10 8 4, Nir IV 27
§ द्वादशार नहि तज्जराय RV I 164 11 AV 9 9 13, Nir IV 27
§ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया RV I 164 20, AV 9 9 20, Nir 13 42 = 14 30
§ द्विता च सत्ता स्वधया च शभु RV III 17 5, Nir V 3

* धन्वना गा धन्वनाजि जयेम RV VI 75 2, VS 29 39, Nir IX 17
* धाता ददातु दाशुषे Nir XI 11, *cf* धाता दधातु etc AV 7 17 2
§ धूमकेतु समिधा भाऋजीक RV X 12 2, AV 18 1 30, Nir VI 4
§ धेनु न इष पिन्वतमसक्राम् RV VI 63 8, Nir VI 29

§ नक्षद्दाभ ततुरि पर्वतेष्ठाम् RV VI 22 2, AV 20 36 2, Nir VI 3
* न जामये तान्वो रिक्थमारैक् RV III 31 2 Nir III 6
* न त विदाथ य इमा जजान RV X 82 7, VS 17 31, MS 2 10 3, 135 1, TS 4 6 2 2, KS 18 1, Nir XIII 23 = XIV 10
§ नदस्य मा रुधत काम आगन् RV I 179 4, Nir V 2
* न नूनमस्ति नो श्व RV I 170 1 Nir I 6
§ न पापासो मनामहे RV VIII 61 11, Nir VI 25
* नभन्तामन्यके समे RV VIII 39 1 to 40 11, 41 1-10, 42 4-6, Nir V 23, X 5

§ न मृत्युरासीदमृत न तर्हि RV X 129 2, Nii VII 3
§ नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य RV I 27 13, *cf* VS 16 26, Nii III 20
§ न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व RV X 89 6, Nii V 3
* नराशसस्य महिमानमेषाम् RV VII 2 2, VS 29 27, Nii VIII 7
§ न वि जानामि यदि वेदमस्मि RV I 164 37, AV 9 10 15, Nii VII 3, XIII 35 = XIV 22
नवेन पूर्वं दयमाना स्याम MS 4 13 8 210 5, KS 19 3, TB III 5 13 1, Nii IV 17, IX 13, *cf* VS 28 16
* नवो नवो भवति जायमान RV X 85 19, Nii XI 6, *cf* नवो नवो भवसि etc AV 7 81 2
* नहि ग्रभायारण सुशेवो RV VII 4 8, Nir III 3
§ नहि त्वदारे निमिषश्च नेशे RV II 28 6, Nii XIII 1
* नाभाकस्य प्रशस्तिभि RV VIII 41 2, Nii X 5
नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्ते Nii IV 21, *cf* TS 6 1 7 2 यदबद्धमवद्ध्याद्गर्भा प्रजाना परापातुका स्युर्बद्धमवदधाति गर्भाणा धृत्यै ।
* नाहमिन्द्राणि रारण RV X 86 12, AV 20 126 12, Nii XI 39
§ नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि RV I 54 5, Nii V 16
* निराविध्यद्गिरिभ्य आ RV VIII 77 6, Nii VI 34
* नीचीनबार वरुण कबन्धम् RV V 85 3, Nir X 4
§ नू च पुरा च सदन रयीणाम् RV I 96 7, Nii IV 17
* नून सा ते प्रति वर जरित्रे RV II 11 21, 15 10, 16 9 17 9, 18 9, 19 9, 29 9, Nii I 7
§ नेदीय इत्सृण्य पक्वमेयात् RV X 101 3, VS 12 68 ŚB VII 2 2 5 Nii V 28
* नेन्द्र देवममसत RV X 86 1 AV 20 126 1, Nii I 4, XIII 4
§ नेन्द्राहते पवते धाम किञ्चन RV IX 69 6, SV 2 720, Nii VII 2
नेमे देवा नेमे असुरा Nii III 20, *cf* MS 2 9 नेमे देवा आसन्नेमेऽपुरा
* न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनम् RV X 102 5 Nii IX 23
§ न्याविध्यदिलीबिशस्य RV I 33 12, Nii VI 19

पञ्चर्तव सवत्सरस्य Nii IV 27, *cf* AB 1 1 14 द्वादश मासा पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयो समासेन तावान्सवत्सर *cf* also ŚB 1 3 5 11, 1 7 2 8, 12 3 2 1, Tand B 18 2 14, 4 11
§ पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने RV I 164 13, AV 9 9 11 Nii IV 27.
* पत्नीवन्त सुता इमे RV VIII 93 22, Nii V 18

* पथस्पथः परिपति वचस्या RV VI 49 8, VS 34 42, Nir XII 18
§ पद देवस्य नमसा व्यन्त RV VI 1 4, Nir IV 19
पदप्रकृति संहिता Nir I 17, RPra 2 1 105
पर संनिकर्ष संहिता Nir I 17, *cf* Pâṇini 1 4 109, *cf* PMBh 1 4 4
* पर मृत्यो अनु परेहि पन्थाम् RV X 18 1, AV 12 2 21, VS 35 7, Nir XI 7
§ पराशर शतयातुर्वसिष्ठ RV VII 18 21, Nir VI 30
§ परि प्रसमोमना वा वयो गात् RV VII 69 4, Nir VI 4
* परिषद्य ह्यरणस्य रेक्ण RV VII 4 7 Nir III 2
* परेयिवास प्रवतो महीरनु RV X 14 1, *cf* AV 18 1 49, Nir X 20
§ परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व RV X 164 1, AV 20 96 23, Nir I 17
पर्याया इव त्वदाश्विनम् Nir I 9, KB 17 4
* पवित्रवन्त परि वाचमासते RV IX 73 3, Nir XII 32
* पश्यदक्षण्वान्न वि चेतदन्ध RV I 164 16, AV 9 9 15, Nir V 1, XIII 33 = XIV 20
§ पश्यन्तो द्यामिव स्तृभि RV IV 7 3, Nir III 20
§ पश्यन्हिरण्यचक्रान् RV I 88 5, Nir V 4
§ पाकस्थामा कौरयाण RV VIII 3 21, Nir V 15
* पात्रेव भिन्दन् सत एति RV VII 104 21, AV 8 4 21, Nir III 20
§ पार नो अस्य विष्पितस्य RV VII 60 7, Nir VI 20
§ पार्श्वत श्रोणित शितामत Nir IV 3, *cf* VS 21 43
* पावका न सरस्वती RV I 3 10, SV 1 189, VS 20 84, Nir XI 26
* पावीरवी तन्यतुरेकपादज RV X 65 13, Nir XII 30
* पितु नु स्तोष मह RV I 187 1, VS 34 7, Nir IX 25
§ पीयति त्वो अनु त्वो RV 1 147 2, VS 12 42, Nir III 20
* पुनरेहि वाचस्पते AV 1 1 2, Nir X 18
* पुनरेहि वृषाकपे RV X 86 21, AV 20 126 21, Nir XII 28
§ पुन समव्यद्वितत वयन्ती RV II 38 4, Nir IV 11
§ पुनानो वाताप्य विश्वश्चन्द्रम् RV IX 93 5, Nir VI 28
* पुरु त्वा दाश्वान्वोचे RV I 150 1, SV I 97, Nir V 7
§ पुरुप्रियो भन्दते धामभि RV III 3 4, Nir V 2
§ पुरोळा अग्ने पचत RV III 28 2, Nir VI 16
§ पुलुकामो हि मर्त्य RV I 179 5, Nir VI 4

* पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वान् RV X 17 3, AV 18 2 54, Nir VII
* पृथक्प्रायन्प्रथमा RV X 44 6, AV 20 94 6, Nir V 25
§ पृथुज्रया अमिनादायु RV III 49 2, Nir V 9
* प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो RV X 121 10, AV 7 80 3, VS 10 20
23 65, Nir X 43
* प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम RV VII 100 5, Nir V 9
* प्र तद्वोचेय भव्यायेन्दवे RV I 129 6, Nir X 42
* प्रति त्यं चारुमध्वरम् RV I 19 1, SV 1 16, Nir X 36
§ प्रत्यग्ने हरसा हर शृणीहि RV X 87 25, SV 1 95, Nir IV 19
* प्रत्यङ्देवाना विश RV I 50 5, AV 13 2 20, 20 47 1
Nir XII 24
* प्र नून जातवेदसमश्व हिनोत RV X 188 1, cf BD VIII
Nir VII 20
* प्र नू महित्व वृषभस्य वोचम् RV I 59 6, Nir VII 23
* प्र पर्वतानामुशती उपस्थात् RV III 33 1, Nir IX 39
§ प्र मन्दिने पितुमदर्चता वच RV I 101 1, SV 1 380, Nir IV 2
* प्रयाजान्मे अनुयाजाश्च केवलान् RV X 51 8, Nir VIII 22
* प्र वावृजे सुप्रया बर्हिरेषाम् RV VII 39 2, VS 33 44, Nir V 28
§ प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थु RV IV 34 3, Nir VI 16
* प्र वो महे मन्दमानायान्धस RV X 50 1, VS 33 23, Nir XI
§ प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान् RV III 59 2, Nir II 13
§ प्र सीमादित्यो असृजत् RV II 28 4, Nir I 7
§ प्र स्वा मतिमतिरच्छाशदान RV I 33 13, Nir VI 16
* प्राचीन बर्हि प्रदिशा पृथिव्या RV X 110 4, AV 5 12 4, VS 29
Nir VIII 9
* प्रातर्जित भगमुग्र हुवेम RV VII 41 2, VS 34 35, *cf* AV 3 16
Nir XII 14
* प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत RV V 77 2, Nir XII 5
* प्रातर्युजा वि बोधय RV I 22 1, Nir XII 4
* प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति RV X 34 1, *cf* BD VII 36, Nir I
* प्रियमेधवदत्रिवत् RV I 45 3, Nir III 17
* प्रीणीताश्वान्हित जयाथ RV X 101 7, Nir V 26
* प्रैते वदन्तु प्र वय वदाम RV X 94 1, Nir IX 9
प्रोहाणीति Nir I 15, *cf* VS 2 15 प्रोहामि
* बळित्था पर्वताना RV V 84 1, KS 10 12, Nir XI 37

* बतो बतासि यम RV X 10 13, AV 18 1 15, Nir VI 28
* बह्वीना पिता बहुरस्य पुत्र RV VI 75 5, VS 29 42, Nir IX 14
§ बृबदुक्थ हवामहे RV VIII 32 10, SV 1 217, Nir VI 4
§ बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृत RV I 54 3, Nir VI 18
§ बृहस्पते चयस इत्पियारुम् RV I 190 5, Nir IV 25
§ ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहै RV X 67 7, AV 20 91 7, Nir V 4
* ब्रह्मा देवाना पदवी कवीना RV IX 96 6, SV 2 294, Nir XIII 26 = XIV 13

* भद्र वद दक्षिणत RVKh II 43 1, Nir IX 5
* भूमि पर्जन्या जिन्वन्ति RV I 164 51, Nir VI 22, VII 23
§ भूमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम् RV I 31 16, Nir VI 20
§ भाजस्येद पुष्करिणीव वेश्म RV X 107 10, Nir VII 3
§ भ्रोजन्तो अग्नयो यथा RV I 50 3, AV 13 2 18, 20 47 15, VS 8 40, Nir III 15

§ मण्डूका इवोदकात् RV X 166 5, Nir X 16
§ मतीना च साधन RV X 26 4, Nir VI 29
§ मरुतो जज्झतीरिव RV V 52 6, Nir VI 16
* मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय RV III 47 1, VS 7 38, Nir IV 8
§ मह क्षोणस्याश्विना कण्वाय RV I 117 8, Nir VI 6
* महत्तत्सोमो महिषश्चकार RV IX 97 41, SV 1 542, 2 605, Nir XIII 30 = XIV 17
§ महत्तदुल्ब स्थविर तदासीत् RV X 51 1, *cf* BD VII 80 Nir VI 35
§ महाँ अमत्रो वृजने विरप्शि RV III 36 4, Nir VI 23
§ महीव कृत्ति शरणा त इन्द्र RV VIII 90 6, SV 2 762, Nir V 22
* महो अर्ण सरस्वती RV I 3 12 VS 20 86, Nir XI 27
§ मा चिदन्यद्वि शसत RV VIII 1 1, AV 20 85 1, SV 1 242, 2 710, Nir VII 2
* मा ते राधासि मा त ऊतय RV I 84 20, SV 2 1074, Nir XIII 48 = XIV 37
* मा त्वा सोमस्य गल्दया RV VIII 1 20, Nir VI 24
* मा न समस्य दूढ्य RV VIII 75 9, Nir V 23
* मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धात् RV VII 34 17, *cf* RV V 41 16, Nir X 45,

§ मा नो मघेव निष्पपी परा दा RV I 104 5, Nıı V 16
* मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायु RV I 162 1, VS 25 24, Nıı IX 3
§ मा रधाम द्विषते सोम राजन् RV X 128 5, AV 5 3 7, Nıı X 40
* मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण RV III 59 1, Nıı X 22
§ मूरा अमूर न वय चिकित्वो RV X 4 4, Nıı VI 8
* मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्नि RV X 88 6, Nıı VII 27
§ मृग न व्रा मृगयन्ते RV VIII 2 6, Nıı V 3
§ मृगो न भीम कुचरो गिरिष्ठा RV I 154 2, X 180 2, AV 7 26 2, 84 3, SV 2 1223, VS 5 20, 18 17, Nıı I 20
* मेद्यन्तु ते वह्नयो येभिरीयसे RV II 37 3, Nır VIII 3
§ मेषो भूतोऽभि यन्नय RV VIII 2 40, Nıı III 16
§ मोषथा वृक्ष कपनेव वेधस RV V 54 6, Nıı VI 4

य आतृणत्त्यवितथेन SUB 3, Va Dh 2 10, Nıı II 4
§ य आरित कर्मणि कर्मणि स्थिर॰ RV I 101 4, Nıı V 15
* य इन्द्राग्नी सुतेषु RV VI 59 4, Nıı V 22
§ य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् RV X 81 1, VS 17 17, Nıı X 26
* य इमे द्यावापृथिवी जनित्री RV X 110 9, AV 5 12 9, VS 29 34 Nıı VIII 14
* य ईं चकार न सो अस्य वेद RV I 164 32, AV 9 10 10, Nır II 8
§ य एक इद्विदयते वसु RV I 84 7, AV 20 63 4, SV 1 389, 2 691, Nır IV 17
* यच्चिद्धि त्व गृहे गृह RV I 28 5, Nır IX 21
* यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा RV I 164 50, X 90 16, AV 7 5 1 VS 31 16, Nıı XII 41
* यत्त्वा देव प्र पिबन्ति RV X 85 5, *cf* AV 14 1 14, Nıı XI 5
§ यत्पाञ्चजन्यया विशा RV VIII 63 7, Nıı III 8
* यत्रा वदेते अवर परश्च RV X 88 17, Nıı VII 30
§ यत्रा वो दिद्युद्रदति RV I 166 6, Nır VI 30
* यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भाग RV I 164 21, *cf* AV 9 9 22, Nır III 12
§ यत्स गृभ्णा मघवन् काशिरित्ते RV III 30 5, Nıı VI 1, VII 6
§ यथा देवा अशुमाप्याययन्ति Nıı V 11, *Cf* MS 4 9 27 140 3 4 12 2 181 7, KS 1 12, AV 7 81 6
§ यथा वातो यथा वन RV V 78 8, Nır III 15

§ यदस्त्युपजिह्विका RV VIII 102 21, VS 11 24, Nir III 20
यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् Nir X 5, attributed to Hâridravikam, TS 1 5 1 1, cf SB IX 1 1 6, BD II 34
यदवर्तत तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम् Nir II 17
यदवर्धत तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम् Nir II 17
यदवृणोत्तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम् Nir II 17, TS 2 4 12 2 यदिमॉंल्लोकानवृणोत्तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्
§ यदा ते मर्तो अनु भोगमानद् RV I 163 7, X 7 2, VS 29 18, Nir VI 8
* यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति RV V 39 1, SV 1 345, 2 522, Nir IV 4
* यदिन्द्राग्नी परमस्या पृथिव्याम् RV I 108 10, Nir XII 31
* यदुदञ्चो वृषाकपे RV X 86 22, AV 20 126 22, Nir XIII 3
* यदेदेनमदधुर्यज्ञियास RV X 88 11, MS 4 14 14 239 17, Nir VII 29
यद् गृहीतमविज्ञात Nir I 18, cf SUB 3, See Mahâbhâsya 1 1 1 Vol 1 page 2
* यद्देवापि शन्तनवे पुरोहित RV X 98 7, Nir II 12
* यद्द्याव इन्द्र ते शत RV VIII 70 5, AV 20 81 1, 92 20, SV 1 278, 2 212, Nir XIII 2
* यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि RV VIII 100 10, Nir XI 28
§ यमिक्षितिमक्षितय पिबन्ति Nir V 11, VS 5 7, cf TS 2 4 14 1, AV 7 81 6, MS 4 9 27, 140 3, KS 10 12
§ यमाविहेह मातरा RV VI 59 2, Nir X 21
यमेव विद्या शुचिमप्रमत्त SUB 3, Nir II 4
§ यमेरिरे भृगव RV I 143 4, Nir IV 23
* यमो ह जातो यमो जनित्वम् RV I 66 4, Nir X 21
* यव वृकेणाश्विना RV I 117 21, Nir VI 26
§ यस्ते गर्भममीवा RV X 162 2 AV 20 96 12, Nir VI 12
* यस्मात्पर नापरमस्ति TA 10 10 3, Mu 10 4, Nir II 3
* यस्मिन्वृक्षे सुपलाशे RV X 135 1, TA 6 5 3, Nir XII 29
* यस्मै त्व सुद्रविणो ददाश RV I 94 15, Nir XI 24
* यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेता RV II 12 1; AV 20 34 1; Nir. III 21, X 10
§ यस्यामुशन्त प्रहराम शेपम् RV X 85, 37, cf AV 14 2 38 Nir III 21

* या ओषधी पूर्वा जाता' RV X 97 1, VS 12 57, Nır IX 28
* या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि RV VII 46 3, Nır X 7
§ यादृश्मिन्धायि तमपस्यया विदत् RV V 44 8, Nır VI 15, *cf* Nır I 15
* यामथर्वा मनुष्पिता RV I 80 16, Nır XII 34
* यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकम् RV X 88 19, Nır VII 31
§ युव च्यवान सनय यथा रथ RV X 39 4, Nır IV 19
§ ये ते मदा आहनसो RV IX 75 5, Nır IV 15
* ये ते सरस्व ऊर्मय RV VII 96 5, Nır X 24, *cf* ये ते सरस्वन्नूर्मय KS 19 14
§ येन देवा पवित्रेण RVKh 9 67 4, SV 2 652, Nır V 6
§ येन स्मा सिन भरथ RV III 62 1, Nır V 5
* येना पावक चक्षसा RV I 50 6, AV 13 2 21, 20 47 18, VS 33 32, Nır XII 22 to 25
* यो अनिध्मो दीदयदप्स्वन्त RV X 30 4, AV 14 1 37, Nır X 19
§ यो अश्मनोरन्तरग्नि जजान RV II 12 3 AV 20 34 3 Nır VIII 2
§ यो अस्कृधोयुरजर RV VI 22 3, AV 20 36 3, Nır VI 3
* यो अस्मै घ्रस उत वा RV V 34 3, Nır VI 19
* यो जात एव प्रथमो मनस्वान् RV II 12 1, AV 20 34 1, Nır X 10
§ यो वा यज्ञै' RV I 151 7, Nır VI 8
यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेत् ŚS 8 22 1, *cf* KB V 8, Nır VII 24

§ रजत हरयाणे RV VIII 25 22, Nır V 15
§ रजासि चित्रा वि चरन्ति RV V 63 5, Nır IV 19
* रथ नु मारुत वयम् RV V 56 8, Nır XI 50
* रथे तिष्ठन्नयति वाजिन पुर RV VI 75 6, VS 29 43, Nır IX 16
* रमध्व मे वचसे सोम्याय RV III 33 5, Nır II 25
* राकामह सुहवा सुष्टुती हुवे RV II 32 4, AV 7 48 1, Nır XI 31
§ रास्पिनस्यायो Nır VI 21, frag of RV I 122 4
* रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागात् RV I 113 2, SV 2 1100, Nır II 20
§ रूप रूप मघवा बोभवीति RV III 53 8, Nır X 17
§ रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्य: RV VI 66 9 KS 20 15, Nır III 21

§ लोध नयन्ति पशु मन्यमाना: RV III 53 23, Nır IV 14
§ लोपाश सिंह प्रत्यञ्चमत्सा RV X 28 4, Nır, V 3.

* वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं RV VI 75 3, VS 29 40, Nır IX 18
* वनस्पते रशनया नियूया KS 18 21, MS 4 13 7 209 1, cf RV X 70 10, Nır VIII 20
* वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया RV VI 47 26, AV 6 125 1, VS 29 52, Nır IX 12
§ वनुयाम वनुष्यत RV I 132 1, VIII 40 7, Nır V 2
§ वने न वायो न्यधायि चाकन् RV X 29 1, AV 20 76 1, Nır VI 28
§ वम्रक पड्भिरुप सर्पदिन्द्रम् RV X 99 12, Nır V 3
§ वम्रीभि पुत्रमग्रुवो अदानम् RV IV 19 9, Nır III 20
* वय सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रम् RV X 73 11, SV 1 319, Nır IV 3
§ वया इव रुरुहु RV VI 7 6, Nır VI 3
§ वराहमिन्द्र एमुषम् RV VIII 77 10, Nır V 4
§ वसुभि' सचा भुवा Nır V 5, frag of RV II 31 1, VIII 35 1
§ वाजे सुशिप्र गोमति RV VIII 21 8, Nır VI 17
* वात आ वातु भेषजम् RV X 186 1, SV 1 184, 2 1190, Nır X 35
* वाम वाम त आदुरे RV IV 30 24, Nır VI 31
* वायवा याहि दर्शत RV I 2 1, Nır X 2
§ वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा TS 1 7 7 2, KS 13 14, Nır I 5, cf वातो वा मनो वा VS 9 7
§ वाहिष्ठो वा हवाना RV VIII 26 16, Nır V 1
§ विजेषकृदिन्द्र इव RV X 84 5, AV 4 31 5, Nır VI 29
§ विदथानि प्र चोदयन् RV III 27 7, SV 2 827, Nır VI 7
§ विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् RV III 34 1, AV 20 11 1, Nır IV 17.
§ विद्याम तस्य ते वयम् RV V 39 2, SV 2 523, Nır IV 18
* वि द्यामेषि रजस्पृथु RV I 50 7, AV 13 2 22, 20 47 19, Nır XII 23

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम SUB 3, Vas Dh 2 8, Nır II 4
* विद्युन्न या पतन्ती दविद्योत् RV X 95 10, Nır XI 36
* विधु दद्राण समने बहूना RV X 55 5, AV 9 27 9, SV 1 325, 2 1132, Nır XIII 31 = XIV 18
§ विध्यद्वराह तिरो RV I 61 7, AV 20 35 7, Nır V 4
§ वि न इन्द्र मृधो जहि RV X 152 4, AV 1 21 2, SV 2 1218 VS 8 44, 18 70, Nır VII 2
§ विप्र विप्रासोऽवसे RV VIII 11 6, Nır XIII 43 = 14 32

* विरूपास इदृषयस्त RV X 62 5, Nir XI 17
* वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षस RV V 83 2, Nir X 11
* विश्वकर्मन्हविषा वावृधान RV X 81 6 SV 2 939, VS 17 22, Nir X 27
* विश्वकर्मा विमना आद्विहाया RV X 82 2, VS 17 26, Nir X 26
* विश्वानरस्य वस्पतिम् RV VIII 68 4, SV 1 364, Nir XII 21
* विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कवि RV V 81 2, VS 12 3, Nir XII 13
* विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघत RV I 110 4, Nir XI 16
§ वि ष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने RV I 101 10, Nir VI 17
§ वि सीमत सुरुचो वेन आव AV 4 1 1 5 6 1, SV 1 321, VS 13 3, Nir I 7
* वि हि सोतोरसृक्षत RV X 86 1, AV 20 126 1, Nir XIII 4
§ वीत पात पयस उस्त्रियाया RV I 153 4 AV 7 73 5, Nir IV 19
§ वीरुध पारयिष्णव RV X 97 3 VS 12 77, Nir VI 3
§ वीहि शूर पुरोळाशम् RV III 41 3, AV 20 23 3, Nir IV 19
§ वृकश्चिदस्य वारण उरामथि RV VIII 66 8, AV 20 97 2 SV 2 1042, Nir V 21
§ वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया RV VI 24 3, Nir I 4
§ वृक्षे वृक्षे नियता मीमयद्गौ RV X 27 22, Nir II 6
§ वृषाकपायि रेवति RV X 86 13, AV 20 126 13, Nir XII 9
§ वृषा सिन्धूना वृषभ RV VI 44 21, Nir VI 17
* वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम RV I 98 1, VS 26 7, Nir VII 22
* वैश्वानरो यतते सूर्येण RV I 98 1, VS 26 7, Nir VII 22, VII 23
* व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्ताम् RV X 110 5, AV V 12 5, VS 29 30, Nir VIII 10

§ शसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहि RV III 53 3, Nir IV 16
§ शत सेना अजयत् साकमिन्द्र RV X 103 1, AV 19 13 2, SV 2 1199, VS 17 33, Nir I 15
* शत जीव शरदो वर्धमान RV X 161 4, AV 3 11 4 7 53 2 20 96 9 Nir XIII 47 = XIV 36
§ शतपवित्रा स्वधया मदन्ती RV VII 47 3 Nir V 6
§ शत मेषान्वृक्ये RV I 116 16, Nir V 21
* श नो भवन्तु वाजिन RV VII 38 7, VS 9 16, 21 10, Nir XII 44

§ शर्यांभिर्न भरमाणो RV IX 110 5, SV 2 857, Nn V 4
* शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्य गात् RV III 31 1, Nn III 4
§ शिशीते शृङ्गे रक्षसे RV V 2 9, Nir IV 18
§ शीर पावकशोचिषम् RV III 9 8, VIII 43 31, 102 11, Nn IV 14
* शुक्र ते अन्यद्यजत ते अन्यत् RV VI 58 1, SV 1 75, Nn XII 17
* शुनासीराविमा वाच जुषेथा RV IV 57 5, Nn IX 41
§ श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथ RV VII 63 5, Nir VI 7
* श्रद्धयाग्नि समिध्यते RV X 151 1, Nn IX 31
* श्रवश्राच्छा पशुमच्च यूथम् RV IV 38 5, Nir IV 24
* श्रायन्त इव सूर्यम् RV VIII 99 3, AV 20 58 I, SV 1 267 2 669 VS 33 41, Nn VI 8

§ षळर आहुरर्पितम् Nir IV 27, RV I 164 12, AV 9 9 12
षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि Nir IV 27, *cf* GB 1 5 5, AB 2 7, S'B 1 3 5 9, 12 3 2 3

§ स इत्तमो ऽवयुन RV VI 21 3, Nn V 15
§ स रुजाना पिपिष इन्द्रशत्रु RV I 32 6, Nn VI 4
* सवत्सर शशयाना ब्राह्मणा RV VII 103 1, AV 4 15 13, Nn IX 6
* सक्तुमिव तितउना पुनन्तो RV X 71 2, Nn IV 10
§ सचस्वा न स्वस्तये RV 1 1 9, VS 3 24, Nir III 21
§ स चित्रेण चिकिते रसु RV II 4 5, Nir VI 17
§ स तुर्वणिर्महाँ RV I 56 3, Nn VI 14
§ स तूताव नैनमश्नोत्यहति RV I 94 2, Nir IV 25
* सद्यश्चिद्य शवसा पञ्च कृष्टी RV X 178 3, Nn X 29
* सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञम् RV X 110 11, AV 5 12 11, VS 29 36, Nn VIII 21
§ स न सिषक्तु यस्तुर RV I 18 2, VS 3 29, Nn III 21
§ स न स्तिपा उत भवा RV X 69 4, Nn VI 17
§ सनेम वाजपस्त्यम् RV IX 98 12, SV 2 1030, Nn V 15
§ स पतत्रीत्वर स्था RV X 88 4, Nn V 3
* सप्त ऋषय प्रतिहिता शरीरे VS 34 55, Nn XII 37

सप्त च वै शतानि etc Nir IV 27, AB 2 17 4, ŚB 1 5 5 4, 12 3 2 4 cf GB 1 5 5 सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहानि च रात्रयश्च

§ सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुः RV X 5 6, AV 5 1 6, Nir VI 27

* सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम् RV I 164 2, AV 9 9 2, Nir IV 27

§ सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः RV I 164 11, AV 9 9 13, Nir IV 27

§ सप्त स्वसॄररुषीर्वावशान RV X 5 5, Nir V 1

* सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेत RV I 164 36, AV 9 10 17, Nir XIII 34 = XIV 21

§ स भन्दना उदियर्ति RV IX 86 41, Nir V 2

* समस्मिञ्जायमान आसत ग्ना RV X 95 7, Nir X 47

* समानमेतदुदकम् RV I 164 51, Nir VII 23

§ समान्या वियुते दूरे अन्ते RV III 54 7, Nir IV 25

§ समिद्धस्य रुशददर्शि पाज RV V 1 2, SV 2 1097, Nir VI 13

§ समिद्धो अञ्जन्कृदर मतीनाम् VS 29 1, Nir III 20

* समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे RV X 110 1, AV 5 12 1, VS 29 25, Nir VIII 5

§ समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारत् RV IV 58 1, VS 17 89, Nir VII 17

* स मा तपन्त्यभित RV I 105 8, X 33 2, cf BD 7 34, Nir IV 6

* सविता यन्त्रै पृथिवीमरम्णात् RV X 149 1, Nir X 32

§ स शर्द्धदर्यो विषुणस्य RV VII 21 5, Nir IV 19

§ सस न पक्वमविदच्छुचन्तम् RV X 79 3, Nir V 3

§ सस्निमविन्दच्चरणे नदीनाम् RV X 139 6, Nir V 1

* साकञ्जाना सप्तथमाहुरेकजम् RV I 164 15 AV 9 9 16 Nir XIII 32 = XIV 19

§ सा मे सत्याशीर्देवेषु cf TS 3 2 7 2, Nir VI 8

* सिनीवालि पृथुष्टुके RV II 32 6, AV 7 46 1, VS 34 10, Nir XI 32

§ सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा RV VI 50 5, Nir VI 6

सुकिंशुक शल्मलि विश्वरूप RV X 85 20, cf AV 14 1 61 Nir XII 8

§ सुख रथ युयुजे सिन्धुरश्विनम् RV X 75 9 Nir VII 7

* सुगा वो देवा सदनमकर्म Nir XII 42, cf सदना अकर्म AV 7 97 4 VS 8 18

* सुगुरसत्सु हिरण्य RV I 125 2, Nii V 19
§ सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् RV X 95 14, Nir VII 3
ᒪ सुदेवो असि वरुण RV VIII 69 12, AV 20 92 9, Nii V 27
* सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या RV VI 75 11, VS 29 48, Nii IX 19
§ सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे VS 28 5, MS 4 13 2 200 11, KS 15 13 TB 3 6 2 2, Nir IV 18
§ सुवास्त्वा अधि तुग्वनि RV VIII 19 37, Nii IV 15
§ सुविते मा धा TS 1 2 10 2, KS 2 8, MS 1 2 7 16 15, Nii IV 17
§ सुषुम्ण सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः TS 3 4 7 1, MS 2 12 2 145 4, VS 18 40, KS 18 14, Nii II 6
* सुयवसाद्भगवती हि भूया RV I 164 40, AV 7 73 11, 9 10 20, Nir XI 44
§ सूरादश्वं वसवो निरतष्ट RV I 163 2, VS 29 13, Nii IV 13
§ सूर्यमादितेयम् RV X 88 11, Nii II 13, VII 29
* सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषाम् RV VII 33 8, Nii XI 20
* सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू RV X 106 6, Nii XIII 5
§ सृप्रकरस्नमूतये RV VIII 32 10, SV 1 217, Nii VI 17
* सेनेव सृष्टाम दधाति RV I 66 7, Nii X 21
* सोम पवते जनिता मतीना RV IX 96 5, Nii XIII 25 = XIV 12
* सोम गावो धेनवो वावशाना॰ RV IX 97 35, SV 2 210 Nii XIII 28 = XIV 15
§ सोम पिब मन्दसानो गणश्रिभि RV V 60 8, Nii VIII 2
* सोम मन्यते पपिवान् RV X 85 3, AV 14 1 3, Nir XI 4
* सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि RV X 167 3, Nii XI 12
* सोमान स्वरण कृणुहि RV I 18 1, VS 3 28 Nii VI 10
सोर्देवानसृजत तत्सुराणा सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वम् Nii III 8, *cf* TB 2 3 8 2 तस्यासुरेवाजीवत् तेनासुनाऽसुरानसृजत तदसुराणाम सुरत्वम् ।
§ स्कन्धासीव कुलिशेना RV I 32 5, Nii VI 17
§ स्तवे वज्र्यृचीषम RV X 22 2, Nii VI 23
* स्तुषेय्य पुरुवर्पसमृभ्वम् RV X 120 6, Nii XI 21
§ स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् RV VIII 45 1, SV 1 133, 2 688, VS 7 32, Nii VI 14, *cf* स्तृणीत बर्हिरानुषक् RV I 13 5
* स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निम् RV X 88 10, Nii. VII 28

* स्त्रिय सतीस्ताँ उ मे पुस आहु RV I 164 16, AV 9 9 15, Nir XIII 33 = XIV 20
स्थाणुरय भारहार Nir I 18, *cf* Samhitopanisad B 3
§ स्थूर राध शताश्व RV VIII 4 19, Nir VI 22
* स्योना पृथिवि भव RV I 22 15, Nir IX 32
§ स्वधिते मैन हिसी VS 4 1, 5 42, 6 15, Nir I 15
* स्वर्यन्तो नापेक्षन्त AV 4 14 4, VS 17 68, Nir XIII 8
§ स्वसुर्जार शृणोतु न RV VI 55 5, Nir III 16
* स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा RV X 63 16, Nir XI 46
* स्वादिष्ठया मदिष्ठया RV IX 1 1, SV 1 468, 2 39, VS 26 25, Nir XI 3

* हस शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता RV IV 40 5, VS 10 24 12 14, Nir XIII 44 = XIV 29
§ हन्ताह पृथिवीमिमा RV X 119 9, Nir I 4
§ हरी इन्द्र प्रतद्वसू RV VIII 13 27, Nir VI 21
* हविर्भिरेके स्वरित सचन्ते RVKH X 106 1, Nir I 11
* हविषा जारो अपा RV I 46 4, Nir V 24
* हविष्पान्तमजर स्वर्विदि RV X 88 1, Nir VII 25
§ हविष्माँ आविवासति RV I 12 9, SV 2 196, VS 6 23, Nir XI 23
* हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूना RV I 164 27, AV 7 73 8, 9 10 5, Nir XI 45
* हिनोता नो अध्वर देवयज्या RV X 30 11, Nir VI 22
* हिमेनाग्नि घ्रसमवारयेथा RV I 116 8, *cf* BD II 110, Nir VI 36
* हिरण्यगर्भ समवर्तताग्रे RV X 121 1, AV 4 2 7, VS 13 4, 23 1 25 10, Nir X 23
§ हिरण्यरूप स हिरण्यसदृक् RV II 35 10, Nir III 16
* हिरण्यस्तूप सवितर्यथा त्वा RV X 149 5, Nir X 33
* हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु RV X 71 8, Nir XIII 13
§ होतुश्चित्पूर्वे हविरद्यमाशत RV X 94 2, Nir VII 7

A LIST OF UNTRACED QUOTATIONS

§ अग्नि पवित्र स मा पुनातु Nii V 6 *cf* TB 1 4 8 3-वैश्वानरो रश्मिभिर्मा पुनातु । अग्ने दक्षै पुनाहि मा ।

§ अदन्तक पूषा Nii VI 31, *cf* KB 6 13 —तस्य दन्तान्परोवाप तस्मादाहुरदन्तक पूषा करम्भाग इति, *cf* GB 1 2 —तस्मादाहुरदन्तक पूषा पिष्ट भाजान इति

* अवाङ्मुख पीड्यमानो जन्तुश्चैव समन्वित Nii XIII 19 = XIV 6

अविशेषेण पुत्राणा दायो भवति धर्मत । मिथुनाना विसर्गादौ मनु स्वायभुवोऽब्रवीत् ॥ Nii III 4, *cf* MDH 9 133, 139

असौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानर Nii VII 23, *cf* AB VIII 24 6, 25 1 अग्निर्वा एष वैश्वानर, *cf* TB iii 7 3 1 एष वा अग्निर्वैश्वानर

आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा Nii VIII 22

आदित्यो दक्ष Nii XI 23

आहारा विविधा भुक्ता पीता नानाविधा स्तना । मातरो विविधा दृष्टा पितर सुहृदस्तथा ॥ Nir XIII 19 = XIV 6

इद तेऽन्याभिरसमानमद्भिर्या काश्च सिन्धु प्रवहन्ति नद्य । सर्पो जीर्णामिव त्वच जहाति पाप सशिरस्कोऽभ्युपेत्य ॥ Nii XIII 47 = XIV 34

§ इन्द्रे कामा अयसत Nii VII 2 The quotation is continued by Durga as follows —दिव्यास पार्थिवा उत । त्यमू षु गृणता नर ।

* इमे सुता इन्दव प्रातरित्वना सजोषसा पिबतमश्विना तान् । अय हि वामूतये वन्दनाय मा वायसो दोषा दयमानो अबूबुधत् ॥ Nii IV 17

ऋच्छन्तीव खे उदगन्ताम् Nii I 9

तद्यदेन प्राणै समैन्धस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम् Nii X 8, *cf* SB 6 1 1 2 —एष एवेन्द्रस्तानेष प्राणान्मध्यत इन्द्रियेणैन्ध यदैन्ध तस्मादिन्ध इन्धो ह वै तमिन्द्र इत्याचक्षते परोऽक्षम् ।

त मरुत क्षुरपविना व्ययु Nii V 5 Durga attributes the quotation to a Brâhmana, the full passage being —देवा वै वृत्रस्य मर्म नाविदन् । त मरुत क्षुरपविना व्ययु । स वा एन तदतपस्तस्मात्सान्तपना ।

तस्मात्पुमान्दायादोऽदायादा स्त्री Nii III 4

तस्मात्स्त्रिय जाता परास्यन्ति न पुमासम् Nii III 4

तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवत Nii I 9

* त्वामिन्द्र मतिभि सुते Nii IV 19

न वा अमु लोक जग्मुषे कि च नाकम् Nir II 14
नाभ्रात्रीमुपयच्छेत तोक ह्यस्य तद्भवति Nir III 5
निष्ट्वक्त्रासश्चिदिन्नरो भूरितोका वृकादिव । बिभ्यस्यन्तो ववाशिरे शिशिर जीवनाय कम् ॥ Nir I 10
नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणम् Nir III 20 cf न वा इमानि क्षत्राण्यभूवन्निति । तन्नक्षत्राणा नक्षत्रत्वम् TB 2 7 18 3
नोपरस्याविष्कुर्याद्यदुपरस्याविष्कुर्याद्गर्तेष्ठा स्यात्प्रमायुको यजमान Nir III 5

पृथिवी वैश्वानर सवत्सरो वैश्वानरो ब्राह्मणो वैश्वानर Nir VII 24 cf ŚB 6 2 1 36 —सवत्सरो वैश्वानर

बब्धा ते हरी धाना उप ऋजीष जिघ्रताम् Nir V 12 Durga gives the quotation in full as follows —
धाना सोमानामिन्द्राद्धि च पिब च । बब्धा ते हरी धाना उप ऋजीष जिघ्रताम् । आ रथचर्षणे सिचस्व । यत्त्वा पृच्छाद् वृषन्पत्नी क्वामीमदथा इत्यस्मिन् सुन्वति यजमाने तस्मै किमरास्था सुष्टु सुवीर्य यज्ञस्यागुर उद्वृच यद्यदचीकमता तत्तथाभूद्धोतर्यज । हारियोजनस्याय प्रैष ।
मृतश्चाह पुनर्जातो जातश्चाह पुनर्मृत । नाना योनिसहस्राणि मयोषितानि यानि वै ॥ Nir XIII 19 = XIV 6

यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् Nir X 5, attributed to Kathakam
यदस्य दिवि तृतीय तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणम् Nir VII 28
युगसहस्रपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदु । रात्रि युगसहस्रान्ता तेऽहोरात्रविदो जना ॥ Nir XIII 17 = XIV 4
वरमाहारमाहार्षी Nir V 4

वसातिषु स्म चरथोऽसितौ पेत्वाविव । कदेदमश्विना युवमभि देवाँ अगच्छतम् ॥ Nir XII 2
विद्या ह वै ब्राह्मणमा जगाम Nir II 4, SUB 3
विपक्वप्रज्ञ आदित्य इत्युपनिपद्वर्णे Nir III 12

शकट शाकिनी गावो जालमस्यन्दन वनम् । उदधि पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तय ॥ Nir VI 5
षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि सवत्सरस्याहोरात्रा Nir IV. 27

स तौरयाण उप याहि यज्ञ मरुद्भिरिन्द्र सखिभि सजोषा Nir V 15,
समुद्राद्ध्येषोऽन्नय उदेति Nir VII 17

INDEX TO THE WORDS OF THE NIGHANTU

N B—Roman figures refer to the Adhyayas (Chapters) and the Arabic to the Sections (Khandas) of the adhyaya and to the serial number in the section

INDEX TO THE WORDS DERIVED IN THE NIRUKTA

N B—1 Figures refer to the chapters and sections of the Nirukta
2 Words in Nighantu are marked with an asterisk

INDEX TO THE WORDS OF THE NIRUKTA

N B—Roman figures refer to the adhyayas and the Arabic to the khandas of the adhyaya The dagger † placed at the beginning of a word shows that it is a nigama word

INDEX TO THE DEITIES MENTIONED IN THE DAIVATA-KANDA OF THE NIRUKTA

(Adhyayas VII to XII)

अतिस्तुतयः